

FRANCISCUS JOSEPHUS I. D. G. AUSTRIAE IMPERATOR, HUNGARIAE, BOHEMIAE, LOMBARDIAE ET VENETIARUM, GALICIAE, LODOMERIAE, ILLIRIAE REX, ARCHIDUX AUSTRIAE ETC: ETC:

Kratak opis

Cesarevine Austrijanske

u obće, i

pojedinih njezinih pokrajinah

na pose.

Za niže gimnazije i niže realke sastavio

Ludovik vitez **Heufler,**

a preveo

Jakov Užarević.

S bakrorezom na čelu.

(Vezan u tvèrde korice s hèrbtom platnenim stoji 85 novčića).

U Beču.

U c. kr. nakladi školskih knjigah.

1861.

Niekoja učena gospoda, pozvana uredovno, prosudila su dielo ovo, koje zatim po mnienju i opazkah, primljenih od njih, priredi, da se je pèrviput moglo štampati pod naslovom „Oesterreich und seine Kronländer“, i to po nalogu c. kr. ministarstva za bogoštovje i prosvietu, gospodin **V. Varhanek**, učitelj na c. kr. višjoj realki u Beču u predgradju Landstrasse. Medju gospodom onom zaslužuju da se napomenu poimence: **E. A. Bielz**, c. kr. perovodja kod direkcije financialne u **Sibinju**; — **Josip Erben**, učitelj na c. kr. českoj višjoj realki u **Pragu**; — **Aleksa Fényes**, član ugarskoga učenoga družtva u **Pešti**; — **Josip Geisberger**, kanonik u **Sv. Florijanu**, c. kr. savietnik školski; — **Ivan Gočar**, c. kr. školski savietnik u **Ugarskoj**; — **Petar Hicinger**, duhovni pastir **Pod Lipom** u **Kranjskoj**; — **Eugenij Janota**, učitelj u gimnaziju **Krakovskom**; — Dr. **Petar Kandler**, pravi član ces. akademije znanostih, advokat u **Tèrstu**; — Dr **Vilelmo Kögler**, učitelj na c. kr. niemačkoj višjoj realki u **Pragu**; — **Ivan Kruszyński**, učitelj u gimnaziju **Lavovskom**; — **Matija Mesić**, c. kr. izv. professor austrijanske historije u pravoslovnoj akademiji **Zagrebačkoj**; — Dr. **Franjo Nardi**, professor statistike u sveučilištu **Padovanskom**; — **Ernest Rudolf Neubauer**, učitelj u c. kr. gimnaziju **Cernovičkom**; — **Josip Sacchi**, tajnik pri c. kr. školskom nadzorničtvu u **Milanu**; — **J. Karlo Schuller**, c. kr. školski savietnik u **Sibinju**; — **Antun Steinhauser**, c. kr. savietnik, upravljatelj registrature u ministarstvu za bogoštovje i nastavu; — **Franjo Vaniček**, učitelj u gimnaziju **Vinkovačkom**.

Bakrorez na čelu knjige sadèržaje srednji gèrb cesarevine austrijanske (§. 93).

Sadèržaj.

a

Uvod.

§. 1. Kako postadè sveza ona, u kojoj su sada zemlje austrijanske pod cesarskim domom habsburžko-lorenskim.

Na jugo-istoku od Srednje-Europe širi se golema dèržava, odlična i veleznamenita medju dèržavami naše strane svieta i štovana posvuda kao jedna od pet velikih silah europejskih. Ta je dèržava domovina naša, cesarevina austrijanska.

Zemlje, iz kojih je dèržava ova sada sastavljena, nisu svagda sdružene bile ovako, kao što su sada. Poveći ili pomanji krajevi, koji sada čine cesarevinu, bile su, istina, i odprije već zajedno; nego sveze ove od zemaljah nebiahu nikada duga vieka.

Samo jedna jedina sveza ovakova biaše sretna te podje za rukom. Proniknuv u početku iz krepke klice, razširivaše se ona neznatno i tiho od vieka do vieka, rastiaše putem prava, uzdèržà se i u najvećih pogibeljih pod očitom zaštitom Svemogućega i nakon istih procvieta iznova i to svagda u toliko krepčije. — To je sveza pod cesarskim našim domom habsburžko-lorenskim.

§. 2. Položaj Austrije i Beča.

Većina zemaljah austrijanskih spada u područje Dunava (u Podunavlje). U veliku rieku ovu izlievaju se mnoge druge brodive rieke, koje prosiecaju cesarevinu. A što izvan Podunavlja spada k Austriji, to su zemlje takove, koje skapča š njome stranom srodstvo po naravi, stranom pako zajednička davna sudbina.

Uzduž Dunava ima miesto jedno, gdie je razkèrštje cestah, koje vežu siever i jug, zapad i istok europejski, i gdie se nadaleko odtuda medju sobom najvećma dotiču četiri glavna područja prirode u cesarevini.

Ovo je miesto: gora „Kahlenberg“ zvana, na kojoj već zemaljski zavietnik, sveti Lavoslav, iz svietloga plemena Babenberžacah, imadiaše, kao što se priča, svoj kasteo, i kojoj na podnožju stere se Beč, glavni grad od Austrije i stalna stolica našega slavno vladajućega cesara Franje Josipa.

§. 3. Kako i kada su stečene krunovine pojedine.

Pradied doma cesarskoga, Rudolfo I., obdari sinove svoje Albrechta i Rudolfa upražnjenimi feudi carstva niemačkoga, koji baština biahu Babenberžacah, to jest: sadašnjim od prilike arkivojvodstvom Austrijom i sadašnjimi vojvodstvi Štajerskom i Kranjskom dne 27. Prosinca 1282.

Albrecht II. stečè Korušku kao feud (1335).

Rudolfo IV., zakladnik zvani, stečè god. 1363 Tirolsku, koju mu dobrovoljno ustupi grofica Margita.

Lavoslav III. kupi god. 1367 grofovine Feldkirch i Bludenc, koje su diel sadašnje Vorarlberžke, skopčane sa Tirolskom. Istomu Lavoslavu podvèržè se god. 1382 dobrovoljno grad Tèrst s okolišem svojim.

Albrechta V. obdari god. 1423 tast njegov, cesar niemački Šišman, Moravskom kao feudom. Ovi Albrecht V. bi

god. 1437 istomu Šišmanu odredjen kao nasliednik priestola u Ugarskoj i Českoj i god. 1438 okrunjen u jednoj i u drugoj ovoj kraljevini.

Ladislava, koi biaše posmèrtni sin Albrechta V., priznaše god. 1452 u Beču svikolici státiši kao kralja Ugarskoga i Českoga, kao markgrava Moravskoga i kao vojvodu Austrijanskoga.

Po ranoj smèrti mladoga Ladislava odpadoše, istina, opet krunovine ugarske i češke; nego uslied sklopljena ugovora nasliednoga dodjoše one god. 1526 po smèrti kralja Ludovika opet pod dom austrijanski i to pod cesara Ferdinanda I.

Died ovoga, Maksimilian I. stečè baštinstvom dobra grofovah goričkih, medju kojimi biaše, osim grofovine Goričke, i častih od Tirolske i Istrije.

Maksimilian II., koi vladaše od god. 1564—1575, počè proti navalam Turakah ustrojivati Krajinu vojničku.

Ferdinand II. uzè god. 1622 natrag kao ošastne feude: vojvodovinu Kèrnovsku i vojvodovinu Opavsku, dielove od sadašnje Slezke.

Po odstupu kneza Mihovila Apafi-a dobi Lavoslav I. Erdeljsku, koja, spadavša već odprije pod krunu ugarsku, biaše raznimi nesgodami od nje odciepljena.

Josip I. uzè god. 1707 natrag kao ošastan feud dobra vojvode od Mantove.

Karlo VI. stečè god. 1718 po miru požarevačkom Banat.

Maria Terezija skopča god. 1772 sa svojimi krunovinami pod imenom Galičke i Vladimirije više dielovah od kraljestva Poljskoga, koje se je onda već gotovo razpalo bilo; stečè god. 1777 od Porte po ugovoru Bukovinu, a godine 1779 u miru tešinskom, uslied ustupa od strane Bavarske, okružje jinsko, koje je sada diel arkivojvodstva Austrije nadanižke.

Franjo I. dobi u miru, sklopljenom god. 1797 u gradu, koi se Campo Formio zove, Mlietke, Istru mlietačku i Dalmaciu, zatim godine 1803 uslied mira luneviljskoga od god. 1801 kneževinu Tridentinsku i Briksensku, a u miru požunskom god. 1805 elektorat Salcburžski.

Zaglavnim pismom bečkoga sbora vladaočkoga od 7. Lipnja 1815 bi novo-ustanovljen obseg dèržave, koju cesar Franjo I. dne 11. Kolovoza 1804 proglasio biaše kao nerazdionu cesarevinu nasliednu; i vas obseg ovi svečano priznaše svekolike savezne velike sile. Područje dèržavno umnoža se od onda jedino utielovljenjem grada Krakova i okoliša njegova, koje se dogodi (god. 1846) u suglasju s dèržavami susiednimi.

Razdiel I.

Dèržava.

Odsiek I.

Sastavni dielovi, granice, veličina i položaj geografični.

---

§. 4. Pojedine krunovine po imenu.

Pojedini sastavni dielovi cesarevine jesu sada sliedeći:

1. Austrija niže Aniže i
2. Austrija iznad Aniže, koje ujedno čine arkivojvodovinu Austriju.
3. Vojvodovina Salcburžka.
4. Vojvodovina Štajerska.
5. Vojvodovina Koruška.
6. Poknežena grofija Tirolska i Vorarlberžka.

7. Kraljevina lombardezko-mlietačka, koja obsiže upravno područje mlietačko, a od Lombardije okoliš mantovski.
8. Vojvodovina Kranjska.
9. Pokneženа grofija Gorička i Gradiška, sa markgrofijom Istrom i sa gradom Tèrstom i okolišem toga grada.
10. Kraljevina Hèrvatska i Slavonija. Ovamo ide vojnička Krajina hèrvatsko-slavonska.
11. Kraljevina Dalmacija.
12. Kraljevina Česka.
13. Markgrofija Moravska.
14. Vojvodovina Gornja- i Dolnja-Slezka.
15. Kraljevina Ugarska.
16. Vojvodovina Sèrbska i Banat tamiški. Ovamo ide vojnička Krajina banatsko-sèrbska.
17. Velika kneževina Erdeljska.
18. Kraljevina Galicija i Vladimirija s vojvodovinami: Osviećimskom i Zatorskom i s velikom vojvodovinom Krakovskom.
19. Vojvodovina Bukovinska.

Krunovine pod br. 1—8 zemlje su planinske, od 9—12 kraške, od 13—15 sudetske, a od 16 do 19 zemlje karpatske.

Broj	Ime	Povèršina u austrijanskih □ miljah (bez desetičnih brojevah)	Ukupno stanovničtvo gradjansko (civilno) koncem Listopada 1857, zaokruženo na tisuće
1.	Austrija niže Aniže	344	1,681.000
2.	Austrija iznad Aniže	208	707.000
3.	Salcburžka	124	146.000
4.	Štajerska	390	1,056.000
5.	Koruška	180	332.000
6.	Tirolska i Vorarlberžka	500	851.000
7.	Kraljevina lombardezko-mlietačka . .	436	2,444.000
8.	Kranjska	173	451.000
9.	Gorica i Gradiška s Istrom i Tèrstom.	138	520.000
10.	Hèrvatska i Slavonija (bez Krajine vojničke)	318	865.000
11.	Dalmacija	222	404.000
12.	Česka	902	4,705.000
13.	Moravska	386	1,867.000
14.	Gornja i Dolnja Slezka	89	443.000
15.	Ugarska	3123	8,125.000
16.	Sèrbija i Banat tamiški (bez Krajine vojničke)	521	1,540.000
17.	Erdeljska	1054	2,172.000
18.	Galicija i Vladimirija s Osviećimom, Zatorom i Krakovskom	1360	4,597.000
19.	Bukovina . , ...	181	456.000
	Krajina vojnička	583	1,064.000
	Svakoliko cesarevina . . . . (Ovdie su uzeti i oni brojevi, koji su gori kod pojedinih krunovinah izostavljeni bili za to, što je nakana bila brojeve zaokružiti.)	11240	34,437.964
	Ako se pridade ovdie još i ces. kr. vojska, koja čini		624.989
	bit će ukupna svota dne 31. listopada 1857		35,062.953

Zadaće: Razredi pokrajine po veličini njihovoj! Reci pri svakoj pokrajini, koliko stanovnikah ide na 1 milju □, (t. j. navedi odnosnu napučenost)! Pronadji povèršinu svekolike cesarevine! Pronadji broj stanovnikah (t. j. stanovničtvo bezodnosno) svekolike cesarevine! Izrazi, koliko je odnosno stanovničtvo cesarevine! Razredi krunovine po stanovničtvu odnosnom! Pri kojoj je krunovini sta-

novničtvo to veće, nego što je poprečni broj za cesarevinu? Uzmi domovinu svoju kao jedinku pak proračunaj, u koliko je površina i odnosna naseljenost svake od ostalih krunovinah veća ili manja! Razdieli površinu i bezodnosnu naseljenost cesarevine na 100 jednakih dielovah (postotakah) pak najdi, koliko takovih postotakah ide na svaki pojedini sastavni diel! Razredi po ovom krunovine! Nastoj izraziti sve ovo risunkami (linijami ili ploštinami)! Na svojem hidrotopičnom krajobrazu izvedi napučenost pojedinih krunovinah bojami, i to služeći se bojom bielom pri napučenosti najslabijoj, pak postupno sve tamnijom i tamnijom, a najtamnijom pri napučenosti najguštjoj.

§. 5. Medje i obseg cesarevine.

Cesarevina austrijanska graniči sa 12 raznih dèržavah i sa morem jadranskim.

Medje dèržavne, što ih je povukla sama priroda, jesu izvan mora jadranskoga: Smrekova-gora (Fichtelgebirge), Šumava (Böhmerwald), Jin, Salca, sieverne planine klakovite, jezero kostanačko, Ren, česti od planinah osrednjih i planinah klakovitih južnih, jezero gardsko, rieka Minčio, Pad, planine dinarske, Una, Sava, Dunav, gore Karpatske, Podgorac, Dnjestar, Visla, San, Sudetti i Rudogorje (Erzgebirge).

Zadaće: Pronadji po krajobrazu, medju kojimi podnevnici i kojimi supolutnici leži cesarevina naša? Gdie je najskrajnja medja prema sieveru, gdie prema jugu, gdie prema istoku, gdie li prema zapadu? Zemljište dèržave naše gdie zalazi znamenito u dèržavu tudju? Gdie je zemljište dèržave naše tudjim zemljištem presiečeno? Koji otoci spadaju k dèržavi našoj? Gdie je u dèržavi našoj poluotok? Izbroj 12 onih pograničnih zemaljah, koje pašu dèržavu našu? Koja je pogranična linija najdalja? Koja li najkratja? Kolik je ukupni obseg cesarevine? U kojem je razmierju linija primorska naprema granici od kopna? Na kojoj su strani medje prirodne najslabije razvijene? gdie li najjačje?

Odsiek II.

Zemlja.

§. 6. Višava i nižava.

U svemkolikom okolišu cesarevine austrijanske ima do 9000 kvadratnih miljah zemlje višave, koja u obće spušta se iliti opada od granicah naprema središtu. Najveće su višine na zapadu, a najnižji krajevi na jugu.

Višava cesarevine austrijanske diel je od četiri razna područja prirodna, imenito:

1. od planinah (Alpah), 2. od tursko-gèrčke (ilirske) višave (Kraševina), 3. od niemačkoga Sredogorja (višava česko-moravska) i 4. od gorah karpatskih.

Zemlja planinska prostire se na zapadu dèržave naše. Snižuje se ona naprema istoku, prelazi na jugo-istoku u nižje prediele Krasa-gore, spušta se naprema sieveru malo po malo u Podunavlje, a naprema jugu urva se stèrmo u gornjo-talijansku (lombardezku) nizku ravan.

Naprema sieveru diže se česko-moravska višava, koja je tako rekuć prelaz od planinah k sieverno-niemačkoj nižavi i koja se prema jugu spušta k Dunavu a prema istoku k Moravi. Na istoku Morave rieke diže se višava gorah karpatskih, koja se ukazuje kao ogroman, k sievero-istoku presvodjen lûk, i koja padajući gubi se prema sievero-istoku u sarmatske (galičke), a prema jugo-zapadu u obie ugarske nizke ravnice.

§. 7. Planine (Alpe).

Zemlja planinska, jezgra velegorja europejskoga, razprostire se nad povèršjem od 4800 □ miljah u duljini od 150 miljah, i idući od zapada k istoku raste u širini (20—40 miljah), u višini pako raste s početka (6000—11000'), a zatim opada naglo (11000—4000').

U sve krajeve svieta zijaju doline njezine, koje čas stèrmo opadaju i u jezera se svèršuju, čas malo po malo prelaze u nižinu. Raznovèrstno sklapa se zemlja ova u nebrojena gorja glavna i pobočna; odasvuda je pristupna (ima bo 40 valjanih ždrielah ili prolazah); vidi se ovdie množina osobitih pojavah naravskih (kao: lednikah, jezerah, slapovah, toplicah i rudnicah, visokih planinskih pašnjakah s travami mirisavimi); živi tu podosta svieta, koi se naseljuje i u najzabitnie kutove, — i to su svojstva, kojimi se planine odlikuju od svih velegorjah zemaljskih.

Nalazimo u Austriji jedan pás unutarnji glavni (pás od planinah osrednjih iliti pèrvobitnih), i dva izvanjska pása pobočna (iliti od planinah klakovitih), od kojih je jedan sieverni a drugi južni.

Povèrh toga planine su na sieveru još u zadrugi sa čitavom povorkom nizkih predgorjah (planinah prednjih iliti molaskih), a na istoku prislanjaju se na njih bèrdoviti i brežuljasti predieli ugarski i hèrvatsko-slavonski. Planine svekolike diele se još, kao što se protežu po duljini, u planine zapadne, osrednje i istočne, tako da po tom rieči „planine osrednje“ različito znamenovanje dobivaju. Ovdie se poda tim razumieva svagda srednji pás planinah pèrvobitnih.

Po priekom računu uzdižu se planine na grebenu do 7000′, na vèrhuncih do 10000′; nego skrajnje višine od grebena dosižu i do 11500, a najviši vèrhunac i do 14800′.

Linija viečitoga sniega nalazi se u višini od 8000′ do 9000′; različito na obroncih raznih, nego u obće na jugu višje nego li na sieveru. Prediel lednikah silazi do 4000′, a linija, dokud dèrvje uspievati može, diže se do na 6000′.

Planine klakovite glavno su gnjezdo krasnih, oku čoviečjemu vele-ugodnih jezerah planinskih; po planinah pèrvobitnih, kojim doline većinom nisu nego uzki bi reć žliebovi, nevidiš jezerah, do samo niekoliko neznatnih na višini, ali umiesto jezerah stere se ovdie neizmierno polje od leda (lednici).

Na glavnom šljemenu, koje se od jugo-zapada proteže k sievero-istoku, ima mnogih i udobnih ždrielah iliti prolazah, i po ovih ždrielih, od kojih su mnoga premoštena umietno sagradjenimi cestami, obći sviet medju sobom. Višina od dolinah vèrlo je

različita; nego kazati se može, da se većina nastanjenih dolinah uzdiže od 2 do 4000′, a da iznad 6000′ neima već stalnih ljudskih prebivalištah.

Od svekolike zemlje planinske dèrži cesarevina austrijanska 3000 □ miljah.

§. 8. Planine austrijanske, a navlastito planine pèrvobitne i predgorja njihova.

Pás unutarnji iliti pás planinah pèrvobitnih proteže se sa glavnim svojim stožerom od izvorištah rieke Adiže pak do jezera nežiderskoga (Fertő-tó u Magjarah) (354′). Greben ima do dubokoga prosieda na Brenneru (4450′) višinu od 7000′, a s one strane prosieda toga pak do izvorah Mure rieke višinu od 8000′, nego zatim opada naglo do na 6000′, a potom opet pomalo do na 4000′.

Dielovi pása ovoga: a) planine retske sa glavicom „Ortles" (12390′); b) planine noričke od Ture arimendske sa glavicom „Grossglockner" zvanom (11900′); od granice Salcburžke pak do izvorah Mure rieke zovu se dielovi ovi i visoke Ture. Diele se ovdie na dvie grane, od kojih se grana sieverna (Ture nizke) svèršuje s Turom čirminjskom. Južna grana proteže se medju Murom i Dravom, te diele se opet na dva ogranka, od kojih ogranak sieverni, presiečen Murom riekom, svèršuje se kao Wechsel (5486′), južni pako s one strane Drave kao visoka ravan od Pohorja (4000′).

Najznamenitija ždriela iliti prolazi planinah pèrvobitnih jesu: prodor štilfski (8850′), Reschenscheideck (4840′), Brenner, Tura radštadska (5500′) — i Tura čirminjska (4700′), prosied katschberžki (5250′) i prosied novotèržki (3250′).

Višina dolinah vèrlo je različita; najnižje su doline na strani sievernoj 16—1700′, na strani južnoj 7—800′, a najvišje preko 5000′; većina dolinah naseljenih 2000—3800′ iznad povèršja morskoga. Mnoga sela i tèrgovišta razsuta su u višini od 3000—4500′; dà što više, ima i mnogih varošicah izmedju 2000—4000′, a najvišja sela planinska nahodimo i u višini od 4500—6200′ iznad povèršja

morskoga. Lednikah ima preko 570 sa pověršinom gotovo od 30 miljah kvadratnih.

Na istoku prislanjaju se na pás planinah pèrvobitnih nizka predgorja, imenito: c) brežuljasti kraj od istočne Štajerske (1200′), d) slovenske Gorice (1300′); a kao skrajnji krajevi istočni e) šuma bakonjska sa bèrdom Köröšem (2300′); ovo je bèrdo bi reć most ka goram karpatskim, od kojih ga razstavlja jedina dolinska ravan od Mora (480′), i napokon f) brežuljasti kraj na jugu jezera blatovskoga, koi se uzdiže do 1350′ višine.

§. 9. Sieverne planine klakovite i predgorja njihova.

Sieverni izvanjski pás iliti pás planinah klakovitih proteže se od jezera kostanačkoga (1200′) tja do Šteinfelda (900′) u duljini od 60 miljah. Kao gora klakovita (vapnena) razlikuje se pás ovi od planinah pèrvobitnih, što je svietlosive boje, što je slike neuredne, grozovite, i što ima mnogobrojnih klanjacah (tiesnacah); višina grebena opada od zapada k istoku od 5200—3900′.

Poprieka dolina Jina rieke razstavlja ih na dva glavna razdiela, koji neimaju zajedničkoga imena: 1) Pèrvomu je razdielu na zemlji austrijanskoj najvišji vèrhunac tako zvani „Wetterschrofen" (9064′) a drugomu tako zvani „Dachstein" (9490′). Dočim se pèrvi razdiel ukazuje kao pogorje, koje se, premda na mnogih miestih provaljeno i razstavljeno, proteže još na daleko, prestaju pri drugom sve kosanjice, pak po tom prestaje i svaki savez, i sva gora nije nego povorka od sklopovah, od kojih je najistočnii: sklop od sniežnika (Schneeberga 6567′).

Ždriela iliti prolazi imadu na zapadu od Jina srednju višinu od 5000′, na istoku od 3800′ (Sievernik-Semmering). Većina je dolinah do 2000′ iznad pověršja morskoga, niti se ijedna dolina uzdiže preko 5000′. Lednikah imade ovdie samo 10; nego se zato na daleko prostire ovdie kèrš (more od kamenja). Ovomu pásu od gorah osobit su ures mnogobrojna zelenkasta ili tamno-modra jezera ondie, gdie prelazi u predgorja.

Prednje planine vide se navlastito kao tri glavne gorine.

Ove su gorine: 1) Hausruk (1000'); 2) Bečki lug (2000') sa Kahlenbergom (1712') i gora litavska (1000') s hundsheimskimi bèrdi (1508').

Prostorinu, koja je medju gorinami ovimi, popunjuju šumami zarašteni i obradjeni predieli brežuljasti.

§. 10. Južne planine klakovite.

Južni izvanjski pás planinski vàs je u cesarevini austrijanskoj i proteže se od jezera gardskoga tja do uštja Tise rieke u duljini od 120 miljah.

Prave planine dopiru do uštja rieke Savine.

Dolinami riekah Adiže i Piave i nizkimi i povèršnimi razvodji, nagomilanimi pri Tèrvižu. razstavljaju se planine ove na četiri glavna razdiela, imenito: 1) na planine lombardezke s glavicom „Monte Baldo“ zvanom (6957'), 2) na planine mlietačke sa glavicom, koja se zove „Vedretta Marmolata“ (10.322'); 3) na planine Karnske s Triglavom (9000') kao uglovnjakom; i 4) na Karavanke, koje se kao planine dola savinskoga s Grintovcem (8086') dižu u vis kao posliednji planinski sklop pása južnoga.

Ždriela iliti prelazi srednje su višine od 4000'. Doline nisu nego goleme poprieke pukotine, koje, ako izuzmeš nizko Poadižje (dolinu rieke Adiže) leže još podosta visoko (4000—5000') i koje s toga jaku stèrmen imadu. Doline prema zapadu okončavaju se krasnimi jezeri, one pako prema istoku kljanci (tiesnaci).

Lednikah ima ovdie samo 40, ali tim mnogo više lavinah, urvinah i provalah.

Planine lombardezke i mlietačke prelaze na jugu u povorku od brežuljakah, koja se put istoka sve većma proriedjuje, i koja nigdie nenadilazi 1800'. Kao sasvim razlučene prednje gromade smatraju se brežuljci gorah „Monti Berici i Euganei“ zvanih (do 1830').

Na istoku Savine počima se nizko ono pogorje, koje se u najširjem samo smislu uvèrstiti može medju planine, i koje, pod raznimi posebnimi imeni u višini od 3000—2000' prosiecajući Hèrvatsku i Slavoniju, okončava se napokon u vinorodne sremske brežuljke na Dunavu.

§. 11. Kraševina.

Na južnom obronku visoke one stiene, koja postaje iz okončinah Triglava, počima se nižji onaj prediel, koi nije nego raztèrgana kredovita visoka ravan; ovu ravan nadvišuju kratki, sèrhoviti grebeni od klakovnjaka (vapnenjaka), koji grebeni istorazstupno teku k liniji primorskoj i k produljenim susiednim otokom.

Vide se tu očito tri glavna pogorja, od kojih pogorje zapadno nije nego rub nizkoga Krasa (1600′) i Čičevine (1900′); okončava se isto na kopnu s gorom Učkom (4400′), nego s polovicom višine izlazi na otocih opet na vidielo. Pogorje srednje kosa je u Kranjskoj visokoga Krasa (2000′), i zove se u hèrvatskoj vojničkoj Krajini Velebit (Sveto bèrdo 5570′), a u Dalmacii primorska gora dalmatinska (Orjen 6004′). Pogorje istočno unutarnji je rub od Krasa, sastoji s početka iz posebnih bèrdah, nego već u hèrvatskoj Krajini pojavljuje se kao skopčano pogorje pod imenom Kapele velike (s Bielolazicom 6000′) i Kapele male i na daljinu nieku čini istočnu granicu Dalmacije pod imenom planinah dinarskih (Monte Dinara 5700′).

Medju ovimi pogorji prostiru se goletne i bezvodne visoke ravni, koje se odlikuju silnimi koritastimi dolovi, jamami, poput lievka od naravi izdubljenimi, podzemaljskimi špiljami i napokon vodami, koje u gudure i ponore izčezavaju i zatim iznova opet prosuklju ju. Ovi su pojavi obilježje takozvane tvornje (formacie) kraške, koja je vlastovita takodjer i polu-otoku Istri i svojkolikoj povorki od otokah. Na sieverno-istočnoj vèrleti, gdie je kosanjica uskočka, i gdie se medju kraškimi vapnenjaci pojavljuje pieščenik, prestaje pravo ovo obilježje Krasa-gore.

§. 12. Višava česko-moravska.

Višava ova obsiže istočnu stranu niemačkoga Sredogorja i neskladno je četverokutje. — Četverokutje ovo omedjašeno je ovamo u cesarevinu dolinami Dunava, Mo-

rave i Odre rieke, a onamo put inozemstva viencem goletnih, lugovitih, nego podosta prohodnih gorah pèrvobitnih.

Ovi gorski obrubi sliedeći su: 1) Šumava, (2500′—4000′) sa glavicom „Polken“ zvanom (4351′); 2) Smrečina (gora smrekova) (2400′); 3) Rudogorje (2200′) s glavicom, koja se „Keilberg“ zove (3937′); 4) Sudetti, sklopljeni iz lužičke visoke ravni (2000′), iz gore izarske (3000′) s glavicom „Tafelfichte“ zvanom (3500′), iz širokoga sljemena od Kèrkonošah (4000′) sa Sniežkom (5095′), iz gore Kladske sa Sniežnikom (4400′), i iz moravsko-slezkoga vele-gorja sa Pradiedom (4704′), koje se s Jesenikom okončava na Odri rieci.

Gore ove premoštene su mnogimi cestami, ždriela bo iliti prelazi njihovi nahode se u višini izmedju 1600′ i 3000′. Doline većinom su uzke, duboko bi reć zasiečene doline popriečne; jedina Šumava u zadrugi je na jugu s dolinami duguljastimi. Tavan od dolinah nenadilazi nigdie 3000′ a selah, odsiekom ako se uzmu, neima iznad višine od 2000′, nego u Rudogorju ima ih i u višini do 2700′. Pèrvobitnimi (nikada nesiečenimi) lugovi i malimi gorskimi jezeri odlikuje se Šumava kao obilježjem prirodnim; Rudogorju pako prirodno je obilježje, što je sastava jednostavna, što izobiljuje kovovi (metalli) i što se obradjuje tja do samoga tiemena, a gori izarskoj i Kèrkonošam, što su posute velikimi livadami, turfastimi tresetinami i jezerci (malimi mlakami).

Po prostorini unutarnjoj stere se visočina iliti poljana visoka (2000′—800′), koja, naprema jugu malo po malo napupčujući se, pupčatostju ovom (Jägerhüttenberg 3564′) dieli se na dva diela nejednaka; od kojih diel istočni (gorski kraj moravski), na jugo-istoku padajući prema Moravi, gubi se u prediel brežuljasti, dočim diel zapadni (Česka) sa svih stranah opada prema nižini, koja je usried zemlje, a s nižinom ovom gubi se k sieveru onamo, gdie su jedina, tako rekuć, vrata na bedemu onom, koi je od gorah podignut oko zemlje. Samo na Labi, Ogri i Lužnici imade većih ravnih prostorinah.

Južno-istočni kraj svekolike ove visočine valovito je zemljište od kamenja pèrvobitnoga, dočim je sievero-zapadni sastavljen s lieva Labe rieke iz kamenja prelaznoga i iz klakovnjakah, iz kojih

postaju čitave povorke od gorah i brežuljakah, s desna pako iste rieke iz raztèrgane visoke ravni od piešćenika (kamena piešćenoga).

Sieverni kraj nadvišen je povorkom krasnih gorah basaltskih, Sredogorjem (Milešovkom 2633′), koja se povorka istorazstupno proteže s Rudogorjem i s Kèrkonošami.

Uzke, duboko zasiečene doline neuzdižu se preko 1200′, a ždriela iliti prolazi nedosižu 1600′ baš ni ondie, gdi se nahodi goripomenuta pupčatost zemljišta.

Kao obilježjem prirodnim odlikuju se: zemljište gorah pèrvobitnih, što se slabo može obradjivati i što su mu doline velesumierne; sievero-zapad, što izobiljuje ugljevjem i toplicami; sievero-istok i moravski predieli brežuljasti, što su vèrlo plodoviti; zemljište kamena piešćenoga znamenitimi hridinami, a napokon svakolika visočina izobiljem jezeracah (mlakah).

§. 13. Gore karpatske.

Gore karpatske razprostiru se kao lúk na povèršini od 3700 □ miljah. Ovaj je lúk od 150 miljah duljine a od širine različite (10—40 miljah).

Gore ove diele se na tri, u bitnosti različita glavna diela. Ovi su dielovi: 1) sieverno-ugarska zemlja bèrdovita tja do miesta, gdie prodire Poprad, 2) Černi les tja do izvorah Viza i Bistrice, 3) višava erdeljska.

Kružna ugarska zemlja bèrdovita nije ino, nego jezgra gorah pèrvobitnih (Karpati osrednji), koja je obkoljena na sieveru lúkom kamenja piešćenoga (Karpati mali s Javorinom 3150′, Beskidi s Babjom-Gorom 5660′), a na jugu polukrugom raznovèrstnih hridinah (Tatra i nižja Tatra s Djumbirom (6341′), ugarske Rudave do 4200′, pogorje nitransko do 4300′); — na strani izvanjskoj pridružuje se jezgri ovoj povorka hridinah vulkanskih (Hegyallya 1500′, Matra do 3186′), koja zahvata tja na desnu obalu rieke Dunava (goravérteška).

Pogorje ovo odlikuje se kao obilježjem prirodnim: kosanjicami kružnimi (2000′—4500′, dolinami duguljastimi, dubljimi prosiedi (1750 — 3600′), malimi visokimi ravnicami (kao što su: Oravska,

liptovska, šipuška, novotèržka) i mnogobrojnimi visokimi jezeri (morska oka). — Selah neima iznad 2240').

Najviši kraj, kojim se ugarska zemlja bèrdovita diže nebu pod oblake, zove se visoka Tatra (èrt gerlsdorfski 8350'— èrt lomnički 8300').

Najviši ovaj kraj proteže se kao kratka samo linija posried dvie duge gore, s kojimi je skopčan plosnatimi nizkimi presiedi (Borišov 1900' i Hochwald 2690').

Černi les gora je od samoga piešćenika, pred kojom naprema jugu stere se povorka od gorah vulkanskih (Vihorlet). Od Černoga lesa najviši je vèrhunac Černa-hora (6600').

Ovomu pogorju obilježje je od prirode: što mu je greben onizak (3200'), što su mu prosiedi visoki (3000'), što na jednoj i drugoj strani ima dolinah popriečnih, i što dolinah duguljastih i jezerah neima nikakovih.

Erdeljska višava valovita je visoka ravan (1000'—2000') sa gorami okrajnimi, zemlja orаća, velegorjem opasana. Visoki okrajci (4400—6300') na istoku i jugu (najviši vèrhunac Negoj 8040'), koji onamo na stranu inozemsku stèrmo opadaju, pèrvobitne su gore, s kojimi je na jugo-istoku skopčan sklop gore klakovite. A iz nutra sastoji višava ova iz tvorinah molaških, koje se na zapadu i istoku nadvišuju tvorinami vulkanskimi (Hargitta 5600').

Doline imadu srednju višinu od 1400', a nediže se nijedna iznad 3500'; — iznad 2600' neima selah već nikakovih. Ždriela iliti prolazi nahode se u višini od 1300—3700'.

Ova se višava odlikuje time, što joj je tiek riekah i potokah savèršen, što joj vode na zijala gorah okrajnih otiču put sievera, zapada i juga, i što neima jezerah.

§. 14. Ravnice.

Na podnožju planinah južnih razprostire se nizka ravan gornjo-talijanska, koja se proteže tja do Apenninah, i od koje onaj diel, što je s ove strane Pada i Minčia rieke, spada u područje dèržave austrijanske. Izmedju planinah i gorah karpatskih stere se golema ugarska nizka ravan (400—150'), koja, nigdie nepretèrgnuta, obsiže povèršinu od 1500 kvadratnih miljah, i kao jezičac protežući se uz

Dravu i Savu dopire tja u planine (hèrvatsko-slavonska nizka ravan 140 kvadr. miljah). Uzduž Dunava, gore idući, protežu se dvie druge pomanje ravnice, od kojih jedna, mala ravan ugarska, 160 □ miljah (390′—360′) stere se od Ostrogona do Požuna, druga pako, kotlina bečka (90 □ miljah), od dievinske kobile na granici ugarskoj tja do gore Kahlenberžke. Sieverna polovica njezina zove se Pomoravlje. Na sievernom obronku gorah karpatskih širi se ravan galička (900 □ miljah), koja je većinom valovita visoka ravan (do 1000′), kao nastavljena zemaljska višina uralsko-karpatska. Pomanjih nizkih ravnicah imade niekoliko, kao što su: polje tulnsko, ravnica pomoravska i ravnica polabska (svega 30 □ miljah).

Zadaće. U kojem je razmierju svakolika nižava naprema višavi? U kojem su razmierju povèršine pojedinih višavah i nižavah medju sobom? Napravi tablicu za višine, i upiši u nju svekolike brojeve, kako je gdie zemlja uzdignuta! Pronadji od svake višave, u kojem su razmierju medju sobom višine od grebenah, ždrielah, dolinah i vèrhunacah! Potegni na temelju naznačenih brojevah jedan ili više nacèrtah od zapada k istoku, i od sievera k jugu kroz cesarevinu! Kako se zovu najvišji vèrhunci od planinah, Sudetah, Karpatah? Koi je najvišji vèrhunac u svoj cesarevini?

Odsiek III.

Vode.

§. 15. Bregovi morski i lagune.

Na daljinu od 255 miljah bije se na jugu jadransko more o bregove kopna austrijanskoga. Gora-Kras dosiže s okončinami svojimi do mora u najzabitnijem kutu zalieva

jadranskoga ondie, gdie je prema sieveru od Tèrsta na klisuri sagradjeni kasteo Dovin. Od Dovina sastavljen je istočni brieg iz povorke samih klakovnjakah i pieščenikah, skopčanih sa gorami, koje se od zada uzpinju. Na onoj strani leži zaton tèrstjanski i zaton riečki, koi je poznat i pod imenom Kvarnera. Uzduž briega posuto je more, od Rovinja počamši, većimi i manjimi otoci (ostèrvi) i ostèrvlji, koja su gotovo sva stèrmovita i kamenita isto onako, kao što je stèrmovit i kamenit i sám brieg od kopna. Od Dovina prema zapadu a zatim prema jugu slaže se svojstvo briega sa svojstvom talijanske nižave, koja se za njim razprostire. Pobrežje je ravno pak ili pieskovito ili močvarno. Nedieli se more u jedanput iliti naglo od kopna; mnoge one rieke, koje se ondie izlievaju u more, nagèrnule su ondie, tromo tekući, mnogo kala i pruda, i malo po malo odmiče se more izpred naplovine ove. Posried naplovinah ovih zaostaje neizviestno nieko zemljište pogranično, nezastèrto u vrieme odsieke, a u vrieme plime vodom poplavljeno, — močvarna nieka smiesa od malih jezerah (lagunah) i uzanih ciepacah od zemlje. Lagune razstavljene su od mora sipinami (Lidi).

§. 16. Rieke i potoci u obće.

Velikim razvodjem europejskim dieli se Austrija na dvie polovice vèrlo nejednake, od kojih polovica sieverna i manja spada u područja mora sievernoga i mora baltičkoga, južna pako, kud i kamo veća, u područja mora jadranskoga i cèrnoga. Izlievaju se u more sieverno Ren i Laba, u more baltičko Odra i Visla, u more jadransko Pad i Adiža, a u more cèrno Dunav i Dnjestar.

Od riekah ovih izviru t. j. imadu vrutke svoje na zemljištu austrijanskom: Laba, Odra, Visla, Adiža i Dnjestar; u području cesarevine austrijanske utiču u more Pad i Adiža; u okolišu dèržave naše brodive su: Laba, Visla, Pad, Adiža, Dunav i Dnjestar; duljina,

koju u tieku svojem prevaljuju na zemljištu austrijanskom, čini pri Renu 4 milje, pri Labi miljah 50, pri Odri 14, a pri Visli 52 milje, zatim pri Padu 48, pri Adiži 60, pri Dunavu 180 miljah, a pri Dnjestru milje 73.

U Dunava je najveće područje, t. j. od 8000, a u Rena najmanje, t. j. od 40 kvadratnih miljah.

Zadaća. Sravni duljine tieka od pojedinih riekah, i gledaj da razmierja predočiš u narisu.

§. 17. Rieke napose.

Valovi rieke Rena peru cesarevinu našu samo na granici od Vorarlberga kao opasna rieka planinska, koja broda nepodnosi na sebi, i na uštju svojem, gdie se izlieva u jezero kostanačko, u močvar pretvara obale.

Laba, kojom česke vode i potoci teku u more, valjana je vodena cesta od Melnika počamši; izvire u gorah kèrkonoških, prima u sebe s lieva brodivu Vltavu, koja se sa svojimi pritoci, t. j. s Lužnicom, Sazavom, Votavom i Berounkom ukazuje kao sumierno (simetrično) pomrežje; prima zatim takodjer s lieva Ogru, s desna pako Izaru rieku, i medju pieščeničkimi hridinami gore pogranične dieli se s cesarevinom.

Odra ima u Austriji područje samo od izvora svoga; izvire pako u močvarnoj šumi pri Novoj vesi u Morevskoj i izlazi iz cesarevine na granici slezkoj.

Visla izvire u Slezkoj na okončini jednoj gorah karpatskih i teče gotovo neprestano kao rieka pogranična prema Pruskoj i Ruskoj; prima u sebe s desna brodive pobočne potoke Dunajec, koi se s Popradom slieva, zatim Visloku i San.

Pad je stranom granica cesarevini našoj naprema dèržavam talijanskim; imajući obale nizke prolazi daleku ravan izmedju planinah i Apenninah, i prima u se na lievoj svojoj obali brodivu rieku Minčio.

Adiža izvire na Reschen-Scheideku u Tirolu, i pèrvi potočići, koji utiču u nju, stiču se iz ledenih gorah, koje sunce ili kiša malo po malo raztaljuje. Gornji njezin tiek urva se biesno dole kroz prediel „Vintschgau“ zvani tja do Merana; srednji tiek nosi brodove već pri Bolzanu; dolnji pako počima se, izza kako je Adiža prevalila ždriela planinska, kod Verone a svèršuje se nižje Roviga u moru jadranskom, i to tromo i kalovito, čineći s Padom naplovinu prediela polesinskoga. Potoci, svikoliki tirolski, koji u nju utiču, sliedeći su: s desna Noče, s lieva Passer, Eisak i Avisio, sve same opake bujice, koje ljudi velikim samo trudom i skrajnjim naporom odvratjaju, da im uzanih dolinah nepretvaraju u kaložine ili u polje od kamenja.

Izvan Pada i Adiže izlievaju se u more jadransko još mnogi manji potoci, i to na zapadnom kraju: Bachiljone, Brenta, Piava, Livenca, Taljamento i Soča, koji, izvirući iz dolinah planinskih i mnogo šljunka i prudja sa sobom noseći, naplovili su mlietačko-furlansku ravnicu, nasiplju ju neprestano i šire ju prema moru; zatim na istočnom kraju: Kvieto, Zèrmanja, Kèrka, Cetina i Neretva, većinom pravi potoci primorski, koji izviru iz klakovitih, špiljami izobiljujućih gorah istrijanskih i dalmatinskih, i po kratkom tieku utiču većinom u duboke i uzane zalieve, kamo već osieka i plima prodiru, i gdie se sladka njihova voda mieša već sa slanom morskom.

Dunav imade jedan diel gornjega svoga tieka a zatim vaskoliki svoj srednji tiek u Austriji. Gornji njegov tiek proteže se u području cesarevine naše od Pasova do Beča; ovdie se vijuga čas medju tiesnimi drägami, čas teče posried vinorodnih gorah kao rieka od pomanje širine. Sriednji tiek, nizkih, dubravami i otoci izobiljujućih obalah i sa slabim padom, prolazi od Beča do Oršave kroz tri ravnice bečku, požunsku i dolnjo-ugarsku, samo dvaputa od gorah stišnjen, pèrviput pri Dievinu, zatim pri Ostrogonu, dok ga

napokon na granici hridine i klisure nestisnu po tretjiput i to najtiešnje; i ovdie je ono miesto, gdie Dunav u klisurastom svojem koritu razsieca silnu onu kosu, koja bi skapčala Karpate i Balkan. Brodivi potoci Dunava jesu, s lieva: Morava, sjedinjena sa pobočnimi, poput lepeze razastèrtimi potoci Dije (Iglavom, Švarcavom), Vag, Gron, Ipol; Szamošom, Körösem i Morišem umnožana Tisa; Tamiš, Olta, Seret i Prut, koja tri posliednja izlievaju se izvan cesarevine, s desna: Jin, Truna, Aniža, Litava, Raba; Zilom i Murom povećana Drava, i napokon Kupom i Unom umnožana Sava. Dunav, primivši u se posliednje dvie vode (Dravu i Savu), veličanstvena je rieka, i kao takova granica je cesarevini, čas razastèrta u širinu od 6000′, čas opet tako (do 480′) stišnjena, da je užja nego li pri samom svojem ulazu pod Pasovom (650′).

Dnjestar vodena je cesta za Odessu. Izvire pri Dnjestrzyku-Dubovom u Galicii, granica je zatim prema Bukovini, i napokon, ulazeći u Bessarabiu, dieli se s cesarevinom. Njegovi, za splave prikladni potoci jesu: Stryj, Lomnica i Bistrica.

§. 18. Jezera.

Jezera su svakolika: jezera od riekah, i nahode se stranom na višavi, stranom na nižavi. Ona, koja su na višavi, ili su malena visoka (iliti planinska) jezera, ili pako prostiru se na podnožju od gorah i to ili u dolovih duguljastih ili na kraju od dolovah popriečnih. Medju jezera, koja su na kraju od dolinah popriečnih, uvèrštjuju se na južnoj strani od planinah: jezero gardsko, a na sievernoj strani od planinah; jezero achenthalsko, hallštatsko, trunsko, zatim jezero sv. Wolfganga, a napokon jezero miesečno, attsko i vallsko.

Jezera, koja su na strani sievernoj, spadaju u područje Dunava, ona pako, koja su na strani južnoj, u područje Pada rieke. Je-

zera ova velika su blagodat za zemljište, koje je pred njimi, na njihovom bo dnu zaostaje mnogi onaj šljunak, što ga potoci planinski donose sa sobom iz velegorjah. Tim se načinom protičuća voda čisti, i očištena, umiesto da pustoši, naplodjuje ravnicu, u koju tiek svoj nastavlja. U tome je velika ona razlika, kako je obradjena lombardezka, kako li furlanska ravnica; ona je plodna zemlja orača, a ova polje, šljunkom posuto.

Medju jezera dolinah duguljastih spadaju: jezero kostanačko, millštadsko, oževsko i celovsko iliti vèrbsko. Kao jezera, koja su na nižavi, smatraju se: jezero blatovsko (Balaton), u naokolo od 18 kvadratnih miljah od prilike, jezero nežidersko (Fertő) ($6^1/_2$ □ miljah). Poradi nestalnoga stanja vode osobito su znamenita jezera kraška (a medju ovimi najznamenitie jezero cirkničko).

§. 19. Slatine.

Odlikuje se Austrija znamenitim bogatstvom slatinah i toplih vodah, koje se tako rekuć diele na kotare. Takov je kotar na južnoj strani Rudogorja (Franciškove vari, Marijine vari, Bilina, Toplice); čitava vèrsta od solanah nahodi se u sievernih planinah klakovitih (Hall, Hallein, Išl, Usov); povorka od slatinah (Gleichenberg, Rogatac, Bled, Toplice pri Novom-Miestu, Laško, Toplice varaždinske) paše istočni kraj južnih planinah klakovitih. A i na sievernoj strani gorah karpatskih nalazimo čitav kotar od solanah (Dubiecko, Starosol, Vielička, Bolehov, Halič, Delatim). Nego i u drugih okolicah ima po gdiegdie slatinah mnogobrojnih (Hohemems, Bormio, Abano, Gastein, Baden, Luhačovice, Sklo, Lubien, Ostrogon, Bardjejov, Toplice prí Trenčinu, Mehadija, Borszék).

Odsiek IV.

Podnebje.

§. 20. Podnebje po položaju geografičnom.

Podnebje (iliti različita razmierja vremena) zemlje koje visi od sliedećih okolnostih, imenito od toga: 1) kakov joj je položaj geografični (širina i duljina geografična); 2) dà li joj je zemljište visoko ili nizko; 3) kakova su razmierja medju kopnom i morem; a napokon 4) kakovi vladaju ini miestni uplivi. Odlučuju podnebje ova glavna svojstva: vrućina i zima, kiša i snieg, vietrovi, gèrmljavine ilit nepogode i vedrina ili naoblačenost neba.

Ako cesarevinu austrijansku promotrimo po širini geografičnoj, naći ćemo, da spada u topliji, i u doista umiereni kraj sievernoga umierenoga pása zemaljskoga. U topliji kraj spadaju pokrajine, koje su od planinah prema jugu, a tako i pokrajine na moru. Ovdie neima dugotrajne studeni, a neima ni sniega, koi bi kao plašt podulje zemlju pokrivao.

Svakolika cesarevina leži u pásu takovom, gdie uza svu godinu pada (budi kiša budi snieg), i to u takovom kraju pása toga, gdie je padanje ovo nestalno, i gdie nestalni vietrovi vladaju. Budući veći diel dèržave naše zemlja, obkoljena zemljami inimi, s toga se podnebje posvuda, izim jedinih krajevah primorskih, ukazuje kao podnebje, koje je kopnu vlastovito, i to sa povećom ili pomanjom razlikom izmedju vrućine po lieti i studeni po zimi.

Podnebje je u obće umiereno, nego, budući cesarevina odveć razširena, vide se ipak velike razlike u pojedinih predielih.

Budući da se cesarevina proteže gotovo kroz 9 stupanjah širine, a jedan stupanj širine rastuće čini, da srednja godišnja vrućina opada gotovo za pol stupnja, s toga naravska je posliedica, da srednja toplina godišnja opadati

mora u obće od juga prema sieveru. Nego istim ovim pravcem, t. j. od juga prema sieveru pada iliti umaljuje se i toplina pojedinih dobah godištnih, koje po tom bivaju dulje ili kratje te tako i najvećma odlučuju život bilinah.

Tako Pečuh, Pešta i Krakov, koji gradovi leže gotovo u istoj morskoj višini i istoj duljini, ali pod različitimi širinami (Pečuh pod 46^0, Pešta $47^1/_2{}^0$, a Krakov pod 50^0), imadu srednju godišnju toplinu od $8._8{}^0$, $8._3{}^0$, $6._1{}^0$, najveću vrućinu od $27._5{}^0$, $25._5{}^0$, $24._0{}^0$, a najljutju studen od $-8._9{}^0$, $-11._2{}^0$, $-18._4{}^0$ R.

Kao što se zemlja udaljuje od bližine mora (oceana) prema krilu od kopna, raste razlika izmedju lietne vrućine i zimske studeni, t. j. podnebje biva sve oporije.

Tako Prag i Lavov, koji leže gotovo pod istom širinom i morskom višinom, nego pod duljinom različitom (32^0, $41^3/_4{}^0$), imadu razliku izmedju najveće vrućine i najveće studeni od 40^0 i $42^1/_2{}^0$.

§. 21. Podnebje po razmierju, kako se uzdiže zemlja.

Po razmierju, kako se zemlja uzdiže pravcem osovljenim, mienja se podnebje kud i kamo bèržje, nego li po razmierju, kako se razširuje pravcem porazitim, i dočim svakolika širina cesarevine glede srednje vrućine godišnje nepokazuje veće razlike nego od 6^0, moguće je u planinah, u jedan jedini dan doprieti do podnebja takova, koje je slično podnebju pása polarnoga.

Ako se čoviek stane penjati u vis, bit će svakiput, čim prevali od prilike 700′, u podnebju takovu, gdie se srednja toplina godišnja umaljuje za jedan stupanj R. Linija, od koje, gore idući, već uza svu godinu nerastapa se snieg sasvime, nahodi se na južnom obronku od planinah u višin od 9200′, na sievernom obronku od 8400′, u osrednjih gorah karpatskih od 8000′, a u Sudetih od 7700′ od prilike.

§. 22. Drugi življi podnebja.

Od vietrovah vladaju u većem dielu cesarevine naše ponajviše zapadjnaci.

Opaki i zloglasni vietrovi jesu: jugo (Scirocco), zaparan vietar južni, koi dosadjuje poglavito zemljam, koje su na jugu cesarevine, i bura (Bora), suh vietar istočno-sievero-istočnjak, koi navlastito u zimsko doba biesni po pokrajinah kraških.

Na južnom obronku planinah izlievaju se oblaci najvećma (54″), a na velikoj ravnici ugarskoj najmanje (18″—20″). Nà zapadnom briegu mora jadranskoga vlada, što se izlievanja toga tiče, uza svu godinu najveća razmiernost, a na briegu istočnom najveća nerazmiernost. Gèrmljavine i oluje najčeštje su po velikih ravnicah (28), a na sievernom obronku planinah najriedje (10—12).

Izvan položaja, što ga miesto koje ima, i izvan meteoričnih pojavah u zraku, koi miesto okružuje, od velika je upliva na podnebje još i to: dà li je zemljište stèrmenito ili nije; iz česa je zemljište sastavljeno, i napokon dà li se isto obradjuje ili ne. S toga je ravni unutarnji kraj Ugarske oporiji nego li unutarnji valoviti kraj Erdeljske, planine klakovite oporije su nego li planine pèrvobitne, a golíetni Kras oporiji je nego li šumami zaraštena Koruška.

§. 23. Podnebje od Austrije.

Blagoslovljeno podnebje pása umierenoga u tome je, što se mienjaju četiri dobe godištne, t. j. prolietje, lieto, jesen i zima, koja miena toli je prijazna za razvitak kako roda čoviečanskoga tako i živinah i bilinah. Na istočnom primorju mora jadranskoga i na otocih, koji su pred primorjem tim, nemienjaju se već godištne dobe četiriputa, nego gotovo samo dvaputa. Lieto i zima nisu za dobe ove sasvim shodna imena za to, budući da bilje nikada sasvim neprestaje rasti, i s toga spretnije bi bilo, lieto nazvati suhu, a zimu vlažnu dobu godištnu. Jesen je na skrajnjem zapadu, a zima na najskrajnjem sievero-istoku pretežnija,

ne doduše nad svimi ostalimi dobami godišta ukupno, nego nad svakom pojedinom od njih. Na velegorjih pod linijom sniežnom proždire zima i prolietje i jesen, i kratko samo lieto dieli sa zimom godinu.

Po razmierjih ovih dieli se cesarevina austrijanska na 3 prediela podnebna:

1) Zemlje, koje leže južno od planinah; ove se odlikuju srednjom toplinom godištnom izmedju 9° do 12° R., ne odveć velikom razlikom izmedj vrućine lietne i studeni zimske, obilnim padanjem iz oblakah, čestimi gèrmljavinami, vietrovi jugom (Scirocco) i burom i kratkom zimom.

2) Srednji prediel tja do Sudetah i gorah karpatskih; ovomu je predielu obilježje: srednja godištna toplina od 7° do 9° R., znamenitija razlika izmedju vrućine lietne i studeni zimske, pomanje padanje iz oblakah, na zapadu riedke a na istoku vèrlo mnoge gèrmljavine i zima barem od tri mieseca danah.

3) Sieverni prediel s one strane Sudetah i gorah karpatskih; ovaj se prediel odlikuje srednjom godištnom toplinom od 6½° R., vèrlo znamenitom razlikom izmedj vrućine lietne i studeni zimske, slabim padanjem iz oblakah, čestimi gèrmljavinami (niekojimi i zimi) i zimom od 4 mieseca danah.

Odsiek V.

Rudstvo.

§. 24. Pregled.

Željezo, ugljen i sol najznamenitiji su naravski proizvodi rudstva. Glavna ležišta od željeza nahode se u planinah noričkih, navlastito u gornjoj Štajerskoj i u gornjoj Koruškoj. Glavna ležišta gorske soli jesu sieverne planine klakovite, počamši od Innsbrucka prema istoku tja do Trune, i pogorje pieščeničko, skopčano sa gorami kar-

patskimi (Vielička). Sol morska priradjuje se na istočnom briegu mora jadranskoga, ondie bo voda morska dèrži mnogo više soli, nego li na briegu zapadnom, gdie se tolika sladka voda sa planinah salieva u more.

Južne planine klakovite na jednom se miestu (u Idriji) odlikuju rudami žive (živoga srebra), dočim, što se unutarnjih zemaljah europejskih tiče, erdeljske rudne gore kriju u sebi najbogatije žile od zlata.

Osim željeza, živoga srebra i zlata vriedno je još da se od kovinah (metallah) napomene: bakar, razsut od Tirolske tja do Bukovine; olovo, takodjer razsuto, nego sa glavnim ležištem pri Bleibergu u Koruškoj; srebro, ponajviše u zadrugi s rudami olovnimi i bakrenimi; sumpor, većinom u zadrugi s rudami bakrenimi i željeznimi; kositer u češkom Rudogorju.

Kamenjem gradivnim izobiljuju svekolike gore, mramorom osobito južne planine; dragim kamenjem odlikuju se: Česka svojimi granati, Ugarska svojimi opali. U istočnoj kotlini ugarske nizke ravnice, gdie kamena nevidiš, bi reć proniču iz zemlje salitra i solajka. Kamenita, ali glede kovinah uboga Dalmacija ima ležištah od asfalta u gorah svojih.

Medjutvorinah bilinstva i rudstva, turfe i kamenitoga ugljevja, imade u svojkolikoj Austriji; turfe ponajviše u planinah, osobito u Koruškoj i Kranjskoj, a ugljevja kamenitoga ponajviše u gorah českih i moravskih.

Odsiek VI.

Bilinstvo.

§. 25. Predieli bilinstva.

Bilinstvo zemlje svekolikę, kao što se ista prostire pravcem porazitim, i izim mora, dieli se, kao što su gdie

izviestne biline pretežnije, na 25 velikih predielah. Od predielah ovih dva su u okolišu cesarevine naše, t. j. prediel štitaricah i cèrnogoricah, koi obsiže područje mora sievernoga i mora baltičkoga, zatim prediel ustnjačah i klinčevnicah, koi obsiže područje mora jadranskoga i mora cèrnoga.

U pèrvom predielu smatrat se mogu kao obilježja: štitarice, kèrstašice, češernice, biline macaste, trave, šaševi, gljive, lotjike, osatnice, i biline slane; bujnost travah, velike šume od lieto-zelenih bielogoricah ili od cèrnogoricah i pojedina resišta. Dèrvlje i gèrmlje, koje je ovdie pretežno, sliedeće je: lužnik (dub), bukva i grabar, prosta i malolista lipa, jagnjed i jasika, brest poljski i brest dugih stapakah, vèrste od vèrbah, jova, prosta i niska breza, bor (omorika, jela, ariš), prosta lieska, tèrnina, oskorušnjak, bieli javor, mlieč i klen i prosta resulja.

Za drugi prediel sliedeća su obilježja: zimozelene bielogorice i gèrmovi, mnoge biline dèrvenaste, ne odveć velika bujnost travah, biline zimske; ustnjače, biline klinčevite, biline kosmatih listovah, cistee, lierovnice, lovorike, biline mohunjaste i malve. Šume od dèrvah zimozelenih vide se iz daleka tamne i tmaste. Silna množina od dèrvlja i gèrmlja s krutim i sjajnim lištjem, mnoge zeline i gèrmovi s bodljikami i tèrnjem.

§. 26. Pási bilinstva.

Kao što se zemlja prostire pravcem osovljenim (u vis), dieli se pozemno bilinstvo svekolike zemlje na 8 pásah.

Ovi pási, koji se sudaraju sa osam podnebnih pásah zemaljskih, pojavljuju se svi jedino na velegorjih, koja su pod polovnikom i polovniku na blizu, a idući prema stožerom (polom), umaljuje se sve to većma broj njihov. U krunovinah, koje leže na jugu i koje ujedno dopiru do granice sniežne, t. j. u Lombardezkoj, Mlietačkoj, Tirolskoj i u Primorju, razabrati možemo od osam pomenutih pásah pet, t. j. páse zimozelenih bielogoricah, bielogoricah svake godine listajućih, cèrnogoricah, ružah planinskih i zelinah planinskih.

Najvišji pás, t. j. pás zelinah planinskih sudara se poradi svoga podnebja polarnoga s arktičnim (na kolobaru polarnom ležećim) predielom mahovah i kameničnicah (saxifrage).

Za biline, koje uspievaju pod sniegom i na golietnih vèrhuncih, neima nad pásom zelinah planinskih prediela osobita, svekolike bo vèrste od bilinah, što ih ondie ima, nalaze se i u pàsu zelinah planinskih.

Ovomu pásu sliedeća su obilježja: ponizke zeline, niekoje vladisavke, mnoge kameničnice, soldanelle, rumeni sileni, sase, kunice, petopèrstke, mahovi, porastnice i lišajnici.

Na istočnom briegu mora jadranskoga a navlastito na podnožju gore Učke u Istri i dalje prema jugu u Dalmaciji rastu, doduše, lovorika i mirta samoníkom, ali neima posebnoga pása od mirtah i lovorikah, kao što ga ima u predielih tropičkih, nego gubi se u Austriji sasvime u pás zimo-zelenih bielogoricah.

Planine i gore karpatske, premda spadaju k jednomu istomu predielu bilinstva, ako t. j. u obzir uzmemo zemlju svukoliku, odlikuju se za to ipak florom vèrlo različitom. Medju obiemi gorami, koje, uzete u obće, ukazuju se kao zemlje zaraštene šumami i posute livadami, stere se gola, svakoga dèrvlja lišena pustopoljina ugarske nizke ravni, koja se odlikuje velikim izobiljem bilinah solanih.

Na talijanskoj nizkoj ravni iztriebila je ruka čoviečija divje bilinstvo od dubravah, a na gorah klisurastih uzduž istočnoga briega mora jadranskoga opustošila je bielogoricu. Dubrave pretvoriše se u vèrtove, a bielogoricu zamieniše pustopoljine.

§. 27. Koliko vèrstah od bilinah ima u Austriji.

Ukupni broj vèrstah od bilinah u Austriji može se udariti na vèrstah dvanaest hiljadah, od kojih 4000 vèrstah

spada medju biline vidnocvietke (Phanerogamae), a 8000 vèrstah medju biline tajnocvietke (Cryptogamae). U pojedinih krajevih umaljuje se broj vèrstah od bilinah od juga prema sieveru i od mora naprema predielu sniega viečitoga. Nasuprot broj bilinah tajnocvietkah raste jednim i drugim pravcem pomenutim naprema vidnocvietkam, isto tako raste obiemi ovimi pravci broj jednosupnicah, medju koje, primiera radi budi rečeno, spadaju trave i gomoljike, naprema dvosupnicam, medju koje spada naše dèrvlje i većinom cvietje naše.

Odsiek VII.

Živinstvo.

§. 28. Predieli i pási živinstva.

Živinstvo pozemno i živinstvo sladkih vodah od svekolike zemlje dieli se, kao što se ista zemlja prostire pravcem porazitim, na 21 prediel, a živinstvo morsko na predielah 10. Od svih ovih predielah padaju na Austriju predieli od Srednje Europe, od zemaljah mora sredozemnoga, i od samoga mora sredozemnoga. Prediel živinstva od Srednje Europe, koi se sudara s bilinskim predielom štitaricah i cèrnogoricah i koi se odlikuje silnom množinom svojih crevljacah i grabežljivih kukacah, dieli se, kao i ovaj pomenuti prediel bilinski, na kraj zapadni i istočni, od kojih kraj istočni bliži se pustopoljinam aziatske nižave oko mora hvalinskoga i jezera aralskoga, gdie imade osobito mnogobrojnih glodavacah. U Austriji spadaju u prediel živinstva od zemaljah mora sredozemnoga zemlje na južnom boku od planinah, daklem jedan diel od Tirolske, Mlie-

tačka, Primorje, niekoji dielovi od Hèrvatske i Krajine vojničke, zatim Dalmacija, Netopiri (sliepi miševi), ptice pievačice, zmije, guštjeri i kukci prištnjaci označuju ovaj prediel u cesarevini našoj. Od većih sisavacah južnih nahodimo šakala još u Dalmaciji. Kras ima sedam vlastovitih vèrstah od močarilah, rod od duždevnjakah, koji u podzemskih vodah u tmini borave. Predielu mora sredozemnoga vlastovit je cèrljeni koralj, koi se još pri Šibeniku u Dalmaciji nahodi na dnu morskom.

Mienja se takodjer svojstvo živinstva, ako se promotri po višini, gdie se nahodi. Svizac, planinski zec i divokoza živine su, vlastovite planinam iznad linije, dokuda dèrvlje uspieva. Gore karpatske imadu svoga svizca, poljskoga. Živine, živuće na najvećoj višini, jesu pauci i nareznici (insekti).

Od ruke čoviečje dolaze živinstvu još veće promiene, nego li bilinstvu. Sa šumami, kad ih ljudi izsieku, nestaje zvieradi, sa šikarjem (gričjem) iztriebljuju se otrovne zmije, a velikom pomnjom i nastojanjem gad svakovèrstni. Turovah i losovah nestalo je iz šumah česko-moravske visave i gorah karpatskih, a kozoroga iz planinah.

§. 29. Koliko ima vèrstah od živinah u cesarevini.

U okolišu cesarevine naše znade se za 90 vèrstah sisavacah, 61 vèrstu žabnjakah, 319 vèrstah pticah i 377 vèrstah ribah. Broj vèrstah od nareznikah može se udariti na 13.000. Kao što za sada još poznajemo živinstvo austrijansko, nemože se množina ostalih razredah živinskih kazati ni od prilike. Medju nareznici ima 5000 kukacah, 2000 leptirah i 2000 muhah.

§. 30, Znamenitost bilinstva i živinstva oko Beča.

Beč sjedinjuje tako rekuć bilinstvo i pozemno živinstvo od svekolike Austrije; leži bo grad ovaj na gra-

nici planinah, gorah česko-moravskih i gorah karpatskih; obližnji vèrhunci okolice bečke dopiru tja do prediela bilinah i živinah planinskih, a ravan od Beča odlikuje se pojedinimi pojavi, koji su obilježje pustopoljine ugarske. Beč je ne samo u historičkom nego i u fisično-geografičnom obziru pravo središte cesarevine.

Odsiek VIII.

Stanovnici.

§. 31. Broj stanovnikah, i razlika njihova po narodnosti.

Ukupni broj stanovničtva bio je po popisu, obavljenom posliednjega dana Listopada god. 1857, do 34.550.000 i to bez vojske. U vojsci imade momakah izmedju 5 i 700.000. Stanovničtvo množi se običnih godinah jednom glavom na sto, može se dakle udariti, da je ukupno stanovničtvo cesarevine koncem Listopada godine 1859 iznosilo do 35,000.000.

Stanovničtvo ovo sastavljeno je poglavito iz četiri razna naroda, iz Niemacah, Slavjanah, Madjarah i Romanah. Slavjani su stranom sieverni, stranom južni Slavjani; Romani stranom Talijani iliti Romani zapadni, stranom Rumunji (Vlasi) iliti Romani istočni. Niemci prebivaju u obće na sievernom kraju od planinah, kao i na okrajku višave česko-moravske, sieverni Slavjani u unutarnjem kraju te višave i na sievernih Karpatih; južni Slavjani u najvećem dielu južno-istočnih planinah i u Kraševini i na svih južnih okončinah od istih s jedne strane tja Sèrbije, s druge pako tja do Arbanaske; Magjari na ugar-

skoj nižavi, Talijani na nižavi lombardezko-mlietačkoj i na južnoj stèrmeni od planinah, Rumunji na Karpatih istočnih.

§. 32. Niemci.

Niemci sastoje iz četiri plemena, t. j. iz plemena Bojoarah, Švabah, Franakah i Sasah. Niemci cesarevine austrijanske spadaju većinom k plemenu Bojoarah; u području Rena rieke i na Lehu, pobočnom potoku Dunava, izvirućem u Tirolskoj, prebivaju Švabi kao od niegda ondie nastanjeni, a u Ugarskoj, Vojvodovini sèrbskoj i u Banatu kao u novie doba naseljeni; na gorah česko-moravskih živu Franki i Gornji-Sasi, a u Erdeljskoj Dolnji-Sasi. U Ugarskoj ima Niemacah od sva četiri pomenuta plemena, nego najviše ih od plemena Bojoarah. Niemačkih obćinah, kao osamljenih pojedinih otočićah, ima razsutih po svih krunovinah, izim Lombardije i Dalmacije; najviše otočićah takovih imade u Ugarskoj, izim jedino srednjega tieka Tise rieke.

§. 33. Slavjani.

Česki, moravski i ugarsko-slovački Slavjani sieverni govore jedan isti, samo po nariečju različiti jezik, koi se po plemenu sievernih Slavjanah, koje je u Českoj nastanjeno i koje je po broju najjačje, nazvati može jezik česki. Poljaci živu na zapadnom kraju sieverne stèrmeni gorah karpatskih i na Visli; Rusini na Dnjestru i na obie stèrmeni Karpatah istočnih kako u Galiciji tako i u Ugarskoj.

Od južnih Slavjanah prebivaju Slovenci u južnoj Koruškoj, u južnoj Štajerskoj, u Kranjskoj, u pogorju od Gorice, Gradiske i Tèrsta, na sievernom kraju od Istre, na istočnom kraju mlietačke pokrajine videmske, i na zapadnom kraju županije zaladske i željezne u Ugarskoj; Iliri, ka kojim spadaju Hèrvati i Sèrblji sa razlikami samo

nariečnimi, živu na južnom kraju Istre, u Hèrvatskoj, Slavoniji, vojničkoj Krajini izim okoliša romansko-banatskoga, zatim u Vojvodovini sèrbskoj i Banatu, napokon i u Dalmaciji; Bugari dèrže niekoja miesta u Banatu i u Erdeljskoj.

§. 34. Magjari.

Magjari živu poglavito u unutarnjih stranah od Ugarske, zatim u niekojih krajevih od Vojvodovine sèrbske i Banata, na istočnom kraju od Erdeljske i stranom po unutarnjem brežuljastom predielu iste Erdeljske, navlastito na gornjem Morišu, i po pojedinih miestih u Bukovini. Na istočnom kraju od Erdeljske, gdie u šumovitom predielu izvire Olta rieka, živi magjarsko pobočno pleme Sikulacah; na Tisi u središtu pustopoljine ugarske živu sasvime pomagjarena plemena Kumanacah i Jazigah.

§. 35. Romani.

Talijani živu u kraljevini lombardezko-mlietačkoj, u dolnjem kraju od južne Tirolske i tamo amo razsuti na istočnom briegu mora jadranskoga. K Talijanom spadaju i Furlanci, koji živući na Taljamentu i Soči, služe se u svagdanjem govoru, medju sobom osobitim jezikom, niekom vèrstom jezika latinskoga, dočim im je pismeni iliti književni jezik: talijanski. Kao osobita grančica Romanah zapadnih smatraju se oni stanovnici niekojih, medju sobom graničećih visokih dolinah u južnih klakovitih planinah Tirolske medju Brixenom, Brunekenom i Auronzom, koji se ukupno zovu Ladini s toga, što govore ladinski, t. j. nieku latinštinu, koja takodjer nije obrazovana na toliko, da bi bila jezik književni.

Rumunji iliti Vlasi živu u Bukovini, na erdeljskoj pograničnoj gori, izim kraja istočnoga; u onih dielovih od Ugarske, Vojvodovine sèrbske, Banata i Krajine vojničke,

koji medjaše s Erdeljskom, zatim, na daleko od velikoga ovoga stabla, u okolici čepičkoga jezera u Istri.

§. 36. Ina plemena narodna.

Osim ova četiri glavna plemena narodna imade još: Arbanasah u Dalmaciji i u Krajini vojničkoj (Klementinci u regimenti petrovaradinskoj), Gèrkah u Ugarskoj i u Vojvodovini sèrbskoj, Jermenah u Bukovini, Galiciji, istočnoj Ugarskoj i u Erdeljskoj, Ciganah osobito u Ugarskoj, Bukovini i u Erdeljskoj, Židovah po svih krunovinah izim Austrije nad Anižom, Salcburga, Štajerske, Koruške i Kranjske; Židovah najviše imade u krunovinah sievero-istočnih, gdie im broj neprestano raste prema istoku tako, da ih Galicija ima ponajviše.

§. 37. Broj stanovnikah po narodnosti.

Po popisu, obavljenom godine 1850 i 1851, bilo je od 35,000.000 stanovnikah (bez vojske) oblimi brojevi 8,400.000 Niemacah, 6,300.000 českih Slavjanah (medju ovimi 1,900.000 Slovakah), 2,200.000 Poljakah, 3,200.000 Rusinah, 1,200.000 Slovenacah, 3,000.000 Slavjanah ilirskih (medju ovimi 1,400.000 Hèrvatah, 1,600.000 Sèrbaljah), 27.000 Bugarah, u svemu 15,900,000 Slavjanah, 5.200,000 Magjarah, 3.600,000 Talijanah (ovamo je uzeto i 400.000 Furlanah i 9000 Ladinah), 2,700.000 Rumunjah, svega 7,500.000 Romanah, napokon 2000 Arbanasah, 10.000 Gèrkah, 18.000 Jermenah, 91.000 Ciganah i preko 1,000.000 Židovah.

Zadaće: Medje od pojedinih narodnih plemenah nariši na svojem hidrotopičnom krajobrazu i označi zemljište svakoga plemena drugom bojom! Pronadji brojevno razmierje pojedinih narodnih plemenah medju sobom! Pronadji, u kojem je razmierju broj svakoga plemena naprema povèršini zemljišta, na kojem prebiva! Sve, što u ovom obziru nadješ, gledaj da predočiš u narisih!

§. 38. Etnografični položaj Beča.

U cesarevini našoj ima jedan jedini prediel, gdie bi reć prednje straže sievernih a i južnih Slavjanah razstavljaju prema zapadu glavnu zemlju niemačkoga, a prema istoku magjarskoga plemena, i u kojem nalazimo golem grad, kojega je stanovničtvo pretežnom istina većinom niemačko, ali je ipak sastavljeno i iz svih ostalih glavnih plemenah narodnih, navlastito i iz plemena talijanskoga. Ovaj grad, koi se po tom stere na četverostrukoj medji od niegda ovuda naseljenoga stanovničtva zemaljskoga, t. j. Niemacah, Magjarah, sievernih Slavjanah i južnih Slavjanah, i koi medju svojimi stanovnici ima i podobru množinu Talijanah, nije drugi, nego c.kr. glavni i priestolni grad Beč.

Odsiek IX.

Vieroizpoviedanja.

§. 39. Vieroizpoviedanja pojedina.

Četiri petine stanovnikah cesarevine austrijanske viere su katoličke. Pretežna je većina obreda latinskoga. Za katolike latinskoga obreda imade dvanaest pravih arcibiskupah i 52 biskupa, koji svikolici stolicu svoju imadu u cesarevini. Povèrh toga je u Slezkoj namiestničtvo (vikariat) u Johannisbergu, koje spada pod biskupiju vratislavsku, zatim je drugo namiestničtvo u Feldkirchu za Vorarlberžku a tretje u Tèrnavi. Katolici obreda gèrčkoga, tako zvani Gèrei sjedinjeni, imadu dva arcibiskupa (u Lavovu i Blasendorfu) i 8 biskupah. Katolici obreda jermenskoga imadu jednoga arcibiskupa. Arcibiskupi obreda latinskoga stoluju u Beču, Olomucu, Pragu, Salcburgu,

Gorici, Mlietcih, Zadru, Kaloči, Ostrogonu, Jegri, Zagrebu i Lavovu; u Lavovu stoluju takodjer i arcibiskupi obreda gèrčkoga i jermenskoga. Biskupija videmska naslovna je (iliti titularna) arcibiskupija. Biskupija krakovska spada pod arcibiskupa gnezdenskoga, koi stoluje izvan cesarevine.

Sliedbenici cèrkve gèrčko-nesjedinjene imadu patriarka, koi stoluje u Karlovcih, i deset biskupah (vladikah).

Evangelici izpoviedanja augsburžkoga i helvetičkoga iliti protestanti imadu za sve krunovine izim Ugarske i Erdeljske, zajednički konsistorij u Beču. U obie pomenute zemlje t. j. u Ugarskoj i Erdeljskoj imadu posebne svoje superintendente i konsistorije.

Unitarci imadu superintendenta i višji konsistorij u Kološvaru.

Osim toga ima niekoliko privèrženikah od drugih sliedbah kèrstjanskih; takovi su Lipovani, koji su se odciepili od cèrkve ruske, i Jermeni nesjedinjeni.

Židovi imadu svoje rabbine i propoviednike.

U istočnih krajevih cesarevine ima i pojedinih Muhamedanacah.

§. 40. Pregled vieroizpoviedanjah po narodnih plemenih, po predielih i po brojevih.

Niemci i Poljaci pretežnom su većinom katolici; Slovenci, Hèrvati i Talijani bez iznimke, Česi većinom; Slovaci su stranom katolici stranom protestanti; Rusini i Rumunji viere stranom gèrčko-sjedinjene, stranom gèrčko-nesjedinjene; Sèrblji su gotovo svi viere gèrčko-nesjedinjene; Magjari katolici, protestanti i unitarci.

Različnost vieroizpoviedanjah sve je veća i veća od zapada prema istoku. Oba uglovnjaka od cesarevine, Tirolska na zapadu, a Erdeljska na istoku pokazuju nam skrajnjosti u obziru viere; u Tirolskoj t. j. vlada najveće jedinstvo, u Erdeljskoj pako najveća raz-

ličnost. A i obie velike nizke ravni razlikuju se u obziru ovom. Stanovničtvo kraljevine lombardezko-mlietačke izklopno je viere katoličanske. U stanovničtvu kraljevine Ugarske pako ima katolikah, protestantah, nesjedinjenih Gèrkah i Židovah.

U svoj cesarevini imade (po popisu od god. 1857) stanovničtva domaćega uklopno s vojskom 27,011.000 katolikah (medju ovimi 3,526.000 obreda gèrčkoga i 9000 obreda jermenskoga), 2,918.000 viere gèrčko-nesjedinjene (pravoslavne), 3000 Jermenah nesjedinjenih, 1,963.000 protestantah vieroizpoviedanja helvetičkoga (kalvinah), 1,218.000 protestantah vieroizpoviedanja augsburžkoga (luteranah), 50.000 unitaracah, 1,050.000 Židovah i do 4000 inih jednovieracah.

Zadaća: U kojem su razmierju brojevi sliedbenikah od pojedinih vieroizpoviedanjah medju sobom? Što u ovom obziru pronadješ, gledaj da predočis narisom.

Odsiek X.

Sirovi proizvodi rudstva.

§. 41. Rudokopnja u obće.

U obziru rudokopnje ide Austriju jedno od pèrvih miestah medju dèržavami europejskimi, što joj poglavito dohodi od velikoga i mnogovèrstnoga obilja mineralah. — Najznamenitija je rudokopnja u Štajerskoj, Koruškoj, Kranjskoj, Galiciji, Ugarskoj, Erdeljskoj, Českoj, Moravskoj, Tirolskoj, Austriji nad Anižom i u Salcburgu.

Novčana vriednost, koju imadu sirovi proizvodi rudstva, iznosi svake godine do 100 miliunah forintih. Od ove svekolike svote ide gotovo polovica na zemlje, kamenje, turfu i asfalt, jedna četvèrtina a i više na sol, posliednja

pako četvèrtina na kovine (metalle) i na ugljevje rudno. Broj ljudih, koji se zanimaju rudokopnjom, može se, uzamši ovamo u račun i porodice njihove, udariti na 150.000 dušah i više.

§. 42. Kovine.

Zlata vadi se sada dvaputa toliko, koliko se je vadilo prije dvadeset godinah. Erdeljska daje nešto više, Ugarska i Banat nešto manje nego polovicu od svega zlata (god. 1858 do 5000 marakah), što se dobiva u cesarevini. Od zlata je najznamenitiji rudnik u Vöröspataku u Erdeljskoj, a najznamenitija pèržina zlatna u Oláhpianu, takodjer u Erdeljskoj.

Srebra vadi se osobito u Ugarskoj, Českoj i Erdeljskoj. Dohodak srebra (god. 1858 preko 103,000 marakah) umnožao se je od dvadeset godinah za tretjinu. Od srebra su najznamenitiji rudnici u Ščavnici u Ugarskoj i u Přibramu u Českoj.

Od svekolike žive (živoga srebra), koja se na godinu vadi, dobivaju se gotovo tri četvèrtine u Idriji u Kranjskoj.

Bakra (kotlovine) kopa se sada još jedanput toliko, koliko prije dvadeset godinah. Gotovo dvie tretjine svega bakra, što se vadi, idu na Ugarsku i Banat; a na nižje idući sliede redom: Mlietci, Tirolska, Erdeljska, Salcburžka Štajerska i Česka.

U neznatnoj kolicini vadi se kositer, tutija (cinak), kalamina i tutijak. Kositer dobiva se samo u Českoj, a tutiju i kalaminu vade većinom u okolišu krakovskom.

Za olovo je poglavita pokrajina Koruška (god. 1858 do 107.000 centih carinskih); izvan ove pokrajine daje olova u znatnoj kolicini samo još Ugarska, Česka, sèrbska Vojvodovina i Krajina vojnička, Erdeljska i Tirolska. Glavno je nalazište olova Bleiberg u Gornjoj-Koruškoj.

Željezo (gvoždje) kovina je, koja je razprostèrta gotovo po svoj cesarevini, ima bo željeza u svih krunovinah izim Primorja, Dalmacije i Mlietakah.

Sirova željeza proizvelo se god. 1858 gotovo 6 miliunah, a livena željeza 700.000 centih carinskih. Livena željeza daje najviše Česka, a sirova željeza najviše Štajerska. Posliednjih dvadeset godinah gotovo se je počet verostručilo proizvodjenje željeza; ali pri svem tom ima ga mnogo manje, nego što treba, i ciena, u koju se proizvodi, odveć je velika naprema željezu iznozemskomu. Željezo je medju tvarmi, iz kojih se razno orudje gradi, od iste znamenitosti, od koje je sol medju raznimi mirodijami; željezo i sol proizvodi su rudstva toli potrebiti, da čoviek bez njih živieti nemože. Najbogatija dva majdana od željeza jesu: rudnik vordernberžki u Štajerskoj i rudnik hüttenberžki u Koruškoj; jedan i drugi u planinah noričkih, nego onaj u sievernom, ovaj u južnom pogorju ocielovačkom.

Od sičana, orpimenta, biesika, lugana i smedjca dobivaju se neznatne samo kolicine.

§. 43. Sol kuhinjska, ugljevje kamenito i ini minerali.

Tri su vèrste soli kuhinjske: sol kamenita, sol varena i sol morska. Godine 1856 dobiveno je 9,715.000 centih carinskih, medju ovimi preko 7 miliunah soli kamenite.

Povèrh toga se niekolicina soli kuhinjske (do 100.000 centih) mieša s drugimi tvarmi, koje nisu za jielo, i prodaje se kao sol za marhu i kao sol gnojna.

Izklopno proizvodjenje soli zadèržò je cesar za to, da čistim dobitkom podmiruje niekolicinu troškovah, koji su potrebiti za dèržavu.

Samo niekolicinu soli morske priradjuju i ljudi posebni, nego i tu prekupljuje vlada u ciene ustanovljene. Pravljenje soli morske uharno je samo ondie, gdie je voda morska vèrlo slana, i s toga

austrijanske morske solnice nalaze se svekolike na istočnom briegu mora jadranskoga.

Najznamenitiji je majdan soli kamenite u Vielički u Galiciji; najznatniji majdan soli varene u Ebensee-u u Gornjoj-Austriji, a najznamenitije solnice morske nahode se pri Piranu u Istri. A i stipse, galice zelene i galice modre (plavetnjaka) proizvode se znatne kolicine.

Ugljevja rudnoga izkopalo se godine 1858 preko 58 miliunah centih carinskih; gotovo petnaest putih onoliko, koliko prije 27 godinah, i pri svem tom još premalo naprema onomu, koliko ga treba, premda ugljevištah dosta imade u cesarevini. Većina od svekolike kolicine prijepomenute kopa se u Českoj (u Buštěhradu, Radnici), i to većinom pravoga ugljevja kamenitoga.

Osim toga najznamenitiji su majdani od ugljevja: Javoržno u Galiciji, Oravica u Banatu, Thallern u Dolnjoj-Austriji, Wolfsegg u Gornjoj-Austriji, Zagor u Krajnskoj, Neudorf i Oslovan u Moravskoj, Poljska-Ostrova, Peterswald i Dombrava u Slezkoj. U najnovije doba počeli su ljudi marljivie i u veliko nastojati i oko ugljevištah gorostasnih, koja su pri Pečuhu, Šopronu i Ostrogonu.

Turfom koristi se sviet u veliko samo u onih krunovinah, u kojih su planine i gore česko-moravske, navlastito u Českoj, Kranjskoj i Štajerskoj. Asfalta proizvodi se znatna kolicina, kopa se u Dalmaciji i u Tirolskoj. Sumpora daje najviše Galicija i Česka.

Ilovače za opeke, gline za prostu robu lončarsku, za robu „Fayence“ i „Wedgewood“ zvanu, zatim zemlje porculanske i zemlje valjarače kopa se više u krunovinah sievernih, zemaljah pako farbenih više u krunovinah južnih. Tako se najbolja zemlja bolarna nalazi u Kranjskoj, najbolja zemlja zelena na gori „Monte Baldo“ kod Verone; nasuprot najizvèrstnija zemlja porculanska u Moravskoj,

Českoj i Ugarskoj. Mramora za fine kipotvorine daje Tirolska. Mramora od svih inih vèrstah kopaju poglavito u planinah klakovitih, i to više u južnih nego li u sievernih. Tuhe (grafita) daju Česka, Moravska i Slezka, bielutka za staklane Austrija niže Aniže, Galicija, Koruška, Štajerska, Tirolska, Lombardija, Mlietci, Česka, Ugarska i Erdeljska. Skrilje za krovove kopa se osobito u Lombardiji, Tirolskoj, Koruškoj, Kranjskoj, Moravskoj i Slezkoj; sadre poglavito u Dolnjoj-Austriji.

Opali i granati najznamenitije su drago kamenje cesarevine naše; opalah ima u šariškoj županiji u Ugarskoj, granatah u Českoj.

Odsiek XI.

Sirove prirodine bilinstva.

§. 44. Prégled zemljodielstva.

Zemlja, koja je prikladna za svèrhe gospodarstva poljskoga, zove se zemlja plodovita; ona pako, koja za svèrhe one prikladna nije, zove se zemlja neplodovita.

Od svakih 10.000 jutarah priekim je računom plodovitih 8595 ($^6/_7$). Tirolska ima porazmierno zemlje plodovite najmanje, a Dalmacija najviše.

U Tirolskoj su gotovo 24 kvadratne milje zemljišta njezinoga zastèrte viečitim sniegom i ledom, u Dalmaciji nasuprot koristi se sviet svakim gotovo komadićem, akoprem poradi provirujućih posvuda stienah dosta kukavno, barem za pašu.

Osim Tirolske izpod sredine je i Ugarska poradi pustopoljinah iliti pustarah svojih, tako isto i Lombardija radi jezerah, Mlietci radi lagunah, a Salcburg, Krajina vojnička i Erdeljska radi gorah svojih.

Uzima se, da su zemljište plodovito: zemlje orać (njive), vinogradi, vèrtovi, livade, pašnjaci i šume. Najviše probitka daju vèrtovi i vinogradi, a najmanje pašnjaci i šume. S toga čim su pretežniji pašnjaci i šume, tim je manje stanovničtva pokrajina kadra hraniti; a čim su pretežniji vèrtovi i vinogradi, tim će više stanovničtva moć u pokrajini živieti. S toga, ako plodovitu povèršinu zemljišta prispodobimo sa stanovničtvom, naći ćemo, da je Lombardija sa svojom ravnicom, vèrt od Europe prozvana, pèrva, Salcburžka pako sa svojimi jelici i planinskimi pašnjaci, koja ni po brežuljcih dolinah svojih vinom nerodi, da je posliednja medju svimi krunovinami.

Od svega zemljišta plodovitoga jedna je tretjina zemlja orać, a jedna tretjina zemlja šumovita. Moravska imade najviše njivah, Erdeljska najviše šumah, Dalmacija najviše pašnjakah, Gornja-Austrija najviše livadah, Hèrvatska i Slavonija najviše vinogradah; nasuprot Tirolska najmanje njivah, Mlietci najmanje šumah, Gornja-Austrija najmanje pašnjakah, Dalmacija najmanje livadah; Gornja-Austrija, Salcburžka, Slezka, Galicija i Bukovina nerode vinom.

§. 45. Plodovi krušni.

Medju krušnimi plodovi zemaljah oraćih pèrva je glede množine raž, zatim ide ječam i pšenica. Dolaze zatim: Kukuruz, zob, ine vèrste od žita, i napokon razno sočivo. Ugarska daje najviše pšenice, kukuruza, ječma, zobi i sočiva, nasuprot u proizvodjenju raži nadkriljuje ju Tirolska, ovdie bo pomnjivi stanovnik ore i sije kruha radi i nesetni komadić zemlje, ali pri svem tom nije kadar ni iz daleka podmirivati ni vlastite svoje potriebe.

Najveći je prihod od zemaljah oraćih u Štajerskoj, najmanji u Dalmaciji. Štajerska dakle imade zemljodielstvo najizvèrstnije, Dalmacija najlošije. Nego i u obće, ako

se promotri, nije se zemljodielstvo ni iz daleka još razvilo onako, kao što bi se razviti moglo. Tomu nam je očit dokaz, što ukupna vriednost žita i sočiva neiznosi ni toliko, koliko vriedi onaj gnoj, koi bi se trošio, da se zemlja, kao što treba, obradjuje.

Da je krumpir nadomiestak za žito u predielih studeniih, potvèrdjuje u Austriji to, što se krumpirah najviše sadi u Galiciji; zatim dolazi Česka; Dalmacija sadi ga najmanje. Proizvodjenje krumpirah znatno je samo u gorah česko-moravskih i u Karpatih ugarsko-galičkih.

Žitka proizvode više, nego što im za vlastitu hranu treba, samo Banat sa Vojvodovinom, Ugarska, Česka, Slavonija i Hèrvatska, Moravska i Gornja-Austrija. Iznad vlastite potriebe najviše preostaje Banatu i Vojvodovini, a za vlastitu potriebu najviše manjka Tirolskoj. U Dolnju-Austriju, premda joj je zemlja plodna, valja i to radi grada Beča još dovoziti žita.

§. 46. Ine prirodine poljodielstva.

Glavna su variva: zelje (kupus) i repa.

Glavne vèrste od dieteljine, koje se siju u Austriji, jesu: dieteljina štajerska, lucerna i grahorka. Sije se ponajviše dieteljina štajerska.

Galicija proizvodi najveću množinu lana i konoplje; porazmierno sije se najviše u Vojvodovini, a najbrižljivije u zemljah sudetskih. Dalmacija daje medju svimi krunovinami lana i konoplje najmanje. Lanarstvo (sijanje lana) udara u nazadak zato, što se sviet sve više i više služi pamukom i što je način močenja (kiseljenja) vèrlo nedostatan.

Hmelja daje Česka toliku množinu, da se njome podmiruje potrieba svekolike cesarevine.

Sadjenje duhana izklopno je pravo cesarsko, i dopušteno je samo u Ugarskoj, Hèrvatskoj i Slavoniji, Vojvo-

dovini i Banatu, Erdeljskoj i Krajini vojničkoj, u Galiciji, Mlietačkoj, i u niekojih krajevih Tirolske i Vorarlběržke. Duhana proizvodi se najviše u Ugarskoj, u Vojvodovini i u Banatu.

Osim toga ima se ovdie još napomenuti: broć, katanac, vèrbovnik i šafranika za farbanje; mak, kumin, komorač, aniš, šafran, gorušica, paprika kao mirodije; sladić i raved za liekarije; češljuge suknarske; vodopija (cikorija) kao nadomiestak za kavu. Od bilinah ovih, ako se uzmu napose, proizvodi se malo, i sade se ili siju većinom samo po vèrtovih, nego im je pri svem tom vriednost ukupna dosta znamenita.

§. 47. Vèrtlarstvo i voćarstvo.

Lotjika (salata) spada medju glavne proizvode vèrtlarstva. Idući naprema jugu raste sve to većma raznovèrstnost povèrtinah. Medju povèrtine najbolje računaju se: broskva-cvietača, dinje i lubenice i artičoke. Gdie ljudi oko vèrtlarstva mnogo i u veliko nastoje, znamenje je, da je ondie zemlja gusto naseljena i da je ondie sviet izobražen. Oko Beča i u obće oko velikih gradovah najviše se nastoji oko vèrtlarstva.

Planine niemačke i zemlje sudetske imadu najbolje voće, a u talijanskih planinskih zemljah i u zemljah primorskih rode pravi tako zvani plodovi južni. Glavne vèrste od voća jesu: jabuke, kruške, šljive, kesteni i smokve. Niemac pravi iz jabukah i krušakah svojih jabukovaču i kruškovaču, Slavjanin ima šljivik oko kuće svoje, i kuha na sieveru iz šljivah pekmez (lekvar), a na jugu peče šljivovicu, Talijan jede kestene kuhane, a Primorac smokve sušene. Najizvèrstnije voće stolno rodi u zemlji na Adiži rieci, t. j. u predielu od Bolzana i Merana. Oko limunovah i narančah nastoji sviet od Dalmacije počamši pak tja do pojedinih osobito toplih i zaklonjenih obronakah u planinah

južnih, navlastito na jezeru gardskom i još većma prema sieveru tja do Bolzana. Talijanskih orahah daju osobito toplije doline planinske; liesku, a i liesku tursku, odgajaju u veliko ljudi u Istri.

§. 48. Maslina.

Dèrvo pitomo, kojim se bave istočne zemlje primorske, i koje je obilježje predielah onih, srebro-siva je, svagda lištjem obraštena i dugovieka maslina. Ulja maslinova daje najviše Dalmacija i Primorje. Proizvodi se osim toga i u Tirolskoj i u kraljevini lombardezko-mlietačkoj. A izciedjuje se ulje i iz orahah talijanskih, iz siemena lanenoga i iz repice. Lombardija proizvodi najviše ulja orahova, a Ugarska najviše ulja repična: što se pako tiče proizvodjenja ulja lanena, Ugarska i Galicija u pèrvom su redu.

§. 49. Dud (murva).

Odbradjena zemlja talijanske ravni i dolovah planinskih, koji se gube u ravan ovu, ponosi se, kao osobitim obilježjem, dèrvom, za svilene bube hranitbenim, t. j. sokovitom, sjajno-listnatom i pitomom murvom (dudom). U jesen lišava ju lištja na izmak hèrleća godina, a u prolietje pomnjiva ruka čoviečja. Najviše muravah (dudovah) ima kraljevina lombardezko-mlietačka; za ovom dolazi Tirolska i Krajina vojnička, nego ih ovdie t. j. u Krajini vojničkoj imade kud i kamo manje.

§. 50. Loza vinova (tèrs).

Što je kèršnomu Primorju maslina, i što je murva bujnoj ravni riekah planinskih, to je toplijim brežuljkom zemaljah unutarnjih loza vinova (tèrs), najkrasniji ures njihov, najveće blago njihovo. Iz groždja proizvodi se na godinu 38 miliunah vedarah vina; najviše u Ugarskoj, a od ostalih krunovinah, koje se u veliko bave vinogradarstvom,

najmanje u Českoj. Jedno jutro vinograda daje najviše vina u Vojvodovini sèrbskoj i u Banatu, a najmanje u Mletačkoj. Najplemenitije je vino, što ga na svietu ima, ugarsko vino tokajsko; nego su vina austrijanska u obće srednje samo ruke. A neda se dugo sačuvati te s toga nije ni za tèrgovinu vino ono, koje se u zemljah kotline jadranske otače sa kljuka naprema vinu, koje se pravi iz čistoga mosta.

Iz koma pravi se ponajprije činger (pavino), hladjano pitje vinogradnika u južnih pokrajinah, zatim žganica (rakija); što preostaje, daje se kao kèrma živini.

§. 51. Livade.

Lombardija i duboke doline južno-tirolske imadu livade najbolje; u Dalmaciji je prihod od livadah najmanji. Ukupna lietina siena i otave, što se na godinu dobiva, iznosi preko 300.000 miliunah centih carinskih.

§. 52. Šume.

Na svakih 10.000 jutarah zemljišta plodovitoga dolazi 3537 jutarah šume; većina je krunovinah izpod srednjega ovoga broja, a nad njim su i to redom postupnim na više idući: Gornja-Austrija, Salcburžka, Kranjska, Hèrvatska i Slavonija, Štajerska, Koruška, Bukovina, Tirolska i Vorarlberžka, Erdeljska, dakle zapadna i istočna višava cesarevine. Najveća oskudica u obziru dèrvah vlada na ugarskih pustopoljinah, gdie je sviet prisiljen istim sušenim gnojem služiti se kao gorivom. Nego je pri svem tom Ugarska radi pograničnih svojih gorah i radi veličine svoje pèrva, što se tiče množine dèrvah, svake bo godine daje ona gotovo četvèrtinu ukupne lietine, koja se po svoj cesarevini vadi iz šumah. Ova lietina iznosi do 36 miliunah hvatih.

Zemlja šumovita daje svietu koristi ili kao šuma krupna ili kao šuma sitna. Krajevi primorski imadu u pravilu šume sitne, a predieli

unutarnji šume krupne. Šuma sitna sastoji svagda iz bielogorice, na istočnom briegu mora jadranskoga od Poreča u Istri pak prema jugu iz bielogorice zimozelene. Krupna šuma ili je cèrnogorica ili bielogorica. Na sieveru Dunava rieke i na velegorjih imade više cèrnogorice, a na jugu više bielogorice. U Istri neima jelam ni traga, i umiesto jelah raste na najvišjih glavicah bor granati, a po nižinah borovica, kukavni nadomiestak cèrnogorice. Glavna su dèrva cèrnogorice: smreka i bor, a bielogorice bukva i hrast. Smrekam i bukvam miliji su studeniji i višji predieli, a borom i hrastom predieli topliji i nižji. Planinam i goram karpatskim vlastovit je ariš, a na gornjoj liniji, dokud dèrvo uspievati može, kedar sibirski (pinus cembra); a primorju vlastovita je pinija i lovorika; skrajnje pako planine istočne rese se borom cèrnim, a južne gore karpatske lipom srebrolistom.

Ugljena od dèrvah žeže se (proizvodi) do 110 miliunah vaganah, i većinu od svega toga ugljevja troše rudokopnja i zanati, koji su s rudokopnjom skopčani. Uzgredne koristi, koje sviet iz šumah vadi, jesu: stelja, paša, siemenje šumsko, kora, zatim navlastito u cèrnogoricah smola, a u lugovih hrastovih žir (želud), šišarica i šiška. Uzgredne ove koristi prinose podobar diel k ukupnomu prihodu šumskomu.

§. 53. Prihod i vriednost zemljišta obradjenoga.

Vaskoliki prihod zemlje, koja se obradjuje, može se udariti na 1600 miliunah forintih; od svote ove pada najviše na zemlju oraću, a najmanje na vèrtove. Dalmacija daje od jutra prihoda najmanje, Lombardija najviše. Veći ili manji prihod mnogo visi od veće ili manje izobraženosti stanovnikah, i s toga u Erdelsjkoj nosi jutro triputa manje prihoda, nego u Dolnjoj-Austriji. Vriednost zemlje plodovite iznosi do 9070 miliunah forintih; poprečna vriednost pojedinoga jutra najmanja je u Dalmaciji i u Erdelskoj (39 forintih), a najveća u kraljevini lombardezko-mlietačkoj (210 forintih).

Odsiek XII.

Sirovi proizvodi živinstva.

§. 54. Plodjenje konjah.

Konjah najviše imade na nizkoj ravni podunavskoj i potiskoj. A najmanje imade ih u Primorju. Ondie je umiesto konja osao (magarac) obćenita domaća životinja na toliko, da je talijanski primorac vičan, osla upravo životinjom nazivati.

Zemlje planinske domovina su težkomu noričkomu tovarnjaku, Erdeljska bojnomu konju erdeljskomu, a gore, koje s Turskom graniče, malomu hitronogomu i čilomu konju bosanskomu. Čiste trage riedko gdie imade; pasmina je u obće srednje samo ruke.

§. 55. Plodjenje marve rogate.

Rogata marva plodit se i uspievati može ondie, gdie trave dosta imade, i s toga je plodjenje ovo najslabije ondie, gdie radi pretoploga podnebja gotovo sasvime nestaje bilinstva u slici od livadah, dakle u primorju, a nasuprot najjačje po gorah zemlje unutarnje, gdie su čistine šumske u pravilu zaodienute busenom od travah i zelinah. Gornja-Austrija, u kojoj je najviše livadah, imade za to porazmierno i najviše marve rogate, a Dalmacija najmanje, budući je u njoj i livadah najmanje. Pasmina marve rogate najbolja je u Tirolskoj, Salcburžkoj i Štajerskoj, a najlošija u Dalmaciji. Bivole dèrže i goje osobito na jugo-istoku cesarevine.

§. 56. Plodjenje ovacah.

Dalmacija, pašom izobiljujuća, imade najviše, a Lombardija najmanje ovacah; ovčar se erdeljski seli pod zimu

sa stadom svojim od hiljadu i hiljadu ovacah u susiedne turske nižine, kranjski u svagda zelene pustinje na briegu morskom, tirolski na ravan Pada rieke, a lieti opet, kada silna pripeka zemlju opuri i izsuši, vratja se natrag na hladjane biljevite gore. Ovacah plemenitih imade najviše u Českoj, Moravskoj, Dolnjoj-Austriji i Ugarskoj.

§. 57. Plodjenje drugih živinah domaćih.

Dalmacija ima porazmierno vèrlo mnogo kozah, i samo malo svinjah, nasuprot Vojvodovina sèrbska s Banatom ima vèrlo malo kozah, ali za to mnogo svinjah. Radi štete, koju koze nanose šumam, broj je njihov u svoj Austriji prevelik, a nasuprot broj svinjah naprema onomu, koliko ih treba, premalen.

Perad (živad pernata) pati se po svih krajevih cesarevine, i imade je toliko, da nesamo zadovoljuje vèrlo znamenitoj potrebi unutarnjoj, nego se još i izvoze mnogi proizvodi od nje (imenito perje).

§. 58. Gojenje pčelah (pčelarstvo).

Pčelarstvo je još sveudilj slabo, pače, u obće uzeto, iudarilo je u posliednje doba u nazadak. Niemci, Slovenci i Rusini u obće su pčelari marljivi. Po planinah istočnih ljudi se pčelarstvom više bave nego po planinah zapadnih. Meda i voska neproizvodi se ni toliko, koliko ga u cesarevini treba.

§. 59. Svilarstvo.

Zapredak iliti galeta (kokon) sirovi je proizvod bube svilene (svilca); tih galetah dobiva se, kad je godina sriednje ruke, do 250.000 centih, u ukupnoj vriednosti od 18 miliunah forintih od prilike; od sve ove kolicine dolaze na kraljevinu lombardezko-mlietačku četiri petine.

§. 60. Lov i ribarstvo.

Znamenita lova imade samo na gorah karpatskíh i na višavi česko-moravskoj. Vuk, stadom pogibeljan i grabežljiv neprijatelj, i medjed nalaze se još u velikom broju na istoku cesarevine. U lagunah je poniešto znamenit lov na ptice vodene. U lov na divokoze hode ljudi po planinah više zabave nego li zaslužbe radi, a tako je isto samo zabava i lov na ptice na južno-zapadnom rubu od planinah.

Ribarstvom u ribnjacih bavi se sviet poglavito u Českoj, Moravskoj i u arkivojvodovini Austriji. Ribnjakom je glavna riba šaran iliti krap. Dunav i Laba sa svojimi potoci, navlastito Tisa i Vltava spadaju medju vode, u obziru ribah u Europi najbogatije. Morune i glavatice u Dunavu, a lososi u Labi najizvèrstnije su ribe-potočnice. Fogaš, vèrsta velikoga smudja, najbolja je riba jezerska u Ugarskoj; pastèrme i lososi najuharniji su prihod ribarstva u vodah planinskih. Ribarstvo u Austriji sada se tek počima razvijati.

Ribarstvo morsko znamenita je struka od zaslužbe za primorce. Tunine, makrele i sardjele najznatnije su vèrste, koje se u veliko love. Osim toga ribe i koraste živine morske većinom su svakdanja hrana svietu, blizu mora naseljenomu. Po onom načinu lovljenja, pri kojem ribari neštede ribicah, za plod potrebitih, podobro je već propalo ribarstvo morsko.

Odsiek XIII.

Obèrtni proizvodi iz rudstva.

§. 61. Željezarstvo.

Oplemenjivanju željeza sirovoga i potonjemu na to preradjivanju pristoji pèrvo miesto u obèrtnosti mineralnoj. Imade ovoga oplemenjivanja i preradjivanja u svih krunovinah. Najmarljivije i najvieštije bave se time u Štajerskoj, Koruškoj, Kranjskoj, Ugarskoj, Austriji i Českoj, najslabije u Dalmaciji. Željezo sirovo preradjuje se većinom u šibke željezne ili u ocio (nado).

Šibke željezne (željezo kovko) proizvode se ili na ognjištih (pretopištih) ili u pećih plamnih, ili u takozvanih pećih duvaćih ili seljačkih. Posliednji ovaj način u običaju je samo u niekojih miestih u Ugarskoj, Hèrvatskoj, Erdeljskoj, Dalmaciji i u kraljevini lombardezko-mlietačkoj. Plamne peći množe se sve više i više, i najizvèrstnije su u Moravskoj, Štajerskoj i Koruškoj.

Ocio dobiva se ili iz željeza sirovoga (ocio taljeni) na pretopištih, ili iz željeza kovkoga (ocio cementni). Pretopljeno željezo i ocio čiste se u samokovih i valjaonicah. Ocio cementni pretvara se koje u ocio raztanjeni (čestim kovanjem), koje u ocio liveni (pretaljivanjem). Broj valjaonicah raste neprestano, a nasuprot broj pećih za ocio liveni još je neznatan.

Najviše željeza proizvodi se u Moravskoj i Slezkoj, najviše ocila u Štajerskoj. Novčana vriednost željeza i ocila iznosi 20 miliunah forintih. Koruška i Štajerska beru iz ove struke obèrtne dobit porazmierno najveću. Dobiveno željezo obratja se ponajviše na pravljenje kosah, sèrpovah i siecalicah, i s toga je obèrt ovaj i dotieran do velike savèršenosti. Za kosami, sèrpovi i siecalicami dolaze odmah pile (turpije), tave i kotlovi, žice (drot) i čavli. Nego znamenito je i proizvodjenje oružja, raznoga orudja, igalah i ine robe kovane. U Gornjoj-Austriji pravi se najviše kosah,

u Dolnjoj-Austriji najviše robe drotene, kotlovah i tavah, a u Lombardiji najviše čavalah. U novije doba zavladà u Austriji gradjenje makinah kao samostalna grana obèrtnosti; ova se obèrtnost silno i bèrzo razvì i popè se jurve do velike savèršenosti, nego dà kako ne još do one, da bi kadra bila zadovoljivati svim potrebam u ovom obziru. Tvornice, u kojih se grade makine parne, daju stalnih makinah gotovo onoliko, koliko treba; nego miestokretah (lokomotivah) daju samo polovicu onoga što treba; a makine za parobrode još se i sada većinom kupuju iz inozemstva.

Novčana vriednost svih proizvodah željezarstva može se na godinu udariti na 70 miliunah forintih. Od ove obèrtnosti hrani se, uklopno s ugljevari i vozači, do 300.000 ljudih.

§. 62. Obèrtni proizvodi drugih mineralah.

Izim novacah i kolajnah, od kojih se oni svikolici, a ove gotovo sve kuju u kovnicah cesarskih (u Beču, Pragu, Kremnici, Erdeljskom Biogradu i Mlietcih), proizvodi se u Austriji još znatna množina robe zlatne i srebèrne. Ova grana obèrtnosti od osobite je znamenitosti u Beču, Mlietcih i Pragu, a od pomanje u Pešti, Bèrnu, Gradcu i Tèrstu. Spadaju ovamo zlatari i srebèrnari, žičari (t. j. koji zlato i srebro raztežu na žice), pločari (t. j. koji zlato i srebro raztanjuju na ploče) i varkari.

Lamah (pločevinah) bakrenih, žicah bakrenih i druge robe bakrene proizvodi se podosta nesamo na samokovih bakrenih i valjaonicah, nego i u niekojih tvornicah a vèrhu toga i zanatnički.

Raznovèrstno se preradjuje i olovo, kositer i tutija (cinak); a vèrlo je znamenita obèrtnost i u miešnjah t. j. u legiranju (lievanje zvonah, lievanje dugmetah i žutomiedarstvo, pojasarstvo, proizvodjenje tučevine, robe klan-

farske, žute miedenine i tumbakovine); zatim znatno je proizvodjenje i robe kratke „Quincaillerie“ zvane i robe leonske, a napokon i robe uresne od pakfonga, kinezkoga srebra i od tuča.

Samokovah bakrenih imade najviše u Tirolskoj i Ugarskoj; žute miedenine pravi se najviše u Dolnjoj-Austriji, Českoj i Tirolskoj, a najviše tvorinah od pakfonga i tvorinah uresnih u Beču.

U proizvodjenju spravah (instrumenatah) geometričnih i optičnih, kao i fisikalnih i kemičkih napravah i tvorilah zavladala je u novije tek vrieme veća pomnjivost. Nego većih zavodah ovovèrstnih imade samo u Beču, i dielaonicah ovakovih u obće samo po većih gradovih.

Male (žepne) ure prave iliti slažu se u Austriji većinom iz sastavnih dielovah, koji se dobavljaju iz Švajcarske; ure pendulne sasvime su tvorine urarah naših. Prave se poglavito u Beču i Gradcu.

Proizvodjenje robe zemljane, od proste ilovače pak do zemlje porculanske, vèrlo je znamenito. Pravljenje opekah iliti cigalah znatno je i obćenito; nego tvornicah, koje se u veliko zanimaju pravljenjem opekah, imade samo kod velikih gradovah, inače pako bave se time poljski gospodari samo kao poslom uzgrednim. Prosta roba lončarska pravi se posvuda i u kolicini dovoljnoj, a roba od zemlje „terracotta“ zvane u Dolnjoj-Austriji i u Lombardiji. Pravljenje posudja kamenoga cvieta u Českoj; a što se tiče tvorinah iz zemlje porculanske, pèrve su osim cesarske tvornice u Beču one u Českoj. Olovke prave se u veliko, navlastito u Beču. Roba staklena i zèrcala (ogledala) glavna su grana obèrtne radinosti u Českoj, koja je pokrajina u ovom obziru pèrva na svem svietu; nego bave se obèrtom ovim i sve ostale krunovine, izim Dalmacije, Primorja i Krajine vojničke. Hrani obèrt ovaj do 120,000 ljudih; nego

još je veći broj onih, koji staklo i zèrcala preradjuju, i ovi beru odtuda porazmierno još veću korist, nego isti oni, koji staklo i zèrcala prave.

Zaslužuje, da napomenuta bude i obèrtnost, koja se bavi različitim kamenjem, kao što su: žèrvnji, kamenje za krovove, brusevi, tarac iliti kaldèrma, zatim kamenje za pokućtvo i kamenje uresno.

Proizvodjenje tvarih kemičkih silno se je uzdiglo u novije doba, pače diže se isto od dana do dana još sve većma, pèrvo s toga, što se tvarih tih vèrlo mnogo troši, a drugo, što uvoženje iz inozemstva ne da raste, nego, prije bi reko, pada. To se imenito reći može o spravah paljivih (žigicah itd.). Sam Beč i okolica bečka troše sada toliko kisline sumporne, koliko je prije pet godinah proizvodila svakolika cesarevina. Cesarske tvornice proizvode poglavito ćenovara (rumenice) u Idriji, nišadora i gorčike (magnesie) u Hallu, amoniaka i kisline sumporne u Nussdorfu. Baruta (praha puščanoga) daje poglavito Ugarska, a bielila (Bleiweiss) Koruška.

Odsiek XIV.

Obèrtni proizvodi iz bilinstva.

---

§. 63. Pamučnina (roba pamučna).

Što je željezarstvo iliti obèrtnost oko željeza za rudstvo, to je za bilinstvo obèrtnost oko pamuka; — ova je obèrtnost pèrva i poglavita medju svimi granami obèrtnimi, koje tvari iliti gradivo svoje uzimaju iz bilinstva. Budući da Austrija sama pamuka neproizvodi, zato je kolicina pamuka,

koi se uvozi, gotovo jednaka kolicini neuradjena gradiva, koje se preradjuje. Godine 1858 uveženo je sedam putih onoliko, koliko prije 27 godinah. Iz pamuka prelo se je predje i konacah u 168 predionicah na 1,441.000 vretenah. Najveća je predionica u Pottendorfu nedaleko od Beča; najvećih tvornicah ovovèrstnih imadu u obće Dolnja-Austrija, Česka i Vorarlberžka. Jedino proizvodjenje grube predje dosta je znamenito. Pamuk se većinom tke rukami samo. Ovo tkanje ručno tiera se najjačje u Českoj, Moravskoj i Slezkoj, dočim tkanje umietno iliti na makine cvieta poglavito u Beču i oko Beča, zatim u Vorarlbergu a poniešto i u pokrajini podanižkoj. Farbari, tištitelji i priredjivaoci računaju se takodjer medju pamučare. Pri svojkolikoj obèrtnosti, koja se pamukom bavi, zanima se do 400,000 ljudih, i ukupna vriednost tvorinah pamučnih iznosi na godinu do 100 miliunah forintih.

§. 64. Roba lanena i konopljena.

Obèrtnost oko lana i konoplje spada medju najstarije grane obèrtne radinosti austrijanske, i bila je ujedno za dugo najznamenitija. Sada je predenje i tkanje lana i konoplje većinom samo uzgredno zanimanje poljskoga gospodarstva, budući da je platja za to poradi jevtinoće pamučninah, koje se makinami priradjuju, tako neznatna, da nije kadra hraniti radnika svoga. Makine, koje predu lan, imadu u svemu do 120.000 vretenah. Platna za tèrgovinu tke se najviše u Českoj, a u istočnih krunovinah, kamo je pamuk još dosada slabije doprò, tke se najviše platna kućevnoga. Bielilah najviše, premda u svemu premalo, imade u pokrajinah česko-moravske višave, a najviše užarnicah imadu obie velike nizke ravni, gdie stranom konoplja najbolja uspieva, a stranom brodarstvo najviše konopah potrebuje.

§. 65. Papir.

Premda pravljenje papira spada medju najstarije grane obèrtne u Austriji, ipak se reći može, da je isto znamenito procvietalo tek od onda, odkako se je zaveo mekanični način tvorenja. Rieka, Štajerska, Dolnja-Austrija i Česka imadu najvećih papirnicah. Samo u Dalmaciji neima obèrta ovoga. Prostoga papira pravi se toliko, da se niešto i izvozi, dočim finijih vèrstah, koje se tvore samo po većih gradovih, neproizvodi se ni onoliko, koliko u cesarevini treba. Tapetah, tvorinah od kartuna i karatah igraćih prave osobito u Beču, tvorinah od kartuna u Beču, Gradcu, Sandovu i Richnovu u Českoj i u Rohonczu u Ugarskoj.

§. 66. Ina roba.

Medju robom, koja se sasvime ili većinom gradi iz dèrva, na pèrvom su miestu brodovi i splavi. Na svih gotovo potocih plove brodovi (ladje) samo niz vodu, budući da je plovitba uz vodu vèrlo mučna. To je uzrok, što se ladjah potočnih mnogo više gradi, i na to dèrvah mnogo više troši, nego što je probitačno za štedjenje šumah. U primorju imade 37 škverah, gdie se preko 100 graditeljah zanima gradjenjem brodovah. Popravljanje brodovah znamenit je diel poslovanja na škverih. Godine 1855 sagradjeno je na škverih primorskih 225 novih brodovah od 30.000 bačavah i više, i 196 barkah. Množina bačavah, što ih brodovi dèrže, raste porazmierno naprema množini brodovah. Proizvodjenje proste robe dèrvene većinom je uzgredan posao poljskoga gospodarstva; pravljenjem fine robe dèrvene hrane se stanovnici niekojih dolinah gorskih. Stolarstvo i kolarstvo tiera se najživahnije u Beču i u Pragu.

Tokarstvo znamenito je u Beču.

Pletenina mnoga se pravi od slame, tèrske, lika i dèrva. Budući pusteni škèrljaci u toplijih krajevih odveć

težki i nesnosni, s toga se u kraljevini lombardezko-mletačkoj pravi osobito mnogo škèrljakah slamnatih. Fine pletenine izvode se gotovo jedino u većih gradovih.

Pravljenje kišobranah iliti ambrelah grana je obèrtnosti u Austriji dosta znamenita, nego grade se kud i kamo u većoj kolicini od platna i pamuka i služe se njimi seljaci poglavito u krajevih gorskih.

§. 67. Pivo, žganica, šećer i múka (brašno).

Piva se od godine do godine vari više, a žganice peče manje, tako da se je posliednjih deset godinah kolicina žganice umalila za polovicu. Male pecare i pivare prestaju posvuda ali za to veće proizvode mnogo više. Česka, Dolnja-Austrija, zatim Moravska vare najviše piva, a u sievernih predielih karpatskih peče se žganice najviše.

Šećer i sirup prave se kako iz múke šećera kolonialnoga, tako i iz tvarih domaćih, poglavito iz burakah. Šećera kolonialnoga proizvodi najviše Dolnja-Austrija, a šećera od burakah najviše Česka, Moravska, Ugarska i Slezka. Pravljenje šećera od burakah raste silno i neprestano.

Múka (brašno) melje se u navadnih mlinih (vodenicah), nego u novije doba uvode ljudi već i parne mline. Način meljenja znatno se usavèršava, stranom što se uporavljuju novija iznašastja u mehanici, stranom što su počeli sada tierati obèrt ovaj u veliko, a pri tom sa manje troškovah.

Pravljenjem inkaše bavi se poljski gospodar kao poslom uzgrednim, nego imade i obèrtah i tvornicah, koje se time zanimaju. Najviše tiestenine gotovi se u južno-zapadnih krunovinah, a to dolazi odtuda, što se na jugu ljudi više hrane tvarmi bilinskimi, dočim se na sieveru troši više hrane iz živinstva.

Potaše proizvodi se sve to manje, a tomu je uzrok, što je solajka (soda) jevtinija a i kadra je čestoputah nado-

miestiti ju sasvime. Potašu prave obèrtimice u osobitih varionicah.

§. 68. Štamparstvo.

Štamparijah najliepših i najvećih imade u Beču i u Pragu; a knjigovežtvo najukusnije je u Beču. Litografijah ima mnogo, nego su većinom srednje samo ruke. Slava c. kr. dvorske i dèržavne štamparije i c. kr. vojničko-zemljomiernoga zavoda u Beču razniela se je po svemkolikom izobraženom svietu.

Odsiek XV.

Obèrtni proizvodi iz živinstva.

---

§. 69. Roba krojna.

Jedino tvorinam iz lana i konoplje ukupna je vriednost novčana veća, nego što je tvorinam vunenim, a tomu je jedini uzrok, što se poljsko gospodarstvo kao uzgrednim poslom mnogo manje bavi tkanjem vune, nego li tkanjem predje lanene i konopljene. Česka, Moravska i Slezka daju najviše sukna za tèrgovinu; a tkalačtvo kućevno najobćenitije je u Krajini vojničkoj. Najviše i najizvèrstnijih šalovah pravi se u Beču. Pri proizvodjenju razne robe vunene imade diela i zaslužbe do 400.000 ljudih, osim onih, koji se ovimi poslovi zanimaju samo uzgredice.

Po dobivenih zapredcih iliti galetah tri su poglavita posla oko svile potriebna. U svilari t. j. odmata se svila sa galetah, odmotana se u filatoriji prede, i napokon izpredena se tke. Odmotana svila zove se: svila sirova, a predena zove se: svila sukana. Iz sukane svile prave se tkanine

svilene. Svile sirove i sukane mnogo se i izvozi iz cesarevine. Proizvodjenjem svile sirove i svile sukane zanimaju se poglavito samo kraljevina lombardezko-mlietačka i južna Tirolska, a proizvodjenjem tkaninah svilenih gotovo samo Beč.

Obèrtnost oko tvorinah miešovitih vèrlo je znatna i raste neprestano. Vezenjem bavi se sviet u Beču, zatim poglavito u českom Rudogorju i u lugu bregenčkom; a tvorinami polu-svilenimi osim Dolnje-Austrije osobito u Českoj, Moravskoj i Slezkoj.

§. 70. Koža i kožnina (roba od kože).

Pravljenje i preradjivanje kože spada medju najznamenitije obèrtne grane u cesarevini; nego pri svem tom obèrtnost ova niti je još tako savèršena, da nebi mogla bolja, niti je tolika, da nebi mogla još i veća biti. Obèrtnosti ove imade u svoj cesarevini. Strojbarstvo triesleno tiera se najbolje u kraljevini lombardezko-mlietačkoj. Strojbarstva, koja se poglavito zanimaju irhom i lutkom, zatim zanati, koje prave kožu lakiranu, daju robu vèrlo izvèrstnu. Kordovan i safijan pravi se ponajviše u Erdeljskoj, Krajini vojničkoj i u Ugarskoj. Zanat postolarski (čižmarski) najznamenitiji je u Beču, Pragu i Veroni; remenarstvo i sedlarstvo najznamenitije je u Beču i Pragu, zatim u Pešti. U Beču i Pragu šije se najviše rukavicah, a istočne i sieverne krunovine daju najviše robe kèrznarske.

§. 71. Ina roba.

Pravljenjem škèrljakah pustenih zamina se većinom nižji obèrt, i pravljenje ovo pada sve to više, dočim raste pravljenje škèrljakah svilenih.

S toga, što je mah preuzelo trošenje sviećah stearinskih, palo je lievanje sviećah i mašalah od voska tako

silno, da se vosak potrebuje gotovo samo još pri službi božjoj i da ga je, tako rekuć, sasvime nestalo iz kućah.

Sapunarstvo daje vèrlo dobru robu; ali ipak nepravi se u cesarevini sapuna toliko, koliko se potriebuje; gdie se naprotiv stearinskih sviećah lije toliko, da se još podobra kolicina i izvozi. Sapuna troši se sve više i više, a to je dobro znamenje, da obrazovanost kod nas napreduje, čim bo sviet više traži i troši sapuna, tim više hlepi i za čistoćom, a čistoća opet u tiesnom je savezu sa obrazovanostju. Od toga, koliko se gdie troši sapuna, najsigurnije suditi možemo, dà li je puk koi obrazovan ili nije.

§. 72. Pregled obèrtnosti.

Svakolika obèrtnost daje robe u ukupnoj vriednosti od 1171 miliuna forintih od prilike. U tom ide Česku više nego jedna šestina, Dolnju-Austriju radi glavnoga i priestolnoga grada Beča više nego jedna sedmina, a Moravsku i Slezku jedna desetina od prilike. Ovim se, na nižje idući, pridružuju redom po kolicinah absolutnih Ugarska s Hèrvatskom i Slavonijom, s Vojvodovinom sèrbskom i Banatom, zatim Mlietci, Galicija s Bukovinom, Gornja-Austrija sa Salcburžkom, Tirolska s Vorarlberžkom, Erdeljska, Štajerska, Koruška s Kranjskom, Primorje, vojnička Krajina i Dalmacija.

Medju glavnimi tvorinami obèrtnosti pèrve su i poglavite: roba suknena i vunena, imenito u Moravskoj, Slezkoj, Českoj i Beču; pamučnina (roba pamučna) u istih zemljah, i u Vorarlberžkoj; lanenina (roba lanena) u zemljah sudetskih i karpatskih; željeznina i roba nadena (od ocila) u Štajerskoj i Koruškoj; kose i željeznina u Austriji nad Anižom, litine (roba livena) u Moravskoj, Štajerskoj, Koruškoj i Českoj, roba svilena u Beču; česko staklo i česki porculan; šećer od burakah u Českoj i Moravskoj; kožnina u Českoj, Moravskoj, Galiciji i Ugarskoj; pivare u

Českoj i u Dolnjoj-Austriji; pecare u Galiciji, Moravskoj i Českoj; nastroji glasbeni (muzikalni) i izhitrene tvorine stolarske u Beču i Pragu i orudje fizikalno, optičko i ranarničko u Beču.

Odsiek XVI.

Tèrgovina.

§. 73. Tergovina u pregledu.

Tèrgovinu, kakova je i kolika je, potanko proučiti i saznati možemo bilježenjem onih daćah, koje se platjaju dèržavi, kad roba ulazi i izlazi. Od 1. Veljače 1852 ove su daće iliti carine većinom carine zaštitne, t. j. carine nesmieraju više, kao što su smierale prijašnje carine zabranske, na to, da se inostranoj robi zatvori ulaz, nego samo na to, da se domaća radinost obèrtna podjedno i štiti i potiče. Vriednost robe uvežene iznosila je godine 1858 okruglim brojem 318 miliunah for.; a vriednost robe izvežene 293 miliuna forintih.

§. 74. Tèrgovina uvozna; tèrgovina izvozna; tèrgovina provozna.

Najznamenitiji predmeti, koji se uvoze, jesu: tvari sirove (neuradjene), poglavito pamuk, roba kolonialna, navlastito šećer i kava, predje, žito, ulje, farbe i tvari farbene, marva rogata, svinje i ovce; — predmeti, koji se izvoze, najznatniji su: tvorine, poglavito: staklo, ocio i svila, gorivo i gradivo, kovine neplemenite, proizvodi živinski. Pamuka, tvarih farbenih, šećera i kave daju navlastito zemlje

tropičke (obratničke), imenito Amerika; predjah niemačke dèržave savezne, a žita južna Rusia; ulja južna Talijanska i Mala-Azija, rogate marve i svinjah i ovacah Rusia i Turska. Česko staklo, ocio štajerski i svila lombardezka razvoze se gotovo u sve krajeve svieta, a ostali glavni predmeti izvozni voze se poglavito u Bavarsku, u Tursku i u Rusiju.

Za tèrgovinu provoznu reći se može, da se je, ako ne više, a ono barem podvostručila posliednjih dvadeset godinah. Ovo povoljno razmierje proizhodi Austriji iz položaja njezina i iz naravi zemaljah njezinih, koje na sieveru i zapadu izobiljuju obèrtnostju, a na jugu i istoku prirodinami.

§. 75. Carinstvo.

Austrija dieli se u obziru carinstva na 3 diela. U pèrvom su dielu svekolike krunovine izim Dalmacije i okolišah od slobodnih lukah (kamo slobodno ulaziti i tèrgovinom se baviti mogu brodovi od svih narodah); u drugom je dielu Dalmacija, za koju je kriepostan osobit zakon carinski; tretji pako diel sadèržaje iznimke carinske (kotare, u koje se roba uvoziti može prosto od carine). Iz okolišah carinskih iznimljene su: slobodne luke tèrstjanska, mlietačka, riečka, bakarska, kraljevička, senjska i bažka, i napokon iznimljen je grad Brody.

Najveći diel tèrgovine, koja se vodi u 55 lukah cesarevine pada na tri slobodne luke: tèrstjansku, mlietačku i riečku. Godine 1854 iznosio je za svekolike veće luke broj brodovah, koji su dojadrili, 43.236 a bačavah njihovih 1,939.536; broj pako brodovah, koji su odjadrili, bio je 43.877 a bačavah bilo je do 2,011.483.

§. 76. Tèrgovina unutarnja.

Tèrgovina unutarnja nije od manje znamenitosti, nego što je tèrgovina izvanjska. Krunovine Ugarska, Erdeljska,

Vojvodovina sèrbska, Hèrvatska i Slavonija i Krajina vojnička bile su prije god. 1851 osobit okoliš carinski; i odtuda moguće je bilo znati, kolik je bio promet zemaljah tih s ostalimi krunovinami. Po tom se je u obće proračunavao promet medju istokom i zapadom cesarevine, i akoprem su onda postojale mitnice na granicah, iznosio je ipak promet taj preko 126 miliunah forintih, nego se je od onda i umnožao jako. Zapad daje u obće tvorinah obèrtnosti istoku, a prima za to od onuda prirodinah. Tvorine od pamuka, lana, konoplje i svile, roba željezna i roba od ocila glavni su predmeti tèrgovine u Ugarsku; a srebro, bakar, žito, perje od duhana, šišarice, potaša, marva rogata i svinje, kože — poglaviti su predmeti tèrgovine iz Ugarske.

§. 77. Glavna tèržišta.

Beč je glavno tèržište za tèrgovinu po kopnu, a Tèrst za tèrgovinu pomorsku. Glede tèrgovine unutarnje dolaze poslie Beča: Pešta, Prag, Lavov, Bèrno; svikoliki ovi gradovi bave se više prometom tvorinah obèrtnosti. Za tèrgovinu s plodinami poljodielstva glavno je miesto Debrecin, zatim poglavito za žito Velika Kaniža, Sisak i Mošonj, a za svinje Baja i Šopron.

Odsiek XVII.

Sredstva za obćenje.

§. 78. Ceste po kopnu.

Bez cestah iliti drumovah nemoguće je, ili barem vèrlo je mučno, robu tamo amo slati i prenositi. Najvažnije

ceste po kopnu, koje su podjedno za vojsku neobhodno potrebite, grade se i uzdèržavaju o trošku dèržavnom i zovu se ceste dèržavne; druge ceste grade se i uzdèržavaju o trošku pojedinih pokrajinah, okružjah, kotarah ili obćinah. Nižava na Padu i na Adiži rieci imade naprema svojkolikoj povèršini cestah najviše, a Erdeljska, koja je šumovita a još k tomu i odmaknuta od onih putevah, kojimi sada ide tèrgovina, imade cestah najmanje. Od zapada prema istoku ceste su sve to riedje, tako da Erdeljska u razmierju prema milji kvadratnoj gotovo 33 puta manje cestah imade nego Lombardija.

Zadaća. Naznači po svojem krajobrazu, koje su najvažnije ceste i to najvažnije s toga, što odnosno na poljodielstvo, rudarstvo, obèrtnost, tèrgovinu i brodarstvo skapčaju miesta znamenita.

§. 79. Željeznice.

Od godine 1832, koje se je dogotovila pèrva željeznica kopna europejskoga, t. j. cesta budjejovičko-linačko-gmundenska, pak do godine 1859 razpružile su željeznice linije svoje i razširile mrieže svoje gotovo po svoj cesarevini na duljinu od 583 milje. Početkom god. 1860 dogradjivala se je željeznica još na 111 miljah duljine.

Medju mnogimi ovimi željeznicami samo ih je šest konjovoznih; od njih su četiri u Českoj, jedna u Českoj i Gornjoj-Austriji, jedna u Ugarskoj, a sve ukupno duge su samo 37 miljah

Beč je središte od željeznicah parovoznih. Ondie je skopčan jug sa sieverom, istok sa zapadom.

Južna željeznica, protežuća se preko Sniežnika (Semmeringa), Gradca i Ljubljane, veže Beč s Tèrstom na moru jadranskom. Naprema Tèrstu počima u Mlietcih nova

neprekidna kolomija i ide preko Padove Vičence i Verone tja do granice Sardinske. Od Mestra (kod Mlietakah) teče kolomija preko Treviza do Casarse na Taljamentu, od Verone druga k sieveru preko Rovereda i Tridenta do Bolzana, tretja k jugu do Mantove.

Po liniji željezničkoj, koja preko Bèrna i Praga ide tja do granice prema Saksonskoj, Beč je u neposrednom savezu željezničkom sa sieverom, imenito s Hamburgom ondie, gdie Laba rieka utiče u more sieverno. Najznamenitija odvoda linije ove ide od Pardubicah preko Turnave i Liberca do granice saksonske.

Prema istoku imademo pet savezah željezničkih. Pèrvi počima u Lundenburgu i ide kroz Moravsku i Slezku u Galiciju, gdie se za sada još dočima u Převorsku. Drugi ide od Gänserndorfa kod Beča u ugarsku ravan na lievoj obali dunavskoj, i proteže se preko Požuna i Pešte do Debrecina a odavde preko Tokaja do Miškolca. Na liniji peštansko-debrecinskoj ide odvoda od Cegleda preko Segedina i Temišvara k Dunavu (do Baziaša), druga odvoda od Solnoka do Arada, tretja od Püspök-Ladánja do Velikoga-Varadina. Tretja linija teče od Beča preko Bruka na Litavi do Gjura i Uj-Szönya, zatim odavde do Stolnoga-Biograda. Četvèrta linija odciepljuje se od južne željeznice u Bečkom Novom-Miestu i ide do Šoprona. Peta linija počima također na južnoj željeznici medju Mariborom i Celjem, i ide preko Optuja do Velike-Kaniže.

Da Beč i sa zapadom bude u savezu, sagradjena je u tu svèrhu željeznica zapadna, koja preko Linca i Welsa vodi u Salcburg a odavde upravo u Bavarsku. U Lambachu počima kratka odvoda radi saveza s trunskim jezerom, a na zemlji bavarskoj u Rosenheimu teče odvoda do granice tirolske, koja odvoda ide odande preko Kufsteina do Inšpruka.

Zadaća. Navedi po svojem krajobrazu gotovu jurve mriežu od željeznicah, i izbroj sva poveća miesta, koja su po željeznicah u savezu medju sobom i s Bečom!

§. 80. Ceste vodene.

Za rieke, kanale, jezera i more veli se, da su ceste vodene. Što se tiče brodarenja po riekah, Dunav je kud i kamo od najveće znamenitosti. Dunavsko parobrodarsko družtvo plovi sa svojimi parobrodi po Dunavu od Galca do Linca, po Tisi do Tokaja, na Savi do Siska, po Dravi do Osieka. Na Labi, Visli i Padu plove takodjer parobrodi. Povèrh ovih najznamenitije su potočne ceste vodene: Vltava, Kupa, Vag, Jin, Prut, i Dnjestar, Adiža, Minčio i Brenta. Talijanska nizka ravan izprosiecana je mriežom od kanalah, koji vežu medju sobom potoke planinske.

Imade kanalah prokopanih i na istoku u Banatu; ovdie je broj kanalah istina manji, ali su zato mnogo dulji i mnogo više nositi mogu. Najviše je kadar nositi kanal Franjin, koi skapča Dunav sa Tisom. Najdulji je kanal palatinski, koi izpravlja tiek Šárviza-potoka.

Parobrodi plove takodjer i po jezerih, tako po jezeru gardskom, po jezeru kostanačkom, po jezeru trunskom i po Balatonu.

Austrijanska zastava tèrgovačka vija se po moru poglavito sa parobrodovah tèrstjanskoga družtva Lloyda austrijanskoga. Po vodenoj cesti mora jadranskoga, u koliko su mu bregovi u našoj cesarevini, plove osim brodovah austrijanskih pretežnom većinom brodovi papinski, napuljski i gèrčki. Godine 1857 pohodilo je luke inozemske 8330 austrijanskih brodovah tèrgovačkih. Carigrad, Smirna, Aleksandrija, Sira, Pirej, Patras, Kèrf, Odessa, Livorno, Liverpool, Amsterdam, Bahia, Rio-Janeiro i New-York luke su inozemske, koje najčeštje polaze brodovi austrijanski. Luke u Istočnoj Indiji i luke kinezke riedko kad polaze brodovi naši.

§. 81. Pošte i bèrzojavi (telegrafi).

Pravo odpravljanja viestih kako po pošti tako i po bèrzojavih (telegrafih), priuzdèržala je dèržava sebi. Linijah bèrzojavnih imademo tek od god. 1846 i bila im je koncem god. 1857 ukupna duljina 1067 miljah geografičnih. Ove linije bèrzojavne a tako i linije za poštu listovnu umnožavaju se neprestano. Godine 1857 odpravljeno je preko 52 miliuna pisamah (listovah) i preko pol miliuna viestih bèrzojavnih.

Odsiek XVIII.

Javna nastava.

---

§. 82. Učionice a navlastito učionice pučke.

Učionice iliti škole diele se u obće na tri vèrste, t. j. na učionice nižje, na učionice srednje i na učionice vele. Učionice nižje, koje se imenuju i učionice pučke ili početne, propisano je, da polaze sva dieca od šest do dvanaest godinah. U svoj cesarevini imade 27.000 pučkih učionicah, koje polaze dva i pol miliuna diece. Od sto diece, koja bi dužna bila školu polaziti, polazilo ju je odsiekom samo šestdeset i jedno diete. Ovo je razmierje u raznih krunovinah vèrlo različito; najpovoljnije je u Tirolskoj, tamo bo polaze dieca školu još i onda, pošto su jurve prevalila dobu, za polaženje škole propisanu; najnepovoljnije je razmierje u Galiciji i Bukovini. Obične učionice pučke zovu se škole trivialne, i imadu tri razreda. Glavne i mnoge gradske škole imadu četiri razreda.

§. 83. Gimnaziji i učionice realne (realke).

Gimnaziji i realke zovu se učionice srednje. Gimnazijah imade 209. Polazi ih do 40.000 učenikah. Ugarska imade gimnazijah najviše: 71; Salcburžka i Bukovina najmanje: svaka samo po jedan. Naprema tomu, koliko treba ljudih za stališe tako zvane učene i koliko za stališe obèrtne, imade u Austriji odviše gimnazijah, a premalo učionicah realnih. Ovo nerazmierje najveće je u Ugarskoj i Erdeljskoj. Ukupni broj učionicah realnih iznosi 200; od ovih su 23 učionice realne višje, do 50 podpunih učionicah realnih nižjih; one su od šest razredah, ove od tri razreda; ostale su realne učionice nižje nepodpune, koje od jednoga koje od dva razreda. Broj školah realnih raste sve to većma od godine do godine. U svemu imade do 20.000 učenikah od učionicah realnih, a to je vèrlo malen broj naprema učenikom od gimnazijah. Nego svakako se reći može, da se bèrzo i silno množe i ovi učenici.

§. 84. Sveučilišta i učilišta tehnička.

Podpunih sveučilištah, t. j. sa fakultetom bogoslovnim, pravoslovnim, liečničkim i filosofičkim, imade u Austriji pet, i to: u Beču, Pragu, Krakovu, Pešti i Padovi. Nepodpuna su sveučilišta: u Gradcu, Lavovu i Inšpruku s fakultetom bogoslovnim, pravoslovnim i filosofičkim. Sveučilište padovansko imade još i fakultet matematični. Na svih 8 sveučilištah ima preko 7000 upisanih slušalacah.

Višja tehnička učilišta su: zavodi politehnički u Beču i Pragu, Joanneum u Gradcu, tehničko učilište u Bèrnu, zatim zavod tehnički u Krakovu, tehnička akademija u Lavovu i jozefinska politehnika u Budimu. Svi ovi zavodi imadu preko 5000 učenikah.

§. 85. Škole posebne.

Višje posebne škole strukovne jesu učilišta bogoslovna, medju ovimi 73 za katolike, c. kr. fakultet evangelički u Beču, osim toga pet evangeličkih učilištah vieroizpoviedanja helvetičkoga, dva evangelička učilišta vieroizpoviedanja augsburžkoga, tri učilišta za vieru gèrčkonesjedinjenu (pravoslavnu), jedno za unitarce; školah rabinskih ima u Padovi i Požunu; zatim su pravoslovne akademije u Požunu, Košicah, Velikom-Varadinu, Debrecinu, Zagrebu i Sibinju; višje učilište gospodarsko u Magyar Ó-váru, učilište lugarsko u Mariabrunnu pri Beču, akademija rudarska i lugarska u Ščavnici i učilišta rudoznanstvena u Přibramu i Lubnu, istočna (orientalska) akademija u Beču, akademija umietnostih u Beču i Mlietcih, konzervatoriji za glasbu (muziku) u Beču i Pragu.

Druge škole posebne jesu: akademija za tèrgovinu i brodarstvo u Tèrstu, akademija tèrgovačka u Beču, višja učilišta tèrgovačka u Pragu i Pešti; devet učilištah ranarničkih (kirurgičkih), zavod živinarstva (veterinarstva) u Beču i u Pešti, 13 nižjih učionicah gospodarskih, škole nautičke u Rieci, Dubrovniku, Rovinju, Zadru, Splietu i Kotoru, nižje rudarske škole u Ščavnici, Smolnici i Nagyagu, napokon pedagogička učilišta kod mnogih glavnih školah.

Posebnih školah početnih imade za sliepe, gluho-nieme; ove su ujedno i odhranilišta; imenito imade 18 zavodah za gluho-nieme i 7 zavodah za sliepe; zatim nalazimo množinu školah za glasbu (muziku), za risanje, jezike, liepo pisanje, stenografiu i gimnastiku.

Za žensku mladež postoje osim običnih početnih i glavnih školah dievojačkih, koje se uvèrštjuju medju škole pučke, i osim mnogih školah manastirskih i zavodah englezkih gospodjicah: c. kr. dievojačka odhranilišta u Beču, u Hernalsu pri Beču, u Veroni, i u Szatmáru.

§. 86. Obrazovališta vojnička.

Obrazovališta za vojničtvo diele se na škole, u kojih se odgajaju mladići za podčastnike; zatim na škole, u kojih se obrazuju pitomci za višje častnike, i napokon na zavode, u kojih se stranom predaju osobiti nauci, a stranom nastavlja se i dopunjuje obrazovanje višjih častnikah. U pèrvu svèrhu imade 5 nižjih i 5 višjih odhranilištah, 2 učionice piešačtva, i 4 škole topničke; zatim je škola ženijska u Kremsu, škola pionerska u Tullnu i učilište vojničko. Učilišta za višje častnike jesu: zavodi kadetski u Hainburgu, Željeznom-Miestu, Mariboru i Rieci, kumpanije kadetske u Olomucu i Gradcu, akademija u Bečkom Novom-Miestu, akademija topnička u Bieloj-Cèrkvi u Moravskoj, ženijska u Luci pri Znojmu. Medju posliednje računaju se: liečničko-ranarnička akademija jozefinska, u kojoj se obrazuju liečnici za vojsku; vojničko-upravni tiečaj za obrazovanje urednikah vojničkih, zatim višji tiečaj za topničtvo i ženijstvo i škola vojnička, gdie se nastavlja i dopunjuje obrazovanje višjih častnikah, napokon zavod veterinarski i osriednja škola konjička — svi ovi zavodi u Beču.

Odsiek XIX.

Stališi.

§. 87. Hraniteljstvo (stališ hraniteljski).

K hraniteljstvu spadaju poljodielci, rudari, obèrtnici i tèrgovci.

Preko 26 miliunah od ukupnoga stanovničtva cesarevine, dakle od prilike tri četvèrtine, zanima se obradjivanjem zemaljah iliti nastojanjem oko gospodarstva poljskoga.

Od svega stanovničtva cesarevine bave se obèrtom iliti zanatom do 4 miliuna, a odnosno do 9 miliunah dušah, ako se uzmu i oni, koji se pokraj zanata zanimaju još i poljskim gospodarstvom.

Do 240.000 ljudih od prilike hrani se u Austriji od tèrgovine, nego u račun ovaj nisu uzeti oni, koji spadaju k brodarstvu.

§. 88. Branitelji (stališ braniteljski iliti vojska).

Braniteljstvo iliti stališ braniteljski obsiže vojsku, koja štiti, a ako je potriebno, i oružjem brani ostale stališe i svukoliku cesarevinu. U vojničkoj Krajini vojnik je svaki momak, koi je za oružje; u ostalih krunovinah služe, i to osam godinah, oni, na koje žrieb pade. Stalna vojska na kopnu imade u vrieme mira do 235.000 momakah, od kojih je 40.000 konjanikah, 28.000 topnikah, 8000 četah tehničkih (ženijskih i pionerskih), 8000 oružanstva (žandarmerie); ostali su piešaci i čete (korpsi) osobite.

Sila pomorska sastoji iz 106 ratnih brodovah, koji imadu svega 800 topovah i 6000 momakah. Četa flotiljska ima 71 brod na Dunavu, u lagunah, i na gardskom jezeru. Glavne su tvèrdjave: Krakov, Terezin, Olomuc, Komoran, Petrovaradin, Mantova i Verona.

Cesar je višnji zapoviednik vojske svekolike; pod njim je vèrhovno zapoviedničtvo vojske u Beču; pod ovim je pako deset zapoviedničtvah vojenih u Beču, Videmu, Zadru, Pragu. Bèrnu, Lavovu, Budimu, Sibinju, Temišvaru, Zagrebu. Čete, nahodeće u kotaru kojega zemaljskoga glavnoga zapoviedničtva, diele se na divizije, brigade i regimente.

§. 89. Učitelji (stališ učiteljski) i navlastito duhovnici.

Osim učiteljah pravih spadaju u širjem smislu i duhovnici k stališu učiteljskomu. Pravih učiteljah imade do

blizu 50,000, a duhovnikah preko 68.000. Duhovničtvo dieli se na duhovničtvo svietovno i redovno. Redovničtvo mužko izklopno je katoličko ili gèrčko-nesjedinjeno; žensko redovničtvo (koludrice) izklopno je katoličko. Od 900 opatijah i manastirah i od 13.000 redovnikah, što ih imade u Austriji, većina je katolička. Katoličkih duvnah (koludricah) imade do 4300. Godine 1854 bila je, što se tiče izvèršivanja skèrbi duhovne, cesarevina oblimi brojevi razdieljena na duhovnih pastirstvah (župah iliti parokiah i miestnih kapelaniah) 13.500 rimo-katoličkih, 5000 gèrčko-sjedinjenih, zatim do 4000 gèrčko-nesjedinjenih i 3000 protestantskih pastirstvah duhovnih.

§. 90. Urednici dèržavni.

Urednici dèržavni ureduju po nalogu i u službi Njegovoga Veličanstva cesara, i dužnost im je ili dieliti pravicu, ili upravljati kućanstvom dèržavnim, ili zastupljivati dèržavu naprema inozemstvu ili pako nabavljati novčana sredstva za sve ove svèrhe i poslove; ovi dakle urednici ili su urednici sudbeni ili upravni, ili pako diplomati ili urednici financialni. Višnje sudište stoluje u Beču; pod njim su višji sudovi zemaljski, a pod ovimi opet sudovi zemaljski (i okružni), sudovi kotarski (u kraljevini lombardezko-mlietačkoj preturije zvani) i oni uredi kotarski, kojim je poviereno i sudovanje. Višji zemaljski sud kraljevine Hèrvatske i Slavonije zove se stol banski; a okružni sudovi imenuju se ondie i u Ugarskoj sudovi županijski (varmedjski). Za vojsku i za Krajinu vojničku imade osobitih sudovah vojničkih; u stvarih ženitbenih ima osobitih duhovnih sudovah ženitbenih za katolike, pravoslavne, evangelike i unitarce. Medju urednike od uprave spadaju urednici politički, kojim je poviereno upravljanje u obće, i koji su podčinjeni ministarstvu dielah unutarnjih. Političko upravljanje izvèršuju u niekojih krunovinah miestodèržtva ili neposredno ili po

zemaljskom satniku, naredjenom u glavnom gradu krunovine, a u niekojih vlade zemaljske. Miestodèržtvom područni su u niekih krunovinah uredi okružni, koji se u Ugarskoj, Hèrvatskoj i Slavoniji zovu uredi županijski (varmedjski), a u kraljevini lombardezko-mlietačkoj delegacije. Ista pako okružja zovu se u Ugarskoj, Hèrvatskoj i Slavoniji županije (varmedje), a u kraljevini lomb.-mlietačkoj pokrajine iliti provincije. Najniže su političke vlasti uredi kotarski, koji se u Ugarskoj zovu uredi stolični, u Dalmaciji preturije, a u kraljevini lombardezko-mlietačkoj komissariati kotarski. Ministarstvu redarstva podčinjene su direkcie redarstvene u povećih gradovih, a vèrhovnoj vlasti kontrolnoj svakolika knjigovodstva. Stvarmi, koje se odnose na bogoštovje i nastavu, upravljaju po krunovinah miestodèržtva i vlade zemaljske, koje su u ovom obziru područne ministarstvu bogoštovja i nastave.

Poslove diplomatičke obavljaju poklisari, poslanici ili tako zvani rezidenti kod dvorovah inostranih; ovi poklisari, poslanici ili rezidenti podčinjeni su ministarstvu izvanjskih dielah i kuće cesarske. Pod ovim su ministarstvom i konzulati, kojih je dužnost, braniti u inozemstvu tèrgovinu austrijansku.

Urednikah financialnih poglaviti je posao: pobiranje prihodah dèržavnih. Ovi su prihodi: zemljarina, tečevnina, dohodarina, koji se ukupno zovu danci izravni, zatim kao danci neizravni: potrošnina i carine, napokon dohodi od samoprodaje (monopola) duhana i soli, takse, maltarine, biljegovina, prihodi od loterijah, punciranja i od poštah. Pod ministarstvom financiah stoje zemaljske direkcie financialne, uredi kovnički i rudarski i niekoji uredi osobiti; zemaljskim pako direkciam financialnim podčinjene su financialne direkcie kotarske i nadzorničtva od porezah. Da dèržava zaštitjena bude proti kriomičarstvu, zavedena je straža financialna.

Ministri izvanjskih dielah i kuće cesarske, dielah unutarnjih, pravosudja, za bogoštovje i nastavu, financiah, redarstva i prezident vèrhovne vlasti kontrolne podnose predloge svoje cesaru, koi je pridružio sebi dèržavno vieće kao višnje vieće krune i cesarevine.

§. 91. Plemstvo.

Plemstvo je osobit počastan stališ nasliedan, kojega članovi pojedini mogu po različnosti zanimanja svoga biti od stališa ili hraniteljskoga, ili braniteljskoga, ili učiteljskoga ili napokon od stališa uredničkoga. Cesar podieljuje plemstvo radi izvèrstnih zaslugah, stečenih u stališu budi hraniteljskom, budi braniteljskom, budi učiteljskom, il' napokon uredničkom.

§. 92. Dvoranstvo.

Dvoranstvo cesarevo sastavljeno je iz tajnih savietnikah, komornikah i tèrpeznikah. U širjem smislu spadaju k dvoranstvu ovomu takodjer četiri dvorska štaba, cesarske garde, vitezovi reda zlatnoga runa, vitezovi reda kralj. ugarskoga sv. Stiepana, vitezovi reda vojničkoga Marie-Terezie, i reda cesarsko-austrijanskoga Leopoldova, zatim reda željezne krune, i reda Franje-Josipa.

Odsiek XX.

§. 93. Svietla kruna cesar.

Svemu dvoru i svoj cesarevini na čelu je Njegovo, po božjoj milosti apostolsko Veličanstvo, cesar Franjo-Josip Pèrvi.

Podjpuni naslov glasi:

Franjo Josip Pèrvi, po božjoj milosti cesar austrijanski; kralj ugarski i česki, kralj lombardezki i mlietački, dalmatinski, hèrvatski, slavonski, galički, vladimirski i ilirski, kralj jeruzolimski itd.; arkivojvoda austrijanski; veliki vojvoda toskanski i krakovski; vojvoda lorenski, salcburžki, štajerski, koruški, kranjski i bukovinski; veliki knez erdeljski; markgrav moravski; vojvoda gornjo- i dolnjo-slezki, modenski, parmanski, piačentinski i gvastalski, osviećimski i zatorski, tešinski, furlanski, dubrovački i zadarski; pokneženi grof habsburžki, tirolski, kiburžki, gorički i gradiški, knez tridentinski i briksenski; markgrav gornjo- i dolnjo-lužički i istarski; grof hohenemski, feldkirchski, bregenčki i sonnenberžki itd.; gospodar od Tèrsta, Kotora i Krajine slovenske; veliki vojvoda vojvodovine sèrbske itd. itd.

Osim ovoga imade još i srednji i mali pokratjeni naslov, koji se upotrebljuju, primiereno okolnostim.

Zapoviedi Njegovoga c. kr. apostolskoga Veličanstva, namienjene, da imadu dostavljene biti do znanja obćenita, zovu se, po važnosti i formalnosti svojoj, cesarske naredbe, patenti ili manifesti. Njegovo c. kr. apostolsko Veličanstvo obći pismeno sa načelnici vlastih, koji su mu neposredno podčinjeni, ili previšnjimi odlukami, ili ručnimi pismi, ili signaturami. Previšnje odluke izdaju se na preponiznih predlozih, a ručna pisma samostalno. Za signaturu, ako se takova nahodi na molbenici, podnešenoj Njegovomu Veličanstvu, propisano je, da se ima dati izviestje. Razpisi cesara kao vèrhovnoga zapoviednika vojske zovu se previšnje zapoviedi vojene.

Dèržavni je veliki gèrb: dvoglav cèrn cesarski orao, okrunjene glave jedne i druge, zlatna kljuna i izplažena cèrljena jezika na svakoj glavi. Orao dèrži desnom pandjom zlatno žezlo i dèržavni mač sa zlatnim kèrstatim balčakom, lievom pako zlatnu cesarsku jabuku, u koju je udešen zlatan kèrst. Dvoglavomu ovomu orlu na pèrsih nahodi se obilježji od raznih redovah urešeni glavni štit, koi na devet glavnih poljah sadèržaje gèrbove genealogičke od pokrajinah i gèrbove uspomene. Srednje glavno polje pokazuje genealogički gèrb kuće cesarske. Ovo je polje razdieljeno uzduž na tri štita i dèrži u sredini austrijanski kućni gèrb: srebèrnu popriečnicu u cèrljenu polju; s desna

okrunjenoga lava habsburžkoga u zlatnu polju, a s lieva gèrb vojvodsko-lorenskoga plemena, to jest: u zlatnu polju kosu gredicu, na kojoj su tri osakatjena srebèrna orla, razredjeni jedan nad drugim. Dvoglavi orao nahodi se u dolnjem po niemačku napravljenom zlatnom štitu, nad kojim se svietli cesarska kruna austrijanska. Dolnji štit podupiru kao štitonoše dva, čèrnom i zlatnom bojom poprieko razdieljena grifa, koji su zlatna kljuna i izplažena cèrljena jezika.

Srednji gèrb cesarevine cesarski je dvoglavi orao, komu na pèrsih vidi se genealogički gèrb kuće cesarske, urešen u okolo obilježji reda zlatnoga runa, redovah Marije Terezije, sv. Stiepana, Leopolda i željezne krune, zatim gèrbom: ugarskim, lombardezko-mlietačkim, ilirskim, erdeljskim, moravskim i slezkim, tirolskim, štajerskim i koruškim, salcburžkim, dolnjo-austrijanskim, galičkim i českim. — Ovi gèrbovi potanko su opisani kod pojedinih krunovinah.

Mali gèrb jednak je srednjemu, samo što neima na njem jedanaest onih gèrbovah od pokrajinah.

Boje su dèržavne: zlatna i cèrna, a boje kućne (ujedno i boje od stiegovah iliti bandierah): srebèrna i cèrljena; — poslovica sada vladajućega cesara glasi: „Viribus unitis“, što će reći: „Složnimi silami.“

Razdiel II.

Pokrajine.

Poglavje I.

Glavni i priestolni grad cesarevine:

Beč.

(Niemački: Wien; češki: Videň; poljski i rusinski: Wiedeń; slovenski: Dunaj; magjarski: Bécs; talijanski i rumunjski: Vienna.)

---

§. 94. Pregled.

Beč, koi je glavni i priestolni grad cesarevine, ujedno je i grad cesarevine naše i najveći i najvećma naseljeni, a u obziru znanostih, obèrtah i tèrgovine i najznamenitiji.

Beč leži pod 48°, 12′, 32″ sieverne širine i pod 34°, 2′, 15″ istočne duljine od Ferra, u arkivojvodini Austriji podanižkoj; uzdiže se iznad povèršine morske radi zemljista brežuljastoga od 480′ do 650′ i više, i sastavljen je iz grada unutarnjega iliti iz grada u tiešnjem smislu i iz predgradjah.

Oko unutarnjega grada stere se vienac travom zaraštenih poljanah, koi je rukavcem rieke Dunava na jednoj strani pretèrgnut; ove su poljane cestami za kola i stazami izprosiecane, dèrvljem (alejami) zasadjene, a s nieke strane i potočićem „Wien“ zvanim

omedjašene, sve ovo je: podgradje (Glacis); za ovimi poljanami stere se mnogo širji vienac od 34 predgradja, od kojih su ona, koja se nalaze na desnoj obali rukavca dunavskoga, opasana bedemom i šancem.

Iza predgradjah nahode se vèrlo mnoga sela, koja su većinom oblika gradskoga; ova sela, što se života i tèrgovine tiče, čine sa gradom i s predgradji jedno tielo, i velikom množinom novih gradnjah povećavaju od godine do godine ono more od kućah, što se vidi medju bečkim-bèrdom i Dunavom.

Beć ima povèršinu od 1.04 □ milje, i broji do 500.000 stanovnikah (po popisu od god 1857 do 476.000 dušah).

U redarstveni kotar glavnoga grada cesarevine spada osim Beča još 25 susiednih miestah s ukupnim stanovničtvom od 120,000 dušah.

§. 95. Sgrade i spomenici.

Beč je miesto, gdie cvietaju obèrti i zanati svakovèrstni; gdie se stiče austrijanska tèrgovina unutarnja; gdie, kao u najvećem gradu dèržave, vèrvi silan sviet domaći i inostrani; gdie se njeguje i odakle se dalje razprostire obrazovanost; gdie je stolica najvišjih vlastih deržavnih; gdie boravi plemstvo i gdie stoluje cesar, i napokon gdie je majdan velikih uspomenah historičkih; i s toga izobiljuje Beč velikom množinom stvarih znamenitih i dostojnih, da ih mladež znade i pamti.

1. Stolna cèrkva sv. Stiepana. Bio je Beč više viekovah stolni grad svietovne glave kèrstjanstva, cesara rimsko-niemačkoga, a i još je sveudilj stolni grad najsilnijega vladaoca katoličkoga, Njegovoga c. kr. veličanstva apostolskoga, i zato se ponosi Beč cèrkvami kao najpoglavitijimi svojimi spomenici.

Glavni je hram gotička cèrkva pèrvoga mučenika sv. Stiepana. Godine 1144 bi posvetjena pèrva sgrada, izvedena na oble svodove. Od ove sgrade preostadè do naših vremenah jedina ona strana, koja se i dan danas još vidi kao pročelje na sadašnjem veličanstvenom domu božjem, započetom god. 1359; god. 1433 bi dogradjen vèršak južnoga tornja, najvišjega u svoj Austriji (73°); god.

1511 prekidè se gradjenje tornja sievernoga, i tako ostà toranj taj nesagradjen sve do dana današnjega. Unutri u cèrkvi nalazimo spomenikah od pet viekovah. Cesar Friderik III. i princip Eugjenio od Sabaudije počivaju ovdie u veleliepnih grobnicah. Gorljivost vierozakonska, uzkrisena u najnovije doba, nemogući pregorieti da propada tolika dragocienost, nesamo što se pobrinu, da se sačuva ono, što još propalo nije, i da se cèrkva dostojno uresi iznutra, počè nakon mèrtvila od trista godinah i izvana krasiti kamenitimi nakiti zabate broda cèrkvenoga, te nastojati, da jednom, ako i ne odmah, dostojno dovèršena bude veleliepna ova sgrada.

Cèrkva stolna sv. Stiepana gotovo je u sredini grada, i liepi vèrh dogradjena njezina tornja po svemkolikom je svietu poznat kao obilježje Beča.

2. Druge cèrkve. Stare cèrkve, što ih Beč imade osim cèrkve sv. Stiepana, nahode se većinom u unutarnjem gradu; prijašnja bo predgradja već prigodom pèrve turske obsade (god. 1529) razori sasvime biesnoća neprijateljska.

Od sgradah u slogu romanskom stoji još brod cèrkve svetoga Mihojla (1221); gotički diel ove cèrkve a i toranj njezin biehu sagradjeni u pèrvoj polovici XV. vieka.

Od starijih cèrkavah u slogu gotičkom dostojna je da se napomene cèrkva Gospe na Briegu iliti na Skalinah, od koje se je kor sagradio god. 1355—1365 a brod cèrkveni god. 1394—1427.

Izmedju mnogobrojnih cèrkavah u slogu talijanskom najkrasnija je cèrkva svetoga Karla Boromejskoga (sagradjena god. 1715—1730).

Liepa cèrkva k Spasitelju (votivna), koja se u gotičkom slogu gradi iz siečena kamena, dogradit će se za niekoliko godinah.

3. Dvor cesarski. Dvor cesarski nahodi se na južno-zapadnom kraju grada unutarnjega. Ovaj je dvor golema i prostrana sgrada sa dva velika i sa više manjih dvorištah. Takozvani dvor švajcarski, najstarji diel od sgrade svekolike, do vremenah cesara Fridrika IV. raznovèrstno preinačivan, sazidà oko god. 1208 vojvoda Leopold VI.; sve, što je novije, dozidaše habsburžki cesari Ferdinand I. (1536—1552), Leopold I. (1660—1699); Karlo VI. 1728—1734). — Neima u Beču ni jedne jedine kuće, koja bi odasvuda i za svakoga tako širom otvorena bila, kao što je dvor cesarski. Prebiva cesar u njem doista kao otac usried diece svoje. Iznutra je najliepši diel knjižnica dvorska, gorostasna, bogato-urešena dvorana; — a izvana je najliepši diel: krilo „kancelaria dèržavna" zvano. Ulazna vrata od dvora švajcarskoga, ponovljena opet sjajno, kao što

su niegda bila, jedini su gotovo gradjevni spomenik, koi Beču preostadė iz sredine vieka šestnaestoga. U dvoru su cesarske privatne sbirke, a osim ovih nahodimo tu još knjižnicu dvorsku sa 400.000 knjigah, sbirku od mineralah i sbirku zoologičku, riznicu sa svim ornatom, u kojem su se krunisali rimsko-niemački cesari, zatim sbirku od novacah i od starinah, u kojoj razredjena je iz starje i novije dobe velika množina novacah, medaljah i predmetah viešto i umietno izradjenih, u koje, kamo sreće, da se svoje koristi radi ugledaju sadanji naši obèrtnici, bilo bo je niegda vremenah, gdie su se i stvari, za svakdanju porabu namienjene, odlikovale umietnosti i liepotom, kojoj se mi sada divimo samo. Tú se medju hiljadami drugih veleznamenitih predmetah čuva i hrani jedna od najkrasnijih tvorinah umietnosti zlatarske: biserom i dragim kamenjem bogato urešena vajana grupa od bogovah; zove se solenica, a izhitri ju u 16. vieku zlatar Benvenuto Cellini.

4. **Belvedere i arsenal.** U Belvederu, cesarskom dvorcu od razkoši, u predgradju „Landstrasse" zvanom, nahodi se velika sbirka od slikah, nieki diel sbirke od starinah, a i sbirka dragocienih umietnih tvorinah i riedkoga oružja, što je sve preneseno ovamo iz tirolskoga kastela „Ambras" zvanoga. Naprema Belvederu izvan linije gradske leži novi cesarski arsenal (oružnica), malda ne najveća sgrada u Europi, sagradjena u plemenitu bogato-ukrašenu slogu na oble lukove; tú se u veliko pravi svakovèrstno oružje i bojna sprava svakovèrstna i pohranjuje ujedno sa velikom sbirkom staroga oružja i plienah slavodobitnih (trofejah), a osim toga imade tú još i za jaku posadu dovoljna prostora.

5. **Spomenici.** Najznamenitiji pojedini spomenici jesu: dvie velike grupe mramorne od Canove: nagrobnik arkivojvodkinje Marije Kristine, kćeri cesarice Marije Terezije (1805), i grupa Tezeja, kako davi centaura, (1819); ona se nahodi u cèrkvi augustinskoj, a ova u vèrtu pučkom (Volksgarten); zatim kip cesara Josipa II. na konju, (salio ga iz mieda Zauner god 1805), isto takov kip arkivojvode Karla kao dobitnika aspernskoga (salio Fernkorn 1859; razkriven god. 1860); napokon dva studenca, jedan na Novom-tèrgu od Donnera (1736), a drugi na Freiungu od Schwanthalera (1846).

§. 96. Stanovnici.

U Beču imade sada 8.800 kućah. Može se reći, da su gotovo polovica stanovnikah bečkih tudjani, ima bo ih do 229.000. Medju domaćimi, ako im se pribroje, koji koje-

kuda izbivaju (37.000), ima 270.000 katolikah obreda latinskoga, 1000 viere gèrčko-nesjedinjene, 5000 protestantah augsburžkoga, 1000 helvetičkoga vieroizpoviedanja, i 6000 Židovah. Većina stanovnikah plemena je niemačkoga; nego imade Beč medju stanovničtvom i ljudih od svih ostalih plemenah austrijanskih, a poglavito Čeho-Slavjanah, Talijanah i Magjarah.

§. 97. Duhovničtvo katoličko.

Katolici bečki imadu kneza-arcibiskupa sa mnogobrojnim kaptolom stolnim, 30 župah (parokiah), jednu opatiju reda benediktinskoga, 13 manastirah mužkih od 10 raznih redovah, i 5 manastirah ženskih. Medju manastiri mužkimi znamenit je manastir kapucinah, koji u grobnici pohranjuju kosti preminulih članovah kuće cesarske, počamši od cesara Matie i supruge mu cesarice Ane (prenešenih ovamo god. 1633).

§. 98. Zavodi za nastavu, znanosti i umietnosti.

Beč imade četiri vele škole; pèrva je: sveučilište, namienjeno poglavito za nastavu učenu; druga: zavod politehnički, poglavito za obèrtnike i zanatnike; tretja: akademija tvornih umietnostih, za one, koji se uče umietnosti; četvèrta pako akademija tèrgovačka za početnike-tèrgovce.

Sveučilište, koje utemelji godine 1365 vojvoda Rudolf IV., ima do 2000 u maticu upisanih i preko 600 izvanrednih slušalacah iz svih krajevah cesarevine, pače i iz inozemstva. Ima zatim knjižnicu od 156.000 knjigah, zviezdarnicu vèrlo dobro uredjenu, osrednji zavod za meteorologiju i magnetičnost zemlje, koi je motrilišta svoja razprostrò po svoj cesarevini; velik vèrt botanički, 2 dielaonice kemičke, 13 klinikah i 8 muzejah za nauke prirodoslovne i liečničke.

Sbirke, kojimi je oskèrbljen zavod politehnički, veće su, nego ma u kojega slična zavoda u svietu; a i koriste

se zavodom ovim toliki, da ga u tom obziru jamačno nenadkriljuje nijedan slični zavod.

Cesar Franjo položio je dne 14. Listopada 1816 temelj zavodu ovomu, a cesar Ferdinand darovà mu veliku svoju sbirku tehničku. Zavod ovaj polazi preko 1400 urednih i preko 100 izvanrednih učenikah. U njem je jedna učionica pripravna, jedan razdiel tèrgovački i jedan tehnički; a osim toga razlažu se u posebnih urah, koje poglavito mnogi dietići polaze, na način priprost iliti popularan predmeti različiti. Najglavnije sbirke zavoda ovoga jesu sliedeće: sbirka tehnička, sbirka proizvodah tvorničkih, sbirka od raznoga orudja, sbirka napravah kemičkih, sbirka robe materialne (specerijah), sbirka fisikalna, i napokon vèrlo mnogo polažena knjižnica sa 20.000 knjigah.

Akademija tvornih umietnostih ima do 200 učenikah.

Vèrstniji pitomci, dovèršivši ovdie propisane tečaje, dobivaju štipendijah, da radi boljega svoga obrazovanja putovat mogu u inozemstvo.

Osim ovih velih školah ima Beč još 4 višja gimnazija, i 5 višjih realkah, samostalnu nižju realku, 9 nižjih realkah, skopčanih s glavnimi školami, zatim 84 pučke učionice, a napokon još i niekoliko drugih učilištah za posebne struke ljudskoga znanja a i učilištah za gluho-nieme i za sliepe.

Akademija znanostih najvišji je zavod znanstveni. Izabira ona najznamenitije učene glave za članove svoje, i izdaje na svietlo diela njihova. Članove ove potvèrdjuje cesar. — Geologički dèržavni zavod odredjen je, da izpituje i protražuje Austriju u obziru geologičkom. — C. kr. osrednja komissia, kojoj je zadaća, da izslieduje i čuva od propasti spomenike gradjevne t. j. stare znamenite gradnje, postavivši posvuda konservatorah, razprostire dielovanje svoje po svoj cesarevini. — Mnoga družtva privatna nastoje oko promicanja znanostih i umietnostih; takova su imenito: c. kr. družtvo geografičko, c. kr. družtvo liečničko, c. kr. družtvo zoologičko-botaničko, c. kr. družtvo prijateljah glasbe s konservatorijom.

§. 99. Tèrgovina i obèrtnost.

Narodna banka; dvie burze, jedna za tèrgovinu s novcem i s papiri od vriednosti, druga za tèrgovinu s žitom; dolnjo-austrijansko družtvo obèrtničko; dolnjo-austrijansko družtvo skontovno, i ogromni zavod vierovni — zavodi su, kojim je zadaća, promicati i podpomagati tèrgovinu i obèrtnost, koje zastupljuje komora tèrgovačka i obèrtnička.

Od pojedinih stvarih, što ih proizvodi obèrtnost bečka, dostojne su da ovdie budu napomenute: zèrcala (ogledala), roba laštena, miedenina, paljivo (žigice itd.), tkanine svilene, šalovi, klaviri, kočije, harmonike, tvorine tokarske i roba od kaučuka. Znameniti zavodi cesarski jesu: dvorska i dèržavna štamparija radi svojih svakovèrstnih proizvodah i iznašastjah, navlastito radi fisiotipije; c. kr. zavod vojničko-geografički radi svojih krajobrazah i tvornica porculanska.

Beč je središte, iz kojega se na razne krajeve razgranjuju ceste dèržavne.

Teku od ovuda 2 ceste k sieveru, 2 k jugo-istoku, 1 k jugu, 1 k zapadu. Željeznica sieverna, po svietlom imenu cesara Ferdinanda „Ferdinandovka" zvana, spaja Beč sa sievernimi, sa sievero-zapadnimi, s istočnimi, i s južno-istočnimi krajevi cesarevine; željeznica gjurska s istokom; a dèržavna željeznica južna skapča sa glavnim gradom zemlje, koje su na desnoj obali rieke Dunava. C. kr. povlašteno družtvo parobrodarstva podunavskoga posreduje većinom sav promet na Dunavu, i imade u svèrhu ovu do 100 parnikah i do 500 ladjah tovarnih.

§. 100. Škèrb za uboge.

Za uboge skèrbi svaki župnik sa dvojicom otacah ubožkih, koji diele medju uboge milostinju, koja stranom pobira se po cèrkvah i svake nedielje od svakoga gospodara, u župi stanujućega, a stranom pritiče iz mnogih i velikih zakladah i inih izvorah bogatih. Da siromasi, koji su sasvime nesposobni za radnju, naći mogu utočište, imade

u tú svèrhu 6 ubožnicah i 3 oskèrbionice. Za ubogu zanemarenu diecu ima posebnih i dovoljnih zavodah. Za bolestnike skèrbljeno je mnogimi bogumilimi zavodi; medju ovimi je pèrva obćenita bolnica, koja postadè god. 1784 time, što su se prijašnje sile, na mnoge manje bolnice razkomadane, složile u jedno; u ovoj bolnici ima lako prostora za 2000 bolestnikah; — zatim je kotarska bolnica na Vidnu; osim ovih imade Beč još 4 bolnice manastirske, 2 bolnice za diecu, jedan velik c. kr. zavod za mahnite (ludionicu) i više drugih javnih bolnicah i privatnih liečilištah. Povèrh svega ovoga postoje još i postaju neprestano mnoga družtva i mnogi zavodi, koji neumorno čine diela milosèrdnosti i pružaju pomoći ubogim i neukim, bolnim i nevoljnim.

Poglavje II.

Zemlje planinske.

Odsiek I.*)

Arkivojvodovina Austrija (pod Anižom).

§. 101. Položaj.

Austrija podanižka, nazvana takodjer i Austrija-Dolnja, obsiže 344 kvadratne milje; na tri je čevtèrtine zemlja bèrdovita; prosieca ju Dunav, prema kojoj rieci i pada zemljište kako od sievera tako i od juga. Pokrajini ovoj daje

*) Krunovine opisuju se ovdi onim redom, kao što od pojedinih prirodnih područjah obsižu pretežan diel ili od Planinah, ili od Krasa, ili od Sudetah, ili napokon od Karpatah.

na jugu glavno obilježje povorka sievernih planinah klakovitih, a na sieveru stèrmen višave česko-moravske.

§. 102. Sieverne planine klakovite.

Povorka sievernih planinah klakovitih velegorje je, kojega vèrhunci dopiru iznad linije, dokuda dèrvje uspievati može. Tri pećinaste gore od ovoga velegorja, t. j. Dürrenstein, Ötscher i planina „Raxalpe“ zvana, vide se na južnoj granici pokrajine ove naprema Štajerskoj, i pružaju se sa sniežnikom od zapada k istoku; a idući prema Dunavu odciepljuje se od velegorja toga velika množina šumami zaraštenih, mnogo nižjih grebenah, koji se odlikuju silnimi, od prirode mnogom vodom obdarenimi dolinami. Najskrajnji greben prema istoku bečki je lug (Wiener Wald), kojega piešćeničko zemljište tako je plodovito, da piešćenik gotovo nigdie na vidielo neizlazi, gdie nasuprot na klisurastoj klakovitoj gori nevidi oko ništa do gola kamena. Od povorke sievernih planinah klakovitih a ujedno i od krunovine svekolike najvišji je vèrh: vèrhunac sniežnika 6567′; ondie pako, gdie Dunav ulazi u Ugarsku, najnižji je kraj u svoj Austriji podanižkoj 408′.

§. 103. Diel od višave česko-moravske.

Južna ostèrmina česko-moravske višave širi se u slici bèrdovitih visokih ravnicah sa duboko usiečenimi, raznovèrstno izvijuganimi dolinami, koje se protežu dèržeći se drâgah, provaljenih u gorine. Ove visoke ravni dižu se sa Vinskom-Gorom (Weinsbergom) sieverno od Dunava i nedaleko od granice k Gornjoj-Austriji na 3200′. Sklop joj je kamenje pèrvobitno, slika pako kupasta, široka i razpružena. Rub visoke ravni prema brežuljastom kraju na istoku zove se Gora-Manhartska. Od Melka do Kremsa prostire se ravan ona tja na onu stranu Dunava, a i prosieca

ju rieka ova. Kao lug dunkelsteinski, k sievero-zapadu od sv. Hipolita, zavèršuje se sa vèrhuncem, koi se na 2200′ uzpinje, najposliednji južni ugao višave česko-moravske.

§. 104. Ini dielovi od zemlje bèrdovite i brežuljaste.

Od Dunava k sieveru protežu se prema kutu onomu, što ga Dija pravi sa Moravom, nizki brežuljci, neimajući imena zajedničkoga, a svikolici ili zemlja orać́a, ili vinogradi, ili šume; ova zemlja brežuljasta uzdiže se kao gora „Michelsberg“ zvana na sieverno-zapadnoj strani od Stokerau-a do 1280′ višine, i može se smatrati kao nastava planinah, a imenito sievernih planinah klakovitih. Od Dunava k jugu dižu se: na granici ugarskoj gora litavska, a na granici štajerskoj tako zvani Wechsel, koi je sa najvišjim svojim vèrhuncem „hoher Umschuss“ zvanim do 5300′ visok; — obie ove gore spadaju k osrednjoj povorki od planinah, i svojimi blieštnici, koje oko na povèršju razabira, potanko se i glede izvanjske slike i glede vèrste razlikuju od zapadnijih klakovitih planinah i od okončinah njihovih.

§. 105. Ravnice.

Medju gorom manhartskom i bečkim lugom na jednoj i drugoj strani Dunava stere se polje, koje se na lievoj obali zove polje Vagramsko a na desnoj obali polje Tulnsko; od Dunava k sieveru medju riekom Dunavom i Moravom stere se Pomoravlje (Marchfeld), obie ravnice plodonosne; — medju lugom bečkim i gorom litavskom na južnoj strani od one povorke od brežuljakah, koja se poput bedema proteže uzduž desne obale dunavske, širi se neplodna ravan kamenitoga polja (Steinfelda) i pustopoljine pri Bečkom Novom-Miestu.

§. 106. Vode.

Tiek Dunava, ako se uzme desna obala, dug je u Dolnjoj-Austriji 25 miljah austrijanskih; pad njegov iznosi na milju 10 stopah i jednu tretjinu; potoci pobočni, s desna: Aniža, Ibsa, Erlava, Traisen i Fiša, s lieva: Kremsa, Kampa i Morava, svi se gotovo unj osovljeno izlievaju, te time znatan su uzrok i oni, što je tiek Dunava neuredan. Gdie Dunav nije stišnjen medju gore, razširuje se on ondie i ciepa na više rukavacah i paše mnogo otokah i dubravah, i to poljodielstvu na dosta veliku štetu. Za granicom arkivojvodovine ove izlieva se Litava u Dunav. Od pobočnih potokah Morave ima se ovdie napomenuti Dija. Litava je najznatniji potok na južno-istočnoj granici, a Dija na granici sievernoj.

§. 107. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

Podnebje različito je, kao što je i zemljište u pojedinih krajevih različito; tako je u Podunavlju podnebje nestalno (promienljivo), a na visokoj ravni i u višjih dolinah gorskih oštro (oporo).

U Beču je srednja toplina godišnja + 8·08° R., srednji najvišji stupanj topline + 27·7° R. a srednji najvišji stupanj studeni — 11·2° R. dakle razlika do 41·2° R.

Bilinstvo iliti flora dolnjo-austrijanska imade do 1800 vidnocvietakah. Šume dolnjo-austrijanske većinom su šume bukove; na otocih dunavskih meke su bielogorice, a u polju kamenitom (Steinfeldu) borovi cèrni. Kao obilježje za živinstvo mogu se smatrati mnogi glodavci; medju ove spada i dabar, koi je medjutim iztriebljen gotovo sasvime.

§. 108. Stanovnici.

Dolnja-Austrija osim Beča imade 1,205.000 stanovnikah, medju ovimi niekoliko hiljadah Čehah, Slovakah i Hèr-

vatah; svikolici ostali, izim niekolicine Židovah, plemena su niemačkoga. Česi su na granici českoj, Slovaci i Hèrvati većinom u Pomoravlju, i na podnožju gore litavske blizu granice ugarske. Izim obćine Mitterbachske u okružju pod bečkim lugom, seosko je stanovničtvo i niemačko i slavjansko izklopno viere katoličke i spada pod kneza-arcibiskupa bečkoga i biskupa od sv. Hipolita.

§. 109. Kako je stanovničtvo razdieljeno.

Stanovnici Dolnje-Austrije, izim Beča, dosta su jednako i na mnoga mala miesta razdieljeni po svoj pokrajini.

Izim Beča jedan je jedini grad, koi izmedju 35 gradovah u pokrajini imade preko 10.000 stanovnikah, a to je Bečko-Novo Miesto, sa 14.000 dušah. Od 227 tèrgovištah nije nijedno tako jako, da bi imalo 10.000 dušah. Medju 4300 selah tri su, koja imadu preko 10.000 stanovnikah, Hernals, Fünfhaus i Ottakring. Nego ova sela imadu stanovnikah gotovo samih varošanah i nahode se tik linijah bečkih.

§. 110. Prirodine.

Željezo i ugljevje kamenito najznamenitiji su proizvodi rudstva, a vino i žito bilinstva.

Dolnja-Austrija neima lednikah, a neima ni jezerah većih; samo na granici južnoj ima golietnih pećinah, a samo na sieverozapadu većih tresetinah (Moor); plodovita je dakle gotovo zemlja svakolika; od svakih 10.000 jutarah imade plodovitih do 9557.

Tèrgovina i obèrtnost sabijena je u Beču. — Izim obližnje okolice bečke, gdie mnoga miesta živu gotovo sasvime od tvornicah (fabrikah), ostalo se stanovničtvo pretežnom većinom zanima poljodielstvom a navlastito prema sieveru od Dunava i prema zapadu od luga bečkoga.

§. 111. Dunav kao cesta vodena.

Dunav je najznamenitija cesta vodena.

Osim parnikah (parobrodovah) plove po Dunavu ladje-veslarice i splavi. Ladje-veslarice ili su čamci ili dereglje. Čamacah i

deregljah ima raznovèrstnih. Splavi plove samo niz vodu, a zatim ih ljudi prodaju kao gradivo ili gorivo; to isto biva ponajviše i s ladjami. Niekolicinu samo odpravljaju gospodari opet natrag, i to dosta mučno, treba im bo kadkada za pojedinu ladju, da se odvuče uz vodu, i po četèrdeset konjah, koje prežu ili pojedince ili dva a dva u golemu povorku.

Beču većinu dèrvah, što mu treba za gradjenje i paljenje, dovoze ladje-veslarice i splavi dunavski, koji niz vodu dolaze ovamo. Osim toga vozi se dole poglavito kamena ugljevja, sadre za gnojenje, klaka (vapna), soli kuhinjske i žita.

§. 112. Železnice i ceste na kopnu.

Dolnja-Austrija imade poradi Beča više željeznicah nego i koja druga krunovina.

S Ugarskom vežu ju tri željeznice put Požuna, Gjura i Šoprona; s Moravskom veže ju sieverna, s Gornjom-Austrijom Elizabetinska iliti zapadna, a sa Štajerskom južna željeznica. Sieverna željenica imade kao kratku odvodu: željeznicu Štokeravsku.

Cestami iliti drumovi služi se s toga sviet još poglavito k zapadu idući. Najznamenitiji drum vodi na južnoj strani Dunava od Beča k Lincu.

§. 113. Škole.

Krunovina dolnjo-austrijanska, ujedno s Bečom, ima 1173 pučke učionice; medju ovimi 65 učionicah glavnih. Od 100 diece, koja su za školu, polazi ih školu do 98.

U Melku, Kremsu, i Bečkom Novom-Miestu ima višji, a u Hornu i Seitenstettenu nižji gimnazij; u Korneuburgu, Bečkom Novom-Miestu, Štokeravi, Kremsu, Bejdovu na Ibsi, Sv. Hipolitu, Klosterneuburgu i Reindorfu zavedene su nižje realke, koje su sjedinjene s učionicami glavnimi.

§. 114. Ime i gèrb.

Ime Austrije, koja se u jeziku niemačkom zove „Oesterreich", izvodi se od istočnoga kraja (Ost), u kojem

krunovina ova leži naprema ostalim zemljam niemačkim. Gèrb je modar štit sa 5 zlatnih orlovah, od kojih su dva a dva medju se obratjeni, a peti stoji izpravljen sam.

§. 115. Kako se dieli Dolnja-Austrija.

Austrija - Dolnja imade miestodèržtvo, kojemu je stolica u Beču; dieli se pako na kotare; nad svakim je kotarom pojedan načelnik kotarski, koi je glava ureda kotarskoga.

U stara vremena biaše Dolnja-Austrija razdieljena na krajeve (Viertel). Ova razdielitba, koja je još i dan danas u običaju kod puka, osniva se na prirodnih granicah, i na različnosti prirode u pojedinih krajevih, budući da rieka Dunav i gore Bečkoga-Luga i gora Manhartska kèrstimice prosiecaju ovu pokrajinu, uslied česa nastaju krajevi (Viertel) pod i nad Lugom-Bečkim, zatim pod i nad Gorom Manhartskom.

§. 116. Bečko Novo-Miesto (Wiener Neustadt).

U kraju pod Bečkim-Lugom na željeznici južnoj leži Bečko Novo-Miesto, odlikovano počastnim imenom grada svagda viernoga.

Cesar Maksimilian I. rodio se je u ovdašnjem cesarskom dvoru, a ovdie je i sahranjen, to jest u samom dvoru, u krasnoj gotičkoj kapeli sv. Gjurgja pod oltarom. Na izvanjskoj strani kapele u dvorištu kastela zastire visoku stienu u kamen izriezana ploča s gèrbovi doma cesarskoga, izvedena u slogu gotičkom godine 1453.

Marija Terezija smiestì u ovdašnji dvor veliku onu vojničku akademiju, koju biaše utemeljila, da se u njoj odhranjuju višji častnici.

Otac cesara Maksimiliana, cesar Friderik IV., koi biaše osobit ljubitelj Bečkoga Novoga-Miesta, utemelji godine 1444 opatiju cistercitah „Neukloster“ zvanu, koja stoji još i dan danas. U ovoj opatiji nahodi se grobnica cesarice Eleonore, matere cesara Maksimiliana.

Od tvornicah znamenita je čistionica za šećer (raffinerija).

Vode, koje se stiču na podnožju brežuljakah obližnjih, svedene su u zidan kanal, koi od miesta ovoga ime dobi, i po kojem se u Beč vozi osobito željeza i dèrvah.

§. 117. Znamenitosti kraja pod Bečkim-Lugom.

Osim Beča i Bečkoga Novoga-Miesta osobito su znameniti u kraju pod Bečkim-Lugom: cesarski kasteli lietni (iliti razkošni), stare opatije, rudnici i tvornice.

1). Cesarski lietni kasteli. Beč je bi reć na lúk opasan mnogimi cesarskimi kasteli lietnimi, od kojih se medjutim dan danas nerabe više svikolici u svèrhu, u koju su sagradjeni. — Pèrvi je kasteo Schönbrunn, najmilije boravište Marije Terezije s nebrojenimi uspomenami iz njezinoga života kućevnoga i obiteljskoga; tú je krasan park, uredjen po ukusu francezkom; velika zviernica (menažerija), i vèrt botanički, mal' da ne najbogatiji u svem svietu, poradi izobilja liepih i riedkih bilinah nesamo znatan i velekoristan za slikare i za one, koji rišu oglede za raznu robu, nego i poučan i pun zanimivosti i za prijatelje prirode i za ljude učene. Sbirke bilinah planinskih i aroidejah tropičkih takove su, da ih nenadkriljuje nigdie nikakova sbirka ove vèrste. — Od Schönbrunna vodi aleja u Hetzendorf, gdie se je cesar Josip II. rado odmarao od poslovah dèržavnih; ovdie je u kastelu još sve onako, kao što je bilo niegda. — Na kraju druge opet aleje leži Laksenburg, gdie je cesar Franjo za mladjih svojih godinah najvolio boraviti; tú je dražestan park, razastèrt na više otokah potočića Schwechata. Najznamenitiji su gradjevni uresi parka ovoga: Franzensburg, sagradjen vierno poput kastelah iz srednjega vieka; u ovom kastelu razredjena je viešto i umietno po nebrojenih sobah i dvoranah bogata sbirka od uspomenah, iz srednjega vieka sačuvanih; — zatim paviljon na otoku Mariane; tú je vèrlo liep, velik i dobro sačuvan starinski pod mosaički iz poljanah loižkih pri Salcburgu, na kojem se predstavlja priča Tezeja i Ariadne; napokon „templo sloge", otvorena okrugla sgrada na osam stupovah korintskih, ubavo dielo graditelja Muretta (1795). — Od Laksenburga prema sieveru leži nedaleko od Dunava niegdašnji cesarski lietni kasteo Neugebäu, sada barutana. Na istom onom miestu, gdie razapet biaše čador, pod kojim sultan Sulejman god. 1629 upravljaše obsadu Beča, i sasvime po slici čadora toga sagradi ovi kasteo cesar Rudolf II.

Dunavu još bližje, i samo liepom dubravom od rieke ove razstavljen, leži Ebersdorf, kasteo, obično „Kaiser-Ebersdorf" zvani; tú je Napoleon godine 1809 prije poraza svoga kod Asparna imao glavni svoj stan, i tú je snovao, kako da prebaci preko Dunav vojsku svoju.

2). Opatije. Osim babenberžke opatije benediktinacah kod Škotah u Beču (od god. 1159), i osim opatije cistercitah u Bečkom-Novom-Miestu, imade kraj pod Bečkim-Lugom još dvie stare velike opatije: Klosterneuburg i Heiligenkreuz; obie utemelji Leopold sveti, pèrvu godine 1108 za redovničke kanonike, drugu godine 1135 za cistercite. Klosterneuburg pohranjuje svete ostanke zakladnika svoga, a Heiligenkreuz veliku, dragocieno opasanu čésticu od sv. križa. Prednja strana cèrkve u Heiligenkreuzu spada medju riedke još zaostatke graditeljstva romanskoga.

3). Rudnici. Rudnici najznamenitiji su u Grünbachu i Lichtenwörthu, u kojih se kopa ugljevje kamenito; svaki taj rudnik daje preko 100.000 centih. Što se tiče kolicine proizvodah, pèrvi je do ovih rudnik u Glognicu. U Püttenu ima rudokopnja na željezo, i tú se vadi preko 20.000 centih željeza sirova.

4). Tvornice. Medju tvornicami imade kraj pod Bečkim-Lugom jednu, koja je jamačno največa na svietu, a drugu, koja je največa svoje vèrste u svoj cesarevini. Pèrva je: ciglana u Inzersdorfu na bečkom bèrdu. Ova je ciglana uredjena tako, da je za godinu danah kadra slupati i izpeći do 68 miliunah cigalah (opekah). Godine 1851 proizvela je 44 miliuna komadah. Gdie na najvišjem bilu bečkoga bèrda stoji gotički stup, podignut i posvetjen na uspomenu mukah Isusovih, t. j. gdie je tako zvana „Spinnerin am Kreuz", vidi se na jugu gorostasna ova ciglana, koja ilovaču bečkoga bèrda pretvara u gradivo, kojim se od godine do godine sve više i više množi i širi more od kućah na sievernoj strani Beča grada. — Dvie su tvornice, jedna u Wagramu pri Leobersdorfu, a druga u Inzersdorfu, u kojih se iz obilne ilovače kotline bečke izradjuju tvorine finije i umietnije; umiesto tvorinah kamenarskih, koje su skuplje a i kratjega vieka, izvode tvornice ove svakovèrstan gradjevni ures iz zemlje žežene.

Največa je tvornica svoje vèrste u svoj cesarevini predionica u Pottendorfu; u njoj se prede pamuk na 200 makinah i 52.000 vretenah; a poslenikah imade u njoj preko 1000. Osim ove ima još preko 40 drugih ovakovih predionicah, od kojih Möllersdorfska i Trumavska imadu preko 30.000 vretenah.

Na obali Dunava tik granice ugarske leži **Hainburg**, iz piesni niemačke „**Niebelungenlied**" zvane poznati kasteo **Heuneburg**, od kojega se razvaline još i sada vide iznad grada današnjega. Ovdie je jedna od najvećih cesarskih duhanarnicah. Ova je tvornica proizvela godine 1848 do 70.000 centih koje burmuta koje duhana za pušenje.

§. 118. Baden i okolica badenska.

Najbolje bielo vino austrijansko rodi oko **Gumpoldskirchena**, a najbolje cèrno oko **Vöslave**; izmedju oba ova miesta leži varošica **Baden**, u kojoj su mnoge toplice sumporne. Varošica ova biaše cesaru Franji pod starost najmilije lietno boravište. Kad čoviek pogleda ili pohodi groblje tamošnje, sietit će se i nehotice dana onoga, kad je godine 1832 cesar ovaj glavom odpratio do groba siromaka onoga, koi neimadiaše ni rodjakah ni prijateljah, koji bi mu išli bili s pokopom.

Baden imade osobito topao položaj, i odtuda dolaze one za čudo južne biline, koje uspievaju u okolici tamošnjoj. Cèrni borovi pećinah badenskih mnogo naliče pinijam talijanskim.

§. 119. Kraj nad Bečkim-Lugom.

Kraj **nad Bečkim-Lugom** najveći je medju krajevi dolnjo-austrijanskimi, nego najmanje imade stanovnikah. Slaba ova napučenost zavisi od mnogih šumah, koje zastiru većinu zemljišta, i koje su pravo obilježje ovoga kraja. Dèrva i ugljevje kamenito, — to su mu najznamenitiji proizvodi. Sviet, živući na čistinah, mimo kojih teku potoci s obilnom vodom, zanima se osobitom ljubavju onimi zanati, kojim treba goriva i sile vodene. Ponosi se i ovaj kraj, baš kao i onaj, koi opisasmo malo prije, starodavnimi bogatimi opatijami, kao što u tolikoj množini i tako na blizu u svem svietu katoličanskom postoje neoskvèrnjene jedino još u arkivojvodini austrijanskoj pod obrambom svietloga plemena habsburžkoga kao utočišta znanosti, Bogu posvetjene.

U kutu onom, što ga stvara uštje potoka Traisena s Dunavom riekom, leži Thalern, golem rudnik od kamenita ugljevja, koi daje do 400.000 centih toga ugljena, i koi se ujedno odlikuje tom koristi, što tik sdonjah svojih imade najjevtiniju cestu, t. j. Dunav. Ostali znameniti rudnici od kamenita ugljevja nalaze se u Grossavi, Tiefenfuchi, Stehgrabenu i Hinterholzu.

Prema sievero-zapadu od Ötschera tamo, gdie su izvori Ibse i Erlave, leži Eisenwurzen, prediel gorski, tako prozvan po željezu (Eisen), jerbo se stanovničtvo tamošnje većinom odtuda hrani, što iz željeza i nada pravi razno orudje.

U ovom su predielu miesta: Bejdov na Ibsi, Ibsitz, Stiebar i Gresten. Stanovnici Scheibbsa i Sv. Egida hrane se takodjer ovim obèrtom.

Benediktinci imadu opatije: Melk (stari dvor Babenberžacah), Göttweih i Seitenstetten; redovnički kanonici dèrže Herzogenburg, a cisterciste Lilienfeld. Na polju Tulnskom leži Tulln, koja je jedna od najstarjih varošicah u pokrajini ovoj; nahodi se ovdie kapela od sv. tri Kralja, koja spada medju najbolje sačuvane i riedke spomenike iz dobe one, gdie je romanski slog gradjenja prelazio u slog gotički.

§. 120. Kraj nad Gorom Manhartskom.

Kraj nad Gorom Manhartskom, zove se obično „Šumski kraj“ (Waldviertel). Kraj ovaj drugi je po veličini, tretji po broju stanovnikah, a odlikuje se nebrojenimi kasteli, koji, sada većinom razvaline, rese glavice od gorah granitnih, i koji niegda gospodovahu nad dolinami.

Pri Kremsu na utoku Kampe u Dunav, dočinju se na blizu dvie ceste tèrgovačke; jedna dolazi od Znojma, druga od Budjejovicah. Tik do Kremsa leži na Dunavu varošica Stein, pristanište brodovah i skladište tèrgovine tamošnje.

Najznamenitiji su kasteli sliedeći: Dürrenstein na Dunavu, u kojem je tamnovao englezki kralj Rihard sèrca lavova; Kuenring pri Eggenburgu, diedinski grad istoimenoga slavnoga plemena, (oba sada tužne razvaline); zatim većinom još do dá-

sačuvani kasteo Rosenburg pri Hornu, savezna tvèrdja stališah protestantskih, od godine 1593 onakov, kao što je sada.

Starih opatijah imade u Zwettlu i u Gerasu. Obie su zakladi vieka dvanaestoga. Opatiju u Zwettlu dèrži red cistercitah, a onu u Gerasu red praemonstratah.

Maria Taferl miesto je od oproštenja, kamo sila pobožnoga svieta hodočasti k čudotvornomu kipu Bogorodice; cèrkva leži nad Marbachom na Dunavu. Ovdie, zatim u Brunnu kod luga (am Walde), u Wegscheidu, Ötzu i u Amstallu imade rudnikah od grafita, koji medjutim svikolici jedva što daju 500 centih.

Od ove rudarske obèrtnosti, koja je na neznatne samo rudnike od grafita stegnuta, mnogo je znamenitija obèrtnost i kućarenje sa tkaninami, osobito s vèrpcami, na sievernoj strani ovoga kraja, radi česa se okolica od Gross-Sieghardsa, gdie je središte obèrtnosti ove, i zove u prostom govoru „Krajina pantlikarska (Bandlkramerlandl)“.

Rázašilja se od ovuda svake godine do 20.000 centih vèrpacah i rukotvorinah (imenito: barheta, na gajtančiće i poput piketa izradjenoga, vèrpacah lanenih, pamučnih i vunenih, katunah, organtinah i komarnikah).

§. 121. Kraj pod Gorom Manhartskom.

Kraj pod Gorom Manhartskom kraj je od bojištah.

Nedaleko od današnje varošice Marcheka pobi godine 1260 Otokar Belu, kralja ugarskoga. Pri Jedenspeigenu dogodi se god. 1278 bitka ona, u kojoj Rudolf habsburžki nadvladà Otokara českoga. Izmedju selah Asparna i Esslinga biaše dne 21. i dne 22. Svibnja 1809 veliki onaj glavni boj, koi se u nas zove boj pri Asparnu, a u Franceskoj boj pri Esslingu, i u kojoj arkivojvoda Karlo sa 70.000 momakah porazi Napoleona, koi imadiaše vojske do 130.000. U boju proti Napoleonu pri Niemačkom-Vagramu dne 5. i 6. Sèrpnja 1809 nebiaše sreća bojna Austriji prijazna.

Sva ova bojišta leže u Pomoravlju iliti polju pomoravskom, koje se težanjem žita odlikuje, dočim je u zapadnoj strani kraja ovoga vinogradarstvo pretežnije.

Varošica Rötz imade vinogradarstvo najizvèrstnije; izvozi ona svake godine vina do 30.000 vedarah. — Nedaleko od Beča, u

Jedlersee-u na Dunavu nalazi se gorostasna, po najnovijih tehničkih izkustvih uredjena pivara, u svakom obziru uzor u ovoj struci obèrtnoj. Pri selu Grundu na cesti znojmskoj najobilniji je majdan od okamenjenih živinah morskih, od kojih se vèrlo krasna sbirka nahodi u c. kr. geologičkom dèržavnom zavodu u Beču.

Odsiek II.

Arkivojvodovina (Austrija nad Anižom).

§. 122. Položaj.

Austrija nad Anižom, koja se sada obično zove i Austrija-Gornja, ima povèršine samo 208 kvadratnih miljah, i s toga mnogo je manja, nego li Austrija-Dolnja, ali zato ipak, što se tiče vlastovitostih, jedva da ovoj i najmanje šta ustupljuje, dapače nadkriljuje ju u obzirih niekojih. Na trostrukoj medji od Salcburžke, Štajerske i Gornje-Austrije uzdiže se tamo, gdie su izvori Trune potoka gorje Dachstein, na kojem je jedini lednik a ujedno i najvišji kraj ove pokrajine (9230'). Odavde pak do najnižjega miesta u pokrajini (670'), gdie Dunav nižje Sarmingsteina već i s lievom svojom obalom spada k Dolnjoj-Austriji, iznosi razlika višine do 6500'.

§. 123. Diel od planinah, koi je u Gornjoj-Austriji.

Prema sievero-istoku od gorja Dachstein-a medju Trunom i Šteierom leži gorje velikoga Priela 7700', a medju Šteierom i Anižom gorje Pyhrge 6700'. Spadaju sve tri ove gore k sievernim planinam klakovitim, kojih predgorja i okončine napunjuju svu zemlju medju Anižom i Trunom gotovo tja do Dunava. Planinski ovi potoci naplavili su u dolnjem

svojem tieku dugih dolinskih ravnicah, kojim je podtavanak neplodno prudje klakovito. Dolinska ravan na Dunavu proteže se od Linca tja do Velsa a i dalje, i zove se pustopoljina velska. Medju Trunom i Jinom leži gora Hausruk, koje najvišji vèrhunac na Steinbergu nenadilazi 1700'; terciaran je ovo nizak greben, koi se iznad dolinah potoka Jina i Trune uzdiže samo na 7—800' i s okončinami svojimi proteže do blizu Dunava.

§. 124. Diel česko-moravske višave koi je u Gornjoj-Austriji.

Prema sieveru od Hausruka i neposredno od samoga Linca zemljište je već diel granitske česko-moravske višave, koja izpunjuje svukoliku, s one strane Dunava ležeću Austriju-Gornju, kojoj se na granici sievernoj uzdiže šljeme šumave česke. Ondie leži Plöckenstein, prema sieveru od Unter-Schwarzenberga, visok do 4200'.

§. 125. Vode.

Glavna je rieka Dunav, koi je od Passova do Sarmingsteina na duljinu od 24 i pol milje austrijanske barem s jednom obalom rieka ove pokrajine. Desna je obala gornjoaustrijanska od $^1/_2$ ure od prilike nižje Passova pak do uštja Aniže, a lieva od Jochensteina do Engelhartszella pri Sarmingsteinu; obie su dakle obale gornjo-austrijanske u duljini od 16 miljah. Gdie je Dunav korito svoje prokopao kroz gore granitne, ondie mu je tiek stišnjen, i na mnogih su miestih bèrzice i klisure pogibeljne brodarstvu.

Nižje Greina prema tèrgovištu Strudenu ima u Dunavu vèrlo pogibeljno miesto, poznato brodarom pod imenom. „Strudel i Wirbel"; ovuda su brodovi težkom mukom prolazili, nego je sada već i ovdie brodarenje podobro olakšano time, što su stranom već pod Marijom Terezijom posliednjih godinah vladanja njezinoga, a stranom opet u najnovije doba barutom raztepli najhudje izpoprièčene tamošnje klisure.

Dunav prima u sebe s desna Jin, Trunu i Anižu, a s lieva neznatne potočiće: veliku Mlinu (Mühl), malu Mlinu, i Aist.

Jin, uzet od miesta, gdie unj utiče Salza, pak do na pol ure pred miestom onim, gdie se i sám izlieva u Dunav, na desnoj je obali gornjo-austrijanski, a ujedno je i potok medjašni prema Bavarskoj. Širok i pun otokah prosieca austrijansko-bavarsku visoku ravan, koja k Dunavu idući opada malo po malo (1000'—800'). Aniža, počamši od uštja potočića Raminga, medjašni je potok prema Dolnjoj-Austriji.

Medju Anižom i Jinom teče bistra Truna, koja daje vlastovito obilježje Gornjoj-Austriji.

Od 17 miljah, što ih u tieku svojem prevaljuje u Austriji, nosi na duljinu od 16 miljah brodove, protiče jezero hallštadtsko i gmundensko, izvodi dva slapa: biesni Lauffen i Traunfall, nego pokraj jednoga i drugoga slapa prokopani su kanali, po kojih je moguće obaći ih; u područje Trune spada još pet drugih krasnih jezerah gorskih u Salzkammergutu, imenito: jezero almsko, sv. Wolfganga, cellsko, mondsko i atsko.

Truna i potočići njezini u gornjem svojem tieku krase izobiljem jezerah okolicu tako, da se ista uvèrstiti može medju najdivnije prediele planinske.

§. 126. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

Podnebje je studenije i oštrije nego li u Austriji-Dolnjoj.

Bilinstvo gornjo-austrijansko nalíči bilinstvu gorskih predielah Dolnje-Austrije, samo što neima u njem više vèrstah, koje uspievaju na sunčanih istočnih brežuljcih bečkoga luga i na ravnicah kotline bečke. U živinstvu neima ništa osobita.

§. 127. Stanovnici.

Gornja-Austrija ima 707.000 stanovnikah, 15 gradovah, 99 tèrgovištah i 6434 sela. Dva su samo grada, koji

imadu preko 10.000 stanovnikah, i to: Linac i Šteier; Linac sa 27.000, a Šteier sa 10.000 dušah. Svi su stanovnici Niemci, i svi viere katoličanske, izim samo 15.500 evangelikah (većinom vieroizpoviedanja augsburžkoga). Granice od ove nadvojvodovine sudaraju se s granicami biskupije linačke.

§. 128. Proizvodi.

Glavni su proizvodi rudstva: sol i smedje ugljevje; bilinstva: žito i sieno, a živinstva: marva rogata. Obèrtnost zanima se poglavito proizvodjenjem predje pamučne, kosah, nada (ocila), i čista (raffinovana) željeza, siecalah, čavalah i klinacah (brukvicah), i predje lanene.

Livade i njive zastiru velik diel svega zemljišta; samo na jugu oduzimaju velegorja i jezera mnoge prostore poljodielstvu. Od svakih 10.000 jutarah plodovitih je 9091.

Gornja-Austrija odlikuje se medju svimi pokrajinami planinskimi time, što u njoj neima baš ni traga rudam željeznim, i što je u obće glede kovinah (metallah) uboga. A poradi višine njezine neuspieva gotovo u njoj ni vinogradarstvo, ali zato sade se voćke u veliko.

§. 129. Sredstva za promicanje prometa i tèrgovine.

Imade u Gornjoj-Austriji deset brodivih riekah, koje promiču promet i tèrgovinu. Osim Dunava sastoje te rieke iz devet pobočnih vodah, koje spadaju u područje Dunava i koje su svekolike na desnoj mu obali. Te su vode: Jin sa Salzom, Truna sa Išlom, Vöckla, Ager i Alma, Aniža sa Šteierom.

Po Truni i Aniži i po pobočnih njihovih potocih vozi sviet k Dunavu poglavito vlastite proizvode zemaljske, sol i smedje ugljevje, dèrva i teliće, robu željeznu i nadenu. Ostalim cestam vodenim daje života i tèrgovina sa Tirolskom, Salcburžkom a navlastito s Bavarskom; — najglavniji su predmeti: sol, žito i dèrva.

Na kopnu ima parna željeznica, koja veže Linac s Bečom i Salcburgom, zatim odvoda ove željeznice: Lambahsko-Gmundenska, napokon željeznica konjska: Linačko-Budjejovička. Ceste dèržavne razilaze se na 19 pravacah i duge su 92 i $1/2$ milje.

§. 130. Škole.

Gornja-Austrija ima 492 pučke učionice, i medju ovimi 7 učionicah glavnih. Od 100 diece, koja su za školu, polazi ju 90 i osmero. U Lincu, Freienbergu (pri Lincu) i u Kremsmünsteru ima višji gimnazij. Samostalnu višju realku i školu tèrgovačku imade Linac; u Lincu su i dva biskupska siemeništa, jedno za diečake, a drugo za bogoslovce. Redovničtvo pokrajine ove nadanižke imade svoje vlastito bogoslovno učilište u Sv. Florianu. Nižjih realkah, koje su sjedinjene s glavnimi učionicami, ima u Šteieru, Velsu i Riedu.

§. 131. Gèrb.

Gèrb arkivojvodovine Austrije nadanižke predstavlja štit, uzduž razpolovljen; u desnoj je polovici jednoglav cèrn orao u zlatnu polju, a u lievoj su dva srebèrna kolca u polju cèrljenu.

§. 132. Kako se dieli Gornja-Austrija.

Austriju-Gornju upravlja miestodèržtvo, kojemu je stolica u Lincu. Ova je krunovina razdieljena na kotare. Povèrh toga su kod puka u običaju i krajevi (Viertel), na koje je zemlja ova u stara vremena bila razdieljena. Takovih krajevah imade četiri, od kojih kraj Mlinski (Mühlviertel), izim područja grada Linca, obsiže svekoliko zemljište na sievernoj strani Dunava. Ostali krajevi sadèržaju zemlju, koja se stere na strani južnoj Dunava. Od ovih je kraj Jinski (Innviertel) gornjo-austrijansko područje Jina rieke; kraj Hausručki sadèržaje istočni obronak gore Hausruka, područje jezerah i pustopoljinu Welsku; kraj pako Trunski (Traunviertel) ima u sebi vaskoliki okoliš, koi se stere izmedju uštjah Trune i Aniže tja do granice Štajerske.

§. 133. Kraj Mlinski.

Stanovničtvo bavi se, osobito na sieveru, proizvodjenjem robe lanene. Savez sa Českom olaksava se željeznicom linačko-budjejovičkom. Kanal splavni veže preko šljemena Šumave češke dva potočića Vltave i velike Mline; te se tako mnogo dèrvah doplavljuje iz Češke tja do Dunava.

Glavni pokrajinski grad Linac sa 27.600 stanovnikah imade u naokolo oko sebe do 32 braništa. U ovom je gradu skladište dunavskoga parobrodarstva. Niekolicina ovdašnjih malih tvornicah proizvodi barheta, tkaninah vunenih i kože. Znamenitosti prirode i umietnostih pohranjuju se u muzeju „Francisco-Carolinum“ zvanom, koi se uzdèržava darežljivostju stališah zemaljskih.

Više Linca leži na Dunavu Wilhering, starodavna opatija cistercitah, utemeljena god. 1146; k jugo-istoku od Ljnca na Truni leži Kleinmünchen, sa velikim mlinom i sa tri predionice, u kojih se na više nego 34.000 vretenah prede pamuk. Na lievoj obali Dunava imade potok Pesen školjkah bisernih, a u Goldwörthu su niegda zlata izpirali iz pieska dunavskoga. U Mauthhausenu kopa se granit, iz kojega se teše izvèrstni onaj kockasti tarac, kojim se Beč ponosi. Okolica od Greina i Strudena odlikuje se razvalinami od kastelah: Werfensteina, Werdschlossa i Sarmingsteina i kastelom Greinburgom. U Strudenu je tvornica od paljivah, koja svake godine do 400 miliunah sumpornih žigicah, i do 140 miliunah žigicah finijih proizvodi poglavito za tèrgovinu na istok. Dalje unutri u sredini ovoga kraja leži Hellmondsőd sa grobnicom Starhembergah; na sieveru opatija praemonštratah: Schlägel, utemeljena god. 1218. U kotaru Freistadskom kopa se mnogo turfe: najjačje je turfište grofa Kinskoga na tresetini od 126 jutarah.

§. 134. Kraj Jinski.

Kraj Jinski žitnica je pokrajine ove; iznosi bo mu lietina svake godine gotovo dva miliuna vaganah žita. Ravni pašnjaci na Jinu i na Salzi promiču plodjenje konjah. Ried, ležeće gotovo usred sredine ovoga kraja, prijatno je tèrgovište sa žitnom tèrgovinom.

Od ovuda je nedaleko Aurolzmünster sa kastelom na vodí, koi je svojina grofovah Arco-Valleyah. Kod Windischhuba, Stranzinga, Prameta i Wildhuba kopa se mnogo ugljevja; nego najviše kod prijepomenutoga Wildshuba na Salzi potoku. Na Jinu je Reichersberg glasovit kao opatija kanonikah, utemeljena god. 1084, a Schärding kao rodno miesto literarnoga historika i klasičnoga piesnika Denis-a (1729—1800).

§. 135. Kraj Hausručki.

Kraj Hausručki u svoj je pokrajini najveći a i najvećma je naseljen. Obilježje mu je sol. — Što se tolika sol kopa u gorah oko Hallštadta i Išla; što se u Hallštadtu, Išlu i Ebensee-u toliko soli vari; što je od Gmundena do Budjejovicah željeznica sagradjena; što je na Truni brodarstvo toli živahno, — za sve ove blagodati ima stanovničtvo ovdašnje harno biti providnosti, koja je kraj ovi obdarila tolikim izobiljem soli. — Onaj diel, koi se prostire od južne granice do Gmundena, zove se Salzkammergut.

Proizvodi se ovdie do 800.000 centih varene, i do 7000 centih kamenite soli.

U Salzkammergutu vriedno je da se napomene i Sv. Wolfgang na jezeru istoga imena, sa liepom cèrkvom u kašnjem slogu gotičkom od 1477. Iznad Sv. Wolfganga uzdiže se gora „Schafberg." Sa vèrhunca gore ove vidi se 19 jezerah, razlivenih stranom u kraju Hausručkom, stranom u obližnjoj Salcburžkoj i Bavarskoj. Na trunskom jezeru leži Ebenzweier; ovdie u kastelu svojem prebiva veliki meštar reda niemačkoga Maksimilian, arkivojvoda austrijansko-estenski. Prema sieveru od Salzkammerguta na Truni potoku leži opatija benediktinska Lambach, utemeljena god. 1056, i varoš Wels. Cesara Maksimiliana I., putujućega niekamo, zateče ovdie smèrt dne 12. Siečnja 1519 godine. U Štadlu pri Lambachu ima velika mekanička predionica za lan.

Hausruk je glavni majdan voćarstva.

U ovoj okolici leži kasteo Starhemberg, diedinski grad slavnoga grofovskoga plemena Starhembergah.

Hausruk imade na južnom svojem obronku više bogatih rudah od smedja ugljevja, imenito pri Wolfseggu.

§. 136. Kraj Trunski.

Kraj Trunski opasan je u sievernoj svojoj užjoj polovici Trunom, Dunavom i Anižom; južni dragasti diel, na riedko naseljena višava, gdie se ponajviše ljudi zanimaju gospodarstvom planinskim, spada u područje potoka Šteiera. Ovaj kraj, akoprem je veći nego li kraj Jinski, ipak je naseljen najslabije. Cvieta u njem obèrtnost u robi nadenoj i željeznoj. Najznamenitije je miesto varoš Steier, sa liepom cèrkvom župnom kašnjega sloga gotičkoga, i sa mnogimi nožari.

Kose, koje se grade u kraju Trunskom znamenit su predmet austrijanske izvozne tèrgovine; iznose se ono poglavito na Brody u Rusku. Vriednost kosah, koje se na godinu prave, nadilazi 1 miliun forintih. Pèrve su i najizvèrstnije kose, što ih gradi Milchdorf-Kirchendorfski ceh. Ove su kose u najvišjoj cieni i fabrični njihovi biljezi glasoviti su kako u Kamčatki tako i u Sievernoj Americi.

Mnoga miesta zanimaju se tvorenjem različita orudja.

Tako se u Molln-u prave poglavito drombulje (brunde), a u Losensteinu poglavito čavli. U Reichramingu kuje se i preradjuje na 20 samokovah željezo sirovo.

Kraj Trunski imade u svojem podolju dvie opatije; jedna je: starodavna opatija augustinskih kanonikah Sv. Florian od god. 1071; a druga: još starija opatija benediktinacah Kremsmünster, od god. 777.

Odlikuju se obie veleliepjem i učenostju, kao i svojim neumornim nastojanjem oko podučavanja i odhranjivanja. Kremsmünster odlikuje se imenito i svojom vèrlo pomnjivom zviezdarnicom.

U Schlierbachu, koje leži na tri ure više Kremsmünstera, imadu cistercite opatiju od godine 1620.

Starodavni grad Aniža (Enns) zaglavljuje ovaj kraj i pokrajinu ovu naprema Dolnjoj-Austriji.

S imenom obližnjega ovdie seoca Lorcha skopčana je uspomena na Laureacum, niegdašnju naselbinu Rimljanah i prakèrstjansku stolicu biskupsku, gdie je godine 304. sveti mučenik Florian, bačen u Anižu poginuo.

Odsiek III.

Vojvodovina Salcburžka.

§. 137. Položaj.

Vojvodovina Salcburžka ima povèršine samo 124 kvadratne milje. Južne njezine gore granične uzdižu se daleko nad liniju sniega viečitoga, a na sieveru padaju planine klakovite u slici stèrmih stienah naprema bavarsko-austrijanskoj visokoj ravni izmedju planinah i Dunava.*)

§. 138. Planine pèrvobitne, a imenito Ture.

Srednji onaj pás planinah, koi je pokrajini ovoj medja naprema Tirolskoj i Koruškoj, ima u Salcburžkoj dvie kosanjice, tako da je moguće razlikovati tri pogorja. Glavna kosa poznata je pod zajedničkim imenom Turah.

Zastèrte su ledom Ture ove posvuda, kudgod se protežu kao granica Salcburgu naprema Tirolskoj i Koruškoj. Sedla njihova napose se imenuju Ture, a redom, uzamši ih od zapada k istoku, najznamenitije su sliedeće: Krimler (a i Schlachtertauern zvani), Tura felbska ili windischmattrejska, Fuscher (i Heiligenbluter), napokon Tura nassfeldska, mallnička i radstatska. Osim posliednje ove, koja je visoka niešto preko 5000′, sve ostale imadu višine 7500—8600′ a i više. Najznamenitiji vèrhunci, koji se izmedj pojedinih Turah dižu iz lednikah, ovi su: Dreiherrnspitze ondie, gdie je razvodje kotlinah mora jadranskoga i cèrnoga; tako prozvan, što je niegda razstavljao zemlje od trojice gospodarah: Goricu, Salcburžku i Tirolsku; zatim dolazi sulcbahski Venediger (11.622′), najvišji kraj od Salcburga: kukma Anska, visoka 10.291′; napokon hohe Narr, rog kitzsteinski i rog Wiesbahski (svikolici visoki 10—11.000′)

*) Koje krunovine graniče sa Salcburžkom?

Zadaća. Prispodobi višine vèrhunacah sa višinom ždrielah! Ubilježi višine u liestvicu, za to uredjenu! Koja li su ždriela, na koja je moguće voziti se? Iz višine, koju ždriela od Turah imadu, kakova posliedica izvire za tèrgovinu medju Salcburžkom i Koruškom?

Glavni pás imade dvie uzgredne kosanjice; jedna od ovih dieli tirolske potočiće Jina od područja Salze; a druga razstavlja koruško područje Drave rieke od izvorah Mure*).

§. 139. Sieverne planine klakovite i predgorje njihovo.

Saala i Salza razstavljaju sieverne planine klakovite na više gorjah; od ovih pripada gorje zapadno većinom Tirolskoj a sadèržaje u sebi ždrielo „Strub“ zvano; drugo, srednje t. j. gorje zaprema zemlju bavarsku oko Berchtesgadena i uzdiže se sa viekovitim sniežnikom još na 9298′; gorje napokon istočno, kojega se najveća višina zove Tännengebirge, u savezu je po šljemenu od višine omanje sa gorjem Dachsteinskim. K istočnomu gorju spada još više istorazstupnih kosanjicah, koje se protežu pred pomenutom prije gorom „Tännengebirge“ zvanom; ove kosanjice bivaju sve nižje i nižje, a napokon prelaze naprema ravnici malo po malo u onizke brežuljke pieščeničke, te tako, od Salcburga počamši, daju desnoj obali Salze vlastovito obilježje.

§. 140. Potoci.

Izvori od ona četiri potoka, koji proiztiču u velegorju, t. j. izvori od Salze, Saale, Anižе i Mure, sudaraju se sa četiri kotara, koji se tamo u jeziku niemačkom „Gaue“ zovu. Ti su kotari: Salzachgau (ravan), Pinzgau, Pongau i Lungau.

---

*) Dà li su razvodjem ovim razstavljena i dva različita područja morska? Gdie nalaziš u Turah salcburžkih razvodje od dva mora?

Nego prednji kraj Pongau-a spada još u područje Salze potoka.

Salzu u zapadno-istočnom tieku njezinom obustavlja velika množina bujicah, koje se u nju izlievaju osovljeno, te dolina ili je radi toga miestimice poplavljena ili je močvarna samo paša za konje. Potok ovaj, pošto u tieku svojem podje k sieveru, provaljuje planine klakovite pri ždrielu Luegu, gdie ga u tako zvanih pećih (Oefen)" gotovo nestaje pod oborenimi silnimi klisurami; kod Gollinga nosi splave, kod Halleina već i brodove, a pri Salcburgu prima u se Saalu, zatim dieli se od pokrajine ove najprije sa svojom lievom, a kašnje i sa desnom obalom. Od Aniže i Mure spadaju samo izvori ovamo.*)

§. 141. Jezera i slapovi.

Na sievero-istoku spada Salcburžka još u jezerski prediel Salzkammerguta.**)

Ovamo idu: jezero grabensko, jezero gornjo- i dolnjotrumsko a i mattsko, zatim jezero wallsko, fuschlsko, jezero „Hintersee", a stranom i jezero sv. Wolfganga.

Izvan prediela ovoga samo jezero cellsko u Pinzgau-u prelazi obično vèrlo uzke granice jezerah ledničkih i jezerah velegorskih, kojih u Salcburžkoj imade do 50.

U svojkolikoj cesarevini imade Salcburžka najviše krasnih slapovah.

U najskrajnjem južno-zapadnom kraju krunovine ove vidi se najkrasniji i najveličanstveniji slap u svoj cesarevini: slap „Kriml", koi na dva glavna razdiela urva se iz višine od 2.000 stopah.

§. 142. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

U nižjih krajevih i u dolinah zaklonjenih podnebje je blago i toplo, a u krajevih višjih oštro i studeno.

---

*) Kojoj rieci u područje spadaju svi ovi potoci? Što se pravca u tieku tiče, kojim je potokom Salza za čudo nalična?

**) Koje krunovine imadu takodjer diela od Salzkammerguta?

Salcburžka je pokrajina planinska, i kao takova, što se tiče bilinstva, izobiljuje šumami, livadami i pašnjaci.

Cèrnogorica iznosi 92 postotka od šumah svihkolikih. Od ova 92 postotka pada na bor samo 1 postotak, na ariš 9 postotakah a na smreku postotka 80 i dva. Medju bielogoricom poglavita je bukva, nego i ona iznosi samo 5 postotakah od šumah ukupnih. Šumah jelovih i hrastovih neima nigdie. Granica, dokud dèrvo uspieva, leži do 6000′ n. m. U Salcburžkoj znade se za 3600 vèrstah od bilinah, medju ovimi ima dvie tretjine tajnocvietakah.

Živinstvo je ovdie onako isto, kao što je po planinah u obće.

§. 143. Stanovnici.

Salcburžka ima stanovnikah 146.000, i medju svimi krunovinami naseljena je najslabije.*)

Stanovnici ovi živu u tri grada (u Salcburgu, Halleinu, Radstadtu), u 20 tèrgovištah i 724 sela. Izim glavnoga pokrajinskoga grada neima nijednoga miesta, u kojem bi bilo stanovnikah do 4000; samo 7 je miestah, u kojih ima po 2000 dušah. Mnoga ova mala miesta razredjena su na 155 miestnih obćinah.

Svi su stanovnici Niemci, i svi su gotovo viere katoličanske.

§. 144. Izraženo obilježje planinsko.

Od svega zemljišta plodovitih je, istina, do 80 postotakah, nego i od ovih sastoji većina, kud i kamo pretežnija, iz šumah i pašnjakah planinskih. Ovi pašnjaci planinski čine 22 postotka od svekolike povèršine. I s jednom i s drugom vèrstom plodovitoga toga zemljišta obastati samo može stanovničtvo, vèrlo riedko naseljeno. Razmierje stanovničtva prema povèršju plodovitomu nije nigdie u svoj cesarevini tako nepovoljno, kao što je ovdie. Salcburžka je ona krunovina, u kojoj je obilježje gorah planinskih najčištje izraženo.

---

*) Koliko stanovnikah ide na jednu milju kvadratnu?

Po dolinah nesije se kukuruz, a na brežuljcih nesadi se loza vinova. Premda gore hrane u krilu svojem raznovèrstnih kovinah, neima ipak kamenita ugljevja toliko, da bi vriedno bilo kopati ga; i oskudica ova neda, da uspieva obèrtnost, kojoj u svakoj gotovo struci treba jevtina goriva.

§. 145. Prirodine.

Prirodine rudstva kopala je i vadila odprije gotovo jedina blagajnica dèržavna; nego u najnovije doba dopadoše mnoge rude i privatnim ljudem u ruke. Znamenita je jedino sol, koja se vadi iz Dürrenberga pri Halleinu.

Solnice tamošnje daju na godinu do 2000 centih soli kamenite i do 230.000 centih soli varene.

Od prirodinah bilinstva nerodi žita ni iz daleka toliko, koliko stanovničtvu za hranu treba; nasuprot izvozi se dèrvah, akoprem se iz mnogih razlogah dèrva nemilo troše u samoj pokrajini.

Tako se kuće i sgrade gospodarstvene grade većinom od dèrvah. Brodovi i splavi, koji poglavito voze sol halleinsku, plove samo niz vodu; valja dakle za svaku vožnju graditi nove. Stelja za gnoj sastoji većinom iz granja smrekova, tako da se u jedinom Lungau-u troši na to do 12.000 kubičkih hvatih šikarja.

Konji i rogata marva glavni su proizvodi živinstva.

Pinzgau imenito imade vèrlo izvèrstnu pasminu od težkih konjah za teglenje, s kojimi se tiera uharna tèrgovina izvozna.

§. 146. Tèrgovina i promet.

Na željeznici, kaja se proteže kroz sievernu stranu ove pokrajine, i na cestah (drumovih) tiera se ponajviše tèrgovina uvozna i provozna, nego neznatna je i jedna i druga; a na Salzi tiera se tèrgovina izvozna.

Svake godine razvozi se na Salzi do 700.000 centih robe; od te množine jedna je četvèrtina soli, gotovo isto toliko dèrvah i do 120.000 centih sadre. Brodari potoka Salze, i to obale i austrijanske i bavarske, a ujedno i brodari od Obernberga na Jinu živu od starodavnih vremenah u tiesnosklopljenom ciehu, koi se zove „Sje-

dinjena brodarska obćina Laufen". Svekolike nadnice, koje su jedanput za svagda ustanovljene i razredjene, platjaju se iz pieneznice obćinske, a osim toga se o trošku te pieneznice, na koliko dotiču sile, oskèrbljuju i oni, koji za posao iznemognu, zatim i sirote i udove.

Obèrtnička i tèrgovačka komora krunovine ove nalazi se u Salcburgu.

§. 147. Škole.

Salcburžka ima fakultet bogoslovni, učilište liečničko-ranarničko, jedan višji gimnazij i jednu nižju realku; — svi su ovi zavodi u glavnom gradu Salcburgu. Od školah pučkih ima u istom gradu i u Halleinu učionica glavna; a osim ovih imade još 145 učionicah početnih. Od 100 diece, koja su za školu dorasla, polazi ju do 90 i devetero.

§. 148. Ime i gèrb.

Ime, kojim slovi i pokrajina i glavni grad, dolazi od Salze, na kojoj je na pećinah sagradjen stari kasteo tamošnjih arcibiskupah, koji su niegda bili i vladaoci. Gèrb je štit, uzduž razpolovljen; u lievoj polovici vidi se srebèrna prevornica u cèrljenu polju, a u desnoj polovici cèrn lav u zlatu.

§. 149. Kako se dieli Salcburžka.

Salcburžka nije razdieljena na okružja; nego pojedini uredi kotarski podčinjeni su neposredno miestodèržtvu Linačkomu, koje medjutim u glavnom gradu krunovine, u Salcburgu, imade izaslana miestodèržtvenoga viećnika, kojemu je naslov: satnik zemaljski.

§. 150. Grad Salcburg.

Salcburg, koi sada ima 17.000 stanovnikah, odlikuje se krasnim svojim položajem na samom početku vele-

gorja i gradjevnimi svojimi spomenici iz dobe vladarah-arcibiskupah.

Slog, u kojem su spomenici ovi većinom sagradjeni, i mramor, iz obližnjih kamenarnicah Untersberga kopani, koi se je na spomenike te obilno trošio, daju gradu ovomu obličje grada talijanskoga. Spada ovamo vodomet na piaci, gdie je stolna palača, izveden po Dariu, i cèrkva stolna, dovèršena po Solaru. Cèrkva benediktinske opatije k sv. Petru hrani u sebi grob sv. Ruperta, pèrvoga arcibiskupa salcburžkoga. U kući pod br. 225 bi godine 1756 rodjen Wolfgang Amadej Mozart, mal' da ne svega svieta pèrvi i najizvèrstniji umietnik u glasbi; u gradu mu je podignuta statua od mieda.

§. 151. Pokrajina.

Medju Halleinom i Polingom nalaze se sadrenici: Mossegg i Grubach.

U oba ova sadrenika kopa se na godinu do 60.000 centih sadre. Zlato i srebro kopa se u gori „Rathhausberg“ zvanoj, u Gasteinskoj dolini na gori Siglitzu i u visokoj Zlatnoj-gori u Raurisu.

Nego neznatan je prihod od rudokopnje ove; godine 1857 iznosio je svega do 65 marakah zlata i 219 marakah srebra, dočim su u stara vremena rude ove bile vèrlo obilne.

Rauriška Zlatna-gora razstavlją doline gasteinsku i raurišku, gdie u veliko cvieta gospodarstvo planinsko.

U Raurisu ima 250, a u Gasteinu 700 takovih gospodarstvah iliti stanovah planinskih.

Dolina gasteinska glasovita je po svem svietu od svojih toplih vrelah liekovitih. Pongau imade veliku množinu cesarskih rudnikah željeznih.

Ovdie dobivene rude željezne preradjuju se svekolike u dielaonicah, koje su u Werfenu, Dientenu i Flachau-u.

U Lungau-u vadi se u Rothgüldenu sičan, a u dolini „Bundschuhthal“ zvanoj željezo, koje se preradjuje u Mauterndorfu.

Bielutak sumporni i bakreni, što ga daje Salcburžka, preradjuje se u Mühlbachu i Hüttschlagu te se pravi iz njega roba za tèrgovinu.

Odsiek IV.

Vojvodovina Štajerska.

§. 152. Područje prirodno.

Vojvodovina Štajerska, kojoj povèršina iznosi 390 miljah kvadratnih, po većem je dielu istočna ostèrmina od planinah.

Zadaća: Kojimi je krunovinami Štajerska omedjašena? Medju kojimi poludnici i supolovnici leži Štajerska? Osim istočne ostèrmine od planinah spada li Štajerska još k ostèrmini kojoj?

Štajerska je gotovo pod istimi stupnji širine, pod kojimi je Tirolska, te i slaže se š njome u tom, što medju svimi krunovinami samo njih dvie imadu u sebi sva tri glavna pogorja od planinah; nego opet razlikuje se Štajerska od Tirolske poglavito time, što Štajerska svakolika, kao što jest, spada u područje Dunava, a po tom i u područje jednoga jedinoga mora, dočim tri su mora, prema kojim se oplavljuje Tirolska. — Štajerska je povèrh toga na svoj svojoj istočnoj granici prema Ugarskoj otvorena, i samo brežuljci ili vode tekućice označuju granicu. Zemljište štajersko niti se uzdiže toliko, kao što zemljište tirolsko, niti se snižuje toliko; šljemena gorah štajerskih nisu gotovo nigdie zastèrta ledom; a podnožje tih gorah nije nigdie opasano zimo-zelenom bielogoricom.

§. 153. Skrajnja višina i nižina.

Dva najvišja miesta u krunovini ovoj (preko 9000′) nahode se oba na sievero-zapadu, jedino Poanižjem razstavljena, na liniji granice zemaljske.

Jedno je Dachstein (9490′) na granici prema Salcburžkoj i Gornjoj-Austriji, sa malim lednikom „der todte Knecht" zva-

nim; ovo je ujedno i najviši vèrhunac sievernih planinah klakovitih; drugo je **Hochgolling** (9045′), u glavnoj kosi pása srednjega, tamo **Ture** zvanoga, na granici salcburžkoj prema Lungau-u.

Unutri u samoj krunovini malo je samo vèrhunacah, koji se uzdižu iznad 7000′; a neima nijednoga, koi bi dosizao do 8000′. Najjužniji kraj ove zemlje, gdie se Sutla izlieva u Savu, ujedno je i kraj njezin najnižji (500′).

Zadaća: Kolika je dakle razlika medju višinami? Kakovo je povèršje zemljišta na kraju najnižjem? Kakovo na najvišjem? Kakovo li unutri u samoj pokrajini?

§. 154. Srednji pás planinah.

Srednji pás planinah zaprema sa svojimi pogorji i okončinami veću stranu zemlje ove i daje joj obličje ono, kojim se vlastovito odlikuje.

Glavna kosa, u kojoj leži Tura Rottenmanska, svèršuje se istina već sa gorom „**Fresenberg**" zvanom blizu uštja, gdie Liesing utiče u Muru; nego kosa pobočna, koja je na više miestah dubokimi sedli provaljena i koja do **Speikkogela** razstavlja Muru i Dravu, proteže se odavde prema sievero-istoku, izza vele planine prelazi pri Brucku preko Mure, i sa Wechselom nedaleko od Ugarske hvata se tja granice dolnjo-austrijanske. Ogranak jedan, koi od Speikkogela ide prema jugu, razstavlja i na dalje Muru od Drave, prelazi napokon Dravu i svèršuje se kao Pohorje pred poljem optujskim.

Izmedju **Pohorja** i **Wechsela** sva je zemlja u velikom polu-krugu napunjena granami i okončinami od kosah pobočnih.

Vèrsta od gorah ovih različita je; dočim su glavna pogorja tja do krajevah svojih sastavljena iz blieštnika, nižje se šumami zaraštene gore i obradjeni brežuljci prema istoku uvèrštuju medju kamenine tretjorodne, kao što onizke **Slovenske Gorice** medju poljem **lipničkim** i **optujskim**. Odavde prema sievero-istoku nedaleko od granice ugarske uzdižu se pojedini čunjasti brežuljci od kameninah vulkanskih, n. pr. **Gleichenbergi**.

§. 155. Sieverne planine klakovite.

Sieverna kosa klakovita čini počamši od Dachsteina sievernu granicu ove pokrajine.

Sva gorja od kose ove, potanko pomenuta pri Gornjoj i pri Dolnjoj-Austriji, diele stranom svojimi vèrhunci i grebeni obie one zemlje od Štajerske.

Odavde prema jugu imade još u samoj pokrajini više gorjah, koja se odlikuju svojom višinom i nespretnim svojim obličjem. Ova gorja, koja su dielovi planinah sievernih, bivaju sve to nižja, čim se dalje protežu prema istoku.

Hochthor u gorju admontskom imade još 7212′, Hochschwab u gorju, po njem nazvanom, 7176′, a Wildkamp na Veitschu imade samo 6246′.

§. 156. Južne planine klakovite.

Na tromedji od Koruške, Kranjske i Štajerske ulazi južna kosa klakovita sa Skuta-Vèrhom u pokrajinu ovu, i kao gora granična, od koje je Oštrica najvišji vèrhunac u Štajerskoj, opasuje izvore potoka Savine.

Do mala pada ova gora i pretvara se u nizke, jako izvijugane kose, kojim višine izprosiecane su cestami a i urešene cèrkvami i kapelami, iz daleka vidionimi. Prema zapadu od Boč-Vèrha, koi imade još 3696′, prelaze višine ove kao gore makolske u Hèrvatsku.*)

§. 157. Vode.

Od vodah, što ih Štajerska imade, izlievaju se neposredno u Dunav: Truna, Aniža, Raba, Drava i Sava.**)

Truna ima osobito svojstvo, kojim se razlikuje od ostalih potokah štajerskih, a s toga, što izvire iz jezerah: Altaussee, Grundelsee i Ödensee zvanih, koja su jedina znatna jezera u svoj zemlji, spada ona k jezerastomu Salzkammergutu.

---

*) Uvèrsti sve ove višine u liestvicu svoju!

**) Gdie su izvori riekah ovih?

Aniža teče iz Salcburžke u Gornju-Austriju, prevaljujući u tieku tom 13 miljah kroz Štajersku; pri ulazu i izlazu vijuga se medju klanjci, a u sredini tieka po poširokoj, stranom močvarnoj dolini.

S toga, što se u nju izlieva Salza, nosi Aniža blizu granice već i brodove.

Drava brodove nosi uzduž tieka svoga po Štajerskoj, a štajerska je ona rieka na 16 i pol milje duljine; **Sava** je na 9 i pol milje južna granična rieka od Štajerske i brodove nosi, dokle god teče kroz Štajersku.

Samo tri mala potoka planinska: **Salza, Murica** i **Savina** izviru, i teku i dotiču iliti izlievaju se u pokrajini ovoj.

Salza izlieva se u Anižu, **Murica** u Muru, a **Savina** u Savu; jedina Savina može u duljini od 7 i pol milje nositi splave; a oba druga potoka samo su za plavljenje dèrvah.

Glavni je potok pokrajine ove **Mura**. U područje Mure pada najdulja i s prometa i tèrgovine svoje najznamenitija dolina štajerska.

Tiek njezin dug je u Štajerskoj 44 milje; pri Judenburgu biva brodiva, a uzduž obalah njezinih steru se tri plodne dolinske ravnice: Eichsfeld pri Judenburgu, zatim polje gradačko i lipničko. Premda Mura nije nego pobočna samo rieka Drave, ima se ipak smatrati kao glavna rieka od Štajerske.

§. 158. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

Kao što je zemljište u različitih krajevih višje ili nižje, tako je i podnebje različito. Dočim je u planinskih krajevih Gornje-Štajerske podnebje oštro i studeno, blago je i toplo po ravnih predielih na dolnjoj Muri i na Dravi. Dočim se tamo jedva koncem Listopada mieseca žanje zob (ovas), rode ovdie žestoka vina a uspieva i kukuruz.

Bilinstvo je polag različitih predielah dosta različito, nego posvuda je obilno i raznovèrstno. Velik diel zemljišta zastèrt je krupnogoricom. U području Aniže rieke zapremaju turfišta do 1000 jutarah.

Živinstvo je u obće onakovo, kao što je vlastovito zemljam planinskim. Na istoku samo imade niekoliko vèrstah, koje su ravnicam vlastovite.

§. 159. Stanovnici.

Štajerska ima do 1,056.000 stanovnikah. Živu ovi u 20 gradovah, 96 tèrgovištah i 3420 selah.

Stanovničtvo gradovah porazdieljeno je nejednako; tako da n. pr. jedan grad, i to glavni grad od krunovine Gradac imade preko 63.000 stanovnikah, dočim od ostalih 19 nije ni jedan dotierò ni do 7000.

Stanovnici su Niemci i Slavjani; do dvie tretjine su Niemci, a jedna tretjina od prilike Slavjani.

Slavjani su plemena slovenskoga i živu po južnoj tretjini ove pokrajine.

§. 160. Vierozakon.

Stanovnici su malo ne svi viere katoličanske i spadaju pod dva biskupa, t. j. pod biskupa sekavskoga, koi stoluje u Gradcu, i pod biskupa mariborskoga, kojega područje obsiže okolicu Slavjani naseljenu, dočim su krajevi, po kojih su Niemci naseljeni, pod biskupom sekavskim.

Osim katolikah živi još u sievero-zapadnih krajevih Štajerske 5—6000 protestantah, koji su gotovo svi vieroizpoviedanja augsburžkoga.

§. 161. Prirodine.

Glavne su prirodine zemlje ove: željezo, sol, smedje ugljevje, vino i goveda. Premda se računa, da su 92% od svega zemljišta plodovita, ipak je tolik diel od toga zaraštem šumami a još veći zastèrt pašami, da zemlja nedaje ni toliko žita, koliko samim stanovnikom treba.

Na sieveru u gorah zob je ponajviše jedini žitak*).

Helde i kukuruza siju mnogo na jugu.

---

*) Kakov li je razlog tomu?

§. 162. Ceste.

Od cestah vodenih, koje su u pokrajini ovoj, jedina Sava valja i za plovljenje uz vodu; po ostalih plovi se samo niz vodu; neima ovdie ni jedne ceste vodene, po kojoj bi unutar granicah zemaljskih jadrili parobrodi, ali za to prosieca vojvodovinu ovu uzduž glavna tèrgovačka cesta izmedj Tèrsta i Beča, i to dvostruko, kao željeznica i kao stari drum; cestom ovom ide poglavito roba, za provoz namienjena. Željeznica ima na postaji u Pragerhofu izmedju Marburga i Celja odvodu, koja preko Optuja ide na granicu Ugarsku i svèršuje se u Velikoj-Kaniži.

U Celovac vode ceste od Marburga i od Brucka; u Linac i Salcburžku od Lubna, ona preko Eisenerza, ova preko Rottenmanna; u Ugarsku od Gradca, a u Hèrvatsku od Marburga uzduž Drave preko Optuja.

§. 163. Škole.

Štajerska ima 671 pučku učionicu, medju ovimi 15 glavnih. Od 100 diece, koja su za školu dorasla, polazi ju 80*). Nižjih realkah, koje su sjedinjene sa glavnimi učionicami, imade u Gradcu, Brucku, Marburgu i Celju; Gradac imade višju realku, učilište tehničko, zavod „Joanneum“ zvani i sveučilište. Višjih gimnazijah ima u Gradcu, Marburgu i Celju.

§. 164. Ime i gèrb.

Ime pokrajine ove dolazi od potoka Štajera u Gornjoj-Austriji, na kojem biaše niegda kasteo markgravah traungau-skih, koji vladahu i većinom sadašnje Štajerske. Gèrb je izpravljen srebèrn leopard u zelenu polju, kojemu iz svih zijalah plamen sukće.

**) Prispodobi to s krunovinami jur opisanimi!

§. 165. Kako se dieli Štajerska.

Štajersku, razdieljenu na kotare, upravlja miestodèržtvo, kojemu je stolica u Gradcu. Puk štajerski dieli takodjer zemlju ovu na Gornju-Štajersku, t. j. područje Trune i Aniže i područje Mure rieke tja do tjesnaca Röthelsteinskoga, i na Dolnju-Štajersku, t. j. područje Drave i Save rieke. Medju obimi leži srednji diel Štajerske, koi obsiže ostalo područje Mure rieke, a tako i izvore Rabe i potokah njezinih.

§. 166. Srednja Štajerska.

Tri ova kraja zemaljska nerazlikuju se odveć jedno od drugoga, ako im uzmemo veličinu; ali se tim većma razlikuju po množini stanovničtva. Srednja Štajerska imade, negledajući na glavni pokrajinski grad, dvie petine svega stanovničtva; a uzrok je preteżnosti ovoj mnogo blažja zemlja ovdašnja, koja, neimajući ni stienah, kao što su planine klakovite u Gornjoj- i Dolnjoj-Štajerskoj, ni izvanrednih onih višinah, kao što su Ture u Gornjoj-Štajerskoj, veleprikladna je za obradjivanje. Kamenito ugljevje i žito poglavite su prirodine.

§. 167. Glavni grad krunovine: Gradac.

Gradac (slov. Nemški Gradec, niem. Graz), sa 63.000 stanovnikah, stere se u sredini okružja na desnoj i lievoj obali Mure i na podnožju Schlossberga, u dolini plodovitoj, opasanoj oda svuda liepimi gorami.

Gradac ima sveučilište, koje jako polaze kako sinovi domaći tako i učenici iz susiednih krunovinah ilirskih.

Godine 1811 darovao je arkivojvoda Ivan pokrajini Štajersko veleliepne svoje prirodoslovne i tehnologičke sbirke, kojimi temel bi postavljen tehničkoj onoj veloj učionici, koja je sada pod imenom „Joanneum-a" ures svoj zemlji i najveća znamenitost glavnoga ovoga grada. Uče se i izobražavaju ovdie podpuno miernici, graditelji, poljski gospodari i razni obèrtnici.

Obèrtnost, kojom se zanima stanovničtvo gradačko, razne je vèrsti; što glavnomu ovomu gradu papira treba, to podmiruju poniešto dvie papirnice, koje k gradu spádaju. Poniešto je znamenito i proizvodjenje sukna i tako-zvanoga „Loden-a“.

Drugi praotac doma austrijanskoga, cesar Ferdinand II., sahranjen je sa porodicom svojóm u Gradcu u grobnici, upravo u tu svèrhu sagradjenoj,

§. 168. Druga miesta.

Na jugo-zapadu Srednje-Štajerske leži Ivnica (Eibiswald); ovdie su na blizu najobilatiji ugljenici.

Ovi ugljenici zovu se; Zelen Travnik (Wies) i Gabernik (Jägering), a daju do 200.000 centih ugljevja kamenita. Pri Voičbergu imade takodjer znatnih ugljenikah; kopa se povèrh toga ovdie glina nesaždiva, iz koje se peku ovdie cigle, koje odoljivaju svakomu ognju.

Na sieveru kraja ovoga vide se opatije: Rein i Borova (Vorau), obie utemeljene u 12. vieku, ona za cistercite, ova za kanonike redovničke; obie su u zabitnih malih dolinah pobočnih, uklonjene izpred šúma svietskoga. Područje Rabe potoka odlikuje se svojimi kasteli.

Najznamenitiji su: Riegersburg, sagradjen na inokosnoj glavici bazaltskoj, a glasovit, stranom što je ogromne veličine, stranom što je dobro sačuvan do dana današnjega; zatim su na Bistrici susiedni starodavni kasteli slavnih štajerskih plemenah Herberstein-ah i Stubenberg-ah.

U području Rabe potoka leži i stara varošica Fürstenfeld, u kojoj je velika c. kr. duhanara.

Zatim Gleichenberg sa liekovitom svojom vodom, koju polaze bolestnici iz bliza i iz daleka.

Na jugu kraja ovoga ondie, gdie niegda biaše rimski Flavium solvense, nahodi se tèrgovište Lipnica (Leibnitz) glasovito potom, što se ovdie kopaju i vade mnoge znamenite starine.

§. 169. Gornja-Štajerska.

Gornja ja Štajerska visok gorski kraj; samo je na sieveru opasan golietmi, a u ostalom odlikuje se svojimi šljemeni od gorah, koja su onizka i zeleni zastèrta, i svojimi šumom zaraštenimi ostèrminami, po kojih suklja voda iz nebrojenih izvorah; ova šljemena i ostèrmine ove neimaju izraženih oblikah a na daljinu od više miljah zastiru dolnje kamenje. — Po znatnoj strani okružja ovoga vlada medju pukom kretinizam, a uzrok nevolje ove pripisuju vieštaci koje studenomu i vlažnomu podnebju, koje tamošnjoj iz skrilje izvirućoj vodi. — Sol i željezo glavne su prirodine.

Sol kopa se iz Sandlingberga kod Aussee-a, a željezo ponajviše iz Erzberga, kojemu na podnožju leži tèrgovište Eisenerz, zatim i iz rudah Vordernberžkih.

Solnice pri Aussee-u daju većinom varene soli, preko 200.000 centih. Iz Erzberga kopa se željezo već od osmoga vieka sve do danas; gora ova, kao što je proračunano, ima u sebi preko 900 miliunah centih rudah željeznih. Koje dèržava, koje družtva privatna, proizvode jedino iz Erzberga do pol miliuna centih sirova željeza.

§. 170. Miesta pojedina.

Varoš Bruck na Muri leži ondie, gdie utiče Murica u Muru, i gdie se ceste u Korušku i Salcburžku razilaze od južne željeznice, radi česa je ovdie i znamenita tèrgovina od spedicije.

U gornjem predielu Murice vidi se niegdašnja opatija cistercitah Neuberg, sagradjena god. 1327 po vojvodi Ottonu Veselom; ovdie je vèrlo krasna cèrkva gotička, u kojoj je zakladnik pokopan; nedaleko odavdie nahodi se velika c. kr. željezara.

Admont u Poanižju i Sv. Lambert na Diji, koja je pobočan potočić Mure, opatije su benediktinske iz 11. vieka.

U dolini Salze nedaleko od granice dolnjo-austrijanske leži Marija-Zell, u svoj cesarevini najglasovitije miesto od oproštenja, kamo od starih jurve vremenah hodočasti osobitom pobožnostju obitelj cesarska. U Lubnu je c. kr. škola rudarska, a pri Juden-

burgu razvalina od kastela Liechtenšteina, koi biaše niegda siedište izumèrle jedne loze ovoga kneževskoga sada plemena. Najznamenitija željezara, u Zeltwegu, ima preko 700 poslenikah i gradi šinjah za željeznice.

§. 171. Dolnja-Štajerska.

Dolnja-Štajerska samo na sievero-zapadu imade velegorje, i najveća ravan krunovine ove, široko polje optujsko, stere se u nižini kraja ovoga na Dravi. Obilježja su mu: gore vinorodne i vode liekovite.

Malo ne svekoliko vinogradarstvo Štajerske sabijeno je ovdie. Ima vinogradah preko 50.000 jutarah, i tú rodi do 400.000 vedarah vina. Najizvèrstnija su vina: lutomirsko, radgonsko i pekèrsko. Kod Pekra, nedaleko odMarburga, imò je arkivojvoda Ivan velik vinograd, koi se Johannisberg zove; ovaj je vinograd uzor od gospodarstva u ovoj struci. U Laškom i u Dobèrni toplice su, a pri Rogatcu slatine, od kojih se na godinu razašilja 3 do 400.000 bocah. Pri Laškom su ugljenici: Hrastnik i Dol sa godišnjim prihodom od 200.000 centih od prilike.

§. 172. Miesta pojedina.

Kraja ovoga najznamenitije je miesto: Marburg, na Dravi, s obližnjim kastelom Windenau, koi je vlastnina prastaroga, i u Tirolskoj udomljenoga plemena grofovah Brandis-ah. Mnoge šume, što ih kraj ovi imade, daju staklanam gorivo potrebito.

Najznamenitije su staklane: u Benediktthalu i u Langerswaldu kod Marburga.

Na južnoj strani kraja ovoga leže varoši: Optuj i Celje; obie starodavna rimska miesta. U Celju je sv. Maksimilian poginuo kao mučenik.

Odsiek V.

Vojvodovina Koruška.

§. 173. Položaj.

U vojvodovine Koruške, koja imade do 180 miljah kvadratnih, prirodna su razmierja vèrlo jednostavna; ova bo vojvodovina nije ino, nego gornje područje Drave izim onoga prediela od dravskih izvorah, koi spada k Tirolskoj; leži pako vojvodovina ova medju grebeni glavnoga pogorja planinskoga i južnih planinah klakovitih, dočim obsiže od onih ostèrminu južnu, a od ovih ostèrminu sieverna.*)

Nego, ako se položaj Koruške promotri potanko, imade i niekojih iznimakah, koje se dodati mogu obćenitomu ovomu opisu; grebeni bò od obie pomenute kose planinske neostaju sveudilj u liniji graničnoj, te se tako pojedini izvori izlievaju prema sieveru u Muru, a prema jugu u Taljamento i u Savu.

§. 174. Skrajnja višina i nižina.

Najvišje je miesto krunovine ove na najskrajnjem sievero-zapadu: èrt Grossglocknera, nedaleko od granicah Tirolske i Salcburžke, visok 12.000'; najnižje je pako miesto: Sv. Mandaljena na Dravi na granici Štajerskoj.

Gladina Drave ovdie je još 1000' iznad mora, dočim pri Oberdrauburgu nedaleko od granice tirolske imade višinu od 1918'.

§. 175. Planine pèrvobitne.

Od planinah pèrvobitnih proteže se prema Dravi više kosanjicah, izmedj kojih nastaju i šire se doline riekah: Biele, Jezernice, Kèrke i Lavanta.

Ona kosanjica, koja, od Glocknera počamši, dieli područje Izela u Tirolskoj od područja Biele u Koruškoj, proteže se od Drave

*) Opiši položaj Koruške naprema krunovinam susiednim! Pronadji daljinu i širinu geografičnu! U kojem kraju Koruške ostèrmljuje se zemljište?

prema jugu dalje i na južno-istočnoj strani od Sachsenburga diže se kao gora „Marteknockberg" 6314′.

A i od tirolsko-mlietačke granice zalazi ovamo kosa ziljske doline, i proteže se donikle kao granica koruške ziljske doline naprema Mlietačkoj.

Od Drave prema sieveru zaostaju one kosanjice srednjega pogorja, posred kojih se u sredini pokrajine ove steru vèrlo prijazne okolice od onizkih gorah i brežuljakah, razlievaju pomanja i poveća jezera, a i razprostiru ravnice dolinske. Nasuprot gorja na jednoj i na drugoj strani Lavanta, poznata pod imenom Ivinjska planina (Saualpe 6557′) za gorje zapadno, a pod imenom Golovca (Koralpe 6759′) za gorje istočno, prelaze i na desnu obalu Drave.

§. 176. Južne planine klakovite.

Glavna kosa južnih planinah klakovitih ulazi na sievero-istočnoj strani od Tumieča (Tolmezza) u zemlju ovu, i počamši odtuda čini, ponajviše i sa grebeni, južnu granicu njezinu. Najvišji u Koruškoj nahodeći se èrt planinah ovih, Grintovec 8086′, posve blizu je pri onom miestu, gdie se stiču granice od Koruške, Kranjske i Štajerske.

Južne planine klakovite, zvane na granici mlietačkoj planine karnske, a na granici kranjskoj Karavanke, padaju stèrmo prema sieveru s kratkimi podboji, i ukazuju se oku kao ogromna stiena. Izmedju obih imade više ždrielah: sedlo Žabničko, Prediel, ždriela pri Bieloj-Peći i Korien. Predgorje planinah karnskih dieli dolinu Ziljsku od doline Dravske i svèršuje se na istočnoj strani od Bielaka kao Dobrač 6814′; najvišji vèrhunac od istih zove se èrt Lesovački (8497′), a leži prema sieveru od Lukava.

§. 177. Vode.

Glavna je rieka pokrajine ove Drava; na pol milje pred Oberdrauburgom ulazi ona u ovu zemlju, a dieli se iz nje na pol milje izpod Unterdrauburga, prevalivši u tieku svojem 19 miljah i četvèrt.

Uzduž posliednje pol milje čini Drava granicu naprema Štajerskoj. Svake milje pada ona odsiekom za 28′; širina njezina mienja se izmedj 480 i 120′, a dubljina izmedj 12 i 3′. Znamenitiji potoci, koji s lieve obale u nju utiču, navedeni su jurve pri planinah pèrvobitnih; a s obale desne prima Drava, osim Zilje, još više potočićah, od kojih napominjemo ovdie Bielu (u Željeznoj Kaplji) i Mežu.

Znamenitija jezera jesu: jezero Bielo, Millštadsko, Osojansko i Vèrbsko; sva su mnogo dulja nego li široka; izvan tretjega t. j. osojanskoga protežu se sva malone istorazstupno sa glavnom dolinom, što ju Koruška imade.

§. 178. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

Gornja Koruška, budući visoka položaja, ima podnebje oštro; Dolnja je Koruška blažja. Najtopliji je kraj: prema jugu otvorena a i inače zaklonjena dolina lavantska, u kojoj se za to i finije voćke s uspiehom sade, dočim u sievero-zapadnih visokih dolinah jedva da i ječam dozrievati može.

Koruška kao prava i savèršena pokrajina planinska ima bilinstvo i živinstvo, u kojem se vidi sve ono, što je planinam vlastovito.

§. 179. Stanovnici.

Koruška imade 332.000 stanovnikah*). Ovi su razdieljeni na 11 gradovah, 27 tèrgovištah i 2856 selah; obćinah ima svega 280 i dvie.

Jedno jedino miesto, t. j. glavni grad pokrajine: Celovac, ima preko 13.000 stanovnikah; od ostalih miestah nije nijedno dotieralo ni do 6000.

Slovenacah imade od prilike jedna tretjina; ostali su Niemci.

---

*) Koliko ih ide na 1 □ milju? Zašto tako malo?

Slovenci živu u južno-istočnom kraju od prilike. Niemci zovu ih „Wenden“ ili prosto „Windische.“

Izim 17.000 protestantah vieroizpoviedanja augsburžkoga (koji su gotovo svikolici Niemci, živući u Gornjoj-Koruškoj), stanovnici su viere katoličanske, i spadaju pod biskupa kèrčkoga, koi stoluje u Celovcu.

§. 180. Obilježja Koruške u obziru narodnoga gospodarstva.

Što se tiče izobilja željeza, uzporedjuje se Koruška sa Štajerskom; a što se tiče izobilja travnikah u velegorju, natieče se ona sa svimi gotovo pokrajinami planinskimi; ako li naprema ukupnomu povèršju promotrimo prostrane i velike njezine šume, koje zapremaju do 70 miljah kvadratnih, naći ćemo, da ju u ovom obziru nadilaze samo Erdeljska, Tirolska i Bukovina. Nego, što se tiče izobilja olova, jedina je ona niti joj ima para u svoj cesarevini, pače, dajući olova dvaputa onoliko koliko daje Česka, nadkriljuje ona ovu kud i kamo veću, i glede kovinah toli bogatu pokrajinu. U razmierju k ukupnomu stanovničtvu neživi u nijednoj krunovini toliko svieta od rudokopnje i od obèrtnosti rudarske, koliko u Koruškoj. — Medju prirodinami, što ih gore daju, neima imenito soli. A manjkaju Koruškoj još dva obilježja, kojimi se u novije doba ponose zemlje obèrtne, a to su: željeznice i predionice pamuka.

Koruška daje svega do 70.000 centih olova; a od svote ove pada najveći diel na Bleiberg; ostali poglavitiji rudnici olova jesu u Rablu, na Obiru i na Peci, izklopno dakle u južnih planinah klakovitih; neznatne su sve ostale rude olovne, što ih Koruška još imade izvan prije pomenutih.

Glavna je gora za željezo: rudna gora hüttenberžka, koju sa tri strane prokapaju vadeći iz nje željezo; leži ona na zapadnoj strani one grane planinah osrednjih, koje diele Kèrku od Lavanta. U svoj Koruškoj radi do 16 visokih

pećih; rudu željeznu vadi do 1000 rudarah. S ugljenom tako gospodare, da su već do toga dotierali, da jednu centu željeza raztaljuju sa 10,5 kubičkih pedaljah ugljena. Vadi se 7—800.000 centih sirova željeza, od ovih preradjuje se u samoj Koruškoj do 650.000 centih; na sám ocio (nado) troše 81.000 centih. Od željeza, preradjenoga većinom u šibke željezne i u šinje za željeznice, većina se izvozi, samo 30.000 centih ostaje u zemlji. Prevalje, Lipica, Freudenberg i Puchscheiden najznamenitiji su samokovi željezni. Ugljenikah imade samo Dolnja-Koruška; najznatniji su u Lieši kod Prevalja, koji daju preko 600.000 centih ugljevja kamenita.

§. 181. Poljodielstvo,

Plodovitih je 88% od svega zemljišta. Pretežni su proizvodi: trava i dèrva. Žita, od kojega se poglavito raž sije, nedaje zemlja ni toliko, koliko stanovnikom za vlastitu hranu treba.

Neznatne prostorine oraće, za koje se nemože ni reći da su ravnice, jesu: Turje (Lurnfeld) u gornjoj dolini dravskoj, Polje grobničko (Krappfeld), na dva potočića Kèrke; zatim dolina lavantska i dolina junska. Iztok jezera Vèrbskoga razširuje se u ravnu, većinom već obradjenu tresetinu, kojoj na granici sievernoj leži Celovac. Vino nerodi u veliko, a ni svila se neproizvodi u veliko.

§. 182. Ceste.

Prometu krunovine ove služe poglavito dvie ceste, koje se križaju u Celovcu, i od kojih prolazi jedna zemlju od sievera k jugu, druga od zapada k istoku od jedne granice do druge.

Od druge ove diele se dvie pobočne ceste; jedna u Furlansku, druga u Salcburžku. Po jezeru Vèrbskom plovi parobrod, koi olakotjuje putovanje medju Bielakom i Celovcem. Drava, u koju u

Koruškoj neizlieva se nijedan brodiv potok, nosi, dokle god teče kroz Korušku, dereglje i splave, nego samo niz vodu.

§. 183. Tèrgovina.

Dravom izvozi se poglavito dèrvah, olova i željeza, svega do 280.000 centih.

Izvozi se takodjer iz Koruške: konjah za teglenje i za kočije, a i konjah jahaćih, navlastito u Italiju; govedah za tovljenje u Italiju, Tirolsku, Tèrst, za plodjenje u Austriju-Dolnju; žganice od krumpirah osobito u Tèrst i u Lombardiju; siemenja od dieteljine u Niemačku i Ameriku; olova, željeza i sukna na sve strane, tako isto bielila, gledje olovne, kosah, drota, čavalah, robe nadene i remenarske, stranom i za tèrgovinu prekomorsku.

Od kako južna željeznica teče medju Bečom i Tèrstom, neima provoznoj tèrgovini gotovo ni traga više.*) Tèrgovina uvozna veže Korušku s Bečom, odkuda joj dolaze proizvodi obèrtnosti, s Marburgom, odkud vino, sa Siskom, odkud žito, i sa Tèrstom, odkud robu kolonijalnu dobiva.**)

§. 184. Škole.

Pučkih učionicah imade 284, a medju ovimi 6 školah glavnih. Od 100 diece, koja su za školu, polazi ju 70 i troje. U Celovcu je višji gimnazij i samostalna višja realka. U Bielaku je nižja realka, sjedinjena s tamošnjom glavnom školom; u Sv. Pavlu je nižji gimnazij.

§. 185. Ime i gèrb.

Imenu ove pokrajine nalazimo pèrvi trag u 8. vieku; glasi pako u latinskih pismih one dobe Carantanum.

Ondašnji vojvodski palatinat zvaše se Carantana, i uspomena istoga sačuvana je u razvalini Kèrnskoga-Grada, koja leži nedaleko od miesta onoga, gdie niegda biaše Carantana.

---

*) Koi je tomu razlog?

**) Kamo teku ceste, koje Korušku vežu sa ovimi miesti?

Gèrb krunovine ove razdieljen je osovno na dvie polovine. Lieva strana ima srebèrnu prevornicu u cèrljenu polju, a druga u zlatnu polju tri greduća cèrna lava, koji su jedan nad drugim.

§. 186. Glavni grad krunovine: Celovac.

Glavni grad krunovine Celovac ima 13.000 stanovnikah. Ovdie imade stolicu svoju zemaljski satnik, izaslan viećník miestodèržtva Štajerskoga, kojemu su podredjeni kotarski uredi Koruške. Od onih pet tvornicah koruških, koje na godinu proizvode do 30.000 centih bielila, najveća je u ovom gradu.

Remenarstvo Neunerovo vèrlo je znamenito; sjedinjeni su u njem svikolici pojedini zanati, koji su k tomu potrebiti, i gradi se ovdie roba remenarska u veliko, pače i za tèrgovinu prekomorsku. — Muzej historički sakuplja i pohranjuje starine, a muzej zemaljski proizvode prirode i obèrtnosti. Najznamenitija je sgrada: kuća zemaljska sa liepimi dvoranami, koje su ukrašene gèrbovi koruških staliških plemenah.

§. 187. Miesta u Dolnjoj-Koruškoj.

Prema sieveru od Celovca stere se Gospo-Svetsko-Polje; tú se vide ostanci od niekojega staro-rimskoga grada, a vidi se tú i stolica vojvodska, stolica od kamena, na kojoj je vojvoda koruški, primivši u Kèrnskom-Gradu zaviernu prisegu od stališah i naroda, niegda po običaju dielio lena.

Kloštar (Botrinje), nedaleko od Celovca, ima glasovitu tvornicu, u kojoj se pravi izvèrstno fino sukno; a u obližnjem Medgorku melje ogroman mlin pšenicu banatsku; na godinu do 12.000 centih. Na cesti, koja vodi u Kranjsku, leži na podnožju od Karavankah selo Borovlje, sa sjedinjenim ciehom od 257 majstorah puškarskih. Po raznih čestih, iz kojih je puška sastavljena, dieli se ovaj cieh na više razdielah tako, da nijedan majstor nesmije sastaviti čitave puške. Rade oni većinom za vojsku cesarsku. Odavde prema

jugu prelazi cesta preko pravoga bila od Karavankah u područje Save, t. j. preko Ljubela, zloglasna od stèrmine svoje.

Ovdie na blizu leži na Glani niegdašnji glavni grad od pokrajine Sv. Vid; a odavde prema sieveru Breze sa mnogimi starimi cèrkvenimi sgradami, medju kojimi se odlikuje kapela kao rotunda u slogu romanskom.

§. 188. Miesta u Gornjoj-Koruškoj.

Najznamenitije je miesto Bielak, dražestna položaja starinski grad na Dravi; ima krasnu gotičku župnu cèrkvu iz 15. vieka, u kojoj su mnoge grobnice od koruških plemićkih porodicah.

U dolini Ziljskoj diže se na južnoj strani od Mohora glavica, poznata pod imenom „Gartenkogel"; na obroncih ove glavice, na planini „Kühweger- i Watschacheralpe" zvanoj, nahodi se znamenito ono bilje, za koje se nezna do sada vierodostojno, da ga igdie još na svietu imade, i koje se na čast i u slavu našastniku toga bilja, velezaslužnomu austrijanskomu prirodoslovu, barunu Franji Ksaveru Wulfenu, zove Wulfenia koruška. U dolini Bielskoj na višini preko 4000′ leži Heiligenblut, poznato kao postaja za one, koji su radi Grossglockneru na vèrh uzaći. Medju mnogimi liepimi slapovi, što ih imade dolina Möllska, najliepši je tako zvani „Skok dievojački" (Jungfernsprung); ovdie se u dubljinu od 400′ na lúk urva bujica preko stiene od zmijevika-kamena.

§. 189. Opatije i kasteli.

Koruška imala je niegda veliku množinu kastelah i opatijah.

Od starih opatijah, koje biehu u Kèrki, Sv. Andriji, Doberloj-Vesi, u Sv. Pavlu, Oževu, Botrinju, Millstadtu i Sv. Jurju na Längsee-u, postoji pèrva sada kao stolni kaptol kèrčki; a od ostalih samo još opatija sv. Pavla u dolini lavantskoj, od god. 1809 predana Benediktincem iz stare habsburžke opatije sv. Blaža u Schwarzwaldu, i od to doba miesto, gdie počivaju kosti od mnogih praotacah cesarskoga našega doma. Od mnogih razvaljenih kastelah vriedno je napomenuti: Dietrichstein, nedaleko od jezera oževskoga, diedinski grad knezevah i grofovah istoga imena;

Biatni Grad; palatinat karolinžkoga cesara Arnulfa, koi je prije bio vojvoda od Koruške; i napokon Visoku Ostrovicu, dostojnu takmicu Riegersburga u Štajerskoj.

Odsiek VI.

Poknežena grofovija Tirolska, i Vorarlberžka.

---

§. 190. Zemljište.

Tirolska sa Vorarlberžkom ukazuje se kao zapadna prema trim morem nagnuta granična višava cesarevine austrijanske, napunjena planinami, dokud se stere i prostire. Pověršina njezina iznosi 526 miljah kvadratnih.

§. 191. Planine pèrvobitne a navlastito Rhätikon.

Planine pèrvobitne, dolazeći sa zapada, ulaze u zemlju ovu kao tri kose od gorah, od kojih kosa sieverna dieli Ren od Jina, srednja Jin od Adiže, a južna Adižu od Adde. Pèrva od trih pomenutih kosah, Rhätikon, koi nije ino, nego nastavljeni Septimer, proteže se od Jamthalskoga lednika do glavice „Grübelekopf" zvane kao granica Tirolske i Vorarlberžke i svèršuje se već nad Landekom kao èrt Thiolski 7733'.

Njihov je najviši izmiereni kraj: glavica, koja se zove Albuinkopf 10.230'.

§. 192. Kosa Brenska.

Srednja kosa, nastavljena Bernina, a ujedno i glavna kosa planinah rhätskih, nije ino nego velika gromada od sjedinjenih mnogih sklopovah gorskih. Ova kosa opada tja do Reschenscheidecka na izvornih jezerih Adiže (4700 —

4600'), nego penje se opet tja u prediel viečitoga sniega, i pravcem prema istoku prolazi po svoj širini Tirolsku; i obće poznato planinsko ždrielo Brena (4425') na liniji ovoj spada medju najdublje planinske prosiedine, po kojih je moguće i s koli prelaziti.

Wildspitze 11.911' blizu zapadne, a Sulzbahski Venediger 11.313' na istočnoj granici pokrajine ove najviši su do sada izmiereni vèrhunci od kose Brenske.

Glavni njezin greben skopčan je gotovo svuda sa lednici, koji ukupno prostiru se na dvadeset i više miljah kvadratnih. Uzdižu se iz ovih mnogi vèrhunci u višini izmedj 9 i 12.000 stopah.

Kao najogromnija povišnja zemlje smatra se na zapadu sklop jedan od lednikah, imajući u obsegu 7 miljah kvadratnih; k ovomu sklopu spada goripomenuti èrt „Wildspitze", zvani; iz njega izhode i protežu se poput zrakah mnoge doline, a poznat je pod imenom sklopa Oetzthalskoga. Ovaj sastoji iz 229 posebnih lednikah, od kojih je najdulji Gepački lednik sa 35.748'. Doline, koje su na podnožju sklopa Oetzthalskoga, i po kojih sviet i žito sije a i zimskih prebivalištah imade, visoke su još preko 5000 (Langtaufers 5920', Plangeross 5264'), pače i preko 6000 (Fend 6045) stopah; — riedkoj toj pojavi pèrvi je i poglaviti uzrok upravo taj, što je toli uzdignuto, bi reć, svekoliko tamošnje zemljište.

Kosa Brenskai, počamši od èrta „Dreiherrnspitze" -zvanoga, zove se kosa planinah noričkih a navlastito kosa od Turah *).

Od srednjega gorja planinah pèrvobitnih odciepljuju se prema sieveru i jugu mnoga gorja pobočna, koja zapremaju znatan diel pokrajine ove.

Veleznamenito je nizko sedlo polja Toblachskoga (3688'), kojemu se pridružuju južne planine klakovite. A prema jugo-istoku od polja Toblachskoga ide jedna grana planinah pèrvobitnih na desnoj strani doline Sextenske tja do sedla gore „Kreuzberg-a" (5285'), s kojim dopire do granice mlietačke i počamši odovuda razstavlja Tirolsku od okoliša mlietačkoga, dok se napokon kao Cima Val

*) Koja područja od riekah i morah dieli kosa ova? — Koje krunovine razstavlja ona na istoku?

grande neoprosti sasvime sa Tirolskom. Zove se grana ova: kosa poziljska iliti kosa Ziljske doline.

§. 193. Kosa Ortlerska.

Kosa Ortlerska grana je srednjega gorja planinskoga, koja, još izvan granice na izvorih Adde odciepivši se od planinah, ulazi u zemlju ovu s onim oklopom od lednikah, na kojem se diže u vis Ortler, najvišji kraj u svoj cesarevini (12.390′).

Odavde počamši pak dalje prema jugu Ortler je sa povorkom od gorah ledenih granica prema Lombardezkoj; na gori „Monte Adamello“ iznad izvorah Sarke još je visok 11.252′, i iz glavnoga mu šljemena, koje ostaje sveudilj na granici lombardezkoj, odciepljuju se prema područjem riekah Adiže i Pada mnoga gorja pobočna.

§. 194. Južne planine klakovite.

Južne planine klakovite granica su Tirolskoj od poldneva, a razširuju se znatno i u samoj pokrajini. Na zapadu počinju se kao gora „Monte Beazol“ (na desnoj obali Chiesa), a na istoku svèršuju se kao Poperkofel nedaleko od sedla Sextenskoga Kreuzberga; — Adiža dieli ih na dva glavna pogorja, a Chiesa, Sarka i Brenta na više pogorjah uzgrednih.

Najveće a ujedno i najviše pogorje spada na južnoj njihovoj ostèrmini u područje Piave; u ovom je pogorju takodjer i jedini lednik južnih klakovitih planinah tirolskih „Vedretta Marmolata“, koja se vèrhuncem jednim uzdíže u višinu od 10.322′; a tú je i Schleernov sklop od dolomita, toli glasovit od svoje slike i od svoga izobilja u bilinstvu (8085′). Klak je miestimice drugim raznovèrstnim kamenjem ili zastèrt ili probijen. Medju kamenje, kojim je klak zastèrt, spada pieščenik, koi u pravilu zarubljuje grebene planinah klakovitih; a medju kamenje, koje probija kroz klak, spada mnogostruko razgranjeno područje porfira na Adiži, kojega je najvišja gora: Laugenspitze (8164′), i sklop od granita iznad Brente s èrtom „Cima d' Asta“ zvanim (8864′).

§. 195. Sieverne planine klakovite.

Sieverne planine klakovite prolaze Vorarlberžku, sastaju se na višini gore Arlberga sa kosom Rhätikona, i Lehom, Isarom i Jinom diele se na četiri gorja, koja u bavarsku visočinu gube se malo po malo, a prema jngu bi reć presiecaju se u unutarnje krajeve Tirolske većinom kao stèrme stiene od klisurah.

Gorje medju Lehom i Isarom imade u gori Wettersteinu višinu najznatniju. Tako je Wetterschrofen na granici bavarskoj visok 9064′, a obližnji, ali već izvan granice ležeći èrt „Zugspitze“ dopire i do 9339′ višine.

§. 196. Skrajnja višina i nižina.

Najvišja su miesta na granicah pokrajine *), a tako isto na granicah su i miesta najnižja **).

Gladina Jina visoka je ondie, gdie rieka ova izlazi iz Tirolske, 1411′; gladina jezera kostanjačkoga 1227′; Borghetto na Adiži 365′; a gladina jezera gardskoga 210′.

Najnižji krajevi zemaljski, koji su bi reć dràge od ravni, sudaraju se s dolinami riekah Jina, Rhena, Adiže i Sarke.

Imenito: dolina Jinska gore tja do uštja potoka Ötza (do 2000′); dolina Rhena, dokud spada k Tirolskoj (uštje Ille 1450′); dolina Adiže gore tja do uštja Passera (uštje potoka Passera 1250′; dolina Sarke gore do Arka (do 250′) ***).

§. 197. Područja morska.

Tri ona morska područja, ka kojim po vodah svojih spada zemlja Tirolska, vèrlo su nejednaka glede veličine. Najmanji diel zaprema područje mora sievernoga.

*) Nastoj dokazati to po krajobrazu!

**) Gdie ih valja tražiti?

***) Uvèrsti sve ove brojeve u svoju liestvicu od višinah!

Rhen t. j. granična je rieka na duljinu od 3 i pol milje, i njegova je većina od Vorarlberžke. Illa salieva se u Rhen, bregenčka Acha u kostanjačko jezero, koje rieka Rhen prosieca tiekom svojim.

Mnogo više od Tirolske zaprema područje cèrnogamora, ka kojemu po Dunavu spadaju Iller, Leh, Isar, Jin i Drava.

Jin teče kroz svu sievernu Tirolsku i prima u sebe silnu množinu potokah planinskih. Većina tih potokah i imenito veći dolaze iz popriečnih dolinah kose osriednje, navlastito iz doline Kaunske, Pitzke, Ötzke, Wippske, Zillske i Brixenske. Duljina tieka njegova u Tirolskoj iznosi 26 miljah. Na sievernoj granici izvori su Illera, Leha i Isara. Drava imade izvor svoj na istoku južne Tirolske, a onuda se, u duljini od osam miljah, proteže i gornji njezin tiek. Pri Lienzu utiče u Dravu Isel, a izvan granice zemaljske Zilja.

Najveći prostor u krunovini ovoj zaprema područje mora jadranskoga, ka kojemu spadaju područja potokah: Chiesa, Sarke, Adiže, Brente i Piave.

Po Chiesu, koi utiče u Lago d'Idro, i po Sarki, koja se izlieva u Lago di Garda, biva skrajnji jugo-zapad od Tirolske komad područja Pada rieke. Adiža duljinom tieka svoga, koja iznosi 28 i $1/4$ milje, i veličinom kotline svoje glavna je rieka Tirolske. Eisak, Noce i Avisio najznatniji su potoci, koji se u nju izlievaju. Na južno-istočnoj granici teku bujice i izlievaju se u Brentu i Piavu.

§. 198. Jezera.

Jezero kostanjačko, jezero gardsko i Lago d'Idra dotiču se miestimice samo granice zemaljske *). Od većih jezerah, koja su u zadrugi sa sievernimi planinami klakovitimi, u Tirolskoj su: jezero Plansko i jezero Achenthalsko. Od jezerah, koja su u južnih planinah klakovitih, valja ovdie napomenuti: jezero Toblinsko i jezero Kaldonačko.

* Gdie i na kojih stranah?

Ono je na skrajnjoj graniciprediela od zimo-zelenih bielogoricah, a ovo je izvor Brente.

§. 199. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

Podnebje je različito na jednoj i na drugoj strani glavne kose od gorah, a različito je i po višini položaja. Dočim je sieverni obronak oštar i studen, spada već obronak južni pod topliji pás Europe. Najblažje je i najprijatnije podnebje oko Merana, te s toga i dolaze ovamo u novije doba mnogi bolestnici i borave ovdie navlastito zimi. Kao predieli najoštriji smatraju se: dolina Oetzka i dolina Pustrička.

Po dolini Jinskoj biesni često tako zvani Scirocco ili kao što ga puk zove „topli vietar“, koi, sa juga dolazeći, izvèrgava se dostaputih u silnu, žestoku oluju. Najžeštji je oko Inšpruka; čini istina, da bèržje dozrievaju usievi poljski, ali i lednike raztapa tako naglo, da silno uzdušene time bujice znatno pustoše i haraju okolicu.

A i bilinstvo različito je na jednom i na drugom glavnom obronku.

Na obronku sievernom dopire dolnji prediel gorski do 2500'. Obilježje mu je orah, koi se medjutim u okolici od Kitzbühela uzpinje do 2700'. Gornji prediel gorski dopire do 4000'. Ovdie je najveći i najobilnii diel šumah. Glavno je dèrvo bukva. Od prilike u sredini prediela ovoga prestaju malo po malo hrastovi, brestovi, lipe i liešnjaci, a š njimi i voćke, kao trješnje, a malo kašnje i jabuke i kruške. Prediel cèrnogoricah dopire do 5500'; ovdie u pravilu neima već bielogorice; smreka i jela, bor, lariš i kedar sibirski glavna su ovdie dèrva. Dalje prema gornjoj granici prediela ovoga pretvaraju se malo po malo dèrva u šikarje, i na mnogih već miestih zamienjene su tamne šume tratinom planinskom. Pojavljuje se kriepko bilje liekovito i krasno cvietje planinsko. Dolnji prediel planinski odlikuje se osobito gèrmljem i planinskimi ružami. — Južni obronak imade u glavnom iste prediele, samo što su svikolici na većoj višini. U dolnjih stranah prediela onoga, u kojem uspieva dèrvo, vidi se osim oraha i kesten, a još nižje pojavljuje se pèrva zimo-zelena bielogorica.

Od živinah vlastovite su planinam: prosti svizac, zec planinski i divokoza.

§. 200. Stanovnici.

Tirolska s Vorarlberžkom ima 851.000 stanovnikah.*)

Krajevi, u kojih sviet prebivati može, uzki su trakovi uzduž vodah. Gdie se zemlja snižuje, ondie je stanovničtvo guštje.

U svoj pokrajini ima 22 grada, 33 tèrgovišta i 1522 sela.

Seocah i samotnih kućah imade mnogo više, nego li pravih selah, osobito u niemačkom kraju. Samo dva su grada: Inšpruk i Trident, koji imadu preko 14.000 stanovnikah. Inače neima nijednoga miesta, u kojem bi bilo barem 9000 dušah.

§. 201. Narodna plemena.

Stanovničtvo je po većini niemačko.

Talijani, (kojih ima do 0.4), živu u području potokah: Chiesa Sarke, Brente i Piave i u području Adiže do onoga tiesnaca klisurastoga, koi iznad uštja potoka Noce pri Cadinu označuje južnu granicu tako zvanoga Poadižja (Etschland). Ladini (do 8000) živu u području potoka Grodna i Gada u južno-istočnoj Tirolskoj. Jedna je samo židovska obćina u Hohenembsu u Vorarlberžkoj.

§. 202. Vierozakon.

Izim Židovah (do 500) i niekolicine protestantah (do 100) stanovničtvo je viere katoličanske i kao takovo spada pod biskupe tridentinskoga i briksenskoga i pod arcibiskupa salcburžkoga.

Biskup tridentinski imade pod sobom južnu Tirolsku gotovo do izvorah Adiže i do Klausena u dolini Eisačkoj, arcibiskup salcburžki sievero-istočni kut Tirolske tja do Zillera; ostala je zemlja biskupija briksenska. U Feldkirchu stoluje iz Brixena ovamo odredjen glavni duhovni namiestnik, kojega se vlast razprostire nad svom Vorarlberžkom.

§. 203. Poljodielstvo.

U Tirolskoj i Vorarlberžkoj plodovita su samo 64% od svega zemljišta. Žita nerodi ni iz daleka onoliko, koliko

---

***) Koliko je stanovničtvo odnosno? Zašto je tako neznatno?**

treba. Na sieveru je raž glavni plod, a na jugu kukuruz. Vinogradarstvom bave se u južnoj Tirolskoj u veliko do Merana i do Brixena, a naprema drugim granam gospodarstvenim najviše u okolici od Bolzana.

Dobiva se svega preko 800.000 vedarah vina.

U talijanskoj južnoj Tirolskoj glavni je prihod svila.

Ima ovdie do dva miliuna muravah (dudovah), i s toga ako sgora pogledaš dolinu Adiže rieke, čini ti se, da se stere pred tobom gusta, lištjem zaodievena šuma. Proizvodi se u svoj zemlji do 32.000 centih galetah. Gotovo se isto toliko preradjuje u samoj zemlji u 559 predionicah (filandah). Imade tu do 13.000 poslenikah, koji izvode preko 265.000 funtih sirove svile.

U Tirolskoj imade četiri i višeputih toliko travnikah koliko zemlje oraće, i više nego polovica svega zemljišta plodovitoga zastèrta je šumami.

Bez znatnih razlikah nahodimo razmierje ovo u svoj zemlji, svuda bo je velegorje, koje nepodnosi druge grane gospodarstvene.

S toga nastojanje oko šumah i plodjenje živine glavna su grana gospodarstva u svojkolikoj Tirolskoj.

Šume su najznamenitije na jugo-istoku, a živinstvo na oba sieverna ugla od Tirolske, t. j. u lugu bregenčkom i u dielu arcibiskupije salcburžke.

§. 204. Rudokopnja.

Za Tirolsku moglo bi se prije reći, da je uboga, nego li da je bogata, što se tiče kovinah (metallah).

Kopaju se doduše gotovo sve kovine, nego naprema drugim zemljam nije dobitak nigdie znamenit.

Nasuprot imade Tirolska bogat slanik više Halla.

Iz solne vode, koja se sa gore navratja u pomenuti grad, vari se na godinu do 240.000 centih soli.

Što u Tirolskoj neima obèrtnosti rudarske, poglaviti je uzrok: gotovo posvemašnja nestašica ugljevja kamenita.

Jedini su znamenitiji ugljenici kod Häringa u dolnjoj dolini jinskoj, nego i ovi daju na godinu samo do 112.000 centih.

§. 205. Tvornice.

Obèrtnost, skopčana sa tvornicami, znamenita je u sievernoj Tirolskoj, a još mnogo znamenitija u Vorarlberžkoj, i bavi se poglavito preradjivanjem pamuka.

U sievernoj Tirolskoj imade 5, a u Vorarlberžkoj 16 tvornicah. U ovih tvornicah, koje daju preko 3 miliuna funt. robe pamučne, radi preko 3000 poslenikah. U južnoj Tirolskoj pretežno je svilarstvo.

§. 206. Željeznice i ceste vodene.

Sredstva za promet i tèrgovinu nisu takova, kao što ih iziskuje sadašnja doba. Željeznica na Brenu dogotovljena je do sada od juga ovamo samo do Bolzana, a od sievera samo do Inšpruka; a parobrodi jezera kostanjačkoga i jezera gardskoga dotiču joj se samo granice, a neimaju putevah u unutarnje krajeve. Jin nosi počamši od Roppena splave, a od Halla brodove; Adiža nije za splave, dok nedodje do Burgstalla, a nije za brodove, dok nestigne do Branzolla; Brenta nosi pèrve splave tek pol urc prije, nego što će pri Tezzu ostaviti Tirolsku.

Miesto, gdie Jin i Adiža počinju nositi splave, sudara se gotovo s uštji potokah Oetza i Passera.

§. 207. Ceste po kopnu.

Dvie su glavne ceste po kopnu; jedna prolazi sievernu stranu krunovine ove po svoj širini od granice salcburžke tja do jezera kostanjačkoga; druga prolazi srednju liniju krunovine od juga k sieveru; — u Inšpruku križaju se obie ove ceste.

Svaka ova cesta prevaljuje dvaputa planine. Pèrvoj je cesti najvišje miesto, do kojega se uzpinje, na gori „Arlbergu" 5374', a drugoj cesti na Brenu 4425'. Od ceste Brenske razgranjuju se drumovi od Rovereda u Vičencu i u Rivu, od Tridenta u Bassano i u Judikariju, od Bolzana u Landek k cesti Arlberžkoj, od Briksena preko polja Toblachskoga u Bielak; od ceste Arlberžke odciepljuju se drumovi u Bavarsku preko Kufsteina, Achenthala i Reutta, zatim

drum u Chur od Feldkircha. Povèrh toga vodi od Bolzansko-Landečkoga druma preko sedla Stilfskoga, visokoga 8804 stope, cesta u Lombardiju (najviša cesta umietna u cesarevini i u Europi), i napokon od Briksensko-Bielačke ceste drum jedan preko Ampezza u Mlietačku.

§. 208. Tèrgovina.

Glavni predmeti, koje Tirolska izvozi, jesu: vino, svila, goveda, dèrva, sol i roba pamučna. A glavni su predmeti, koje uvozi: žito, roba kolonialna i razne tvorine obèrtnosti.

Zemlja ova nije kadra dovoljno hraniti stanovnikah svojih, za to seli se svake godine na nieko vrieme iz domovine preko 30.000 odraslih ljudih u susiedne zemlje, navlastito u talijansku nižavu; tu rade i štede, da mogu kući donieti nešto gotova novca, kojim će se prehraniti opet preko zime. U Švabsku idu mnogi diečaci te služe tu kao pastiri. — Komorah tèrgovačkih i obèrtničkih imade u Inšpruku, Feldkirchu, Bolzanu i Roveredu.

§. 209. Škole.

Krunovina ova ima 1849 pučkih učionicah, medju ovimi 16 učionicah glavnih. Na 100 diece, koja su dorasla za školu, dolazi ih 103, koja u školu hode.

Nepolaze škole samo ona dieca, koja su po zakonu dužna polazit ju, nego šalju se u nju i mnoga takova, koja nespadaju u dobu, za polaženje škole propisanu i odtuda izhodi goripomenuto razmierje, kojemu nećeš naći para u Austriji a i nigdie po svoj prilici.

Nižjih realkah, sjedinjenih sa glavnimi učionicami, imade u Ali, Bolzanu, Briksenu, Bregencu, Dornhirnu, Imstu, Schwazu, Rivi, Roveredu i Tridentu. Samostalnu nižju realku ima Inšpruk, a nižji gimnazij Hall. Višjih gimnazijah naći ćeš u Bolzanu, Briksenu, Feldkirchu, Inšpruku, Meranu, Tridentu i Roveredu.

§. 210. Ime i gèrb.

Ime pokrajine ove dolazi od rhätske one gorske tvèrdje, koja, Teriolis zvana kod Rimljanah, prozvà se

kašnje Tirol i postà stolica od uzmnožna plemena vlasteoskoga. Vorarlberžka znamenuje zemlju pred gorom „Arlberg“ zvanom, koja ju dieli od Tirolske.

U gèrbu poknežene grofovije Tirolske vidi se izpravljen cèrljen orao u srebèrnu polju, s okrunjenom glavom, koja je na desno obratjena i u naokolo opasana viencem od tanko-listnata lovora; noge su orlu razkoračene, pandje otvorene a krila razširena, kojim se u sredini vidi po jedan srebèrn struk trolistne dieteljine. Od kneževinah: Tridentinske i Briksenske, koje su sjedinjene sa zemljom Tirolskom, imade Tridentinska u srebèrnu polju okrunjena cèrna orla sa srebèrnimi strukovi od dieteljine na krilih; Briksenska pako u cèrljenu polju jagnje s obsievom oko glave; jagnje je srebèrne boje, obazire se i koraca, a s lievom prednjom nogom dèrži srebèrne boje zastavu, na kojoj je naslikan cèrljen kèrst. Vorarlberžka neima ukupna gèrba, nego veliki cesarski gèrb austrijanski ima u sebi gèrbove od pojedinih Vorarlberžkih grofovijah: Hohenemsa, Feldkircha, Bregenca i Sonnenberga.

§. 211. Kako se dieli ova krunovina.

Krunovina Tirolska i Vorarlberžka obsiže upravo dvie pokrajine, t. j. pokneženu grofoviju Tirolsku i zemlju Vorarlberžku. Ove ukupno jedan su okoliš upravni, koi je pod miestodèržtvom Inšpružkim i dieli su na kotare. Povèrh toga dieli se ova krunovina još i na četiri naravska kraja, imenito: na Vorarlberžku, na Sievernu Tirolsku, na niemačku Južnu Tirolsku i na talijansku Južnu Tirolsku.

Gora Arl granica je medju Vorarlberžkom i Sievernom Tirolskom; kosa Brenska dieli Sievernu Tirolsku od niemačke Južne Tirolske; tiesnac Salurnski, gdie se dolomitske klisure Schleerna, gore i gora Mendel snižuju k glavnomu drumu, dieli niemačku Južnu Tirolsku od talijanske Južne Tirolske.

§, 212. Sieverna Tirolska.

Sieverna Tirolska odlikuje se rudokopnjom; izobiljuje mliekom kravjim u toliko, da se u tom pogledu i u

pogledu svega, što se iz mlieka kravjega pravi, natiecati može š njome samo Vorarlberžka.

U predielih od Kitzbühela, Kufšteina, doline Zillske i Duxa, gdie su gospodarstva planinska sa tako bujnimi travnici kao što ih neima u svem ostalom okružju, dèrži sviet preko 43.000 kravah, koje na godinu daju do 42 miliuna polićah mlieka. Iz mlieka toga nepravi se toliko sira, koliko masla, koje se u onih krajevih preko miere troši a osim toga i prodaje koje u zemlji koje i izvan zemlje.

Pri Zellu kopa se zlato; pri Brikslegu srebro, bakar, gledja i merotac (Schwerspath); pri Kitzbühelu bakar; pri Pillersee-u, pri Kieferu i Jenbachu željezo; pri Bieberwieru olovo, kalamina i tutija; a pri Nasserreitu olovo. Ako izuzmeš dvie posliednje, ovdie pomenute rudokopnje, sve su ostale dèržavne, kao što su dèržavni i solnici i ugljenici, o kojih gori jurve govorismo; leže pako rudokopnje one u istočnom kraju okružja, u dolnjoj dolini Jinskoj ili u dolinah obližnjih. Rudokopnja Silberleitenska pri Bieberwieru i Feigensteinska pri Nassereitu spadaju u gornju dolinu Jinsku. Najznamenitiji je željeznik u Jenbachu, gdie se vadi preko 150.000 centih željeza sirova.

Nije neznatna obèrtnost sa robom pamučnom, sa brodovi, sa robom od kovinah i od rogovah, s pivom i s kavom izhitrenom (Surrogatom).

Pet tvornicah imade, u kojih se na 63.000 vretenah prede pamuk. Sve su ove tvornice u Inšpruku ili pri Inšpruku i u Telfsu, dakle u onih krajevih zemaljskih, gdie slabo ima prirodinah pèrvobitnih. Uzduž Jina rieke imade 26 škverah, tamo Schopperstätten zvanih, gdie se gradi na godinu preko 600 brodovah, na kojih se izvozi sol, sadra, klak iliti vapno cementno, dèrva i sir. Nego mnogi brodovi odlaze bez tovara ili gotovo bez tovara, te su tako sami po sebi roba izvozna. — Tvornice u Schwazu i Stansu gdie se izvode pletenine od drota iliti žice (roba leonska), imale su u novije doba mnogo diela praveći žice za bèrzojave (telegrafe). Tvornica u Achenrainu, gdie se pravi razna roba od mieda, preradjuje bakra i tutije do 3000 centih od prilike; a tvornica u Absamu, gdie se grade dugmeta, preradjuje do 4000 centih rogovah volujskih.

U istočnom kraju Sieverne Tirolske troši se mnogo piva; imade 50 pivarah, koje ga vare toliko, koliko svemu

okružju treba. Na siromašnijem zapadu, gdie su se u kosi osrednjoj lednici, a u kosi klakovitoj klisure razširile tako, da slabo vidiš zemlje plodovite, i gdie oštro podnebje neda žitu uspievati, hrane se ljudi, umiesto hlieba, krumpirom, a umiesto prijatna i hranivna piva, piju žestoku žganicu, koju iz krumpirah peku.

Ako krumpir po nesreći ovdie neurodi, nastala bi glad, da se obćoj oskudici nedoskoči drugimi načini; osobito pako u dolini Lecha potoka, gdie biesna ova voda hara i nasiplje dolinu šljunkom klakovitim.

Pije se kava u svakoj kolibi, nego ju miešaju gotovo svuda s prahom od përženih smokavah, i po tom možemo dokučiti, kako one 3 tvornice u Inšpruku, zatim ona u Wiltenu i Hallu, koje prave kavu izhitrenu, mogu ukupno preradjivati na godinu do 14.000 centih smokavah.

§. 213. Glavni grad krunovine: Inšpruk.

Inšpruk glavni je grad krunovine sa 14.000 stanovnikah. Prijatno sagradjen leži na jednoj i drugoj obali Jina nedaleko od uštja Sille, koja dolazi sa Brena. Radi čestoga Scirocca podnebje mu je toplije, nego što bi po položaju imalo biti, i s toga je u dolini obkoljen njivami, kukuruzom posijanimi.

Cërkva dvorska imade iz dobe, kada je cvietao slog „Renaissance" zvani, vërlo znamenitih spomenikah, koji rese grobnicu cesara Maksimiliana Përvoga; imade imenito 24 ploče mramorne, većinom od Collina, koje u dielu uzvisitom predstavljaju čine cesara ovoga (1566), i od Löfflera i Godla (1513—1535) 24 gorostasne statue od mieda, kipove od pradiedovah cesara Maksimiliana i od drugih vitezovah këršćanskih. Pobožni vitez Andrija Hofer, glavni zapoviednik Tirolacah god. 1809, sahranjen je u ovoj cërkvi. Ferdinandeum je muzej domaćih proizvodah prirode i umietnosti, a skopčana je š njime još i sbirka od knjigah i izpravah. Zavod ovaj tako je bogat i razredjeno je u njem sve tako viešto i svërsi shodno, da se smatrati može kao uzor zavodah ovovërstnih. U sveučilištu su tri fakulteta: bogoslovni, pravoslovni i filosofički.

§. 214. Opatije.

U gornjoj dolini Jinskoj nahodi se od godine 1272 opatija cistercitah u Stamsu, koju je Jelisava, po smèrti cesara, muža svoga, obudovljena pak po drugiput za Meinharda od Tirolske udata, kao mati posliednjega od plemena Hohenstaufenah utemeljila za pokoj duše nesretnoga svoga sina; u toj su opatiji grobnice od mnogih starih vladarah tirolskih; u Wiltenu je starodavna opatija istoga imena, kojoj početak zalazi nazad u dobu, gdie se je još pričalo o džinih i zmajevih; ovu opatiju dèrže sada kanonici reda praemonštratskoga. U dolnjoj dolini Jinskoj pri Schwazu postoji benediktinska opatija Fiecht, iz dvanaestoga vieka.

§. 215. Miesta, vriedna uspomene.

Gora Isel pri Inšpruku bila je godine 1809 dne 12. Travnja, 29. Svibnja i 13. Kolovoza pozorište od kèrvavih bojevah, gdie su Tirolci slavodobitno vojevali za Franju cesara, i izbacili neprijatelja iz zemlje. Most Pontlački preko Jina, na cesti od Landeka u Bolzano, glasovit je, što su ovdie strielci tirolski god. 1703 hametom potukli četu jednu neprijatelsku a godine 1809 zarobili opet četu takovu. Martinova stiena nedaleko od Inšpruka poznata je, što je ovdie, kao što se pripovieda, cesar Maksimilian I., u lovu za divokozami ovamo zabludivši, u skrajnjoj pogibelji života bio, nego se sretno opet izbavio.

§. 216. Niemačka Južna Tirolska.

Istočni kraj ovoga zemaljskoga diela zove se Pustrička dolina, koja uzduž, dokud se proteže, zadèržaje isto ime, premda stranom spada u področje dravsko, a stranom, t. j. po Rienzu, i u področje adižko.

U kotarih Sillianskom i Welsberžkom, zatim u Buchenšteinu i Ampezzu mnogo se tèrguje s dèrvi u Mletačku.

Dvie druge glavne doline jesu; dolina Eisačka, koja je sva njegova, i dolina Adižka, od koje mu pripada Vinschgau i tako zvano Poadižje (dolina adižka od adižkih slapovah Tölla potoka tja do tiesnaca Salurnskoga).

U području Eisaka spada ladinska visoka dolina Gröden; stanovnici doline ove hrane se većinom odtuda, što riezkaju iz dèrva raznu robu, a ima ih dosta naseljenih i u inozemstvu, gdie tèrguju s ovom i s drugom robom kratkom. Na Eisaku samom leži Brixen, sadašnja stolica biskupa, koi je do 10. vieka stolovao u kastelu Säbenu, gdie sada prebivaju duvne (koludrice) benediktinske.

Kao obilježje okružja ovoga, kojim se isto odlikuje nesamo u pokrajini i u dèržavi, nego i nad svimkolikim umierenim pásom zemaljskim, smatra se izvèrstno ovdašnje stolno voće; a glasovita je navlastito biela jabuka-ružmarinka, kojoj, što se tiče mirisa, lika, boje i tečnosti, nećeš nigdie naći para.

Najizvèrstnije ove jabuke rode i uspievaju samo pri Meranu i Bolzanu, i znatna je š njimi tèrgovina izvozna.

§. 217. Bolzano i Meran.

Tèrgovački grad Bolzano, nedaleko od uštja, gdie Eisak utiče u Adižu, glasovit je od svoje liepe gotičke župne cèrkve, koja je ukrašena tornjem od izšupljikana diela; a grad Meran na Passeru odlikuje se navlastito blagim svojim podnebjem, s česa je i poznat kao liečilište.

§. 218. Kasteli u Poadižju (Etschland).

Neima možebiti u svoj Europi prediela, gdie bi starih kastelah i dvorovah plemićkih bilo toliko i tako na blizu, kao što ih vidimo u gornjem Poadižju pri Bolzanu i Meranu.

Od kastelah ovih najznamenitiji su: Tirol nad Meranom, diedina starih grofovah istoga imena, sada svojina vladaoca, koi je i u cesarski svoj naslov uvèrstio ovo ime; zatim Hocheppan i Sigmundskron (niegda Formigar), oba nedaleko od Bolzana; prekrasnimi svojimi razvalinami velik su ures dražestnomu ovomu

predielu; onaj diedinski dvor odavna izumèrlih grofovah Eppan-ah, ovaj niegda stolica grofovah Firmianah.

§. 219. Opatije.

U Vinschgau-u je benediktinska opatija Mariaberg; pri Briksenu opatija kanonička Neustift; pri Bolzanu niegdašnja opatija kanonička Gries, gdie su švajcarski benediktinci, prognani iz Mura, našli utočište.

§, 270. Passeier.

Za Meranom stere se dolina Passeier, bujicami i urvinami mnogo, istina, harana, nego kao i druge doline Tirolske zavičaj muževah hrabrih i pripravnih, žèrtvovat se za domovinu; a navlastito rodni kraj Andrije Hofera.

§. 221. Talijanska Južna Tirolska.

Talijanska Južna Tirolska obsiže južni kraj pokrajine i sa področji potokah Noce i Avisia zalazi daleko u srednji kraj zemaljski. Razlikuje se od ostale Tirolske jezikom i narodnostju svojih stanovnikah i cvatućim ovdie svilarstvom.

§. 222. Grad Trident.

Najznatniji je grad ove pokrajine stari Trident, za Longobardah stolica vojvode, kašnje stolica jednoga duhovnoga kneza carstva niemačkoga.

Obćenita cèrkvena skupština, ovdie dèržana i od grada ovoga tridentinska nazvana, sačuvat će mu uspomenu, dok bude svieta i vieka. Glavni tèrg Tridenta veledostojno je urešen stolnom cèrkvom, liepim spomenikom iz posliednje dobe romanskoga sloga gradjevnoga.

§. 223. Ina miesta.

Dalje prema jugu leži na utoku Lena u Adižu Roveredo, glavno miesto svilarstva.

Duhanara u Sarku blizu Rovereda znatan je zavod obèrtni.

Dolnja dolina Sarke potoka odlikuje se mnogimi svojimi maslinami, oko kojih se ovdie nastoji u veliko, zatim svojimi varošicami: Arkom i Rivom, a dolina Fleims svojim izobiljem u dèrvih. Riva leži na sievernom kraju jezera gardskoga i s toga je stovarište za tèrgovinu južno-zapadne Tirolske sa Lombardijom. Gora Nonsberg područje je potoka Noce, ukrašeno mnogimi kasteli. Ovdie su kastelli Thun i Spor, od kojih dobiše imena svoja glasovita plemena grofovah Thun-ah i grofovah Spaur-ah.

U pobočnoj jednoj dolini Nonsberga, u dolini „Val di Rabbi" zvanoj, leži Rabbi, najbolja i najviše polažena liekovita voda Tirolske; hvale ju kao izvèrstnu slatinu.

§, 224. Vorarlberžka.

Vorarlberžka glasovita je od toga, što je u dolini rhenskoj i illskoj znamenita obèrtnost oko robe pamučne, i što se u lugu bregenčkom gradi mnogo sira. Sviet bavi se gojenjem marve, nego se ovdie još osim toga i to bez tvornicah u pojedinih kućah priradjuje mnogo novca vezenjem i čipkanjem. Pri Feldkirchu rodi istina i vino, nego ima ovdie drugo žestoko pitje, koje ljudi u veliko troše, t. j. jabukovača (Cider), od koje se pravi do 100.000 vedarah. Mastnoga ili takozvanoga švajcarskoga sira pravi se u ovom okružju na godinu do 18.000 centih.

Grad Bregenc na jezeru kostanjačkom leži nedaleko od gore „Gebhardsberg", koja je glasovita kao rodno miesto sv. Gebharda i kao dražestan izgled na jezero kostanjačko i obale njegove i na obližnje gore švajcarske.

Odsiek VII.

Kraljevina lombardezko-mlietačka.*)

§. 225. Područje prirodno.

Kraljevina lombardezko-mlietačka, veličine 436 miljah kvadratnih, južno-zapadna je granična pokrajina cesarevine austrijanske i obsiže nieki diel kako gornjo-talijanske nizke ravni tako i planinah, koje ju pašu sa sievera.

§. 226. Planine.

Od planinah pèrvobitnih pripada krunovini ovoj jedan diel od kose poziljske; a od južnih planinah klakovitih spadaju dielovi planinah lombardezkih, mlietačkih i karnskih ovamo.

§. 227. Kosa poziljska.

Kosa poziljska, južna grana planinah pèrvobitnih, ulazi u zemlju ovu kao gora: Croce na sievernoj strani od Auronza, svèršuje se na sieveru od Tumieča, i uzduž sve ove linije čini granicu najprije prema Tirolskoj a zatim dalje k istoku prema Koruškoj.

Nijedna glavica njezina nedopire do 9000′ višine.

§. 228. Planine lombardezke.

Izmedj istočne obale jezera gardskoga i Adiže protežu se planine lombardezke kao gorje, kojemu je ime „Monte Baldo“, komu je najvišji vèrhunac, „Monte maggiore“ iliti Učka, visok 6957′.

Ovdie su razsuti predieli, koji se od niegda uvèrštuju medju najkrasnije svega kruga zemaljskoga. Prizori čas prijatni čas opet veličanstveni zamienjuju se na jezeru gard-

*) Pod kojom je duljinom i širinom? S kojimi krunovinami graniči?

skom, i dočim na obali, na podnožju Balda dozrieva maslina a lovorika zeleni se lieti i zimi, penju se pod oblake svakoga dèrvja lišene golieti od planinah, te predstavljaju time oku najdražestnije razraze.

§. 229. Planine mlietačke.

Planine mlietačke protežu se od Adiže tja do kose poziljske i do planinah karnskih.

Kosa poziljska razstavlja s početka planine ove od planinah karnskih; nego se kašnje sastaju opet planine ove na južnoj strani od Sappade, i razvodje područjah Piave i Taljamenta a i Livence granična je podjedno linija planinah mlietačkih i karnskih. U području krunovine ove nahodi se u pogorju „Cadore“ zvanom najvišja izmierena glavica, a to je: gora Antelao sa 10.297′.

Prema ravni spuštaju se planine ove poput zatavanakah svojstva kraškoga sa mnogimi koritastimi dolicami i potoci, gubećimi se u ponore.

Takove su imenito: okolica od Asiaga na sievero-zapadnoj strani od Bassana, i Bosco del Consiglio i Montello, k sieveru od Treviza.

§. 230. Planine karnske.

Istočni gorski ugao krunovine ove zapremljen je planinami karnskimi.

Poput visoka lúka opasuju planine ove svojimi golimi i raztèrganimi klisurami prediel furlanski od Aviana do Cividala a odlikuju se poglavito odveć stèrmim padom vodah svojih. Najvišje izmierene glavice jesu: gora Terza grande pri Sappadi i gora Cridola nad izvorom Taljamenta, obie 8171′, zatim gora Canin na granici prema Goričkoj (8620′).

§. 231. Predgorja od planinah mlietačkih.

Predgorja planinah mlietačkih vulkanske su tvorine pri Vičenci i Padovi, koje se uzdižu na ravnici stranom posve osamljene.

Osamljena ova pogorja jesu imenito: Colli Berici na južnoj strani od Vičence, i Colli Euganei na južno-zapadnoj strani od Padove. Najviša je glavica gorah Euganejskih: Monte Venda (do 1800').

§. 232. Nižava.

Nižava lombardezko-mlietačka spušta se prema moru jadranskomu. Spušta se pako od zapada prema istoku vèrlo polagano.

Massa imade 45', a Polesella 10' višine morske.

Pravcem od sievera k jugu spušta se zemlja mnogo jačje. Ovo se osobito reći može o furlanskom dielu, na istočnoj strani Taljamenta. Nego se i ovdie proteže uz more jedan komad zemlje, koi je niekoliko samo stopah iznad mora i koi sastoji stranom iz kalužinah, stranom iz pravih, tako zvanih lagunah.

§. 233. Rieka Pad.

Pad dieli gornjo-talijansku nizku ravan na ravan sievernu i južnu. Od južne ravni malen samo komad na južnoj strani od Mantove spada dèržavi našoj i krunovini ovoj. Pad ulazi u dèržavu austrijansku kod Borgoforte, i od Quatrella počamši granica je cesarevini. Od Ville Strade pa do Quatrella obie su obale austrijanske. Izpod Quatrella počima dieliti se i izvoditi poznatu veliku deltu padsku. Nego ostaje glavna rieka, doklegod se nerazdieli, linija granična; poslie pako teče granica uzduž Pada di Goro. Od potokah, koji se na desnoj obali izlievaju u Pad, napominjemo ovdie samo Secchiu, koja dolazi iz Apenninah. Na lievoj obali ulieva se u Pad Minčio.

Minčio, nastavljena tirolska Sarka, izvire iz jezera gardskoga, i ostavljajući nakon sebe na ravnici močvarna jezera mantovska, salieva se po prevaljenih 7 miljah i pol pri Governolu u Pad.

§. 234. Adiža i Brenta.

Adiza ulazi u krunovinu kod Pera, i pošto je prevalila u njoj 26 miljah, utiče kod Fossona u more jadransko, neprimivši uzput u se nikakovoga znatnijega potoka.

Brenta izvire u Tirolskoj, ulazi u krunovinu kod Primolana, a ravnice prima se pri Bassanu.

Brenta je tekla niegda tako nesgodno, da u malo što nepostade po njoj iz Mlietakah grad suhozemski. Mnogimi gorostasnimi nasipi i inimi gradnjami doskočeno je pogibelji ovoj. Brenta izlieva se pri Chioggii u lagune. Niegdašnje korito ove rieke sada je kanal Brente, koi se pri Fusini izlieva takodjer u lagune.

§. 235. Piava i Taljamento.

Piava izvire na gori „Monte Paralba“ na granici prema Koruškoj, prima u se vèrlo mnogo bujicah, ulazi pri Nervesi u ravnicu, i prevalivši 25 miljah utiče pri Cortellazzu u more jadransko. Pomoćju kanala, „Taglio nuovo di Piave“ zvanoga bi rieka ova odvratjena iz svoga riečišta (korita).

Taljamento izvire na gori „Monte Cridola“ na razkèrstnoj kosi planinah karnskih i mlietačkih; iz mnogih pobočnih dolinah Karnije, koje se većinom, budući naliče sasvime na klanjce, nezovu Valli (doline), nego kanali (vododerine) i Forni (peći), prima u se nebrojeno množtvo bujicah, koje silu šljunka valjaju sa sobom, i napokon hvata se ravnice pri San Danielu. Ovdie je riečište osobito široko (do 1600′) i ukazuje se, kad je suša, kao golemo prudište, po kojem se vijuga voda u više trakovah.

Pošto prevali 25 miljah tiekom svojim, izlieva se pri Casonu u more jadransko.

§. 236. Nižava, premrežena vodami.

Izvan glavnih ovih riekah, koje svekolike dolaze iz planinah, i od kojih Piava i Taljamento pripadaju sasvime

krunovini ovoj, imade ovdie još vèrlo mnogih manjih riekah i potokah, koji ili izviru stopram na podnožju planinah, kao Bacchiglione i Livenza, ili prosukljuju iz zemlje stopram na ravnici. Iz mnogih ovih riekah i potokah radja se uzduž Pada i uzduž mora čudnovnita ona mreža od vodah, od koje visi tolika tamošnja plodovitost i tolika lakoća za promet i tèrgovinu. S toga se uvèrštjuje nižava ova medju prediele zemaljske najbolje obradjene, najvećma naseljene i najbogatije, a s toga i zove se punim razlogom: vèrt Europe.

Niekoje od ovih žicah vodenih vežu rieke medju sobom i rabe se kao kanali.

§. 237. Jezera.

Osim mnogih visokih jezerah planinskih najznamenitije je jezero gardsko, kojega sieverni kraj nalazi se u Tirolskoj, i kojemu nad gladinom proteže se uzduž granica dèržavna.

Jezera oko Mantove nastala su stranom time, što su ljudi umietno razkopali i razširili korito od Minčia, da moguće bude, tim bolje braniti tvèrdjavu tamošnju.

§. 238. Kalužine i lagune.

Uštja riekah niekojih pretvaraju se blizu mora u kalužine, imenito uštja Pada, Adiže i Piave. Osim ovih imade još golemih kalužinah na nižavi medju Adižom i Padom na južno-istočnoj strani od Legnaga i na sievernoj strani od Masse, koje kalužine poznate su pod imenom: „Valli grandi Veronesi.

Lagune počimlju na sieveru od Brondola, a razstavljaju ih od mora sipine i briegovi (Lidi).

Najveća je laguna ona oko Mlietakah; za njom dolazi laguna od Caorla, a napokon laguna od Marana.

Lagune i kalužine zapremaju ukupno povèršinu od 40 — 45 miljah kvadratnih *).

§. 239. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

U kraljevini lombardezko-mlietačkoj valja razlikovati podnebje: kakovo je na velegorju, kakovo na predgorju, kakovo li napokon na ravni. U planinah čim je prediel višji, tim je sve manja i manja vrućina, tako da će čoviek, ako podje od podnožja gore pak joj uzadje tja do vèrhunca, proći toliko različitih podnebjah, kao da je prošò Europu od planinah tja do sieverne glavine. Na predgorjih je podnebje nestalno. Na ravni vrućina znamenito popušta od istoka prema zapadu.

Bilinstvo je raznovèrstno i obilno, nego različito u različitih predielih.

Predgorja spadaju stranom u prediel zimo-zelenih bielogoricah. Smokva odolieva zimi bez svakoga zaklona iliti pokrivala. Ljutici (hrastovi), klokočike, mirte, masline, mogranji i pinije daju predielom ovim obilježje zemaljah južnih. Vidi se ovdie i tragovah od proste žabice (cactus) i od stablastoga, aloju spodobnoga sabura (agave). Po ravnici je marljiva ruka čoviečja gotovo sasvim iztriebila bilinstvo samomično (divje).

U području kraljevine lombardezko-mlietačke stiče se živinstvo srednjo- i južnoeuropejsko.

Kao osobita obilježja krunovine ove smatraju se: hèrnjica (puž), tarantula, prosti štipavac (škorpiun), svilac (leptir), cèrvac od narandžah (cochenille), talijanska kresnica, gèrčka kornjača (želva), mnoge otrovne ljutice (zmije), geko, munjevita (električna) riba, liepa zidarica (djeteo), pčelar (legat), zlatovranka, vuga; zvierad je riedka; najčeštji su miševi, dikobraz i genetska mačka.

§. 240. Stanovnici.

Kraljevina lombardezko-mlietačka ima 2,444.000 stanovnikah; medju ovimi 28.000 Slovenacah, 13.000 Niemacah i 6000 Židovah; ostali su Talijani.

---

*) U kojem je to razmierju prema povèršini svojkolikoj?

Furlani, grana talijanska, zapremaju veći diel planinah karnskih i pod istimi planinami ležeću ravan, prema zapadu tja do Medun i Livenze. Slovenci živu u graničnih gorah prema Goričkoj. Niemci imadu niekoliko obćinah u mlietačkih i karnskih planinah i u kosi poziljskoj. U planinah mlietačkih bilo je odprije sasvime niemačkih obćinah 13 i 7; ove su se sada gotovo sasvime potalijančile. Niemačka obćina Sappada leži na granici kose ziljske, a niemačke obćine Sauris i Timau u karnskih su planinah. Osim toga živu Niemci razsuti po većih gradovih, imenito u Mlietcih, Veroni i Mantovi. Židovi živu pomiešani sa stanovničtvom po gradovih, poglavito u Padovi, Mlietcih i Mantovi.

§. 241. Vierozakon.

Izim Židovah katoličke su viere gotovo svi stanovnici ove krunovine *).

Nastanjeno stanovničtvo seosko bez iznimke je viere katoličke; samo tèrgovina i obèrti dovode u zemlju niekoliko protestantah i sliedbenikah cèrkve istočne. Ovi su stranom Gèrci, stranom Sèrblji, i bave se poglavito u Mlietcih; protestanti pako većinom su niemački Švajcari vieroizpoviedanja helvetičkoga.

Katolici imadu patriarku mlietačkoga, naslovnoga arcibiskupa videmskoga i biskupe: mantovskoga, veronskoga, vičentinskoga, bellunsko-feltranskoga, trevizanskoga, padovanskoga, čenedskoga, konkordskoga, chioggijskoga i adrijanskoga.

§. 242. Kako je stanovničtvo razdieljeno.

Dokud se pitoma, izvèrstno obradjivana ravan proteže, krunovina je ova najguštje naseljena; stanovničtvo je ovdie sabijeno u poveća miesta. Po velegorju je stanovničtvo riedko.

Stanovnici živu u 32 varoši, 164 tèrgovišta i 2620 selah; 11 varoših i 2 tèrgovišta imadu preko 10.000 stanovnikah; 2 varoši (Padova i Verona) preko 50.000, a jedna (Mlietci) preko 100.000 dušah.

---

*) U kojoj smo krunovini našli jurve to isto?

§. 243. Zemlja pitoma (obradjena).

Od svekolike povèršine zemaljske plodovitih je 79 postotakah.

Zemlja orać́a već́inom je zasadjena i vinovimi lozami i murvami, tako da ravan ove krunovine, ako ju čoviek pogleda odkud sa visoka, ondie gdie je ovaj način obradjivanja u običaju, naliči gustoj bielogorici, posred koje se steru pojedina, orizom posijana polja i livade.

§. 244. Sirovi proizvodi rudstva.

Rudokopnja je slaba. Plemenitih kovinah (metallah) neima nimalo. Kopatna i proizvodi od hutah sastoje u bakru, olovu, gledji, i smedjem ugljevju.

Željezo vadi se u gorskom kraju Lombardije; smedje ugljevje u Valdagnu; bakar u Agordu, a olovo i gledja u Auronzu u Mletačkoj. Južne planine klakovite pri Veroni izobiljuju mramorom.

§. 245. Sirove prirodine bilinstva.

Kukuruz i pšenica glavni su proizvodi zemlje; nego se na ravnici sije i oriza. Od rastlinah za tèrgovinu, koje se siju, najznamenitije su konoplja i duhan.

Vina rodi mnogo, kad je godina dobra.

Nego su vina ova već́inom loša. Krunovina ova malo imade vinah, koja se prodaju u sviet; sva se gotovo potroše u zemlji.

Množina ulja, što se pravi iz maslinah, orahah, lanenoga i repičnoga siemenja, nije vèrlo znamenita.

Od velike je znamenitosti nastojanje oko muravah (dudovah) po svoj krunovini izim velegorja.

Šumarstvo nije daleko dotierano, premda je u gorskih predielih vèrlo mnoga zemlja šumami obraštena.

Što svietu na ravnici treba za gorivo, to se već́inom podmiruje mnogobrojnimi, uzduž njivah i livadah posadjenimi jablani i odriezanimi lozami i koljem iz vinogradah.

§. 246. Sirove prirodine živinstva.

Gojenje marve glavni je izvor bogatstva u zapadnom kraju ravnice.

Novčana vriednost, dolazeća od putra i od sira, može se udariti na 3 miliuna na godinu.

Još je veće proizvodjenje a veća i vriednost galetah (kokonah) svilenih. Krunovina ova nadkriljuje u tom sve ostale krunovine u cesarevini.

§. 247. Obèrtnost.

Glavna je obèrtnost krunovine ove proizvodjenje svile sirove; godišnja joj je vriednost 18 miliunah forintih od prilike.

Obèrtnost, koja je primorju krunovine ove vlastovita, sastoji u gradjenju brodovah i u pletenju konopah, nego nije odveć znamenito ni jedno ni drugo; i brodovi, koji se ovdie grade, većinom su samo takovi, koji plove uz briegove morske te ribu tuda love.

§. 248. Putevi za promet, a navlastito željeznice i drumovi.

Krunovina ova premriežena je izvèrstnimi drumovi i vodenimi cestami, i u ovom obziru nadilazi ova kud i kamo sve ostale zemlje u cesarevini.

Od željeznicah gotove su do sada linije sliedeće: 1) Od Mlietakah preko Padove, Vičence, Verone do Peschiere. 2) Od Mestra preko Treviza i Pordenona u Casarsu; 3) Od Verone do Mantove; 4) Od Verone uzduž Adiža tja do granice Tirolske, i odavdie dalje preko Rovereda i Tridenta do Bolzana. Ove su željeznice svekolike sa miestokreti (lokomotivi).

Godine 1849 dolazilo je na jednu kvadratnu milju preko 5 miljah drumovah. Veliki talijanski drum proteže se od Pontebe na granici koruškoj pak tja do Peschiere na granici kraljevine sardinske, i veže Videm, Conegliano, Trevizo, Mestre, Padovu, Vičencu i Veronu. Nego pala mu je jako znamenitost uslied sagradjenih željeznicah.

Glavni drumovi, koji vode u planine i preko planinah, sliedeći su od zapada prema istoku: cesta kroz tiesnac (klausu) od Volargna prema Brenu; cesta od Vičence preko Valarse u Roveredo; cesta od Bassana preko Valsugane u Trident; tako zvana **Strada d'Allemagna**, za najpriečji savez Mlietakah i Inšpruka, od Conegliana preko Cortine d'Ampezzo do glavne ceste pustričke (**Pusterthal**); napokon pomenuta jurve glavna cesta od Pontebe.

§. 249. Ceste vodene.

Medju vodene ceste, po kojih ploviti mogu brodovi, spadaju osim mora još i mnoge rieke, kanali i jezera.

Brieg morski dug je 33 milje, i imade dvie, o carskom trošku uzdèržavane luke (luke erarske), t. j. u Mlietcih i u Chioggii. Izvan ove dvie luke pristupne su za veće brodove samo još ove: **Porto di Levante**, uštje kanala **Bianca** i **Adižette**, i **Po della Donzella**. Ostale luke ili su sasvim zasute pieskom ili su pristupne samo za manje brodove, koji plove uz kraj. Uzrok su tomu mnoga uštja od riekah, uslied kojih nastaju naplovine i zemlja zalazi sve dalje i dalje u more, gdie se, kao što je pri Mlietcih učinjeno, ne izvode gorostasne gradnje, koje bi obustavljale prirodu u dielovanju. U svem svojem tieku kroz ovu krunovinu ili uzduž granicah njezinih brodiva je rieka Adiža. A stranom samo brodive su sliedeće: Minčio, Secchia, Bacchiglione, Brenta, Sile, Piava, Livenza, zatim Meduna, Lemene, Taljamento, Stella i Corno. Najglavniji kanali za brodarstvo jesu: kanal **Bianco**, i **Naviglio Adigetto**, koji, sjedinivši se, čine **Po di Levante**; napokon je **Naviglio di Brenta** (stara Brenta), koi najpriečjim putem veže Brentu sa lagunom.

Lagune, budući na mnogo miestah plitke, nisu posvuda brodive; pravci, kojimi brodovi ploviti mogu, označeni su zabijenim koljem.

Parobrodi plove po jezeru gardskom.

U Mlietke ulazi na godinu do 4200, a u Chioggiu do 600 brodovah, a od prilike isto ih toliko izlazi. Nego od brodovah, koji izlaze iz Mlietakah, jedna je tretjina bez tovara. Vriednost svega, što se uvozi u obie ove luke, iznosi od prilike 22 miliuna, a što se izvozi, do 8 miliunah forintih.

Luka mlietačka slobodna je luka i okoliš njezin prostire se oblučasto oko grada. Ostali diel krunovine spada u obćeniti austrijanski okoliš carinski.

§. 250. Tèrgovina.

Tèrgovina krunovine lombardezko-mlietačke vèrlo je živahna, kako u samoj krunovini, gdie gorani sa stanovnici od ravnice zamienjuju dèrva za žito, tako i sa ostalimi krunovinami, koje poglavito kupuju odande svilu i oriz, a prodaju onamo sol, pamučninu i druge proizvode obèrtnosti. Kao glavni predmeti tèrgovine s inozemstvom smatraju se: svila i tkanine svilene, sir, oriz i gmize (kao roba, koja se izvozi), a žito, roba kolonialna i proizvodi obèrtnosti (kao roba, koja se uvozi u krunovinu ovu).

Posrednjom tèrgovinom zanimaju se poglavito Mlietci; i nieki diel robe, koja se šalje iz Levanta u Niemačku, ili iz Niemačke u Levant, ide još sveudilj preko Mlietakah i kroz Mlietačku.

Tèrgovačkih i obèrtnih komorah ima u Mlietcih, Veroni, Videmu, Bellunu, Vičenci, Padovi, Mantovi i Trevizu.

§. 251. Škole.

Od 1705 pučkih učionicah 39 je učionicah glavnih. Od 100 diece, koja su za školu, polazi ju 30 i dvoje. Nego pri računu ovom neuzima se u obzir pokrajina mantovska. Nižjih realkah, koje su skopčane sa glavnimi učionicami, imade po svihkolikih pokrajinskih glavnih gradovih. One su u pravilu od 2 razreda; jedino ona u Veroni imade 3 razreda. Višju realku imadu Mlietci. — U Bellunu, Cenedi, Feltru, Padovi, Vidmu, Trevizu, Mlietcih, Veroni i Vičenci po jedan je podpun višji gimnazij; u Padovi višji gimnazij od 7, u Mlietcih od 6 razredah; u Bassanu, Mlietcih i Veroni po jedan nižji gimnazij. Povèrh toga imade još mnogih većinom biskupskih zavodah, u kojih se mladići pripravljaju za nauke bogoslovne.

§. 252. Ime i gèrb.

Ime „Lombardija“ dolazi od niemačkoga naroda Longobardah, koji se u doba seljenja narodah (568) nasta-

niše na gornjo-talijanskoj ravni; ime Mlietakah (Venezia, Venedig) izvodi se od Venetah, naroda, koi još prije, nego što Rimljani osvojiše ovu pokrajinu, prebivaše u jednom dielu sadašnje Mlietačke. Gèrb kraljevine lombardezko-mlietačke štit je od srebra i modre boje, razpolovljen uzduž; u desnoj polovici, u polju srebèrnu, vidi se modre boje zmija, po duljini šest putah se previjajuća i diete od naravske slike i boje dèržeća u čeljusti tako, da se dietetu vide glava i razširene ruke; u lievoj polovici, u modru polju, leži krilati zlatni lav svetoga Marka; nad glavom mu je odsievak a prednjimi šapami dèrži otvorenu knjigu s riečmi: „Pax tibi Marce Ev." Kip na desnoj strani znamenuje Lombardiju, a onaj na lievoj Mlietačku. Pokratjena rieč Ev. znamenuje Evangelista. Gèrb vojvodovine furlanske, koja je sada pokrajina krunovine mlietačke, okrunjen je zlatan orao u modru polju.

§. 253. Kako je krunovina ova razdieljena.

Kraljevina lombardezko-mlietačka imade svoga miestodèržca, koi stoluje u Mlietcih. Svaka krunovina dieli se na pokrajine (provincie), a u svakoj pokrajini ima po jedan delegat pokrajinski, koi je glava uprave političke.

§. 254. Pokrajina mlietačka.

Pokrajina mlietačka, sa 48 kvadratnih miljah i 298.000 stanovnikah, sastoji iz onoga traka ravnice, koi se proteže od Brente tja do Taljamenta, i iz obližnjih lagunah. Obilni izvori zaslužbe i bogatstva jesu ovdie: ribarstvo, vèrtlarstvo, vino i svilarstvo, obèrtnost i tèrgovina.

§. 255. Grad Mlietci.

Glavni grad Mlietci, koi se uvèrštuje medju najliepše i najznamenitije gradove kruga zemaljskoga, takov

je, da je jedin u vèrsti svojoj i da mu neima para u svemkolikom svietu. Mlietci imadu preko 117.000 stanovnikah, a sagradjeni su na 138 manjih i većih otokah, razsutih po lagunah.

Grad ovaj sastoji iz tri glavne gromade, koje su razstavljene kanalom „della Giudecca" i kanalom velikim „Canal grande" zvanim. Veliki kanal premošten je mostom, koi se zove: Ponte Rialto. Pojedini mali otoci razstavljeni su uzkimi kanali, a skopčani medju sobom vèrlo mnogimi mostovi (ćuprijami). Što su po inih gradovih kola, to su u Mlietcih gundule, mali hitroplovni pokriveni čamci bez hèrbtice (kolumbe).

Mlietci, s početka utočište samo izpred divjih četah u vrieme seljenja narodah, razvijahu se malo po malo i napokon postadoše samostalan grad tèrgovački, koi dugo vremena nadkriljivaše svojom silom i bogatstvom svojim sve ostale tèrgovačke gradove na zapadu. Za čudo je, do kojega se stupnja savèršenstva razviše u Mlietcih umietnosti, imenito graditeljstvo i slikarstvo.

Pri prevelikom izobilju spomenikah moguće nam je navesti ovdie samo niekoje od najodličnijih.

Godine 827. biehu kosti sv. evandjeliste Marka prenešene iz Aleksandrije u Mlietke. Ovo biaše povodom, da se podižè veličanstven, u bizantinskom slogu sagradjen hram, kojemu se divi sviet kako radi riedkoga veleliepja, kojim je ukrašen izvana, tako i radi neizkazano bogatoga i krasnoga uresa mozaičkoga unutri. Nad glavnimi vrati udešena je kao plien i kao slavodobitni znak, što je dužd Henrik Dandolo (1204) osvojio Carigrad, veličanstvena, iz mieda salivena starinska sprega od četiri konja. Ova je umietnina gèrčko dielo, na kojem se i dandanas još vide tragovi stare pozlate.— Pod glavnim oltarom počiva tielo svetoga zaštitnika i odvietnika mlietačkoga, kojemu u slavu bi cèrkva ova sagradjena, i kojega znamenje, krilati lav, postadè gèrb od Mlietakah.

Do hrama, posvetjenoga svetomu Marku, najpoglavitije su cèrkve: S. Giovanni e Paolo i S. Maria gloriosa dei Frari u gotičkom, Madona dei miracoli u lombardskom, Redentore i Madonna della Salute u novijem slogu. Imade u Mlietcih svega 108 katoličkih kućah Gospodnjih, posvetjenih bogoštovju. Cèrkva S. Giovanni e Paolo puna je iznutra mramornih spomenikah od

duždah. Pred ovom cèrkvom podignuta je konjička statua mlietačkoga vojvode Colleona, salivena po umietniku Leopardu.

Piaca Markova sa krilom svojim, Piazzetom, pravo je obilježje od Mlietakah. Piacu Markovu pašu, osim cèrkve sv. Marka, tri velelіepne sgrade, koje se dotiču jedna druge. Ove su sgrade: palače prokuraciah ujedno s novom palačom, koja ih sjedinjuje u pravokutju. Uzduž pozemnoga sprata protežu se otvorena svodovja (arkade). Na Piazzeti, koja je najliepše pristanište na svietu, uzdiže se palača, niegda stolica duždah mlietačkih.

Mlietci su puni znamenitih palačah. Vèrlo mnoge od tih palačah rese bregove kanala velikoga. Neimaju te palače gotovo drugih pročeljah nego od mramora, spadaju pako u različite viekove. Najstarje sagradjene su u slogu mórskom (maurischer Styl); zatim sliede palače u slogu gotičkom, starinskom i miešovitom. Primiera radi evo ih niekoliko: Mórski Fondaco dei Turchi, gotički Palazzo ducale (palača duždah) i Palazzo Giustinian, Palazzo Vendramin Calergi u posebnom miešovitom slogu arhitektah Lombardah i škole njihove (Stilo lombardesco), sastavljenom iz oblikah koje gotičkih koje starinskih.

Mlietci imadu veliko množtvo znamenitih zavodah. Najznamenitiji cesarski zavodi jesu sliedeći: pomorski arsenal, neizmierna gromada od sgradah iz raznih viekovah; nad glavnimi vrati arsenalu tomu stoje dva starinska mramorna lava (tvorine gèrčke) zatim je akademija liepih umietnostih s dragocienom sbirkom od slikah većinom iz starje i novije škole mlietačke; c. kr. politički glavni arkiv sa starimi dèržavnimi pismi mlietačkimi (ima do 12 miliunah svezakah od pisamah); knjižnica sv. Marka sa vèrlo vriednimi starimi rukopisi i sa sbirkom od novacah i starinah, napokon mlietački zavod za znanosti i umietnosti.

Kao osobitu, svojstvenu obèrtnost od Mlietakah napomenuti valja gmize (djindjule), koje se prave na obližnjem otoku Muranu; zatim krinke (maske), od kojih se još sveudilj gradi na godinu do 100.000, i koje se stranom i u daleki sviet šalju i prodaju; napokon fini, vèrlo vitki zlatni lanci, Manini d'oro zvani, koji su od niegda već na glasu.

Poglavitiji proizvodi Mlietakah jesu takodjer: čištjeni šećer, inkaša, prah za vlasi, srieš, tiestenine, usoljeno meso, duhan, koža, svieće voštane, bielilo, asfalt, stvari štampane, gmize, staklo, zvona, lak, tvorine od konoplje itd.

Brenta i more naravski su neprijatelji Mlietakah.

Neizmiernimi troškovi prokopali su Brenti riečište (korito) i ovamo ju sveli, a izvanjsku stranu sipinah opasali zidovjem iz pločah od istarskoga mramora. Obie ove gradnje, izvedene na obranu Mlietakah, uzdèržavaju se sveudilj, da su u dobrom stanju. Južni kraj zidovja (Murazzi), kojim su sipine opasane, urešen je ponositim napisom: Aere Veneto, ausu Romano contra mare (Novcem mletačkim, smielostju rimskom proti moru). Da se ulaz od Malamocca plimami morskimi, koje od sievera ovamo navaljuju, nebi prudom zasuo, doskočeno je tomu dugim, gorostasnim nasipom započetim godine 1840 i za niekoliko godinah dovèršenim s najbo, ljim uspiehom.

S ovimi trimi gradnjami, kojimi čoviek zamierno svoje dielo t. j. Mlietke slavodobitno brani proti vodi, uzporedit se može još i znameniti onaj, 1841. započeti a 1845. dovèršeni most preko lagune, po kojem teče željeznica od grada do kopna.

§. 256. Druga miesta.

U laguni od Mlietakah leže otoci Torcello i San Lazaro; onaj znamenit svojom starodavnom, u romanskom slogu sagradjenom cèrkvom iz početka jedanaestoga vieka, ovaj pako manastirom jermenskih kaludjerah (Mehitaristah).

Mehitariste imadu ovdie štampariju i učionicah, i razplodjuju odavde zapadnu izobraženost medju Jermene.

Chioggia leži na južnom kraju ove pokrajine na otoku, sa kojega vodi sagradjen most do kopna; ima preko 26.000 stanovnikah, koji se većinom bave ribarstvom, pletenjem konopah i mriežah i gradjenjem manjih brodovah.

Niegdašnje žitno pazarište, gdie se sada prodaje riba i sočivo, sagradjeno je na 64 stupa i to još godine 1322. Portogruaro na sieveru pokrajine, skladište je za tèrgovinu Furlanske sa gradom mletačkim i stolica biskupa od Concordie.

§. 257. Pokrajina Videmska.

Pokrajina Videmska sa 114 kvadratnih miljah i 426.000 stanovnikah, najveća je mletačka pokrajina. Što

je od nje ravno, zove se **Furlanska**, a što gorovito, **Karnija**. Furlanska je vèrlo gusto naseljena i izvodi svile, vina i kukuruza u izobilju; Karnija je slabo naseljena, i pri svem tom prisiljeni su mužkarci nieku stranu godine provoditi u tudjih zemljah, i tú ili siekući dèrva ili kao zidari tražiti zasložbe. Obèrtnost bavi se poglavito proizvodjenjem robe svilene, predje pamučne, kože, dasakah i rafinovanoga šećera.

§. 258. Pojedina miesta.

Glavni je grad **Videm**, sa 25.000 stanovnikah. Sa tamošnjega tornja od kastela krasan je pogled na velik diel od Furlanske i na gore karnske. Najznamenitije miesto Karnije zove se **Tumieč** (Tolmezzo); tú živu mnogi tokari i platnari.

Palmanuova je tvèrdjava, a **Osoppo** tvèrdjavica. — **Campoformio** znamenit je, što je ovdie sklopljen mir god. 1797, kojim kuća austrijanska zadobi Mlietke i sve, što biaše mlietačko u Italiji, Istri i Dalmaciji. **Cividale**, varošica na podnožju planinah karnskih, ima muzej archäologički.

§. 259. Pokrajina Bellunska.

Pokrajina **Bellunska**, sa 56 kvadratnih miljah 53.000 stanovnikah, kojom se u obće proteže gornji tiek Piave, svakolika je u gori, te s toga je i najslabije naseljena medju svimi pokrajinami mlietačkimi.

Hvata se najdalje sievera, i u njoj su najviši vèrhunci od gorah.

U svih ovih obzirih sudara se s lombardezkom pokrajinom Sondrijskom. Nego pretežne ovdašnje gore, koje su ovdie klak, a tamo stiena pèrvobitna, daju joj sasvim različito obličje izvanjsko. — Gojenje marve i voćarstvo u višjih, a nešto svilarstva i vinogradarstva u nižjih predielih glavni su izvori, odkuda se sviet ovdašnji hrani. Rudokopnjah imade u Agordu i Auronzu.

Glavni je grad Belluno, na Piavi, sa 6000 stanovnikah.

Ovdašnja biskupska stolna cèrkva dielo je Palladia. — Piave di Cadore, glavno miesto prediela od Cadore, zavičaj je Tiziana (rodjenoga god. 1477).

§. 260. Pokrajina Trevižka.

Pokrajina Trevižka, sa 42 kvadratne milje i sa 298.000 stanovnikah, obsiže nješto od ravnice i nješto od prediela brežuljastoga, koi se uzdiže od Livenze rieke počamši. Izvodi se u njoj poglavito svile, kukuruza i vina. Glavni grad Trevizo, na Silu, imade 22.000 stanovnikah.

Obèrtnost bavi se imenito tkanjem sukna vunenoga i pravljenjem posudja „Fayence" zvanoga. Possagno, selo u dražestnom predielu brežuljastom, Piavi s desna i na podnožju planinah, rodno je miesto slavnoga kipotvorca Canove. Imade sbirku tvorinah njegovih, iz sadre salivenih. Piavi s lieva, nedaleko od potočića Lierze, leži staro tèrgovište Collalto, sa diedinskim kastelom istoimenoga plemena grofovskoga.

§. 261. Pokrajina Vičentinska.

Pokrajina Vičentinska, sa 49 kvadratnih miljah od prilike i sa 318.000 stanovnikah, imade u sebi i velegorja, i prediela brežuljasta i ravnice na Bachiglionu i na Brenti; izobiljuje prirodinami poljskoga gospodarstva, imenito marvom za klanje, povèrtninom, svilom i vinom, kao i mramorom, zemljom porculanskom, glinom i kamenjem litografičkim. Glavni grad Vičenca, sa 33.000 stanovnikah, leži u najbujnijem pitomom predielu na podnožju brežuljakah „Colli Berici" zvanih.

Ovdie se je rodio glasoviti arhitekt Palladio, koi je rodni svoj grad ukrasio svojimi dieli u ono doba, kad je najliepše cvietao onaj slog, koi je nastojao uzkrisiti opet starinsku umietnost graditeljsku (Antiku), i koi je za to prozvan „Renaissance" (preporod). Od Palladia su svodovja na palači obćinskoj (Palazzo della Ragione), zatim palače Chiericati, Volpi, Tiene, olimpički teatar, i u obližnjoj okolici Villa Rotonda. Osobita, dosta znamenita obèrtnost cvieta u Vallonari i u okolici. Ovdie

se t. j. iz latih pšenice lietne pletu škèrljaci slamni i vèrpce slamne. U Valdagnu, blizu granice tirolske, leži Recoaro, liečilište, koje se u ovoj krunovini najvećma polazi; na Brenti Bassano, grad starinskoga obličja sa 12.000 stanovnikah.

§. 262. Pokrajina Veronska.

Pokrajina Veronska, koja ima do 50 kvadratnih miljah i 314.000 stanovnikah, diel je područja Adiže i Minčia; graniči sa Lombardijom, na koju i naliči stranom po jezeru gardskom, a stranom time, što se i po njoj imenito po južnom kraju ravni sije mnogo oriza. Žito, vino, svila, oriz i voće glavne su prirodine.

Od manjih prirodinah poljskoga gospodarstva valja ovdie napomenuti tako zvani korien ljubični (upravo žilu od perunike fiorentinske); ova se ovdie mnogo sije a i razašilja tèrgovinom u sviet. Tako isto znamenit je i ruj, koi na toplih obroncih od gorah raste samonikom. Sitno suho lištje od ruja melje se, i tako samliveno (kao prah) trebaju ga strojbari pri zanatu svom, baš kao i koru hrastovu, kojom takodjer sviet ovdie tèrguje.

§. 263. Pojedina miesta.

Glavni grad Verona, sa niemačkim, sada već gotovo zaboravljenim imenom Bern, od kojega se Teodorik, kralj istočnih Gotah, zove i Dietrich od Berna, veleznamenito je utvèrdjeno miesto na Adiži; ima 59.000 stanovnikah, a medju ovimi mnogo tèrgovacah, stolarah, crievljarah, strojbarah i svilarah.

Pèrva je znamenitost u Veroni tako zvana Arena, kojoj podobnu nalazimo u svoj cesarevini samo jednu još i to u Puli. Ova je Arena starorimski amfiteatar, iznutra vèrlo dobro sačuvan; u njem ima prostora za 22.000 ljudih. Medju mnogimi starimi cèrkvami osobito su znamenite: cèrkva sv. Zena i cèrkva sv. Anastazije. Grobnica Scaligerah pod prostim je nebom, a spomenik je to bogato urešen iz srednjega vieka, u kojem je umietnik vlastovitim načinom sjedinio ubavost i velikoliepje, tančinu i izobilje uresah. Vaskoliki ovaj spomenik takov je, da veleugodno dira gledaoca. — Dalje prema jugu leži na Adiži utvèrdjeno miesto Legnago. Na blizu

ima mnogo poljah, na kojih se sije oriz, a ima i mnogo močvarah, koje se u novije doba pomnjivo i mnogim trudom presušuju.

§. 264. Pokrajina Padovanska.

Pokrajina Padovanska, sa 37 kvadratnih miljah i 308.000 stanovnikah, obsiže brežuljke euganejske i obližnju okolnu ravan od Adiže tja preko Brente, i proteže se s uglom jednim tja u lagune. U ovoj je pokrajini podnebje blago, polja, njive i livade obilno se natapaju, zemlja je plodovita a zrak čist i zdrav, i s toga uvèrštuje se ona medju najsretnije i najplodnije prediele u cesarevini.

§. 265. Pojedina miesta.

Glavni grad Padova, sa 53.000 stanovnikah, vèrlo je prostran i starodavan grad. Na velikom je glasu po sveučilištu svojem, utemeljenom još godine 1222.

Grobnica sv. Antuna padovanskoga u velikoj cèrkvi istoga imena urešena je plosnimi riezbami (basreliefi) iz mramora od umietnika Sansovina. Veleliepnu i veličanstvenu cèrkvu svete Justine započè graditi Palladio god. 1530. Padova izobiljuje krasnimi slikami al fresco; imenito izslikà Giotto na ovi način cèrkvicu all'Arena. Viećnica gradska, započeta u 12. vieku, osobita je sgrada, koja se od ogromne dvorane, koja ju zaprema gotovo svukoliku, zove prosto il Salone. Dugi krov, koi se proteže nad dvoranom ovom, poznato je obilježje od Padove.

Medju euganejskimi brežuljci leže toplice od Abana, Monte Ortona i Battaglie.

Vriedno je još, da se napomenu: selo Arquà, najmilije boravište a i grob Petrarke († 1374); i varoš Este, od koje tretja genitura kuće austrijanske, kao baštinica imena i kao pobočna loza prastaroga plemena, imade prezime d'Este.

§. 266. Pokrajina Rovižka.

Pokrajina Rovižka, sa 19 miljah kvadratnih i 174.000 stanovnikah, najmanja je nego i najvećma napu-

čena pokrajina u krunovini mlietačkoj. Ona je na najskrajnjem jugu a ujedno je i najnižja, obsiže bo bujne ploštine izmedju uštjah od Adiže i Pada, gdie u izobilju uspieva kukuruz, pšenica, vino, konoplja i svila, i gdie gojenje marve, tèrgovina i brodarstvo daju stanovnikom mnogo diela i zaslužbe.

Ova je jedina pokrajina, koja ne samo što je na moru, nego i ima u području svojem ili uzduž područja svoga dvie najveće brodive rieke, koje su u krunovini ovoj. Zove se pokrajina ova takodjer i „il Polesine."

Glavni grad Rovigo, sa 10.000 stanovnikah od prilike, na kanalu Naviglio Adigetto zvanom, starinska je mala varoš i stolica biskupa jadranskoga (adrijskoga).

Jadar (Adria), niegdašnja prastara varoš sa lukom i sa 12.000 stanovnikah, leži nižje na kanalu „bianco" zvanom; od nje dolazi ime mora jadranskoga.

§. 267. Pokrajina Mantovska.

Pokrajina Mantovska, sa 21 kvadratnom miljom i 151.000 stanovnikah, leži u južno zapadnom kutu krunovine ove a i cesarevine na Minčiu i na Padu. U nižini ima mnogo njivah, po kojih se sije oriz.

Glavno je miesto tvèrdjava Mantova sa 27.000 stanovnikah; obaljena je oda svuda riekom Minčiom, poput jezerah razlivenom. Medju tvèrdjavami krunovine Mantova je najznamenitija.

Gonzage su ovdie dugo vladali kao vojvode od Mantove; oni su i grad ovaj uresili mnogimi tvorinami umietnimi. Najznamenitije su freske (slikarie na liepu) od Giulia Romana u razkošnom dvorcu del Te i u vojvodskoj, sada cesarskoj palači u gradu unutarnjem. Na zapadnom kraju gornjega jezera mantovskoga stoji cèrkva: „Madonna delle Grazie." Na iztoku Minčia iz jezera gardskoga leži tvèrdjava Peschiera. Na desnoj je obali Gonzaga, varošica, zname-

nita radi diedinskoga kastela stare vladarske obitelji istoga imena. Sveti Alojzio Gonzaga, koga poglavito mladići štuju, i koi je preminuo u Rimu god. 1581, bio je potomak pobočne loze ovoga plemena, t. j. markgravah Castiglionah.*)

Poglavje III.

Kraševine iliti zemlje kraške.

Odsiek VIII.

Vojvodovina Kranjska.

---

§. 268. Položaj.

Kranjska je višava medju Karavankami iliti Grintovci i dolinom kupskom. Svakolika oplavina zemlje ove, koja u povèršini imade 173 milje kvadratne, prostire se pravcem od sievero-zapada prema jugo-istoku, od Triglava (9036′) na granici markgrofije Goričke tja do sela Jesenicah na izlazu Save u kraljevinu Hèrvatsku (do 500′)**).

§. 269. Oblika zemlje.

Kranjska je svakolika, t. j. od jednoga kraja do drugoga višava. Na sieveru i na sievero-zapadu uzdižu se gore, koje nisu ino, nego nastavljen i produljen pás južnih planinah klakovitih; s one pako strane dolinah Idrice i Sore

---

*) Složi u jedno sve gradove, koji imadu preko 10.000 stanovnikah! Koji su od tih gradovah na ravnici? Koji na podnožju od koje gore? Koji li u samoj gori? Prispodobi broj tih gradovah sa brojem gradovah u krunovinah, jurve opisanih!

**) Koje krunovine graniče sa Kranjskom? Pod kojom duljinom i širinom leži Kranjska.

potokah počima se visoka ravan kraška, koja se smatra kao sglob izmedju planinah i gorovja ilirskoga polu-otoka.

Planine klakovite ukazuju se kao tri, po prirodi i po svojstvu različita sgloba: 1. kao gorje Triglava i 2. kao gorska kosa od Karavankah, kojoj se 3. pridružuje na istoku gorje planinah kamničkih. Nijedan od sglobovah ovih nije vaskolik u Kranjskoj, nego su sva tri razdieljeni i na krunovine susiedne.*)

Gorje od Triglava opasano je svud u naokolo dubokimi prodoli, a sastoji iz stèrma grebena (5000′) sa golimi klisurastimi vèrhunci (9000′—9036′) i iz povisoke, šumom zaraštene ravni, koja se prema istoku stere pred grebenom ovim. Ravan ova spušta se prema jugo-istoku na odsieke sve nižje i nižje (4500—2500′) a svèršuje napokon u slici od onizkih bèrdinah.

Karavanke (u Kranjskoj Grintovci zvane) počinju se kao čudnovato nagomilana mnoga ždriela (ždrielo žabničko, ratečko terbižko, predielsko i koriensko), nego se zatim bèrzo penju u vis kao stèrma i golietna, ali miestimice (kao Ljubelj i sedlo na Seebergu) silno u dubljinu razpucana kosa, pred kojom se k jugu i k jugo-istoku steru pomanje gorske ravni.

Planine kamničke uzdižu se sa Grintovcem do 8086′. K Savi idući okončavaju se kao onizka, šumom zaraštena bèrda (3600′).

Od Krasa je u Kranjskoj istočni diel iliti visoki Kras Sastavljen je ovaj iz više gorskih ravanah (Frušice, Nanosa, Pivke planine), koje se prema jugo-zapadu zavèršuju visokim viencem, koi se u samoj pokrajini okončava sa Sniežnikom (5332′). Ostèrmina istočna iliti unutarnja sastavljena je takodjer iz mnogih ravanah, iznad kojih se više posebnih, razstavljenih kosanjicah uzdiže do 3000′. Najskrajnju istočnu stranu od pokrajine ove zapremaju gromade od brežuljakah, iznad kojih se kosa Gorjanacah (Uskokenkette) uzdiže do 3000′.

---

*) Na koje imenito svaki sglob napose?

Kras odlikuje se širokimi klisurastimi šljemeni, dubinami poput korita i lievka od naravi izkopanimi, podzemaljskimi špiljami i japagami, i vodami, koje čas izčezavaju u ponore čas opet izlaze na svietlo; i ovo su glavna obilježja, po kojih se razpoznati može vlastovitost Krasa i oblike njegove.

Vlastovita ova oblika zemlje vidi se nastavljena nesamo u Primorju, nego i u Hèrvatskoj i Dalmaciji, i zove se u obće formacia Kraška.

§. 270. Gornja Kranjska (Gorensko).

Sieverni kraj ove krunovine, koi obsiže gornje područje Save rieke, zove se Gornja Kranjska iliti Gorensko. Velegorje planinah klakovitih paše mu vaskoliki rub sieverni i zapadni, a po sredini stere mu se daleka ravan, na kojoj je glavni pokrajinski grad Ljubljana.

§. 271. Dolnja Kranjska (Dolensko).

Dolnju Kranjsku iliti Dolensko, to jest: jugoistočni kraj krunovine ove, sačinja sredogorje, omedjašeno Savom i Kupom, a izprosiecano Kèrkom i mnogimi drugimi potoci. I ovaj je kraj prema zapadu svojstva kraškoga. Jedini ugao na uštju Kèrke potoka ravna je poljana.

§. 272. Unutarnja Kranjska (Notranjsko).

Unutarnja Kranjska iliti Notranjsko visoki je Kras, kao što se razprostire u širinu. A unutarnji ovaj kraj krunovine nije, nego množtvo širokih hridnih ploštinah većinom zastèrtih cèrnogoricom i bielogoricom. Ploštine ove imadu mnogo koritastih uvalah, nego neimaju dolinah pravih.

Vode izlievaju se ovdie u pećine i lievke, i nakon kratjega ili duljega tieka pod zemljom izlaze opet na vidielo; kad vode ove

odveć narastu, pećine su im pretiesne, i tad razlievaju se na jezera, kojih zatim većinom opet nestane.

§. 273. Pećine iliti špilje.

Dokud god se Kranjska odlikuje svojstvom Krasagore, puna je svuda pećinah iliti špiljah. Što ih znamenitijih imade, u novije su doba potanko pregledane i opisane. Po svem svietu glasovita je tako zvana Špilja Postojnska, koja je daleko razastèrta bi reć mrieža od pećinah, u kojih se vide veleliepne naličine od sige.

Najveličanstvenija je naličina tako zvani dom Neptunov, svod od same hridi, visok 90′, a širok 144′; prosieca ga potok Pivka, preko koje vodi od prirode sagradjen klisurast most, dug 78′.

§. 274. Rieke.

Kranjska, sa neznatnimi samo iznimkami, spada svakolika u područje Save rieke*). Jedine doline potokah Idrice, Ipave i Reke, koje su na zapadnom obronku visokoga Krasa, spadaju k moru jadranskomu.**)

Tik granice na zemlji primorskoj i to nižje sv. Kanciana gubi se, istina, Reka u pećinu nieku, nego, kao što je mnogim trudom obnadjeno, teče ona dalje pod zemljom put zalieva tèrstjanskoga, gdie opet kao Timava izlazi na vidielo.

Sava podkorienska salieva se sa Savom bohinjskom, i time postaje Sava rieka iliti Velika Sava.

Sava, u jedno salivena, teče kroz pokrajinu ovu još 18 miljah, nego na duljinu od 7 miljah kao granična rieka prema Štajerskoj.

Potoci Save***) jesu: Sora, Ljubljanica, Kèrka, Kupa, koja se medjutim napominje ovdie samo kao potok granični, zatim Bistrica tèržička, Kokra i Bistrica kamnička. †)

---

*) Dakle u područje koje glavne rieke i kojega mora?

**) U koju rieku izlieva se Idrica i Ipava?

***) Na kojoj obali? Gdie izviru?

†) Na kojoj strani? Gdie su im izvori?

Od potokah ovih najznamenitiji je **Ljubljanica**, prava špiljarka. Ona bo najprije kao Pivka izlieva se u špilju Postojnsku, zatim kao Unec izlazi na svietlo, nego do mala izgubi se opet, dok napokon, pojavivši se iznova kod Vèrhnike pod imenom Ljubljanice, kao takova po kratkom tieku od 5³/₄ milje utiče niže Ljubljane u Savu, nego primiv najprije u se dva podobna joj potočića: **Bistru** i **Ižicu**.

§. 275. Jezera.

U kraju onom, gdie su izvori Save rieke, nahode se tri krasna jezera gorska, koja se od miestah: Podkoriena, Bohinja i Bleda zovu jezero **koriensko**, **bohinjsko** i **bledsko**.

Jezero koriensko maleno je i plitko, razliveno po visokoj poljani. Jezero bohinjsko, opasano stienami, dugo je $^5/_8$ a široko, $^1/_4$ milje. Jezero pako bliedsko ima u duljinu $^3/_8$ milje od prilike, a u širinu polak toliko; ovo je jezero najliepše, ima u sredini kamenit, zeleni zastèrt otok sa cèrkvom, kamo sviet pobožni hodočasti, a na obali svojoj mnogo polažene **Toplice bledske**.

Jezero cèrkničko u unutarnjoj Kranjskoj, pri osrednjem stanju dugo $^3/_4$ milje, a široko preko $^1/_2$ milje, najglasovitije je medju periodičkimi kraškimi jezeri.

Ovo jezero riedko se kad presuši sasvime; imade tú do 20 većih i nebrojenih manjih poput lievka izdubljenih jamah, po kojih mu voda dotiče i otiče.*)

§. 276. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

Kao što su u Kranjskoj tri različita prediela, t. j. Kranjska gornja, dolnja i unutarnja, tako je različito i podnebje. Gornja Kranjska ima mèrzlo podnebje planinsko, gdie dosta putih pada snieg i Sèrpnja mieseca; dolnja Kranjska ima na Kèrki a stranom i na Kupi podnebje, povoljno lozi vinovoj, u ostalom je pak oštro i studeno; u

---

*) Ova jezera u kojem su dielu zemaljskom, dà li u gornjoj, il u dolnjoj, ili u unutarnjoj Kranjskoj?

unutarnjoj Kranjskoj podnebje je već u obće studeno, a česta bura, koja ovuda biesni, čini ga, da je još oštrije i neugodnije.

Većina šumah sastoji iz bielogorice; hrastovi i bukve glavna su dèrva, nego imade tú i jasenah, jošah, kestenah, brestovah, javorah, lipah, grabovah, topolah, jarebikah, krušakah, jabukah i vèrbah. Od cèrnogorice najčeštje su jele, bori i ariši; od sitnijega dèrvja (gèrmovja) nalazi se po Kranjskoj već pogdiekoje, kojemu je jug prava domovina, kao n. pr. ruj, klokočika i lovor. Raž, ječam, zob, krumpir, kupus i repa sije se po gornjoj Kranjskoj još na višini od 3300′; na ravni uspieva loza vinova a i voćka svakovèrstna; siju mnoge fele od kukuruza po Kranjskoj unutarnjoj i dolnjoj, a ostale vèrste od žita gotovo posvuda. Dozrieva raž ponajviše koncem Lipnja, a po predielih višjih tek mieseca Kolovoza; pšenica koncem Sèrpnja, a helda koncem Rujna; pèrva je kositba oko polovice Lipnja, a druga oko polovice Kolovoza mieseca. Livade planinske kose se samo jedanput na godinu, i to na izmaku Kolovoza. Mnoga bilja zemaljah toplijih odoljevaju zimi u dolnjoj Kranjskoj; već Veljače mieseca cvietaju: visibaba, šafran, sasa, a mieseca Travnja fritillarie.

Živinstvo Kranjske spada u obće k živinstvu Srednje Europe. Pećine iliti špilje Krasa-gore odlikuju se, kao osobitim obilježjem, niekom vèrstom živinah vodokopnih močarile zvanih.

§. 277. Stanovnici.

Kranjska ima 451.000 stanovnikah*), i to preko 400.000 Slavjanah i preko 30.000 Niemacah. Stanovnici ovi razdieljeni su na 14 gradovah, 17 tèrgovištah i 3195 selah.

Većina stanovničtva slavjanskoga grane je slovenske (Slovenci); stanovnici na Kupi i na dolnjoj Kèrki, tako zvani Bieli Kranjci, kojih na broju ima do 46.000, pristaju po odielu i jeziku uz Hèrvate; živi medju njimi niekoliko stotinah Sèrbah, koji se Uskoci zovu.

Niemci živu u dolnjoj Kranjskoj u Kočevju i u okolici, zatim u Bieloj-Peći na najskrajnjoj sievero-zapadnoj strani gornje

*) Koliko ih ide na 1 milju kvadratnu?

Kranjske. Niemacah imade nastanjenih takodjer i po većih miestih, a imenito u glavnom gradu.

Izim neznatne niekolicine svi su stanovnici Kranjske viere rimo-katoličanske.

Knez-biskup pokrajine ove stoluje u Ljubljani. — Od Sèrbah je jedna polovica viere gèrčko-sjedinjene, druga pako viere gèrčko-nesjedinjene. Medju Niemci ima do 300 protestantah, koji su stranom augsburžkoga, stranom helvetičkoga vieroizpoviedanja.

Jedno jedino miesto, t. j. glavni grad pokrajinski, imade preko 20.000 stanovnikah; od svih ostalih miestah neima nijednoga, u kom bi bilo barem 10.000 dušah.

§. 278. Plodovitost zemlje.

Od svekolike povèršine Kranjske plodovitih je 95 postotakah; nego preko dvie tretjine od svega toga šume su i paše, te s toga neprikladne za gusto naseljivanje.

U Kranjskoj je dakle znamenito obilje dèrvja za gradivo i gorivo. Visoki Kras većinom je golietan, t. j. lišen svake šume.

Nego se pri svem tom odlikuje Kranjska velikimi lugovi, kojimi su joj obrašteni niekoji visoki zaravanci; tako je imenito lug Jelovica na jednom predgorju Triglava, zatim Frušica; tako su napokon i šume u naokolo oko golietne glavice Snieźnika.

Izmedju prirodinah smatra se kao obilježje krunovine Kranjske: živa, koja se vadi u Idriji.

Ima ovdie do 700 poslenikah, koji svake godine izvode do 2500 centih žive, koja se odpravlja u tèrgovinu stranom čista, stranom kao ćenovar i kao rumen (Vermillon).

Drugih kovinah u Kranjskoj slabo imade; niekoje su tú samo i to neznatne rude od olova, tutije i željeza; plemenitih kovinah Kranjska je lišena sasvime, a isto tako i slankamena (soli kamenite) i solilah.

Željeza sirova izvodi se na godinu u Gornjoj-Kranjskoj do 70.000 centih. Mnogo probitka obećavaju rudnici olovni.

---

*) Prispodobi to s krunovinami, jurve opisanimi!

Izobiljuje zemlja ova gorivom raznim. Osim šumah ima ona na granici prema istoku ugljenikah, a pri Ljubljani tresetinu (Moor).

Turfu tresetine ove proračunali su na 330 miliunah centih, od kojih se jurve troši na godinu centih do pol miliuna. Ugljenici zagorski daju na godinu do 350.000 centih ugljevja smedja.

Zemlja je uslied mnogih diobah jako razkomadana, te radi toga i slabo je plodjenje marve, ovo bo valjano uspievati može samo na imanjih povećih. Jedino plodjenje sitnoga blaga i peradi nije sasvim neznatno.

Iz Hèrvatske dotieruje se ovamo mnogo svinjah, koje se ovdie tove, a zatim utovljene, kao i perad, u dobru cienu prodaju izvan zemlje, a navlastito u Tèrst. Helde se mnogo sije, a time upravo promiče se i pčelarstvo, oko kojega nastoji sviet mnogom pomnjom i mnogim oprezom. Košnicah imade do 100.000.

Kranjska kupovati i uvoziti mora žita; po višjih predielih sadi se mnogo krumpira, a po nižjih sije se mnogo kukuruza i helde. U dolini ipavskoj i u dolnjoj Kranjskoj uspieva i loza vinova.

Ova se ovdie sadi već poniešto na način, koi je na jugu u običaju, t. j. posred zemaljah oraćih. Na 19.400 jutarah rodi, kad je godina srednje ruke, do 377.000 vedarah vina.

§. 279. Obèrtnost i tèrgovina.

Obèrtnost, sa tvornicami skopčana, stopram je u razvitku.

Ljubljana ima jednu čistionicu šećera, koja na godinu preradjuje do 10.000 centih múke šećera kolonialnoga; zatim predionicu za pamuk; tkaonicu; tvornicu za paljiva; a blizu Ljubljane postoje papirnica i dvie uljarnice.

Znamenito je na dalje željezarstvo čitavih niekih miestah u Gornjoj Kranjskoj, lievnica željeza u Dvoru u Dolnjoj-Kranjskoj i salitrarnica u Kamniku. Od znamenitijih tvorinah Kranjske vriedno je još napomenuti: kožu, farbani koton, robu pamučnu, dna za sita, platno, i napokon robu dèrvenu i lončarsku.

Tèrgovina Kranjske poglavito je tèrgovina provozna medju Tèrstom i unutarnjimi krajevi cesarevine.

Glavni predmeti, koji se izvoze iz Kranjske, jesu: živa, željezo, nado, dèrva, i roba dèrvena; zatim platno, papir, koža, dna za sita, goveda, svinje, perad, med, šljive, šišarke i siemenje od dieteljine; a osim žita uvozi se poglavito roba kolonialna i obèrtnička. — U Ljubljani je tèrgovačka i obèrtnička komora.

§. 280. Ceste.

U Kranjskoj je glavna cesta vodena: Sava, koja nosi brodove uz vodu i niz vodu; nego pokraj željeznice pada joj znamenitost.

Ljubljanica i potoci njezini: Ižica i Bistra, nose takodjer pomanje brodove; i po njih se stranom odpravlja ono, što je namienjeno za glavni grad Ljubljanu; brodiva je takodjer i Kèrka, nego je slabo vidieti na njoj brodovah.

Kranjska je u savezu sa Koruškom, Hèrvatskom i Primorjem; a vežu ju sa svakom ovom krunovinom po tri ceste, koje svekolike neposredno ili posredno razilaze se od bečko-tèrštjanske ceste dèržavne, ili se, što se tiče saveza s Primorjem, sudaraju š njome.

Tri saveza sa Koruškom počinju se svikolici u Kranju i idu preko Koriena u Bielak, preko Ljubelja u Celovac i preko Kokre u Kaplju; tri saveza sa Primorjem idu preko Bistrice u Istri (i dalje u Rieku), preko Senožečah u Tèrst, a preko Ipave u Goricu; tri saveza sa Hèrvatskom idu preko Kèrškoga i preko Kostanjevice u Zagreb, a preko Metlike u Karlovac.

Krunovina Kranjska ima jednu jedinu željeznicu, to jest željeznicu južnu, koja uzduž doline savske teče do Ljubljane, a odavde preko Krasa u Tèrst.*)

§. 281. Škole.

Medju 184 pučke škole imade 7 učionicah glavnih. Od 100 diece, koja su za školu, polazi ju tridesetero.**) Samostalnu nižju realku od tri razreda ima Ljubljana. Dva su višja gimnazija; jedan je u Ljubljani, drugi u Novom-Miestu.

*) Zašto se željeznica ova toliko vijuga?

**) Prispodobi to s krunovinami, jurve opisanimi!

§. 282. Ime i gèrb.

Kranjska toliko će reći, koliko krajina iliti zemlja granična. Gèrb vojvodovine Kranjske okrunjen je modar orao u srebèrnu polju, koi na grudih svojih ima miesec, razdieljen u dva reda na deset kocakah boje cèrljene i srebèrne. Gèrb sa krunovinom ovom sjedinjene Krajine slovenske (koja je od prilike jugo-istočni kraj s obie strane Kèrke potoka) cèrn je, cèrljenim trakom obšiven škèrljak, iz kojega vise dvie prepletene cèrljene vèrpce s kitami.

§. 283. Glavni grad pokrajine.

Ljubljana, stolica zemaljskoga satnika, izaslanoga viećnika od miestodèržtva tèrstjanskoga, kojemu viećniku podčinjeni su uredi kotarski, ima preko 20.000 stanovnikah.

Ovomu gradu, sagradjenomu po svoj prilici na onom miestu, gdie je niegda bila Aemona rimska, dolazi voda još i dan danas po rimskom vodovodu. Grad ovaj ima muzej za znamenitosti prirodne i umietne, knjižnicu, više privatnih učilištah, družtvah znanstvenih, obèrtničkih i dobrotvornih.

§. 284. Ostala miesta.

U Gornjoj Kranjskoj najpoglavitije je miesto Kranj, na utoku Kokre u Savu; krasna je položaja ondie, gdie ljubeljska cesta zalazi u goru. Znamenita je ovdie tèrgovina.

Druga znatnija miesta jesu: radena Loka sa 2200 stanovnikah; obèrtni Tèržić i Kamnik, u kom je osobito znatna tèrgovina marvinska.

U Dolnjoj Kranjskoj najuglednije je; Novo-Miesto; znatna je ovdie tèrgovina sa prirodinami zemaljskimi i sa tvorinami obèrtnosti.

Vriedno je još napomenuti: Metliku sa komendaturom reda niemačkoga; Kočevje; od miesta ovoga i od okolice njegove ima glava kneževske loze Aueršpergah naslov vojvode; i Novomiestske Toplice, koje se mnogo polaze.

Najznamenitije miesto u unutarnjoj Kranjskoj gorska je varoš Idrija sa 3800 stanovnikah.

Navesti valja još: Postojnu, radi obližnjih svojih špiljah poznatu po svem svietu, i Ipavu na dolinskoj ravni, koja sluti već ponješto na Talijansku.

Odsiek IX.

Primorje,

to jest: pokneženа grofija Gorička i Gradiška, markgrofija Istarska, i grad Tèrst s okolišem svojim.

---

§. 285. Položaj.

Primorje, 138 kvadratnih miljah veličine, zapadna je ostèrmina Krasa-gore prema moru jadranskomu. Glavica Triglava (9036′), koja je najvišji kraj u krunovini ovoj, zajednička je Primorju i Kranjskoj. Gorovita je gotovo svakolika povèršina od Primorja; ravna je zemlja jedino na uštjih riekah primorskih Soče, Rižane, Dragonje i Kvieta, i ondie, gdie Boljunšica utiče u jezero čepičko. Ravna ova miesta poveća su jedino na Soči, a nisu ino, nego u Primorje zalazeći diel vavnice furlanske, koja spada k nižavi gornjo-talijanskoj*).

§. 286. Dielovi Primorja.

Primorje dieli se na pet, od naravi omedjašena razdiela, t. j. 1. na planinski kraj na sieveru, 2. na nižavu na Soči, 3. na Kras na istoku, 4. na polu-otok Istru i 5. na otoke.

---

*) S kojimi krunovinami graniči Primorje? Pod kojom je duljinom i širinom? Ka kojemu dielu cesarevine spada? Koje miesto ide ga medju krunovinami u obziru veličine?

§. 287. Kraj planinski.

Kraj planinski diel je južnih planinah klakovitih, a sastavljen je Soči na zapadu iz povorke od vèršakah, koji se nepenju mnogo iznad prediela, dokud šuma uspieva (gora Canina (6980'), na istoku pako iz zapadnoga grebena sgloba triglavskoga.

Osim glavnoga vèrhunca uzdižu se ovdie još mnoge znamenite glavice, kao što: Mangert (8100') i viekovitim ledom zamèrznuta glavica Kèrn (7100').

§. 288. Nižava.

Nižava na Soči duga je 5 miljah a široka 3 milje; izobiljuje vodom i bujna je pitoma ravan, na kojoj se sije kukuruz, sadi loza vinova i murva (dud).

Dokud dopire područje Soče rieke, imade ovdie već i lagunah po žalu morskom, koi je nizak i ravan, te stoga za luke neprikladan.

§. 289. Kras.

Što od Krasa-gore dèrži krunovina ova, to je poniešto Kras visoki t. j. ona ploština njegova, po kojoj se širi šuma tarnovska (2500'), zatim vaskoliki nizki (iliti pravi) Kras (1600') ujedno sa zemljom Čičkom (Čičarijom (1900').

Obie ove posliednje povisoke ravni omedjašene su prema jugo-zapadu pogorjem, koje se proteže najprije tik briega morskoga, čini zatim uzdignút rub od Čičarije, a napokon na kopnu okončava se kao Učka (4400').

Višava ova većinom je bezvodna, poput valovah nejednaka pustoš od kamenja klakovita; neima na njoj pravih dolinah, a izprosiecana je čas uvalami koritastimi ili lievkastimi, čas grebenatimi gorami. Po uvalah širjih većinom su sela sa nješto malo zemlje oraće, ili pako hrastici (šume hrastove), a na obie strane grebenah

gorskih, koji se uzdižu iz visoke ravni, steru se bukvici (šume bukove). Višava ova puna je špiljah podzemaljskih.

Grebeni gorski protežu se duljinom slojevito od sievero-zapada prema jugo-istoku, i pravcem ovim bivaju sve to viši i viši. Ovdie je leglo onoga vietra, koi kao oluja silovita sa istoko-sievero-istoka do sievero-istoka dere preko klisurah, i koi je pod imenom Bure podnebno obilježje predielah ovih.

§. 290. Istra.

Polu-otok Istra zemlja je na zaravanke, koja se od višave kraške spušta k moru najprije stèrmo, a zatim malo po malo i sve užja i užja, i pred kojom na rubu jugo-istočnom leže mnoga mala ostèrvlja (imenito otoci brionski).

Doline steru se poput lepeze od sredine višave prema moru; nego ne dopiru svekolike do mora, prekidaju bo ih silne nagomilane klisure kraške, kojim se u špiljah gube i presušuju vode.

§. 291. Otoci kvarnerski.

Otoci kvarnerski nisu ino, nego nastavljena kraševina; imenito otoci Cres i Lošinj, ako im promotrimo položaj i vèrstu kamena, vide se da su prava produžina Učke, pretèrgnuta prosiedinom podmorskom. Širji i nižji otok Kèrk ima se smatrati kao produžina ploštinah kraških.

Cres, a i Lošinj, koi je sa Cresom gotovo spojen, ujedno s Osorom gorom (1840′), na daleko vidionim za brodare obilježjem, uzko su šljeme gorostasnih klisurinah, koje se uzdižu i stèrče iznad mora. Gdie je šljeme ovo ponajširje, ondie je, na način Krasa, duboka prosiedina, u kojoj je jezero vransko. Kèrk je nasuprot dragast i brežúljast kraj, unutri sa više prosiedinah i sa niekojimi, nego kratkimi dolinami.

Oko većih ovih otokah steru se mnogi manji, koji, izim niekojih samo, púke su klisurine, čas golietne, čas gèrmjem obraštene.

Od iznimljenih najznamenitiji je otok Sansego pred Loši-

njem. Ovo je pieščen otok, visok do 300′, jako zasadjen lozom vinovom i gusto naseljen.*)

§. 292. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

Podnebje na gornjoj Soči i na Krasu još je sveudilj oštro; nego na Soči dolnjoj, na briegu morskom i na otocih podnebje je već južno-europejsko.

Već u Gorici počima prolietje koncem Veljače mieseca, nego netraje dugo; odmah zatim nastaje vrućina lietna i traje gotovo do Svih Svetih; miesec Studeni i pèrva polovica Prosinca jesensko su vrieme. Oko Novoga-Lieta počima prava zima sa mekom studeni, često bez sniega i leda. Na briegu morskom razhladjuju morski vietrovi vrućinu lietnu, i s toga neima u Tèrstu velike topline, ali se za to vrieme naglo i često mienja. U Istri porazmierno slabo imade kiše (11—12″); jesen je ovdie pravo kišno vrieme.

Za pokrajinu ovu i za stanovnike njezine neizkazane su biede: bura i jugo iliti scirocco (Greco Levante).

Što se tiče bilinstva, raste po velegorju na gornjoj Soči ponajviše bilje planinsko, a po predielih nižjih i južnih pretežno je već razno bilje južno-europejsko.

Kada so čoviek spusti s Krasa prema moru jadranskomu, opazit će i nehotice, kako se mienja svekoliko obličje zemlje; umiesto njivah, žitom posijanih, vide se u Istri veliki maslinici; gdie se žito sije, ondie su po njivah zasadjena dèrva, koja daju žitu potriebitu sienu, i uz koja se, kao uz kolje, penje loza vinova. Po jugo-zapadnih primorskih nižinah uspieva već i podpuno se razvija zimo-zeleno, sredozemskomu moru vlastovito gèrmje od hrastovah, mirte, lovorike, terpentina, mastića, ružah-cistejah i sasaparilje. Močvarna dolina iza Porto Rose zastèrta je talijanskom tèrskom (Arundo Donax), pravim gorostasom medju travami europejskimi.

I živinstvo, što se tiče svojstva, pristaje već uz živinstvo južno-europejsko.

---

*) U kojem su morskom zatonu svi ovi otoci? Kojimi su kanali razstavljeni jedan od drugoga i od kopna iliti suhe zemlje? Koi li je otok najveći? a koi najdulji?

§. 293. Stanovnici.

Primorje ima 520.000 stanovnikah*), 27 gradovah, 15 tèrgovištah i 969 selah.**)

Dva su grada, od kojih svaki ima preko 10.000 dušah.

Medju stanovnici ima do dvie tretjine Slavjanah, gotovo jedna tretjina Talijanah, i od prilike 10.000 Niemacah, 4000 Židovah i 1500 Rumunjah.

Talijani, osim što zapremaju nieki diel nižave na Soči rieci, živu takodjer u povećih miestih na rubu morskom počamši od granice mlietačke pak do južnoga èrta od Istre, i u gradu Kèrku na otocih kvarnerskih; Niemci živu s drugimi narodi, poglavito s Talijani, u Tèrstu i Gorici, zatim u seoskih obćinah: Niemačkom Rutu i Stèržištu na granici Kranjske prema Bohinju; Rumunji u niekojih miestih na zapadu Učke gore oko jezera čepičkoga; sve ostalo pósieli su i dèrže Slavjani. Talijani, koji živu u okoliših od Gorice i Gradiške, stranom su Furlani; Slavjani ili su Slovenci ili Sèrbo-Hèrvati; oni zauzimaju svu zemlju tja gore do sedla medju Tèrstom i Riekom i od sedla ovoga nižje zemlju uzduž Dragonje do miesta, gdie se ista izlieva u more; Sèrbo-Hèrvati pako zapremaju krajeve, koji su od linije ove prema jugu. Ovdie navedene granice narodnih ovih plemenah valjaju u obće samo. Mnoga pojedina miesta imadu stanovničtvo miešovito, i to tim miešovitije, čim je miesto veće i čim je veća u njem tèrgovina. Židovi živu u Tèrstu, Gorici i Gradiški.

§. 294. Vierozakon.

Stanovničtvo je gotovo svekoliko viere katoličanske, i kao takovo podčinjeno je arcibiskupu goričkomu i biskupom: tèrštjansko-koparskomu, porečko-puljskomu i kèrčkomu.

Pod kèrčkim je biskupom ostèrvlje kvarnersko, pod arcibiskupom goričkim grofija gorička i gradiška; ostalo Primorje razdieljeno je na biskupe tèrštjansko-koparskoga i porečko-puljskoga, tako da je imenito porečko-puljskomu podčinjen jugo-zapadni primorski

*) Koliko ih ide na milju kvadratnu?

**) Na koliko kvadratnih miljah dolazi po jedan grad, po jedno tèrgovište? Prispodobi to s drugimi krunovinami?

kraj od Istre. Niekoliko stotinah Gèrkah nesjedinjenih živi u Tèrstu; ovi su stranom Sèrblji, stranom pravi Gèrci: mala obćina Sèrbaljah viere gèrčko-nesjedinjene naseljena je u Peroju kod Pule nedaleko od briega morskoga. Osim toga živi do 1000 protestantah u Tèrstu, kojih je, izim niekolicine Anglikanacah, od prilike polovica vieroizpoviedanja augsburžkoga a polovica helvetičkoga.

§. 295. Plodovitost zemlje.

U Primorju plodovita su 94 postotka od svega zemljišta*); nego pri svem tom prisiljen je veći diel stanovnikah zanimati se brodarstvom te time zasluživati, što za život treba; zemlju bo, koja je već sama po sebi bezvodna, u suho doba godištno slabo natapaju kiše, te s toga neprikladna je, da se ore i da se žito na njoj sije. Zato je većina zemlje plodovite zastèrta gèrmljem ili pašnjaci za ovce.

Nego ima ipak niekoliko krajevah, koji se i to silno razlikuju u ovom obziru od sve zemlje, prije opisane; takovi su zemaljski oni krajevi, što ih prosieca ona niekolicina vodah-tekućicah, zatim maslinici neposredno na obroncih bregovah morskih i na otocih.

Kukuruz i pšenica glavni su plodovi; kukuruz siju poglavito u području Soče rieke, a pšenicu poglavito u Istri, nego neima ni kukuruza ni pšenice ni iz daleka toliko, koliko sviet tamošnji za hranu treba. Vina rodi preko 700.000 vedarah; ponajviše su vina težka, cèrna i nepostojana; troše se većinom u samoj zemlji. Kao obilježje krunovine ove smatra se, što neima nikakovih kovinah. Jedina Istra ima kamenita ugljevja, stipse, galice (vitriola) i solanah morskih. Nasuprot izobiljuje svekoliko Primorje kamenjem gradjevnim. Ovo kamenje i dèrva za oganj glavni su od niegda predmeti tèrgovine medju Primorjem i Mlietci.

---

*) Koliko čini to kvadratnih miljah? Prispodobi to s krunovinami, jurve opisanimi!

§. 296. Obèrtnost i tèrgovina.

Primorju je vlastovita obèrtnost: gradjenje brodovah. U Goričkom i u Tèrstu imade i niekoliko drugih zavodah od obèrtnosti.

Tako se imenito nalazi u Ajdovšini predionica pamuka, a u Gorici čistionica šećera. Izvan škverovah, gdie se grade brodovi, imade u Tèrstu i tvornicah, u kojih se pravi sapun, tiestenina i suhar za brodove.

Tèrgovina nadilazi ne samo poljodielstvo, nego i to još većma, obèrtnost, budući da u krunovini ovoj leži malo ne najznamenitiji grad tèrgovački cesarevine naše, t. j. grad i slobodna luka Tèrst.

Tèrst nesamo što oskèrbljuje za svukoliku cesarevinu velik diel tèrgovine uvozne, navlastito robe kolonialne, a i niešto tèrgovine izvozne, nego je ujedno i skladište za silnu množinu robe inozemske, koja se donosi ovamo a zatim na brodovih odpravlja dalje. Tèrgovačkih i obèrtničkih komorah imade u Tèrstu, Gorici i Rovinju.

§. 297. Ceste.

Znatnija miesta i znatniji krajevi, što ih krunovina ova imade uzduž briega morskoga, u redovitom su medju sobom savezu po parobrodih družtva Lloyda austrijanskoga. Za savez s unutarnjimi krajevi cesarevine sagradjena je željeznica od Beča preko Ljubljane do Tèrsta. Po Soči ploviti mogu brodovi tek u nižavi njezinoj. Isto su tako brodivi i drugi potočići i kanali, što ih imade ova nižava.

Spadaju u red ovaj kanali Anfora i Nediža, a i Aussa. Od potokah primorskih brodivi su Timav, Rižana, Dragonja i Kvieto; i to Timav, koi nije nego 500° dug, i koi po svoj prilici izhodi iz podzemnoga tieka Reke, u Kranjskoj pomenute i opisane, brodiv je do izvora svoga; Rižana i Dragonja brodivi su na duljinu 1 milje, a Kvieto na duljinu 1 i $^3/_4$ milje.

§. 298. Škole.

Medju 283 pučke škole imade 17 učionicah glavnih. Od 100 diece, koja su za školu, polazi ju 30 i osmero.*)

---

*) Prispodobi to s krunovinami predjašnjimi!

U Tèrstu su dvie nižje realke, skopčane s glavnimi učionicami; u Gorici i Piranu svagdie je po jedna takova nižja realka; u Rovinju i Lošinju Malom zavedene su nižje škole pomorske. Podpunih višjih gimnazijah ima u Tèrstu, Gorici, i u Kopru; a jedan gimnazij nižji u Pazinu.

§ 299. Ime i gèrb.

Što će reći Primorje (tal. Litorale, niem. Küstenland), vidi se iz same ove rieči.

Ova krunovina diel je kraljevine Ilirije, koja se napominje u naslovu cesara austrijanskoga i koja osim krunovine ove obsiže još i Korušku i Kranjsku. S toga se i zove Primorje ilirsko, i razlikuje se dodatkom ovim od Primorja hèrvatskoga. Sva je prilika, da su Istri nadienuli ime ovo predrimski naseoci, došavši ovamo sa dolnjega Dunava (Istra). Imena: Gorica i Gradiška dolaze od gradovah istoimenih i izvora su slavjanskoga. Korien im je g o r a i g r a d. Ime Tèrst biaše već Gèrkom poznato kao Tergeste. Odkuda ime to proizhodi, nezna se.

U gèrbu kraljevine Ilirije vidi se u modru polju zlatan brod na vesla oblika starodavnoga. Gèrb tèrstjanski, polje zlatno i cèrljeno, poprieko je razpolovljen; gori je okrunjen cèrn dvoglav orao, a doli srebèrna prevornica i zlatan oštroperac (alabarda). Istra ima u modru polju greduću zlatnu kozu cèrljenih rogovah; Gorica pako štit, kosò na desnu razpolovljen; desna je polovica šest putih srebèrnimi i cèrljenimi prugami kosò na lievu razdieljena, a u polovici lievoj vidi se okrunjen zlatan lav u modru polju; Gradiška napokon ima zlatan i modar poprieko razpolovljen štit, kojemu je u sredini sidren kèrst od srebra.

§. 300. Kako se dieli krunovina ova.

Krunovinom ovom upravlja miestodèržac, koi stoluje u Tèrstu. Ovomu miestodèržcu podredjen je grad Tèrst (koi svoj magistrat imade) a i okoliš istoga grada; podredjeni su zatim miestodèržcu tomu i uredi kotarski.

§. 301. Grad Tèrst.

Grad Tèrst (talij. Trieste) ima sa okolišem svojim 1·6 kvadratne milje u povèršini, a stanovnikah zajedno s okolišem 104.000. Ovdie su u račun uzeti i baveći se tú tudjani; ovih je broj u Tèrstu poradi mornarah osobito velik, imade bo tudjanah preko 31.000 dušah. Grad Tèrst stere se na podnožju brežuljka, na kojem je sagradjena mala tvèrdjava, nedaleko od Krasa na radi, iz koje izlazi svake godine do 10.000 brodovah sa tovarom od 7—800.000 tonelatah. Od prilike isto toliko brodovah ulazi ovamo na godinu. Ako se uzme ulaženje u obzir, razmierje je natovarenih brodovah naprema praznim od prilike kao 9 prema 1; uzme li se u obzir izlaženje, tad je razmierje to od prilike kao 7 prema 3.

Najznamenitiji i najveličanstveniji je zavod grada ovoga dioničko družtvo Lloyda austrijanskoga, utemeljeno godine 1833. Glavna radinost družtva ovoga sastoji u parobrodarstvu, koje se od godine do godine sve većma razprostire i koje sada obsiže jurve more jadransko, vaskoliki istok (Levant), cèrno more do Trebizonda, Siciliju i rieke Pad, Tičin do jezera „Lago Maggiore.„ Za nauke brodarstvene i tèrgovačke ima u Tèrstu akademija pomorska i tèrgovačka; osim toga dèrži i podupire grad ovaj knjižnicu, muzej za starodavnosti i muzej zoologički. Na skrajnjem èrtu rade uzdiže se svietionik, prema kojemu leži bolnica iliti lazaret kvarantenski. Već u prastara vremena cvietalo je kèrstjanstvo u Tèrstu, i u poviestnici tèrštjanskoj napominje se množina svetih mučenikah, tako medju ostalimi sv. Just, koi je odvietnik grada i biskupije. Na piaci pod tvèrdjavicom stoji biskupska stolna cèrkva, dvojan hram, stranom iz četvèrtoga, stranom iz šestoga vieka.

§. 302. Okoliš tèrštjanski.

U okolišu tèrštjanskom imade više slovenskih selah. Na Krasu-gori nahodi se u uvali jednoj medju hrastovimi šumicami cesarska ergela Lipica.

Ovu je Hamilton, izvèrstan umietnik u slikanju konjah, naslikao na velikom kipu, koi se čuva u c. kr. belvederu u Beču. Selo

Občina na granici Krasa glasovito je radi miesta onoga, sa kojega se začudjenomu putniku na cesti, pošto je prevalio kèršnu pustopoljinu, ukazuje pèrviput obližnje, nego u nižini od 1260′ razliveno sinje more.

§. 303. Pokneženа grofija Gorica i Gradiška.

Pokneženа grofija Gorica i Gradiška ima 51 milju kvadratnu i 185.000 stanovnikah *). Glavni grad **Gorica** (talij. Gorizia) leži u plodnoj, vinovom lozom zasadjenoj ravni medju Krasom i dèržavnim lugom tarnovskim, a imade do 11.000 stanovnikah.

Na obližnjoj Kostanjevici počivaju sahranjene kosti prognanoga kralja francezkoga, Karla X., sina njegovoga vojvode Angoulêmskoga i obudovljene vojvodkinje Angoulêmske, koja biaše jedinica nesretne kraljice Antoinette. Nedaleko od Gorice leži varošica **Gradišče**; u njoj je star kasteo, koi je sada kaznište za težke zločince. **Oglej** (Aquileja, Aglar) na nižavi Soče rieke označuje miesto ono, gdie je niegda bila stara Aquileja, jedan od najvećih gradovah staroga carstva rimskoga. Čudnovat je prizor, u malenom ovom i neznatnom seocu viditi veliku stolnu cèrkvu, sagradjenu stranom u slogu na oble lukove i u toliko tvorinu iz 11. vieka, zatim obseban zvonik, dva preostanka iz one dobe, kada još patriarke imadiahu ovdie stolicu svoju. Prema jugu od Ogleja počima laguna, kojoj na samom kraju leži **Grad**, varošica, od koje se stanovnici većinom bave i hrane ribarenjem.

Okoliš od Gorice malen je doduše, ali vlada ipak ovdie u obradjivanju zemlje, u podnebju i u zemljištu samom tolika razlikost, kao što je nenalazimo u nijednom drugom kraju cesarevine.

Ovdie, t. j. medju Gradom i Triglavom, medju kastelom Dovinom, gdie se dočima Kras prema moru, i selom Viškom, gdie vodi cesta u mlietačku tvèrdjavu Palmanuovu, nahodimo izmienice čas žala morskoga čas pinijah, čas lagunah čas njivah, orizom posijanih, zatim i Krasa s burom, i nižave, na kojoj rodi kukuruz i loza vinova, a napokon i lugovah gorskih s dubovi (lužnici) i velegorja, sniegom pokrivena **).

---

*) Koliko je stanovničtvo odnosno?

**) Gledaj, da to protumačiš iz oblike zemljišta!

§. 304. Markgrofija Istra.

Markgrofija Istarska ima 85 miljah kvadratnih i 230.000 stanovnikah *), od kojih preko 32.000 živu na otocih kvarnerskih. Glavno je miesto: Pazin, tako prozvano od starodavnoga kastèla **) istoga imena, koi je sada svojina markezah Montecuccolah.

Istra imade na južnom svojem kraju dva blaga; jedina u svojoj vèrsti, kojim para neima u svoj cesarevini, jedno je bojna luka puljska, a drugo su rimske starodavnosti puljske.

Bojna je luka oda svuda zatvorena, duboka i sigurna kotlina morska, dovoljno prostrana, da se skloni u nju i najveće brodovje (flota), a i svagda jednako dobra i valjana s toga, što ondie neutiče nikakova rieka niti potok, i što joj je dno kamenito. Starodavnosti puljske jesu: gorostasan i, što se tiče zida izvanjskoga, dobro sačuvan amfiteatar, dug 366′, širok 292′ a visok 75′, sa 144 obla svoda u dva reda, koji su jedan nad drugim; zatim je ubav, fino sagradjen i urešen templo Rome i Augusta, sa stupovjem korintičkim; napokon su vrata od grobnice, tako zvana Porta aurata. Sadašnja Pula mala je varošica, koja je znatno procvietala po novih onih zavodih, koji se ovdie u novije doba utemeljiše za cesarsko pomorstvo (Marinu).

Morski grad Rovinj najveći je grad u Istri, ima bo do 10.000 stanovnikah. Prema kopnu opasan je grad ovaj šumom maslinovom.

Stanovnici ovdašnji vèrstni su mornari. — Kèrstjanskimi starodavnostmi odlikuje se Poreč, imade bo dobro sačuvanu i stranom još starinskimi napravami oskèrbljenu stolnu cèrkvu, koju je biskup Eufrazio sagradio oko god. 540. — Pri Piranu i Kopru imade morskih solanah, koje na godinu daju blagajnici dèržavnoj preko 600.000 centih soli. Unutri u pokrajini stere se na obali Kvieta rieke hrastovi lúg matavunski, iz kojega c. kr. marina vadi stranom gradjevinu, potrebitu za brodove. Nedaleko odovuda nahodi se gali-

---

*) Koliko je stanovničtvo odnosno? Prispodobi to s Goricom i s Gradiškom!

**) Gdie je u pokrajini!

čarnica i stipsarnica St. Pietro, koja daje do 800 centih galice, i isto toliko stipse. Nedaleko od utoka Arse nalaze se ugljenici karpanski, koji daju do 75.000 centih kamenita ugljevja.

Spada k Istri još jedna višava, kao južna produljina Krasa gore, t. j. tako zvana Čičevina. Stanovnici višave ove, Čiči, koji sada hèrvatski jezik govore, stranom su nomadi, t. j. nestalna prebivališta; oni bo silaze sa svojimi ovcami zimi u primorske krajeve jugo-zapadne Istre, i borave ondie tja do prolietja u zimozelenih tamošnjih šumicah. — Na otocih kvarnerskih odlikuje se Lošinj Mali svojimi mnogobrojnimi gospodari od brodovah i svojom izvèrstnom, mnogo polaženom lukom.

Odsiek X.

Kraljevine Hèrvatska i Slavonija

(ujedno s hèrvatsko-slavonskom Krajinom vojničkom).

---

§. 305. Položaj.

Kraljevine Hèrvatska i Slavonija, sjedinjene u jednu krunovinu, i to bez hèrvatsko-slavonske Krajine vojničke, dva su komada zemlje, koji se na jednom samo miestu dotiču medju sobom, i koji ukupno imadu povèršine 307 miljah kvadratnih. Hèrvatsko-slavonska Krajina vojnička sa 339 kvadratnih miljah sastoji iz tri komada; jedan se na jugu Hèrvatske i Slavonije proteže uzduž granice dèržavne; drugi zalazi poput dràge izmedju obih krunovinah unutra u dèržavu, a tretji je sasvim razlučen i leži u jugoistočnom uglu Kranjske. Krajina vojnička i krunovina hèrvatsko-slavonska jedan su okoliš zemaljski. Veći zapadni kraj krunovine, Hèrvatska gradjanska, sa 179 kvadratnih

svojih miljah, i Krajina hèrvatska sa 276 miljah kvadratnih diel su Krasa i jugo-istočnih predgorjah od planinah; manji pako istočni kraj t. j. Slavonija gradjanska sa 128 miljah kvadratnih, i Krajina slavonska sa 63 milje kvadratne diel su samo predgorjah planinskih. Na zapadu plâče zaton riečki Primorje hèrvatsko; a s istoka uzduž Dunava, Drave i Save prelazi velika ugarska ravan u slici od drâgah u Slavoniju i Hèrvatsku *).

§. 306. Predgorja od planinah.

Sieverni èrt svekolike krunovine a imenito kraljevine Hèrvatske onaj je kut, koi se stere medju Murom i Dravom, t. j. Medjimurje (magj. Muraköz). U Medjimurje ovo pruža se skrajnji kraj one povorke od brežuljakah, koji su u Štajerskoj poznati pod imenom Goricah slovenskih, i koji nisu ino, nego predgorja jedne grane planinah pèrvobitnih.

Izmedju onih miestah, gdie rieke Drava i Sava ulaze u zemlju, hvata se krunovine ove ona okončina od Karavankah, koja se zove Gora makolska, i odciepljuje se od iste okončine kosa jedna od gorah, koja diljem, nego pod različitimi imeni prolazi pravcem prema jugo-istoku kako Hèrvatsku i Slavoniju tako i onaj diel Krajine vojničke, koi je posred njih. U gradjanskoj Hèrvatskoj zove se ova kosa: Ivančica, Željeznica i Kalnik, u Krajini hèrvatskoj: Reka i Bilo, u Slavoniji pako: Cèrni Vèrh, Papuk, Bieli Vèrh, Kèrndija i Kestenovi Vèrh, i padajući odavde sve nižje ukazuje se većinom kao neznatni brežuljci i kao slabo uzvisite ravnice. Svakolika ova kosa dèrži se, nego odmaknuta na niekoliko miljah, tieka Drave rieke, a pruža se iz

---

*) Kolik je vaskoliki ovaj okoliš zemaljski? S kojimi krunovinami graniči? Pod kojom je duljinom i širinom? Ka kojemu dielu cesarevine spada?

nje kosim pravcem prema Savi više kosanjicah, koje u hèrvatskoj Krajini vojničkoj i u Slavoniji čine s glavnim gorjem dvogubu, stranom istorazstupnu povorku i izvode na ovi način prijatnih gorskih dolinah medju nižinom dravskom i savskom, kao što n. pr. vidimo pri gorah garičkih i bèrleničkih, gorah požežkih i dilskih, koje se kao brežuljci sdružuju na desnoj obali Dunava s Fruškom-Gorom.

§. 307. Koliko je od Krasa u krunovini hèrvatsko-slavonskoj.

Izmedju Save rieke i mora jadranskoga produljuje se Kras od Primorja i od Kranjske ovamo u zemlju ovu i napunjuje ju svojimi hridnimi zaravanci, koritastimi uvalami i lievkastimi dubinami, posried kojih stèrče u vis pojedine višje glavice.

Kao najvišje izmierene glavice u gradjanskoj Hèrvatskoj poznate su: Bitoraj pri Fužinah (4300') i Tisovac kod Lokavah (2700').

Imenito u Krajini vojničkoj prikazuje se Kras kao višava sa dva gorja, koja nisu ino nego produljene višine visokoga Krasa. Gorja ova uzpinju se u pojedinih glavicah na 4—6000'.

Kosa uz primorje zove se Velebit; klisure Svetoga-Bèrda uzdižu se do 5559'. Gorje ovo neima obćenitoga imena; pojedina su mu imena: Velika i Mala Kapela, Plešivica i Čemernica. K Velikoj Kapeli spada Bielolazica (6000') i zatubasti Klek (5210'). Od Kapele prema istoku spušta se višava ova medju Unom i Kupom kao gore Petrove i Zrinjske malo po malo k Savi rieci i lišava se svoga svojstva kraškoga. Nego i od istočne ostèrmine visokoga Krasa ima nešto krunovina ova; gorjanačke (uskočke) bo gore zapremaju maleni onaj komad Krajine vojničke, koi se, sasvime oddieljen od ostale Krajine, nalazi na granici Kranjske.

§. 308. Nižava.

Na Dravi i Savi steru se dvie dràgaste produljine od velike nižave podunavske i potiske, i to na Dravi tja do

uštja Mure rieke, a na Savi, stišnjene pri Brodu, tja do Zagreba.

§. 309. Oplavina.

Oplavina ovoga okoliša zemaljskoga dvostruka je; jedna je na zapad prema moru jadranskomu, a druga na istok prema moru cèrnomu. Kud i kamo veći diel pripada oplavini istočnoj. Svekolike vode njezine teku Dravom i Savom u Dunav.

§. 310. Područje Drave (Podravlje).

Drava ulazi preko granice nedaleko od štajerske varoši Ormuša, i počamši od uštja Mure rieke sieverna je granica krunovini sve do onoga miesta, gdie se i sama niže Osieka izlieva u Dunav. U krunovini ovoj prima Drava u se osim Mure još samo niekoje neznatne potočiće, koji joj dolaze od juga; tako imenito u gradjanskoj Hèrvatskoj Bednju, na kratkom svojem tieku unutar Krajine hèrvatske Bistru, a u Slavoniji Karašicu.

Drava je tieka neuredna, i puna otokah (adah) i barah, uz obalu razlivenih. Nebrojene bujice, koje sa šumovitih grebenah razvodja medju Dravom i Savom teku prema sieveru, dopiru većinom samo u dolinu podravsku, te tú se razlievaju u bare i močvare, neimajući pravoga uštja u Dravu rieku.

§. 311. Područje Save (Posavlje).

Sava ulazi u gradjansku Hèrvatsku nižje štajerske varošice Brežacah i prosieca ju pravcem prema jugo-istoku poprieko tja do uštja Kupe potoka. Odavde počamši teče Sava kao granica medju Hèrvatskom gradjanskom i vojničkom, dokle god sasvime neunidje u Krajinu. A unišavša ovamo teče dalje prema istoku neprestano Krajinom vojničkom, niti se igdie više hvata Slavonije gradjanske. Na desnoj obali prima u se u gradjanskoj Hèrvatskoj Kupu, u

Krajini Unu, na lievoj u gradjanskoj Hèrvatskoj Krapinu a u Krajini Časmom umnoženu Lonju, kojoj blizu uštja stere se veliko, čestim poplavam izvèrženo Lonjsko polje, koje se od mnogo jurve godinah mnogim trudom presušuje, budući sva prilika, da bi se time zadobilo zemlje tako plodne, kakove malo imade u cesarevini. U Krajini vojničkoj izlievaju se u Savu veliki i mali Strug i Orljava, koja joj dolazi iz Slavonije.

Od potokah ovih, koji se izlievaju u Savu, najznamenitija je **Kupa**. Gotovo u svem svojem tieku rieka je granična, i to najprije k sieveru prema Kranjskoj, zatim k jugu prema Krajini vojničkoj, i kao takova vijuga se kroz mnoge tiesne japage, dok nedaleko od Karlovca stigne na nižavu, gdie tekući plodonosnom dolinom brežuljastom izlieva se napokon u Savu. Znatniji potoci, koji dolazeći iz Krajine vojničke, utiču u Kupu, sliedeći su: **Korana**, koja na istočnom obronku male Kapele izvire iz plitvičkih gorskih jezerah i slapovah, zatim **Glina**, na malu samo daljinu granični potok cesarevine, i napokon **Petrinja**. **Una**, jedva odmaknuvši se niešto malo od izvora svoga, dieli se iz krunovine ove i iz cesarevine, nego dotiče se je kašnje opet, i teče tada tja do uštja svoga kao granica dèržave austrijanske. Od uštja dravskoga počamši teče Dunav kao granica, koja dieli Slavoniju od Vojvodovine sèrbske.

§. 312. Kraj primorski i područje pravih potokah kraških i jezerah.

K oplavini zapadnoj spada kraj primorski. Osim niekojih, posve neznatnih potočićah pobriežnih teče u more jedina **Zèrmanja** i to kroz Dalmaciju.

Izmedju kose primorske, Kupe, Korane i gornjega tieka Une rieke stere se širok prediel samih jamah i uvalah koritastih. Vode od ovih jamah i uvalah gube se u špilje iliti ponore, a kad silna kiša udari, onda, umnožene nebrojenimi neznaš odkud prosukljujućimi vrutci, poplavljuju okolicu, budući da ponori mnogu ovdie slivenu ovdu upijati mogu samo malo po malo. Pojavah ovih, Krasu vlastovitih,

t. j. jezerah povremenih neima nigdie tako raznovèrstnih i toli mnogobrojnih.

Većina kraških potokah i potočićah nahodi se prema zapadu od male Kapele; i svikolici ti potoci i potočići izlievaju se po svoj prilici u more jadransko. Najznamenitiji su potoci kraški: Lika i Gačka. Lika izvire pri Medaku, prima u se mnoge potoke na ličkoj visokoj ravni, i pri Lipovom-Polju izpod Kosina nestaje je u ponor. Ovaj ponor, kad udare mnoge kiše, zamulji se, i nemogući s toga primati u se silne vode, ostaje ondie kadikad podosta duboka mlaka. Gačka izvire iznad Leščah, dieli se pri Otočcu na dva rukava, od kojih jednoga pri Švici, drugoga pri Bèrlogu nestaje u ponor. Pri Sv. Gjurgju izvire na briegu morskom na hvat široko voda nieka, koja, prevalivši u tieku svojem do 100 koračajah, izlieva se u more, i koja po svoj prilici nije ino, nego u more utičuća Gačka i Lika. Dobra, Mriežnica i Miežnica teku miestimice pod zemljom, i vode njihove izlievaju se u Kupu.

Plitvička jezera na istočnoj oplavini Male Kapele ukazuju se kao divan prediel sa 7 kotlinah. Prediel je bi reć od naravi razdieljen na više zatavanakah, a rečenim kotlinam dolazi voda po tom, što se odticanje svakoga jezera klisurami stišnjuje od svakoga gornjega zatavanka k nižjemu, i što se time višje jezero u raznovèrstnih slapovih izlieva u nižje.

§. 313. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

Podnebje, izim višjih gorskih predielah hèrvatskih, posvuda je blago; u Slavoniji je blažje, nego i vlažnije i nezdravije, nego li u Hèrvatskoj.

Bilinstvo nalići na zapadnom kraju bilinstvu kraških predielah Kranjske, a na istoku onakovo je, kao što je na velikoj nižavi podunavsko-potiskoj, nego s tom razlikom, što ovdie neima bilinah pustopoljinskih, nasuprot pako imade bilinah močvarnih.

Ista ova razmierja postoje i glede živinstva.

§. 314. Stanovnici.

Broj stanovnikah iznosi u okolišu gradjanskom 865.000; medju ovimi ima okruglim brojem 600.000 Hèr-

vatah, 200.000 Sèrbaljah, 7000 Niemacah, 5000 Magjarah, 2000 Talijanah, 3000 Židovah, 2000 Slovakah i Čehah, i niekoliko Gèrkah.

Niemci su u Hèrvatskoj samo stanovnici od gradovah, a u Slavoniji imade ih kao naselacah medju stanovničtvom seoskim. Magjarah ima poglavito u Slavoniji, gdie u niekoliko selah izklopno oni živu. Talijanah ima razsutih po Primorju, a i u znatnom broju kao stanovnikah primorskoga grada Rieke.

U Krajini vojničkoj ima stanovnikah do 674.000. Medju ovimi je do 538.000 Hèrvatah, 133.100 Sèrbaljah, 200 Rumunjah, 300 Magjarah, 2000 Niemacah i 300 od različita plemena *).

Na jugo-zapadu krunovine tja do uštja Lonje rieke i u Krajini varašdinskoj živu Hèrvati i Sèrblji miešovito, a u regimenti gradiškoj i brodskoj gotovo sami Hèrvati. U primorskom gradu Senju ima preko 200 Talijanah.

§. 315. Vierozakon.

Stanovnici gradjanske Hèrvatske i gradjanske Slavonije većinom su viere katoličke.

Imade imenito katolikah od prilike 756.000, zatim 86.000 viere gèrčko-nesjedinjene, 4000 vieroizpoviedanja helvetičkoga, 700 gèrčko-sjedinjenoga, 300 augsburžkoga, i napokon 3000 Židovah. Oni, koji su viere gèrčko-nesjedinjene, svikolici su Sèrbi, a protestanti su većinom Magjari.

I u Krajini vojničkoj imade cèrkva katolička najviše sliedbenikah; a najjačja je do nje cèrkva gèrčko-nesjedinjena.

Imade t. j. u Krajini od prilike 420.000 katolikah, 5330 sliedbenikah viere gèrčko-sjedinjene, a 242.000 viere gèrčko-nesjedinjene; zatim 700 dušah vieroizpoviedanja evangeličko-augsburžkoga, a niekoliko helvetičkoga, i napokon 20 Židovah.

---

*) Koliko je stanovničtvo ukupno? U kojem su razmierju pri stanovničtvu plemena pojedina?

13*

Katolici su pod arcibiskupom zagrebačkim, zatim pod biskupi djakovačkim, pečujskim i modruškim (koi stoluje u Senju u Krajini vojničkoj).

Većina Hèrvatske gradjanske, zatim sieverni kraj Krajine vojničke i zapadni kraj gradjanske Slavonije spadaju pod arcibiskupa zagrebačkoga; jugo-istočni kraj gradjanske Slavonije i istočni kraj vojničke Krajine spada pod biskupa djakovačkoga, a kotar valpovački, koi se stere na sievero-istoku Slavonije, pod biskupa pečujskoga; primorski okoliš napokon ujedno sa najgornjim krajem okoliša pokupskoga i s okolišem Une rieke pod biskupa modruškoga. Osim toga ima krunovina ova jednoga biskupa gèrčko-sjedinjenoga, kojemu je stolica u Križevcih u Hèrvatskoj, i dva biskupa gèrčko-nesjedinjena, od kojih stoluje jedan u Plaškom (t. j. vladika karlovački) a drugi u Pakracu.

§. 316. Kako je stanovničtvo razdieljeno?

Stanovničtvo okoliša gradjanskoga i Slavonije gradjanske prebiva u 9 gradovah, 53 tèrgovišta i 2968 selah, a stanovničtvo Krajine vojničke u 7 gradovah, 8 tèrgovištah i 1500 selah.

U gradjanskoj Hèrvatskoj šest je samo gradovah, koji imadu stanovnikah po 10.000 ili preko 10.000; neima nijednoga miesta sa 20.000 stanovnikah.

§. 317. Zašto je ustrojena Krajina vojnička?

Krajina vojnička ustrojena je malo po malo, i to u svèrhu, da je na medji cesarevine svagda kao živ bedem i kao živo branilište proti Turkom. S toga i smieraju svekolike uredbe poglavito na to, da bude u Krajini svagda dovoljno momakah za oružje i da se isti biraju i viežbaju u oružju.

§. 318. Zadruge kućne.

Obćine sastavljene su iz zadrugah kućnih, t. j. iz porodicah iliti obiteljih na način patriarkalni sjedinjenih.

Svaka ovakova zadruga kućna imade svoga domaćina i svoju domaćicu, koje izabiraju članovi obitelji, imajući pravo odvietovanja. U pravilu je najstarji, sposobni i od službe prosti čoviek domaćin, a žena njegova domaćica. Nesamo zemlje, sgrade i stvari pokretne, koje spadaju k zadruzi kućnoj, nego i sve ono, što zadruga steče zajedničkimi silami, zajednička je svojina, iz koje se podmiruju troškovi kućni i uzdèržavaju svi članovi od obitelji.

Propisi ovi, što se tiče bitnosti, nisu ino, nego na čast zakona uznešen starodavni slavjanski običaj u obziru vlastničtva od zemlje.

§. 319. Dužnost služenja pod oružjem.

Svaki mužki stanovnik Krajine vojničke, koi u njoj imade imietka nepokretna i koi može nositi oružje, podvèržen je dužnosti služenja pod oružjem. Dužnost ova sastoji u čuvanju i branjenju granice zemaljske, u uzdèržavanju sigurnosti unutarnje, i u dužnosti: ići u boj i izvan zemlje u službi cesarskoj.

§. 320. Kordun.

Kordun imenuje se ona povorka od čardakah, koja se proteže uzduž medje dèržavne, i to većinom uzduž Une i Save. Na svakom ovakovom čardaku ima svagda po niekolicina momakah, koji se redom šalju ovamo, da neprestano straže po kordunu, koi je ujedno i kao zapor, da se nebi kuga preniela u krajeve naše.

§. 321. Obćine vojničko-krajišničke (komuniteti).

Od dužnosti ove, t. j. služiti pod oružjem, a i od dužnosti živiti u zadruzi kućnoj, oprošteni su stanovnici Baga, Senja, Petrinje, Kostajnice, Belovara, Ivanića i Broda, a tako i drugi ljudi pojedini, i podvèrženi su samo obćenitoj

dužnosti vojničkoj kao što i stanovnici ostalih krunovinah, nego i posieduju za to vèrlo malo zemaljah. Obćine gradovah ovih zovu se obćine vojničke iliti **komuniteti**.

Stanovničtvo ovih obćinah, koje iznosi do 14.000 dušah, nije sadèržano u pojedinih onih brojevih, gdie se navodi stanovničtvo od regimentah.

§. 322. Iznimno stanje, u kojem je gospodarstvo narodno.

Iz osobitoga iznimnoga stanja, u kojem se nahodi gospodarstvo narodno, dolazi, da je tèrgovina i obèrtnost ponajviše stegnuta na obćine (komunitete) vojničke, dočim se većina stanovnikah zabavlja poljodielstvom i raznom radnjom kućevnom, te podmiruje time svoje vèrlo proste potreboće, t. j. namiče sebi hranu, odielo, obuću i prebivalište.

§. 323. Sirovi proizvodi rudstva.

Proizvodi rudstva vèrlo su neznatni, i ako izuzmeš kamenje gradjevno, kopaju se gotovo samo u onom kraju Hèrvatske, koi spada u područje cèrnoga mora. Ovi su proizvodi: sumpor, zlato prano, željezo (od kojega se 8000 centih dobiva na godinu u Krajini) i ugalj smedji.

Velika je obilatost toplicah rudnih. Većina je tih toplicah sumporna i gvozdovita; niekoje imadu nada (ocila) u sebi. Vriedno je ovdie napomenuti toplice Lipičke, izobiljujuće jod-natronom, zatim vrutak od nafte pri Cerniku.

§. 324. Sirove plodine bilinstva.

U okolišu gradjanskom (civilnom) plodovitih je 87% od zemljišta; od ovoga svega ide preko polovice na šume. Manja polovica većinom je zemlja oraća, a livade i pašnjaci zastiru ovdie svega niešto samo preko 4000; vinogradi do 1500, vèrti do 700 jutarah; u Krajini pako, gdie je u obće

od zemlje plodovito 79%, imenito u zapadnom gorskom kraju, velike prostorine zapremaju pašnjaci. U Hèrvatskoj rodi odveć malo žita, u Slavoniji nasuprot toliko, da nješto i pretiče. U Slavoniji sije se poglavito pšenica, a u Hèrvatskoj kukuruz.

Sočiva, imenito graha (pasulja), vèrlo se mnogo sije u Slavoniji, njime bo se stanovnici, a osobito oni, koji su viere gèrčko-nesjedinjene, imajući stroge poste, poglavito hrane uz podobar diel godišta. Vino, kada je lietina srednje ruke, iznosi preko tri i pol miliuna vedarah; nego se neda odveć dugo dèržati, akoprem je dosta jako; potroši se ponajviše u zemlji. Od povèrtalja znamenit je kupus (zelje) i cèrljeni luk (kapula); od voća najviše imade šljivah, od koje peku šljivovicu, i kestenah, kojih osobito u Slavoniji imade čitavih šumah. Šume, izim Primorja, većinom golietnoga, u dobrom su stanju, a ponajviše su šume hrastove, bukove i grabove; nego mnoge se nesieku redovito, i to s toga, što se radi odveć loših putevah nemogu dèrva razvoziti, kao što bi trebalo.

Krajina vojnička neplodna je u gori, a navlastito u predielu kraškòm, nerodi bo u njoj žita ni toliko, koliko tamošnjemu stanovničtvu za hranu treba. Za nižavu nasuprot, ako nije močvarami zastèrta, može se reći, da spada medju zemlje plodovite.

Po gorah, imenito na zapadu, zemlja je lošija, a način gospodarenja iliti težanja vèrlo je nedostatan. Glavni je plod kukuruz; a za kukuruzom dolaze: pšenica, zob, raž, ječam, pir, proso, helda, grah i kèrtola (krumpir). Loza vinova donosi do 300.000 vedarah vina. U gradiškoj i brodskoj regimenti najviše se od voćakah nastoji oko šljive, iz koje sviet peče žganicu iliti rakiju, poznatu pod imenom „šljivovice." Prihod od šumah može se uzeti na 750.000° dèrvah, nego pod kolicinom ovom razumievaju se dèrva gradjevna. U gorskih šumah glavna su dèrva: cer, lužnik, bukva, omorika, jela i brez. Šume uzduž Kupe i Save pune su ogromnih hrastovah, koji daju izvèrstnu gradju za brodove.

§. 325. Sirove plodine živinstva.

Već odtuda, što u mnogih krajevih malo pašnjakah imade, može se slutiti i suditi, da je i marvinstvo u lošem

stanju; jedino plodjenje svinjah znatno je osobito u Slavoniji, gdie su mnoge šume hrastove, i gdie dakle i mnogo žira imade.

Vriedno je napomenuti i veliku množinu tukacah (purah) u Hèrvatskoj i jako pčelarstvo u kraljevini jednoj i drugoj, zatim španjolske ovce (merinovke), što ih dèrže niekoja bogatija zemaljska gospoda u Hèrvatskoj i Slavoniji.

Svila hèrvatska vèrlo je tanahna (fina), nego je imade odveć malo; nešto više svile daje Slavonija.

U Krajini vojničkoj imade, istina, marve mnogo, nego je svakolika loše pasmine.

Konji su maleni, osobito po gorah; rogata je marva sitjušna, neznatna, i dèrži je sviet gotovo samo da tegli i da se plodi; od ovce dobiva se vuna, gotovo samo gruba, i to za potrebu domaću, a dèrže ju ljudi poglavito za to, da ju kolju i da se njome hrane. Poniešto je znatnije plodjenje svinjah, zatim pčelarstvo i svilarstvo.

§. 326. Obèrtnost.

Škveri u primorju, gdie se grade brodovi, i tvornice u Rieci i blizu Rieke, u kojih se u veliko melje muka (brašno), pravi papir (hartija), izvode razne tvorine kemičke i tke grubo platno (za jedra), zatim staklane u Zvečevu u županiji požežkoj i u Osredku u županiji zagrebačkoj najznatniji su obèrtni zavodi Hèrvatske gradjanske.

Imade osim toga još niekoliko tvornicah, u kojih se pravi bielo kameno posudje (Steingut), čisti i priredjuje strieš, i proizvodi kava vodopijna (od cikorije). Slavonac provincijalac pravi sám sukno za gunjac, kojim se odieva, a žena mu tke platno najfinije.

U Krajini vojničkoj ograničena je obèrtnost gotovo sasvime na domaće rukotvorine ženah, i na rukotvorine ono malo zanatnikah, koji živu poglavito po obćinah vojničkih, i koji podmiruju potreboće miestah obližnjih.

Što se tiče rukotvorinah, zanimaju se žene poglavito tkanjem platna i pasacah (šerita). Od razne tkanine, lanene i vunene, prave

pèrteninu (rubeninu) i odieću, zatim navlastito pregače, velence (ćilime), pokrovce, torbe, bisage, pojaseve, obojke i plašteve. — Parnu makinu imade svilara u Novoj-Gradiškoj. Svilarah imade takodjer u Belovaru, Vinkovcih, Kostajnici, Petrinji i Glini. Gradjenje brodovah na Savi u Jasenovcu a zatim u Senju dosta je znamenito.

§. 327. Tèrgovina.

Većina stanovnikah Hèrvatske i Slavonije netroši robe kolonialne, a nezna ni za mnoge druge stvari finije. S toga, ako izuzmeš okoliše slobodnih lukah u primorju, dosta je neznatna tèrgovina uvozna. Stvari, koje se izvoze, jesu poglavito: žito, dùge, sumpor, kèrpe (tralje), vino, šljivovica, kèrmad, suhe šljive. Ovu krunovinu prosieca najprečji onaj put, koi od ugarske velike ravni, obilne ove žitnice, vodi k zapadu i imenito k moru. Gotovo svakolika roba ide Savom do Siska i dalje Kupom do Karlovca, gdie se počima krasna cesta „Ludoviceja“ zvana, koja se svèršuje u Rieci.

Dobrih uharnih godinah iztovarivalo se je u Karlovcu više miliunah centih robe, ponajviše žita. Budući da su sredstva, potreqita za odpremanje, bila vèrlo nedostatna, s toga i tèrgovina ova provozna nemogaše zadugo valjano procvietati i zanimaše se gotovo jedino žitom i dèrvi. Nego odkako učini dunavsko parobrodarsko družtvo, da joj parnici plove i Savom riekom, umnoža se i tèrgovina ova i steče znamenitost, koje neimadiaše do onda.

Znamenit diel provozne tèrgovine ide Krajinom vojničkom.

Za tèrgovinu ovu najvažnije je miesto Brod. Četiri su luke morske u Krajini vojničkoj, t. j. u Senju, Bagu, Sv. Jurju i Jablancu, nego od svih njih jedina je senjska poniešto znamenitija. Brodovah izlazi i ulazi svega do 2300; a tovar iznosi pri uvozu do 25.000, pri izvozu pako do 40.000 tonelatah. Najpoglavitije stvari, koje se uvoze, jesu sol i žito; a koje se izvoze: dèrva, marva, šiške, potaša i kože. Tèrgovačku i obèrtničku komoru imade Zagreb, Rieka i Osiek.

§. 328. Ceste.

Na kopnu su glavne vodene ceste: Dunav, zatim navlastito za parnike do Osieka Drava, a do Siska Sava. Dalje gore plove po Dravi i po Savi samo pomanji brodovi plosnati. Po Kupi od Karlovca do Siska plove vèrlo dugi i uzki splavi, koji se tumbasi zovu. Isto je tako i na Uni.

Izim ceste Luđoviceje, koja ide od Karlovca do Rieke, nisu drumovi bili ni dosta dugi ni dosta dobri; nego u najnovije doba počeše graditi ceste u veliko, te time uklanjati nevolju ovu, i u istinu već je podobro i uklonjena. Drumovi u Krajini vojníčkoj kud i kamo su bolji i mnogobrojniji, nego li u zemljah susiednih.

Najbolji a ujedno i najvažniji su drumovi: drum Josipov od Karlovca do Senja preko velike Kapele, zatim drum dalmatinski preko Velebita, i lički u Bag i Zadar.

Mrieža gotovih jur željeznicah, što se stere po ostaloj cesarevini, nije još dopèrla u ovu krunovinu.

§. 329. Škole.

Krunovina ova (bez Krajine vojničke) imade 288 pučkih učionicah, medju ovimi 21 glavnu školu.

Od 100 diece, koja su za školu, polaze ju 40 i šestero *). Podpunih nižjih realkah ima u Zagrebu, Varaždinu i Rieci. Rieka ima i višju školu nautičku. U Karlovcu i Požezi nalazimo nižjih gimnazijah, a u Zagrebu, Rieci, Varaždinu i Osieku gimnazijah višjih.

Krajina vojnička svakolika ima 799 pučkih učionicah, medju ovimi 19 učionicah glavnih **).

Od 100 diece, koja su za školu, polaze ju 50 i dvoje. Učionice pučke ili su učionice carske (erarske), gdie se o trošku blagajnice dèržavne poglavito obrazuju podčastnici za regimente krajišničke,

---

*) Prispodobi to s drugimi krunovinami!

**) Na koliko stanovnikah dolazi po jedna pučka učionica? Prispodobi to s drugimi krunovinami!

i gdie se u tú svèrhu predaju nauci osobito u jeziku niemačkom, ili su pako učionice narodne, gdie se o trošku obćinah predaje nauk u jeziku materinskom.

Nižjih realkah od dva razreda ima u Rakovcu blizu Karlovca, u Belovaru i Gospiću, a višjih gimnazijah u Senju i Vinkovcih.

§. 330. Ime i gèrb.

Hèrvatska i Slavonija imena su slavjanska.

Pèrvo ime (Hèrvatsku) nadienù slavjansko pleme istoga imena (t. j. Hèrvati) zemlji, koju biaše naselilo; a drugo ime (Slavonija) nastà kašnje stopram u srednjem vieku po tom, što se obćenito ime Slavjanah preni najprije na svu zemlju medju Dravom i Savom, a kašnje na istočni samo kraj njezin.

Gèrb kraljevine Hèrvatske štit je od srebra i boje cèrljene, razdieljen poput škaknice na 25 poljah. Gèrb kraljevine Slavonije modar je štit, na kojem izmedju dvie srebèrne rieke, poprieko tekuće, tèrči na desno kuna prirodne boje u zelenu polju. Nad gornjom riekom blista se zlatna zviezda.

§. 331. Kako je Hèrvatska i Slavonija razdieljena.

Gradjanska Hèrvatska i Slavonija podčinjene su miestodèržtvu u Zagrebu. Glava miestodèržtva hèrvatsko-slavonskoga zove se ban, koi je ujedno vèrhovni kapetan u Hèrvatskoj i Slavoniji, gubernator i zapoviedajući gjeneral u Hèrvatskoj i Slavoniji, gubernator riečki i predsiednik stola banskoga. Upravno područje miestodèržtva ovoga dieli se na pet županijah; od kojih županije zagrebačka, varaždinska i riečka čine kraljevinu Hèrvatsku, a županije požežka i osiečka kraljevinu Slavonsku.

Za hèrvatsko-slavonsku Krajinu vojničku ima u Zagrebu pokrajinsko glavno zapoviedničtvo.

Hèrvatsko-slavonska Krajina vojnička dieli se na Krajinu karlovačku, varaždinsku i banovačku, koje sve ukupno zovu se Krajina hèrvatska, i na Krajinu slavonsku. U Krajini karlovačkoj četiri su regimente, t. j. lička, otočka, ogulinska i slunjska; u Krajini varaždinskoj dvie, imenito: varaždinsko-križevačka i varaždinsko-gjurgjevačka, a u Krajini banovačkoj takodjer dvie, t. j. pèrva i druga regimenta banovačka. Slavonska Krajina imade dvie regimente, t. j. brodsku i gradišku. Piešačke su svekolike ove krajišničke regimente kako hèrvatske tako i slavonske.

§. 332. Pokrajinski glavni grad Zagreb.

Glavni grad kraljevine Hèrvatske a ujedno i svekolike krunovine, Zagreb, podčinjen je neposredno miestodèržtvu. Grad ovaj ima 16.000 stanovnikah; raztrešen je stranom po bèrdu, stranom u tiesnoj dolini i po ravnici savskoj, a sastavljen je iz tri diela kao tri grada i iz više predgradjah.

Stan iliti palača arcisbiskupova starodavan je, zidom i kulami opasan kasteo, kojemu u dvorištu nahodi se veličanstvena, na izmaku 15. vieka sagradjena stolna cèrkva, koja se uvèrštjuje medju najkrasnije tvorine gotičke, što ih imade cesarevina. Medju cèrkvami zagrebačkimi odlikuju se još liepotom svojom cèrkva sv. Katarine i cèrkva sv. Marka.

Za višje nauke imade Zagreb učilište bogoslovno i c. kr. pravoslovnu akademiju. Oko razvitka jezika narodnoga i književnosti narodne nastoje: Matica ilirska, družtvo za poviestnicu jugo-slavensku i muzej narodni. Stol banski, kojemu je siedište u Zagrebu, višji je zemaljski sud ove krunovine.

§. 333. Županija Zagrebačka.

Županija Zagrebačka, južno-istočni hèrvatski okoliš posavski (90 miljah kvadratnih, 245.000 stanovnikah), odlikuje se znatnim svojim obiljem željeza, dèrvah, vina i

šljivovice. Vlast županijska stoluje u Zagrebu. Od Zagreba prema jugo-istoku stere se Turovo-polje, u kojem su posiednici svikolici plemići.

Nedaleko od tèrgovišta Samobora, Zagrebu na zapad, leži željeznik Rude zvani; željeznik ovaj, u kojem radi do 100 poslenikah, daje do 100.000 centih željeza.

Na utoku Korane u Kupu leži Karlovac, znamenit grad tèrgovački, osobito za tèrgovinu provoznu. Veliki su ovdie sajmovi sedmični (nedieljni).

Grad ovaj imade ime svoje od arkivojvode Karla II. od Štajerske, koi ga godine 1579 sagradi kao graničnu tvèrdjavu proti Turkom. Utvèrdjen je još i dan danas.

U tiesnom onom kutu, gdie se izlieva Kupa u Savu, nahodi se Stari Sisak, takodjer miesto tèrgovačko. Parnici savski neplove od Siska dalje uz vodu; a roba se odavde pretovariva većinom na brodove pokupske.

Miesto ovo biaše u vrieme Rimljanah znamenit grad (poznat pod imenom Segeste i Siscia) i imadiaše stolicu biskupsku. Izza kako Hèrvati osvojiše svoju sadašnju zemlju, stolovahu u Sisku vladari Hèrvatah panonskih. Sada se ovdie u veliko grade brodovi.

§. 334. Županija Varaždinska.

Županija Varaždinska, sa 60 miljah kvadratnih i sa 258.000 stanovnikah; hèrvatsko ovo Podravje i diel ovaj područja Krapine (Save) odlikuje se izvèrstnim vinom, sumporom, zlatom i toplicami. Nedaleko od Drave leži na ravnici liepo i dobro sagradjeni grad Varaždin, u kojem je stolica vlasti županijske.

Kod Krapine nahodi se u gori makolskoj veliki sumporni rudnik Radoboj, kojega rude imadu u sebi do 85 postotakah čistoga sumpora. Vadi ga se na godinu 4—5000 centih. Često se kopa ovdie kamenje, na kojem je vidieti dobro-sačuvanih odtisakah od raznovèrstnih prasvietskih bilinah i životinjah, a osobito od bubah (rezavacah). Pri Varaždinu i pri Krapini imade sumpornih toplicah. Pèrve one, t. j. varaždinske bile su već Rimljanom poznate kao

Thermae Jassae. Na polu-otoku medju Murom i Dravom, imenito pri Stridovi rode vina, koja, što se tiče izvèrstnosti, nisu lošija od susiednih lutomerskih. Na ravnici polu-otoka ovoga stere se plodna i marljivo obradjivana zemlja, na kojoj rodi vèrlo mnogo žita i kukuruza i plode se dobri konji, a na obali Drave, navlastito kod Vidovca, Dubrave, Svete Marije i Preloga, izpiraju zlata iz naplovinah i pieska. U Medjimurju najznamenitije je miesto Čakovac (niem. Tschakathurn, magj. Csaktornya), sa starodavnim, sada obnovljenim kastelom, u kojem stolovaše Nikola Zrinjski, slavni vitez sigetski.

§. 335. Županija Riečka.

Županija Riečka, sa 28 kvadratnih miljah i 87.000 stanovnikah, t. j. Primorje i niekoi diel područja Kupe rieke, odlikuje se tèrgovinom i brodarstvom s toga, što je na moru i što imade tri slobodne luke (Rieku, Bakar i Kraljevicu). Ovdie se u veliko opremaju i grade brodovi pomorski.

Godine 1851 bila su 174 broda za dugu vožnju sa snagom od 67.000 tonelatah od prilike, svojina gospodarah, nastanjenih u županiji ovoj. Godine 1857 sagradjeno je na škverih ovdašnjih 28 novih brodovah sa snagom od 11.880 tonelatah.

Rieka (Fiume), stolica vlasti županijske, grad je dražestna položaja na utoku Riečine u more; ima 15.000 stanovnikah. Krasan je odavde pogled na primorje istarsko, na Učku i na ostèrvlje kvarnersko.

Nad Riekom uzdiže se golietno bèrdo Tèrsat, na kojem manastir franciškanski sa cèrkvom sv. Marije, kamo mnogi sviet hodi na oproštenje, i frankopanski niegdašnji kasteo nadvisuju okolicu. Tvornica, što je za proizvode kemičke u Rieci, daje 60—70.000 centih razne robe kemičke. Izvan grada, u Žaklju i Podbadnju, gorostasni su mlini.

Na jugo-istoku od Rieke leže dvie manje luke pomorske: Bakar i Kraljevica. Za Kraljevicom stere se na obronku gore Vinodol s obilnimi vinogradi.

§. 336. Županija Požežka.

Županija Požežka, sa 64 milje kvadratne i 108.000 stanovnikah, zapadni kraj kraljevine Slavonije, izobiljuje kukuruzom, vinom i voćem. Grad Požega, stolica vlasti županijske, u veleprijaznoj i plodovitoj, kovinami izobilju-jućoj dolini na Orljavi. Opasan je odasvuda vinorodnimi brežuljci.

U dolini Pakre leži Pakrac, varošica, gdie je niegda barun Trenk, poznat iz austrijanskoga nasliednoga rata, kupio i birao glasovite svoje pandure. Od Pakraca prema sieveru nalazi se Daruvar (Podborje), sa toplicami sumpornimi i kalovitimi. U Podravju na samom rubu ravnice leži Virovitica (Veröcze).

§. 337. Županija Osiečka.

Županija Osiečka, sa 64 milje kvadratne i 147.000 stanovnikah, istočni kraj Slavonije; većinom je ravan na Dravi i Dunavu, sa zemljom-cèrnicom veleplodovitom, nego gdiegdie močvarnom; odlikuje se izobiljem marve rogate, kèrmadi i žita, navlastito raži i kukuruza. Osiek, stolica vlasti županijske, na desnoj obali Drave rieke, najznatniji je grad kraljevine ove, sa 13.000 stanovnikah.

Most na Dravi, od kojega se neposredno proteže na strani ugarskoj nasip od 2000 hvatih duljine, veže Osiek s ugarskom cestom tèrgovačkom, koja vodi u Budim i Peštu. Osiek je glavno miesto tèrgovačko kraljevine Slavonije; izvozi se odavde poglavito marha rogata, kože volujske i žito. U predielu brežuljastom na ostèrmini prema Savi leži varošica Djakovo, gdie je sada stolica stare bosanske rimo-katoličke biskupije (obreda latinskoga), zatim zavod (konvikt) za bosanske fratre.

§. 338. Kasteli.

Kako u Hèrvatskoj tako i u Slavoniji vide se na stèrmih glavicah od gorah i u predielih zabitnih i neprohodnih

mnogi kasteli, većinom bez osobita imena. Kasteli ovi sagradjeni su stranom u srednjem vieku, stranom za gospodovanja turskoga. Ovi iz turske dobe zovu se kule, i nahode se u gorah slavonskih.

§. 339. Regimenta Lička.

Regimenta Lička, sa 46·00 kvadratnih miljah i 72.000 stanovnikah, sklopljena je iz niegdašnjih grofovijah: Ličke, Kèrbavske i Zvonigradske. Znamenitostmi prirodnimi i uspomenami historičkimi odlikuje se ponikva (kotlina) kèrbavska, puna pećinah, kojim na ulazih gnjezde divji golubovi i divje pčele.

Kod Udbine je krasna pećina sigasta „Pećina Mamulina" zvana. U Gospiću je štab regimente. Na moru je mala luka Bag (Carlopago).

§. 340. Regimenta Otočka.

Regimenta Otočka ima 49·00 miljah kvadratnih i 66.000 stanovnikah.

Otočac je miesto od štaba. U Perušiću i Studencu krasne su špilje sigaste. Bunić imade liepu šumu hrastovu, koja se Laudonski gaj zove, budući ju slavni junak sedmogodišnjega rata feldmaršal Laudon, bivši prije rata toga major u Buniću, nasadio poput vojske, za boj razredjene.

Na moru leži Senj, grad sa lukom.

Bura, studeni i suhi ovaj, Krasu vlastoviti vietar istoko-sievero-istočnjak, nebiesni nigdie tolikom silom, kao što u Senju.

§. 341. Regimenta Ogulinska.

Regimenta Ogulinska, sa 44·00 kvadratne milje i 70.000 stanovnikah, izobiljuje, kao i regimenta otočka, predmeti, budećimi uspomenu na Frankopane, niegdašnje gospodare grofovijah senjske i modruške.

Grofovija senjska obsizala je od prilike sadašnju otočku, a grofovija modruška sadašnju ogulinsku regimentu.

§. 342. Regimenta Slunjska.

Regimenta Slunjska, na 25·00 miljah kvadratnih i 60.000 stanovnikah, sastavljena je iz tri posebna zemaljska kraja, od kojih su dva medju gradjanskom Hèrvatskom i Kranjskom, i to manji kraj stere se po ravnici u niekom kutu Kupe rieke, pod imenom Marindola. Drugi sasvim goroviti kraj zemlja je Uskokah.

U tretjem i najvećem kraju leži na Slunjčici, koja ovdie kao krasan slap pada niz trinaest zatavanakah, glavno niegda miesto grofovije, Slunj, po kojem je prozvana ova regimenta. Štab je u Karlovcu.

§. 343. Bezimeni kasteli-kraški.

Osim mnogih razvalinah, kojim se znadu imena, imadu četiri ove malo prije opisane regimente još i silu ruševinah i zidinah od bezimenih kastelah, kulah i bedemah. Kasteli ovi, kule i bedemi, za koje se većinom nezna, kada su postali, tužni su i dan danas sviedoci silnih onih zulumah i razorah, što ih osobito Turci počiniše po krajevih ovih.

Gotovo svekolike ove razvaline zovu se prosto gradine. Imade ovdie i mnogo pećinah (špiljah), na kojih se i sada još vidi tragovah, da su niegda za obranu proti neprijateljem utvèrdjene bile.

§. 344. Krajina banovačka.

Onaj kraj zemaljski, koi je medju Petrovom-Gorom, Kupom, Petrinjom i granicom turskom, okoliš je pèrve regimente banovačke, sa 24·00 milje kvadratne i 61.000 stanovnikah.

Štabsko miesto Glina živahno je tèržište za turske svinje, koje se odavdie tieraju tja u Tèrst i u Beč. U Topuskom su vèrlo dobre toplice.

U kutu medju Kupom, Savom i Unom, prema istoku od Petrinje, stere se druga regimenta banovačka, koja ima 24·00 milje kvadratne i 54.000 stanovnikah.

Petrinja, gdie je štab regimente, na Kupi, i Kostajnica, glavno ulazište za tursku robu, na Uni, vojničke su obćine, vèrlo sgodne za tèrgovinu.

§. 345. Krajina Varaždinska.

Onaj komad zemlje, koi medju gradjanskom Hèrvatskom i gradjanskom Slavonijom zalazi kao polu-otok unutra u dèržavu, spada k hèrvatskoj Krajini vojničkoj, a zove se posebnim imenom i Krajina Varaždinska. Jugozapadni kraj okoliš je regimente Križevačke sa 28·00 miljah kvadratnih i 62.000 stanovnikah; kraj pako sieveroistočni okoliš je regimente Gjurgjevačke sa 36·00 miljah kvadratnih i 79.000 stanovnikah.

Belovar u okolišu križevačkom i tik granice okoliša gjurgjevačkoga siedište je štabovah jedne i druge regimente.

§. 346. Krajina Slavonska.

Regimenta Gradiška ima 29·00 kvadratnih miljah i 57.000 stanovnikah.

Ovdie na Savi leži tvèrdjava Stara-Gradiška, a dalje u zemlju unutra Nova-Gradiška, štab od regimente.

Regimenta Brodska ima 34·00 milje kvadratne i do 78.000 stanovnikah.

Ovdie je vojnička obćina Brod na Savi živahna varoš tèrgovačka; štab regimente stoluje u Vinkovcih.

Odsiek XI.

Kraljevina Dalmatinska.

---

§. 347. Položaj.

Kraljevina Dalmatinska, veličine od 222 milje kvadratne, najjužnija krunovina dèržave austrijanske, sastavljena je iz tri komada suhe zemlje na istočnom briegu mora jadranskoga i iz silne množine otokah, koji leže uzduž primorja.*)

§. 348. Dielovi.

Sieverni i najveći komad suhe zemlje ujedno s otoci, koji ovamo spadaju, prava je starodavna Dalmacija. Srednji komad područje je niegdašnje republike dubrovačke. Na sieveru i jugu razdvajaju od dèržave naše komad ovi dvie uzke pruge zemljišta turskoga, koje su dielovi Hercegovine. Tretji, najjužniji i najmanji komad biaše niegda diel od Arbanije, te se u toliko zove i Arbanija austrijanska.

§. 349. Svojstvo kraško zemlje dalmatinske.

Kako kopno iliti suha zemlja, tako i otoci višava su svojstva kraškoga. Dalmacija je zemlja na zaravanke, koja

---

*) Kojimi je zemljami omedjašena? Pod kojom je duljinom i širinom? Ka kojemu dielu cesarevine spada ova krunovina? Glede na veličinu koje miesto ide ju medju krunovinami?

od takozvanih planinah dinarskih dosiže tja do mora i ovdie se produljuje kao otoci mnogobrojni, koji se sudaraju sa šljemenom gorskim na kopnu.

§. 350. Pogorje dinarsko.

Planine dinarske imadu ime svoje od gore Dinare, koja se na granici turske Hèrvatske i Dalmacije uzdiže do višine od 5728′.

Glavno pogorje, dolazeće od hèrvatske Krajine vojničke, prelazi na lievoj obali Zèrmanje u zemlju ovu i odavdie dalje granica je prema turskoj Hèrvatskoj i Hercegovini tja do Imoskoga, od kuda kao Cèrna Gora vuče se Hercegovinom put Neretve *).

§. 351. Prediel srednji.

Sa glavnim gorjem teče istim gotovo pravcem pogorje primorsko, raznovèrstno razvaljeno i iztèrgano. Pogorje ovo u oba južnija komada zaprema svukoliku uzku krajinu**), u pravoj pako Dalmaciji ostavlja još prostora, koi se stere kao prediel srednji. Ovaj je prediel, istina, takòdjer gornat, nego imade i mnogobrojnih plodovitih uvalah i dolovah.

K srednjemu ovomu predielu spada sa svojih slojevah od smedjega ugljevja i sa svojih okaminah velezanimiva gora Promina (3600′), koja se nalazi u onoj liniji, gdie je najveća širina pokrajine ove.

---

*) Kojim se pravcem proteže višina? od česa je ona kao produljina?

**) Kojim pravcem teče pogorje ovo? Od koje je višine pogorje ovo kao produljina?

§. 352. Gore primorske.

U gorju primorskom najvišja je glavica svekolike krunovine (6004′), tako zvani Orjen *).

Dva druga znamenita i visoka šljemena, što ih gorje primorsko imade, zovu se: Biokovo (5586′) i Mosor (4234′) **).

§. 353. Otoci.

Otoci, protežući se svikolici istorazstupno sa gorjem primorskim, uzdižu se, kao što i samo primorje suhe zemlje, većinom stèrmo iznad žala morskoga. Pravcem od sievera prema jugu najznatniji su otoci: Rab (do 406′), Pag (do 1122′), Grosa (do 1095′), Brač (do 1481′), Hvar (do 2005′), Vis (do 1000′), Korčula (do 1207′) i Mliet (1640′ višine). Svojom duljinom, užinom i višinom odlikuje se polu-otok Pelješac, kojega golietna kamenita glavica, Vipera zvana, uzdiže se, kao što je izmiereno, na 3057′ višine ***).

§. 354. More.

More čini ovdie više zalivah, koji daleko zalaze u zemlju. Zalivi ovi sretaju se stranom sa širokimi uštji riekah primorskih, te po tom biva, da se nezna točno, gdie je pravo uštje rieke koje. Od morskih ovih zalivah najjužniji, poznat pod imenom Boka kotorska, neima uštja od rieke nikakove, zato nezasipava se nikada grezom, i s uzroka toga izvèrstno je sidrište za brodove, koji duboko gaze.

---

*) Gdie je Orjen?

**) Gdie su ova šljemena? Upiši sve te brojeve u liestvicu od visinah!

***) U kojem je dielu zemlje ovaj polu-otok?

Zalivi ovi služe kao mnogobrojne luke morske, sgodne, da se u njih zaklanjati mogu brodovi veći i manji, i uslied njih je Dalmacija zemlja, osobito prijazna plovitbi uzkrajnoj *).

§. 355. Rieke primorske.

Najpoglavitije su rieke u Dalmaciji od sievera prema jugu: Zèrmanja, Kèrka, Cetina i Neretva.

Od riekah ovih izviru u Dalmaciji samo Kèrka i Cetina; Zèrmanja pako imade u hèrvatskoj Krajini vojničkoj a Neretva u Hercegovini izvore svoje, i dolaze odtuda u zemlju ovu **).

Primorske ove rieke čas teku biesno i silovito, čas se vuku lieno i tromo, kao što se ili urvaju preko stiene ili mile po tlu kojega od mnogih onih zatavanakah, koji se iz unutarnjih krajevah nize prema moru.

Biesni tiek pretvara se na pojedinih miestih i u slapove, od kojih vidi se krasnih primierah pri Kèrki i Cetini; tiek pako tromi ustavi se napokon sasvime kao močvar iliti blato, ili se razlije poput jezera, ili mu se niekolicina vode gubi u ponore podzemaljske, kao što biva pri Kèrki više Dvara, odkuda nastaje i izvire primorski potočić Jadar.

Potok Ombla pri Dubrovniku, jedva četvèrt milje duljine, nego brodiv gotovo tja do izvora svoga, scieni se, da iztiče iz Trebišnjice, rieke u Hercegovini.

§. 356. Jezera.

Mnogi potoci a i mnoge uzdušene podzemaljske žile vodene razlievaju se u zemlji često na jezera, koja odtiču u ponore podzemaljske a često se i presušuju sasvime.

Onamo spadaju imenito jezera: bokanjačko, proložačko i rastočko.

---

*) U kojih krunovinah vidi se slično primorje? U kojoj je krunovini primorje sasvim drugčije? Odkuda dolazi ta razlikost primorja?

**) Rieke ove kakovih imadu promienah u pravcu tieka svoga? Kakov je razlog tih promienah?

Različito je od ovih jezero vranjsko, koje je uzkom samo prugom zemlje razstavljeno od mora, nego i spojeno š njime mnogimi kanali podzemaljskimi, radi česa mu je i voda slana.

Povèršje iznosi mu $^6/_{10}$ □ milje *).

§. 357. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

Radi geografične širine, što ju zemlja ova imade, i radi položaja njezina na moru podnebje je dalmatinsko najblažje u svoj cesarevini. Razlikuju se u tom obziru samo uzvišeniji predieli na granici istočnoj **).

Lieto počinje u pravilu mieseca Svibnja i traje do polovice mieseca Kolovoza. Za ovo doba riedko kad kiša natapa zemlju. Najkrasnijom modrinom odlikuje se nebo, a i noći su isto tako čiste i vedre; obilna rosa okriepljuje zemlju, nego nestaje je odmah, čim se pomoli sunce. Vrućina je često već mieseca Lipnja vèrlo žestoka; a mieseca Sèrpnja popne se i do 25⁰ R. u sieni. Malena je razlika i u noćno doba. Koncem Kolovoza udari napokon željno izgledana kiša, i onaj čas popusti silna žestina; noći su osobito mnogo hladnije. Jesen je najugodnija doba godišta. Zima nije kruta. Prodje često i više godinah, da u primorju nevidiš ni pramena od sniega; malo je samo danah, kojih toplomier pade na 4 do 5 stupanjah izpod ledišta. Mnogih godinah nije moguće ni opaziti, kada zima prestaje, kada li se počima lieto. Po predielih višjih zastire snieg zemlju često po 14 danah.

Bilinstvo je ono isto, koje je pod toplijim umierenim pásom.

U polju iliti pod prostim nebom uspievaju u primorju: pèrstak, karuba (rožčić), morski (pasji) luk, osietnjače (mimosae), sabur (agave), žabica prosta (cactus), talijanska tèrstika, smreka španjolska, ružmarin prosti, mastić-klokočika, mèrtvina (mirta) prosta, maginja, plutak, pamučnjak; bor primorski raste na svihkolikih otocih. Nego drugčije je bilinstvo u krajevih uzvišenijih; čim se

*) Prispodobi to s veličinom drugih jezerah, a imenito jezera cèrkničkoga!

**) A zašto to?

popneš na višinu od 1500 do 2000', nećeš već naći traga ni maslinam, ni smokvam, ni mendulam (bademom), a ni mogranju.

Živinstvo u Dalmaciji svojstva je sasvim južno-europejskoga.

Zvieradi divje od razdiela sisavacah imade malo, i to imenito imade šakalah na Korčuli i Pelješcu i divokozah na planinah dinarskih. Od sisavacah morskih vredno je, da se napomene pliskavica (prosti dupin), sklač i prosti tulanj (pas morski). Osobite su ptice u Dalmaciji: tetrieb cèrljeni, golub-špiljar, pienica siva, jastrieb bieloglavi, modri kameničar (drozd), kos ružičasti, galeb, i čopa (argić); od vodozemacah ima u Dalmaciji: tri vèrste kornjačah (želvah), množina krastačah i žabah, zeleni guštjer (dug na 2'), geko, guštjer zmijasti, guž zeleno-žuti, zmija-leopardovka, guž prosti, guž dugi ($5^1/_2$') guja-pieščara i močarila. Ribah potočnih neima mnogo, nego tim više imade morskih (kao što su n. pr. kečiga, tonina, velika ustavica, švolja, okun, mulj, gruj (morski ugor), skat, kučak bodljikavi, vretenica, jaglica, barbun cèrljeni, zlatočica prosta, ivulja, sardjela itd.). Od paučnjakah imadu se napomenuti: prosti štipavac (jakrep), skolopendra, i tarantula, od rezavacah (insektah) imenito dosadni komarac, napokon mnogobrojni za jielo prikladni mekušci i ljušturnjaci, spužve i koralji.

§. 358. Stanovnici.

Krunovina ova ima 404.000 stanovnikah, medju ovimi do 15.000 Talijanah, 1000 Arbanasah i 500 Židovah. Ostali su svikolici Sèrbo-Hèrvati, koji se poglavito u sievero-istočnom unutarnjem kraju Vlasi zovu.

Talijani živu sa Slavjani pomiešano, osobito na otocih i po niekojih većih miestih na moru, imenito u Zadru, Šibeniku, Trogiru, Šplietu i Dubrovniku; Arbanasi pri Zadru u Arbanasih (Borgo Erizzo); Židovi pako razsuti po svoj krunovini.

§. 359. Vierozakon.

Po razlikosti viere imade medju kèrstjani do 77.000 gèrčko-nesjedinjenih; osim male niekolicine protestantah,

svi ostali su viere katoličanske, medju kojimi ima do 300 obreda gèrčkoga.

Katolici su pod biskupom kèrčkim, arcibiskupom zadarskim, zatim pod biskupi: šibeničkim, šplietskim, hvarskim, dubrovačkim i kotorskim. K biskupiji kèrčkoj, od koje biskup, stolujući izvan krunovine u Kèrku, podčinjen je arcibiskupu goričkomu, spada samo otok Rab i sieverni komad otoka Paga. Oni, koji su viere katoličke, nego obreda gèrčkoga, podčinjeni su biskupu križevačkomu, a gèrčko-nesjedinjeni (pravoslavni) biskupu, kojega je stolica iz Šibenika prenešena god. 1841 u Zadar.

§. 360. Kako je stanovničtvo razdieljeno.

Stanovnici *) Dalmacije živu u 14 gradovah, 44 tèrgovišta i 983 sela. Neima u svoj krunovini nijednoga miesta, koje bi imalo barem 10.000 stanovnikah.

§. 361. Sirovi proizvodi rudstva.

Rudstvo, premda ga gotovo nigdie nekrije zemlja nego leži prosto i golo na povèršju, odlikuje se ipak time, što za čudo malo kovinah (metallah) imade u sebi.

Silni grašnjak (ruda zèrnasta), koi u sitnih komadićih leži često hèrpimice na vidielu, i kojim se sviet tamošnji služi kao sačmom, jedini je gotovo i to kukavan nadomiestak za obilje rudno, kojim se ponose druge krunovine.

Nego imade Dalmacija više slojevah od smedjega ugljena, navlastito pri Dernišu i Sinju, kojih prihod raste od dana do dana.

Na mnogih miestih, imenito na otoku Braču i na istočnih obroncih gore Mosorske kopa se asfalt, a pri Vèrgorcu paklina i vozi u Mlietke, gdie se asfalt preradjuje za dalju porabu. Klakovnjaka i mramora za gradjevine imade poglavito na otocih Braču, Hvaru i Korčuli.

---

*) Koliko stanovnikah dolazi na milju kvadratnu?

Morsku sol proizvodi uprava dèržavna u Stonu na polu-otoku Pelješcu, a na otocih Pagu i Rabu zanimaju se privatni ljudi varenjem te soli.

Varenje ovo visi većinom od vremena, kao što je isto poslu tomu povoljno ili nepovoljno. S toga je i množina dobivene soli vèrlo nejednaka, i iznosi poprieko na godinu 106.000 centih.

§. 362. Plodovitost zemljišta u obće.

Od svega zemljišta računa se istina da je plodovitih 97%, nego ipak većina nije ino, nego neplodna kèršna ledina, koja se radi bilja i šikarja, koje tamo amo niče i raste, uvèrštjuje medju pašnjake.

Od 200 kvadratnih miljah, što ih imade Dalmacija, polovica (103 milje kvadratne) sastoji iz pašah. Šume zapremaju 70 miljah kvadratnih *), od kojih je velik diel zimo-zelena sitnogorica na otocih i u primorju, koja daje dèrva za oganj.

Zemlje oraće ima samo 28 miljah kvadratnih **), a i od ove je znatan diel zasadjen ujedno i drugim pitomim dèrvjem, imenito maslinami i lozom vinovom.

Livadah neima sasvime ni 2 milje kvadratne ***).

§. 363. Sirove plodine bilinstva.

I ono malo zemlje oraće, što imade Dalmacija, slabo se obradjuje i slabo rodi, neima bo ovdie ni dovoljna gnoja, ni dobre marve tegleće, a ni valjane sprave ratarske. Glavni su plodovi: kukuruz i ječam.

Od bilinah, koje su za tèrgovinu, sije se i to vèrlo malo jedina konoplja i lan. Ruja imade toliko, da ga se izvozi znatna kolicina.

---

*) Koliko je to od svega zemljišta?

**) Koliko je to postotakah od svekolike povèršine zemaljske, a koliko postotakah od zemljišta plodovita?

***) Prispodobi to s drugimi krunovinami!

Vina, koje se smatra kao glavni proizvod ove zemlje, rodi priekim računom na godinu da 1,200.000 vedarah.

Nego ako se izuzmu niekoji samotoci, imenito Malvasija dubrovačka, Vugava na otoku Braču, Maraskinsko vino šibeničko i Marzamin teodski, slaba je tèrgovina sa dalmatinskimi vini, budući većinom nepostojana, i to poglavito s toga, što se nepriredjuju, kao što bi trebalo.

Na otocih i uzduž primorja maslina je drugi glavni prirod.

Dobiva se do 75.000 centih ulja maslinova, kojemu je novčana vriednost od prilike 2,250.000 forintih.

Od voća vriedno je napomenuti: smokve, karubu i nieku vèrstu višanjah, koje se rašeljke (maraske) zovu.

Iz ovih višanjah peče se rašeljkovica iliti rozolija maraskinska.

§. 364. Sirove plodine živinstva.

Odlikuje se Dalmacija velikim obiljem ovacah, kozah, osalah (magaracah) i mulah.

Obie posliednje vèrste, t. j. osli i mule, a tako i konji služe posvuda za nošenje tovarah.

Oko marvinstva nastoji se u obće po načinu nomadskom, t. j. tiera se marva prosto u krajeve, gdie su najbolji i najobilniji pašnjaci.

Preko 800.000 ovacah i preko 400.000 kozah hrani se mirisavim (aromatičnim) biljem pašnjakah gorskih. Plodjenje i gojenje kako ovacah tako i kozah skopčano je što najtiešnje s narodnimi običaji stanovnikah suhe zemlje, odtuda bo dobivaju gotovo sve, što im treba za hranu i odieću. Vuna, budući nastojanje oko ovacah vèrlo nedostatno, spada medju vèrste lošije, i tke se iz nje većinom razna nošnja narodna, nego se i prodaje poniešto na sajmovih u Sinigaljii.

Hranjenje bubah svilenih još je, istina, neznatno, nego raste od godine do godine.

Prihod od ove struke obèrtne iznosio je godine 1853 do 1100 centih galetah (kokonah).

Voska i meda proizvodi se, istina, dosta, nego moglo bi ga se dobivati još i mnogo više.

Godine 1853 dobilo se je meda do 800 centih, a voska do 2000 centih. Med je vele-izvèrstan, osobito onaj sa otoka Solte. Po gorskih krajevih pate se u velikoj množini navadne kokoši.

Ribarstvo uz primorje najobilatiji je izvor, odkuda se hrane stanovnici tamošnji.

Ribah i ljušturnjakah imade ovdie vèrlo različitih. Glavne ribe, što ih sviet lovi, jesu sardjele, vretenice (makrele) i tune. Primorac nesamo što se raznom ovom ribom hrani, nego i namiče poglavito njome novac, kojim podmiruje ostale svoje potreboće. U niekojih jezerih i močvarah lovi se dosta i pijavicah, kojih se znamenita kolicina izvozi u druge zemlje.

§. 365. Obèrtnost.

Osim gradjenja brodovah, koje je znamenito i koje još sveudilj raste, slabo je obèrtnost napredovala do sada u Dalmaciji.

Na škverih dalmatinskih sagradjeno je godine 1851 213 brodovah, ukupno sa snagom od 3262 tonelate; medju ovimi 9 brodovah za duboko more iliti pučinu morsku, i samo 19 velikih brodovah za plovitbu uzkrajnu.

Iz rašeljakah (vèrste višanjah), iz borovice, maginje a poglavito iz kominah vinovih peče se spirit. Na Rabu otoku prede se od žuke predja, od koje tku platno za vreće i za jedra. Seljak sám melje svoje žito, a od vune tku mu žene kod kuće sukno. Što treba gruboga platna, konopah, mriežah, koševah, škèrljakah i robe kožnate, to se za nevolju proizvodi u samoj zemlji. U Šibeniku i Trogiru imade makinah za ožimanje maslinah. Ovimi makinami dobiva se najizvèrstnije ulje.

§. 366. Tèrgovina.

Glavni predmeti, koji se uvoze u Dalmaciju, jesu (i to redom sliedećim): žito, muka (brašno), roba pamučna, roba vunena, roba lanena (platno za jedra), goveda i svinje,

duge i duhan. Glavni predmeti, koji se izvoze, jesu (istim redom): vino, ulje maslinovo, ribe, meso usoljeno, kože, loj, rogovi i korienje mastilarsko (farbeno).

Sliedeći predmeti nadilaze vriednost od pol miliuna, imenito: žito (preko 1 miliuna), što se uvozi; ulje maslinovo (gotovo poldrugi miliun) i vino, što se izvozi. Što se uvozi u Dalmaciju, iznosi 5 miliunah, a što se izvozi, 3 miliuna forintih u vriednosti. U ovih podatcih o uvozu i izvozu sadèržani su i otoci kvarnerski, koji su do najnovije doba spadali u dalmatinski okoliš carinski.

Većina tèrgovine ide preko mora. Tèrgovina provozna ide ponajviše od mora u Tursku i iz Turske k moru.

§. 367. Ceste po suhom i po vodi.

Po kopnu proteže se cesta poštanska, većinom prikladna za kola *); a od znamenitijih lukah pomorskih idu stranom za kola valjane ceste, stranom barem za tovarnu živinu prikladne putanje u unutarnje krajeve i k medji hèrvatskoj i turskoj, nego ceste vodene svakako su kud i kamo pretežnije od drumovah ovih.

Zèrmanja, Kèrka i Cetina nose brodove u dolnjem svojem tieku, a Neretva uzduž svega svoga tieka kroz Dalmaciju. Od Metkovićah počamši nosi Neretva brodove od 100 tonelatah. Po Ombli plove brodovi uzduž svega tieka njezinoga, koi dà kako nije dulji od četvèrt ure.

Nego glavna je cesta vodena samo more.

§. 368. Škole.

Krunovina ova imade 162 škole, a medju ovimi 7 učionicah glavnih.

Od 100 diece, koja su za školu, polazi ju samo osamnaestero **).

---

*) Prispodobi to s Lombardijom!

**) Prispodobi to s ostalimi krunovinami!

Nižjih realkah sa dva razreda, sjedinjenih s glavnimi učionicami, imade u Šplietu, Dubrovniku i Kotoru; u Zadru je nižja realka sa tri razreda. U Šplietu, Dubrovniku i Kotoru imade i nižjih učionicah pomorskih (nautičkih). Višjih gimnazijah ima Zadar, Špliet i Dubrovnik, a nižji gimnazij Sinj.

§. 369. Ime i gèrb.

Ime krunovine ove sloviaše već kod Rimljanah Dalmatia; stari glavni grad, što ga pokoriše i osvojiše Rimljani, zvaše se Dalminium, a ilirski narod, koi prebivaše u zemlji ovoj, Dalmati. U gèrbu kraljevine ove vide se u modru polju okrunjene tri zlatne glave leopardske, obratjene napred, razmieštene dvie odozgora, a jedna odozdol. Cesar austrijanski služi se u velikom naslovu svojem i imeni vojvode dubrovačkoga i zadarskoga i gospodara od Kotora Gèrbovi su: tri modra, na desno obratjena kosa bèrvna za Dubrovnik, konjik-oklopnik sa sulicom (kopljem) za Zadar, i cèrljen lav za Kotor (austrijansku Arbaniju), sve to u srebèrnu polju.

§. 370. Kako je Dalmacija razdieljena.

Dalmacija je okoliš miestodèržtven, koi se dieli na četiri okružja, imenito na okružje zadarsko, splietsko, dubrovačko i kotorsko.

Pèrva dva okružja prava su Dalmacija. Dva druga pako južni su, napose ležeći dielovi krunovine i cesarevine. Miestodèržtvu je na čelu namiestnik gubernatorov.

§. 371. Okružje Zadarsko i glavni pokrajinski grad Zadar.

Okružje Zadarsko, sa 97 miljah kvadratnih i sa 148.000 stanovnikah, obsiže od prilike područja riekah

Zèrmanje i Kèrke, zatim otoke obližnje. Stolica miestodèržtva a i vlasti okružne nahodi se u Zadru, koi ima 8000 stanovnikah od prilike. Zadar je utvèrdjen primorski grad na dosta pustoj i bezvodnoj kèršovitoj poljani. Sagradjen je Zadar po načinu mlietačkom.

Medju cèrkvami imade ih više, koje se odlikuju starinom i slogom romanskim. Valja imenito napomenuti stolnu cèrkvu arcibiskupsku, koju oko godine 1200 pod duždom Henrikom Dandolom sagradiše kèrstonosci.

Velikom se prodjom ponose ovdašnje tvornice od rozolije.

Prema jugu od Zadra u malenom morskom zatonu, u koi se salieva Kèrka rieka, dražestno leži na stèrmih brežuljcih sagradjeni grad Šibenik, rodno miesto glasovitoga slikara Andrije Schiavona (✝ 1582), sa gotičkom cèrkvom, najliepšom u svoj Dalmaciji. Stanovnici bave se vinogradarstvom i ribarstvom. Više staroga miesta Skradina nalazi se krasan slap Kèrke rieke; ovdie se Kèrka svakolika u četiri glavna razdiela i u više manjih slapovah ruši niz mnoge zatavanke iz višine od 30 hvatih od prilike pieneći se i bučeći u ponore. Jata divjih golubovah oblitju slapove, uz koje su simo i tamo sagradjeni mlini, od kojih sa klopotanje jedva i čuje pri silnom šumu slapovah. Kako dražesti svojom u pojedinih dielovih tako i veličanstvenostju ukupnom slapovi Kèrke prekrasan su prizor prirode.

Otoci, koji spadaju k okružju zadarskomu, jedno su glavno ostèrvlje dalmatinsko, a vlastovito im je to, što se protežu malo ne istorazstupno sa primorjem, dočim se otoci, koji leže više prema jugu, ukazuju sa primorjem kao kutovi šiljati ili poniešto zatubasti.

Mnogi hridni otočići na pučini morskoj pred kanalom, koi vodi k uštju Kèrke rieke, ostèrvlje su tako zvano kuladsko iliti kaladuško.

§. 272. Okružje Splietsko.

Okružje Splietsko, sa 90 miljah kvadratnih i sa 173.000 stanovnikah, obsiže područje rieke Cetine, zatim

nešto od područja riekah Kèrke i Neretve, i starodavnostmi svojimi i uspomenami historičkimi najznamenitije je i najzanimivije okružje u svoj krunovini. Najznatnije je miesto okružni glavni grad Spliet.

Na šilu, koje se od Solina proteže u more, sagradi godine 304. po Is. cesar Dioklecijan veličanstvenu palaču i proživi ovdie posliednje godine života svoga. Stari grad današnjega Splieta sagradjen je iz razvalinah ove palače unutar zidinah, kojimi biaše opasana. Stolna cèrkva, u kojoj se pohranjuju kosti sv. Dujma, pèrvoga biskupa solinskoga, učenika sv. Petra, biaše niegda neznabožki starodavan templo; za kèrstionicu sciene, da je niegdašnji mauzolej Dioklecianov. Imade u Splietu cesarski muzej za starine, u kojem se pohranjuje sve, što je ovdie znamenito izkopano. — Prema sieveru leži na moru Trogir, sa stolnom cèrkvom, koja je najliepša u svoj zemlji. Unutri blizu Sinja leži granično miesto Bilibreg, gdie su svakoga četvèrtka veliki pazari sa susiednimi Turci. Ovi pazari, što se živahnosti tiče, slabiji su jedino od pazarah dubrovačkih. Dalje na sieveru, blizu medje okružja zadarskoga, leži Vèrlika sa liekovitimi toplicami, a nedaleko odavde nahodi se najznamenitija špilja, za koju se znade u Dalmaciji.

Od otokah, što ih imade okružje ovo, odlikuje se Brač svojimi borovimi šumami, Hvar svojim uljem ružmarinovim, a Vis izvèrstnom svojom lukom vojenom.

§. 373. Okružje Dubrovačko.

Okružje Dubrovačko, sa 24 milje kvadratne i 51.000 stanovnikah, znamenito je po tom, što se ovdie vari mnoga sol i proizvodi mnogo ulje. U ovom okružju česti su potresi zemlje. Stolica vlasti okružne Dubrovnik, leži tik mora, a opasan je starinskimi braništi i bedemi.

Sgrada ureda okružnoga (il Palazzo) i divona (la Dogana) spomenici su u slogu gotičkom izvedeni. Dubrovnik je zavičaj mnogih starih obiteljih vlasteoskih. Ovdie je u 16. i 17. vieku izvanredno cvietala piesnička književnost jugo-slavjanska. Mnogi slavni muževi ugledaše ovdie svietlost svieta, medju ostalimi neumèrli

piesnik Osmanide I. Gundulić († 1638) i glasoviti zviedoslov Bošković († 1787).

Ovdie nedaleko leži u sigurnu zalievu **Gruž**, koi je kao luka dubrovačka.

Ston na početku polu-otoka **Pelješca** leži na vèrlo nezdravom močvarnom zalievu, po kojem se steru golema solila. Otok **Mliet** poznat je od podzemaljskoga onoga urnebesa, koi godinah 1822—1825 mnogo straha zadavaše stanovnikom.

§. 374. Okružje Kotorsko.

Okružje **Kotorsko**, sa 11 miljah kvadratnih i sa 31.000 stanovnikah, odlikuje se time, što se ovdie opremaju za more mnogi brodovi. Stolica ureda okružnoga **Kotor**, koi leži u samom kutu zalieva istoga imena (**Boka Kotorska**, tal. **Boche di Cattaro**), znamenit je svojimi sajmovi, na kojih je živahna tèrgovina sa Cèrnogorci.

Nego bogati gospodari od brodovah nestanuju u Kotoru, već u obližnjoj **Dobroti**. Najbolja je luka **Portorose** *).

*) Od okružjah ovih koje je najveće? U kojem je stanovničtvo najguštje?

Glava IV.

Zemlje sudetske.

Odsiek I.

Kraljevina Česka.

---

§. 375. Položaj.

Kraljevina Česka, koja se u obće smatra kao gornje področje Labe rieke, imade povèršine do 903 milje kvadratne, i iznosita je zemlja unutarnja s oplavinom prema sieveru, opasana gorami i višinami, unutri pako pravcem od istoka k zapadu raznovèrstno izprosiecana. Ukazuje se kraljevina ova kao četverokutje, kojega kutovi gledaju prema četirim stranam svieta *).

§. 376. Bedem, kojim je priroda opasala Česku.

Povišeni rubovi sastoje većinom iz rulje i granita. Na jugo-zapadu zovu se: Česki-Les; na zapadu: Smrečina; na sievero-zapadu: Rudogorje; na sievero-istoku: Sudeti, a na jugo-istoku: višine česko-moravske. Budući im kamenje gotovo posvuda jedne iste vèrste, s toga se rubovi ti, izim niekojih samo, i odlikuju svi zajedničkimi niekimi obilježji, kao n. pr. time, što su im grebeni dugi, oširoki i oblasti sa pojedinimi višjimi ponajviše zaokruženimi glavicami, koje sastoje iz stienah ili gola kamenja; zatim time, što im vode teku po tiesnih klanjcih klisurastih i što neimaju pravih dolinah.

---

*) Kojimi je zemljami omedjašena? pod kojom je duljinom i širinom? Ka kojemu dielu cesarevine spada ova kraljevina? U obziru veličine koje ju miesto ide medju svimi krunovinami?

§, 377. Česki-Les.

Česki-Les počima se Hebu na jugu sa gorom Dillenom (3048′) i proteže se do južnoga èrta Česke.

Českomu-Lesu obilježja su: daleko protežuća se šljemena, razdvojena jedno od drugoga dolinami duguljastimi i većinom zastèrta neprohodnimi gustimi šumami.

Najvišji vèrh lesa ovoga u samoj Českoj nahodi se na najjužnijem kraju njegovom, i to nedaleko od granice Bavarske i Gornje-Austrijanske, a zove se Polken (Plöckenstein) 4351′ *).

Po prirodi dieli se Les-Česki na dvie česti; 1) na južnu višju, to jest: Šumavu, i 2) na sievernu nižju, t. j. pravi Les-Česki.

Obie ove česti razdvojene su onizkim brežuljstim krajem, koi imade u sebi znamenito sedlo Novo-tèržko (1420′), zapadna vrata od Česke. Šumava sadèržaje dva glavna šljemena, jedno višje (3500—4000′) uzduž medje zemaljske, a drugo unutarnje nižje. Ovo drugo sastoji iz Blanskoga lesa (sa Schöningerom, koi je visok 3379′), iz Boubina (4356′), koi se vidi iz daleka, i iz gorah Karlovih (Karlsberge). Česki-Les proteže se od Tausa uzduž granice zemaljske tja do Heba; šljeme mu je većinom visoko 2500 do 3000′.

§. 378. Smrečina.

Smrečina, koja je znatan sklop gorski, od kojega izhode i razprostiru se Les-Česki, Rudogorje i Les-Türinžki, poniešto je samo gora Česka. Širi se po Gornjoj-Frankoviji, i sastoji u obće iz skriljaste visočine, od koje

*) Upiši sve ove višine u liestvicu, za višine namienjenu! Prispodobi višine od ždrielah, grebenah i vèrhunacah! Spoređi to razmierje sa razmierjem planinah! Koja područja morska razdvaja Les Česki? Ka kojoj dakle glavnoj ostèrmini europejskoj spada Česka? Naznači miesto, koje zauzima Les Česki kao razvodje!

se podnožje proteže tja u Česku pri Hebu i Ašu i u saksonski Voigtland. Na ovoj visočini uzdižu se vèrlo stèrme gore granitske do 3200′. Najvišji vèrh u Českoj Ašu na sieveru iznosi 2412′.

§. 379. Rudogorje (Erzgebirge).

Rudogorje proteže se od Ogre tja do Labe rieke, nego dosiže do same Labe tek izvan granicah Češke na zemlji saksonskoj. Kao što pri Lesu Českom, tako i pri Rudogorju vidi se iz samoga imena, kakovo mu je glavno obilježje.

Ako pogleda čoviek Rudogorje, naliči ono po slici izvanjskoj stèrmu bedemu sa niekoliko samo predgorjah; odozgora vuče se greben kao duge i široke ploštine, na više urah daleko nemienjajući višine svoje gotovo nimalo, tja do ždriela Nollendorfskoga (2000′), koje se smatra kao sieverna vrata od Češke; ove su gore gotovo svuda na 2200 stopah nad morem; obdielane su i posute seli, koja se gdiegdie uzdižu znatno još i iznad navedene srednje višine.

Duljina ovih gorah rudnih iznosi 18 miljah; najvišji im je vèrhunac visoki travnik na Keilbergu 3937′.

Najvišje prebivalište na gorah rudnih, ujedno i najvišja kuća, u kojoj uza svu godinu stanuju ljudi, nahodi se na tako zvanom Sonnenwirbelu na višini od 3649′ *).

§. 380. Sudeti.

Pod imenom Sudetah razumievaju se gore, koje se protežu uzduž sievero-istočne granice od Češke. Pogorje ovo dugo je 32 milje **). Obsiže pako oba sievero-istočna

*) Upiši brojeve ove u liestvicu od višinah! U kojem su razmierju višine od ždrielah, grebenah i vèrhunacah? Na kojoj je višini u planinah selo najvišje? na kojoj li najvišja kuća nastanjena?

**) Prispodobi ovo s duljinom planinah, višinah Krasa gore i Lesa Českoga.

pragorja, od kojih jedno sadèržaje goru Lužičku i Izarsku, i Kèrkonoše a drugo goru Kladsku (Orelsku).

Najvišji vèrh od gore Izarske (Izerské pohoři) jeste glavica tako zvana Tafelfichte 4692′, od Kèrkonošah a ujedno i od pokrajine svekolike Sniežka 5095′, u gori Kladskoj pako Kladski snieżnik na tromedji Česke, Moravske i Sležke, 4429′. Pogorje ovo najoporije je medju českimi gorami graničnimi, a izmedju svihkolikih gorah, što ih ima Česka, Kèrkonoškim su goram najvećma utištena svojstva ona, kojimi se gore upravo odlikuju *).

Ploština Lužička ukazuje se kao pojedine posebne i zaobljene gore granitske, koje se nigdie neprotežu kao šljeme, u jedno spojeno, i koje jedva što dosižu do 2000′; gore Izarske sastavljene su iz niekoliko (do 3000′ visokih) grebenah, koja su, jedno od drugoga, razdvojena dolinami duguljastimi. Ještěd (3050′) pri Libercu ima se jurve uvèrstiti medju gore Izarske, koje su posvuda opore i zastèrte neprohodnimi šumami. Kèrkonoši, od gorah ovih razstavljeni prosiedom Neuweltskim (2400′), uzdižu se kao široko (preko 4000′ visoko) šljeme, iz kojega se pojedini zaobljeni vèrhunci penju za niekoliko stotinah stopah još višje. Vèrhunci ovi dopiru već iznad linije, dokud dèrvje raste, a na šljemenu steru se močvarni travnici s gèrmjem, na kojih ima nieka vèrsta gospodarstva planinskoga. Nižji obronci zarašteni su šumom. Prema unutarnjim krajevom krunovine prislanjaju se uz šljeme ovo silna, takodjer šumami obraštena predgorja.

§. 381. Višine česko-moravske.

Višine česko-moravske razstavljaju Pomoravje od Polabja, t. j. područje Morave od područja Labe; protežu se dakle, kao i Les česki, onim pravcem, kojega se dèrži glavno razvodje europejsko. Ovim goram može se u istinu nadienuti ime samo višinah oširokih, budući da se nigdie

---

*) Upiši brojeve ove u liestvicu od višinah! U kojem su razmierju višine od ždrielah, grebenah i vèrhunacah? Prispodobi to s planinami! Izmedju kojih je morah pogorje ovo kao razvodje? Dà li je to diel od razvodja glavnoga?

znatno neuzdižu iznad brežuljaste, malo po malo rastuće visočine od 1500—2000′.

Onuda upravo, kuda teče razvodje, koje se gotovo nigdie nedèrži granice zemaljske, vide se neznatne razlike višinah, i vaskoliki ovi kraj razvodja ukazuje se kao široka, povišena, valovita ploština, kojoj najviši vèrh leži 2556′ nad morem *).

Na južnom uglu zemlje Česke uzdiže se pri Puchersu do višine od 3564′ gora „Jägerhüttenberg" zvana, i to na onoj pupčatoj visočini, koja je s Lesom-Českim skopčana po plosnatom sedlu Leonfeldenskom (u Gornjoj Austriji, 1900′) i koja se smatrati ima kao produljina českomoravskih višinah.

Na istoku graniči gora Orelska neposredno sa visočinom česko-moravskom, a dieli ju od ove samo prosied Třebovski (1025′), istočna vrata od Česke.

§. 382. Unutrašnjost Česke.

Unutrašnjost Česke višava je, gotovo posvuda uzdignuta preko 1000′. Rieke čas teku po širokih, poput ravni razastèrtih dolinah, tako imenito srednja Laba, dolnja Ogra i dolnja Vltava, čas se vijugaju kroz tiesne klisuraste klanjce i medju ovimi leži povišja valovita zemlja, puna gorah i brežuljakah. Najniža je dubodolina uz dolnju Labu, koje gladina ondie, gdie se rieka ta dieli iz zemlje, neima nego 327′ višine morske. Tú je najnižji kraj u svoj krunovini.

§. 383. Gore u unutrašnjosti Česke.

Gore u unutrašnjosti Česke jesu sliedeće: 1) Gora Tepelska ogranak Lesa-Českoga, s ovim iste vèrste,

---

*) Upiši višine u liestvicu, za to namienjenu! Koja područja od riekah i morah razdvaja pogorje ovo? Ka kojemu razvodju spada ovo pogorje?

Hebu na jugu, valovna, šumovita, sa pojedinimi bèrdi, visokimi 2—3000′. 2) Srednjo-česka gora šumovita medju Pragom i Klatovom, sklopljena iz raznovèrstna kamenja, imenito iz klakovnjaka, sivca, kremenovca, skrilje, pieščenika, koje medjutim, budući mu sterałji svuda jednaki, i budući svuda ima okameninah, svekoliko spada u jedno, i čini štono vele geolozi, silursku kotlinu Česke. Najvišje se uzpinju šljemena od kremenovca medju Vltavom i Berounkom kao tako zvane Brdi do 2000′, kao gora Třemošna do 1800′. 3) Gore-Pieščeničke u sievernoj polovici Česke; ove se gore zovu vèrlo shodno u českom jeziku i „Stiene."

Vaskoliki kraj sieverne Česke medju Rudogorjem i Sudeti s jedne strane, s druge pako medju srednjo-českom gorom šumovitom i sievernim rubom visočine posut je kamenjem pieščenim; kamenje ovo stere se kao ravan, do 800′ visoka, koja, k Rudogorju i Sudetom idući, uzdiže se na 1000 do 2000′ a povèrh toga još visočinami, do 2000′ visokimi, izpunjuje praznine posred pragorjah sievernih.

U ove visočine pieščeničke vide se bi reć zasiečene osobito krasne doline kèršne, kojim obronci stèrmenite su stiene. S toga se ova vèrsta od gorah i nezove inako, nego prosto: Stiene. Diele se pako na tri gromade: 1) na stiene Diečinske, 2) na goru Žaltmansku, i 3) na stienu Třebovsku. Gora Žaltmanska uzdiže se u Hejšovini do 2928′ i imade u sebi znamenite hridine Adersbachske.

4) Pieščenička ravan sieverne Česke pretèrgnuta je znamenitom povorkom širokih neurednih šljemenah ili gorah čunjastih i kubastih od porfira i bazalta. Ove se gore označuju ukupnim imenom „Gorah čunjastih." Medju gromadami pojedinimi najgorostasnija je gromada Litomierička iliti Sredogorje sa Milešovkom, kojoj je višina 2633′.

Sa ove gore divan je pogled na najliepše prediele, što ih imade Česka. Ostala su gorja: Gora Dupavska goram Tepelskim na istoku; gora Semilska s Kozakovom 2322′ Izari na jugu, i gora Brunovska iliti Gavran (Rabengebirge) na sievernom rubu stienah Adersbachskih.

§. 384. Laba.

U zemlji Českoj najznatnije su rieke: **Laba**, **Vltava** i **Ogra**. **Laba** izvire na glavnom grebenu gorah kèrkonoških; pri Kraljičinom-Gradcu nosi jurve splave, a pri Melniku već i brodove; prevaljuje u Českoj do 54 milje, i nakon tieka toga, prodrievši labsku goru pieščeničku, dieli se sa zemljišta českoga. Znamenitiji pritoci njezini jesu s desna: **Cidlina**, **Izara** i **Ploučnica**; s lieva pako: **Upa**, **Metuja**, **Orlica**, koja od Tyništa niže kadra je splave nositi, zatim **Krudimka**, **Vltava**, **Ogra** i **Bilina**.

Laba je do Vèrhlabe, gdie sa gore silazi, biesna bujica, padajuća do 1000 stopah na milju; odavdie pak do Kraljičina-Gradca pada još na milju za 104′, od Kraljičina-Gradca pako pak do granice odsiekom samo još za 12 stopah na svaku milju.

§. 385. Vltava, vlastovita rieka Českoj.

Premda Laba rieka iznosi iz zemlje gotovo sve vode tekućice, što ih imade Česka, ipak se reći može, da je **Vltava** medju svimi riekami českimi najznamenitija.

Njezino bo je područje najveće, tiek joj je najdulji, a i brodiva je najdalje. Od gorah graničnih njezine su obie gore južne, dočim Rudogorje pripada Ogri, a gora Sudetska Labi rieci.

Vltava izvire u Českom-lesu i najgornji njezin pritok, tako zvani Schwarzbach, imade vrelo svoje na **Schwarzenbergu** u višini od 3726′ od prilike. Odavdie uzamši, tiek joj je do Melnika, gdie se u Labu izlieva, dug 54 milje. Poslie bèrzice „**Teufelsmauer**“ zvane pri Višnjobrodu mogu ploviti po njoj kod Rosenberga splavi, a kod Budjejovicah već i brodovi.

Vltava, izim okolice Budjejovičke, gdie su joj obale nizke, teče gotovo svuda tiesnom dubodolinom.

Prima ona u se s desna: **Malšu**, **Lužnicu**, koja joj dolazi iz Dolnje-Austrije, i **Sazavu**, a s lieva: **Votavu**, **Berounku** (koja se u gornjem tieku **Mža** zove).

§. 386. Ogra.

Ogra izvire u Bavarskoj na Smrečini (gori smrekovoj); prevalivši dvie i pol milje, ulazi u Česku i prima u se s desna Teplu a s lieva mnoge iz Rudogorja dolazeće male potočiće; pri Lounah nosi splave a pri Terezinu izlieva se u Labu.

Tiek joj je u Českoj dug 23 milje, a u tieku tom pada ona po 44 stope na milju.

§. 387. Rieke područja inostranoga.

Budući da se gore pogranične sa razvodji nedèrže posvuda granicah, s toga mnoge vode českih predielah pograničnih neteku u unutrašnjost *), kao što bi po pravilu obćenitoga svojstva zemaljskoga teći morale, nego salievaju se napolje; tako imenito sa sievero-istočne stèrmine Sudetah rieke: Nisa, Bobrava i Stienava izlievaju se svekolike u Odru **); s česko-moravske gore pogranične moravska Sazava, Svitava, Svratka i Jiglava teku Moravom u Dunav; sa Českoga-lesa Primda Naabom i Rezna, obie takodjer u Dunav ***), a sa Rudogorja množina sitnih potočićah izlieva se po raznih pritocih inozemskih u Labu rieku.

§. 388. Jezera i ribnjaci.

Česka imade niekoliko samo malih jezerah gorskih, imenito u Českom-lesu, ali izobiljuje za to silnom množinom ribnjakah, navlastito na Lužnici pri Trebonju i neda-

*) Kakova je dakle obličja pomriežje od vodah?

**) A po tom u koje more?

***) A u more koje?

leko od Labe pri Pardubicah, gdie se steru i najveće ravni, što ih imade ova krunovina *).

Najveći je ribnjak u Českoj: ribnjak Rosenberžki pri Trebonju; razastèrt je na 1200 jutarah **).

§. 389. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

Iz velike različnosti, koju nam povèršje krunovine ove pokazuje, ako joj promotrimo silne gore, zatim pravac i položaj dolinah, izhodi i slična različnost glede razmierjah podnebnih.

U sredini zemlje traje najdulji dan 16 urah i 18 minutah. Nizke ravni i doline na sieveru, koje su još i obližnjimi gorami zaklonjene od oštrih sievernjakah, najtopliji su diel Češke. Već su neprijatnije visoke ravni, koje su na jugu; a razliku u toplini naći ćemo još mnogo znamenitiju, ako podjemo uz gore i ako im se popnemo na same vèrhunce. Premda neima u Českoj gore tolike, kojoj bi tieme zastèrto bilo sniegom viečitim, traje ipak n. pr. na gori kèrkonoškoj sniežna zima od Listopada tja do Svibnja mieseca; za ostale dobe godišta ostaje niekoliko samo miesecih; kratka jesen počima već navadno sa studeni i s vijavicom, a lieti biesne mnoge oluje i nepogode. Isto su ovakova razmierja i u Českom-lesu i na šljemenu Rudogorja; pače i na česko-moravskom visu medjašnom vlada pravilo isto, budući žetva nastaje za 14 i više danah kašnje.

Česka imade svega preko 1500 raznih vidnocvietakah. Medju ovimi nahodimo najviše: travah, šiljevicah i šaševah, suprašničadi, kèrstašicah, sočivnicah, ružah, štitaricah, klinčevnicah, ustnjačah i žabnjačah.

Bilinstvo Lesa-Českoga oskudno je i jednolično; svojstvena mu je jela, do koje imade samo gdiegdie: borovah, javorah, brestovah, jasenah, johah, brezah cèrnih i ivah. I u Rudogorju je bilinstvo slabo. Kao obilježne su ovdie biline: vres, resnica i brusnica. Gore kèrkonoške odlikuju se svojimi sočnimi livadami i gustom cèrnogoricom, svojimi kosodrevnici i mnogimi vèrstami bilinah planinskih i sievernih.

---

*) Zašto li najviše ribnjakah nahodimo na ravnicah i ujedno po predielih, porazmierno najnižjih?

**) Prispodobi to s veličinom niekojih jezerah planinskih i kraških!

Živinstvo je sasvime onako, kao što je u Srednjoj Europi, niti ima u njem išta, što bi od osobite znamenitosti bilo.

Českomu-Lesu, u kom vèrlo malo imade pticah-pievačicah, a malo i bubah iliti rezavacah, vlastovita su: žuta kuna i drozak grivasti; goram kèrkonoškim: ševa sieverna i kos sieverni (Schneelerche i Schneeamsel), jastreb-kokošar, krivokljunac i zmijaridovka. Kao što u Českom-Lesu, tako isto i u gorah kèrkonoških slabo imade pticah pievačicah a slabo i bubah iliti rezavacah.

§. 390. Stanovničtvo.

Česka ima 4,720.000 stanovnikah *); izim kraljevine lombardezko-mlietačke Česka je u svoj dèržavi krunovina najjačje naseljena **). Imade, osobito na sieveru, pojedinih predielah, koji spadaju medju prediele najguštje naseljene u svojkolikoj Europi. Stanovnici razdieljeni su na 295 gradovah, 272 tèrgovišta i 12.075 selah ***). Prag ima preko 142.000 stanovnikah; gradovi Liberec, Budjejovice, Heb, Kutnagora i Plzenj imadu dušah izmedj 10 i 20.000.

Od onih 800.000 dušah, koje prebivaju u miestih, imajućih preko 2000 stanovnikah, živi ih 676.000 u gradovih, 50.000 u tèrgovištih a 92.000 u selih.

§. 391 Narodna plemena.

Tri su od prilike petine stanovnikah Česi, dvie petine Niemci; Židovah ima do 70.000.

Česi stanuju po unutarnjih krajevih krunovine i samo u Sudetih i na česko-moravskom gorju razprostiru se tja do granice zemaljske. Kod Střibra imadu nedaleko od južno-zapadne granice na

*) Koliko na 1 milji kvadratnoj?

**) Za koliko je lošije naseljena, nego kraljevina lombardezko-mlietačka?

***) Na koliko miljah kvadratnih dolazi po jedan grad, po jedno tèrgovište? Koliko selah na 1 milju kvadratnu? Prispodobi u tom obziru Česku s ostalimi krunovinami?

zemljištu niemačkom kao ostèrvo jedno jezika svoga. Niemci prebivaju po gorah pograničnih izim krajevah prijepomenutih, imadu kod Budjejovičah i na jugo-istočnoj strani od Niemačkoga Broda na českom zemljištu kao ostèrvah jezika svoga, a živu još izvan toga po većih miestih izpromiešani sa Česi. Židovi živu razsuti po svoj zemlji, a neima ih nigdie kao stanovničtvo cielokupno.

§. 392. Vierozakon.

Većina stanovnikah viere je katoličke.

Izvan Židovah, prije pomenutih, imade u krunovini Českoj još i 36.000 sliedbenikah vieroizpoviedanja augsburžkoga i 51.000 sliedbenikah vieroizpoviedanja helvetičkoga. Oni su većinom Niemci, ovi većinom Česi.

Katolici podčinjeni su arcibiskupu pražkomu i trim njegovim biskupom područnim: budjejovičkomu, kraljogradačkomu i litomieričkomu.

Arcibiskupija pražka obsiže zapadnu i srednju stranu krunovine, biskupija pako budjejovička južnu, kraljogradačka sieveroistočnu a litomierička sievernu.

§. 393. Koliki je dobitak od rudstva?

Najveći ugljenik zemlje česke, t. j. Kladensko-Buštiěhradski, nahodi se medju Kladnom, Slanim i Vltavom, stere se po povèršini od 6 i više miljah kvadratnih i dao je godine 1858, do 8 miliunah centih.

Osim ovoga sloja najznamenitiji su ugljenici kod Radonice, Merklina i Šacliřa. Golemi su i silni takodjer slojevi smedjega ugljena, koji su u dolini Bielskoj.

Kositer i srebro kovine su, kojimi se odlikuje Česka.

U svoj cesarevini jedina Česka imade rudnikah od kositra; rudnici ti daju na godinu do 1550 centih kositra; srebra daje jedina Ugarska više nego Česka, u kojoj se imenito dobiva srebra do 50.000 marakah.

Željeza kopa se na godinu do pol miliuna centih. Obilje u olovu, gledji o lovnoj, sumporu, galici zelenoj, galici mo-

droj i kocelju (stipsi) nije znamenito; mišomora (sičana) i bakra malo imade u Českoj, a zlatu jedva što se nahodi niešto tragovah.

Nasuprot odlikuje se Česka na jugu svojom mnogom tuhom, a na sieveru svojim dragim kamenjem, osobito granatom svojim.

Česka tuha tako je dobra kao što je najizvèrstnija tuha kumberlandska, a bolja je od tuhe ceylonske; izvodjenje tuhe znatno se je umnožalo u novie doba; sada se je proizvodi do 38.000 centih. Osim toga imade ova krunovina mnogih kamenarnicah, gdie se vadi svakovèrstno kamenje gradjevno, šljunak razni, pieščenik i najfiniji. Ovo kamenje valja kako za tvorivo, za žèrvnje i bruseve, tako i za kiparstvo i gradnje umietne. Napokon nalazi se u Českoj i mramora i gline nesaždive.

§. 394. Vode liekovite.

Česka neima ni slanikah ni slatinah, ali imade zato osobito na sievero-zapadu množinu vodah-rudnicah, koje stranom služe za kupelji, stranom piju se na vrelu, a stranom razašiljaju se u sve krajeve svieta. Karlove-Vari liečište su jedno od najglasovitijih, što ih imade na svietu; Teplice, Lazni Marijanske i Lazni Františkove pèrve su u Českoj poslie Varih-Karlovih.

U svoj zemlji zna se svega za 160 i više vodah-rudnicah.

§. 395. Koliki je dobitak od bilinstva?

U Českoj je od svega zemljišta plodovitih 95% *).

Od plodovite povèršine ide gotovo sva polovica na zemlju oraću, gotovo četvèrtina na šume, a posliednja četvèrtina dieli se na livade, pašnjake, ribnjake, vèrte i vinograde.

U Českoj rodi žita više, nego što stanovničtvu tamošnjemu treba za vlastitu porabu. Glavni su plodovi raž i zob.

---

*) Koliko je to brojem bezuvietnim?

Kèrtola (krumpir), lan, burak i repica poglavite su biline poljske, koje se, osim žita sade i siju u Českoj.

Hmelj, koi se odlikuje i množinom i izvèrstnostju svojom, sadi se po vèrtovih i nastoji se oko njega kao oko biline povèrtne. Voćarstvom mnogo se sviet bavi, i s toga rodi u Českoj više vèrstah voća plemenita. Vinogradarstvo steže se na niekoje samo krajeve na Labi i Vltavi, imenito pri Žernoseku, Austih i Melniku. Dobiva se vina do 50.000 vedarah. Šume, što ih ima Česka, daju na godinu do 3 miliuna hvatih dèrvah. Mnogobrojnih i ogromnih turfištah imade osobito u južnih krajevih krunovine.

§. 396. Koliki je dobitak od živinstva?

Plodjenje ovacah oplemenjenih glavna je grana živinarstva českoga.

Dobiva se na godinu do 90.000 centih vune fine.

Osim toga zaslužuje da bude napomenuto konjarstvo na istoku od Česke. Znatno je takodjer i plodjenje peradi.

Od peradi na polak pitome znatni su gnjeteli, koji su na glasu radi veličine i tečna mesa. Vele je znamenito i gospodarstvo, skopčano sa ribnjaci.

§. 397. Obèrtnost.

Najznatnije tvorine, što ih izvodi obèrtnost, jesu: staklo, ogledala (zèrcala), porculan, platno, roba pamučna i vunena, makine, paljivo, papir, šećer od repice, pivo i žganica.

Proizvodjenje stakla i čištjenje iliti priredjivanje stakla radnje su većinom razlučene i samostalne. Vriednost robe staklene, priredjene za prodaju, iznosi 4 do 5 miliunah forintih. Platnom bavi se do 30.000 stanovah tkalačkih i više predionicah, u kojih se radi na makine. Pamuk predu u 90 i više tvornicah, koje daju preko 85.000 centih predje pamučne. 10.000 miliunah žigicah, što ih se na godinu u Českoj pravi, imadu prieku vriednost od poldrugoga miliunah fo-

rintih; na žigice te troši se do 7000 hvatih dèrvah. Za pravljenje šećera repičnoga, koi sada već iznosi preko 50.000 centih, troši se jedan miliun centih repe.

§. 398. Tèrgovina.

Najznatnija roba, koja se uvozi, jeste sol i roba kolonialna, kamo spada i pamuk.

Robu kolonialnu dobiva Česka većinom iz Hamburga po Labi rieci i po željeznici, koja se proteže uzduž Labe. Sol dobiva na Budjejovice iz Salzkammerguta po željeznici gmundensko-linačko-budjejovičkoj i po Vltavi.

Glavni proizvodi Česke, što ih gori pobrojismo, predmeti su ujedno njezine tèrgovine unutarnje i izvozne. Tèrgovina provozna tako je znamenita, kao što su tèrgovina uvozna i izvozna obadvie skupa.

Ovo se osobito može reći, odkako medju sievernim morem i Bečom postoji nepretèrgnut onaj savez parni, koi prosieca Česku od granice saksonske tja do Moravske. Komorah tèrgovačkih i obèrtničkih imade Česka u Pragu, Plznu, Budjejovicah, Libercu i Hebu.

§. 399. Željeznice.

Česka imade četiri željeznice parne, t. j. željeznicu sievernu sa krilom od Austih do Teplicah; pobočnu željeznicu od Pardubicah na Liberec u Žitavu, željeznicu Buštièhradsku od Kladna do Kralupa za prevoženje ugljevja i željeznicu Nučičku od Kladna u Nučiće za prevoženje rudah željeznih sa odvodom u Tachlovice, kojom se dovozi klak (vapno) za porabu visokih pećih; zatim dvie željeznice konjske: pomenutu jurve kolomiju Budjejovičku, na kojoj počeli su u novije doba pokusa radi voziti i miestokretom (lokomotivom), i kolomiju od Praga do Lane, po kojoj se poglavito ugljevje kamenito i dèrva voze u Prag.

§. 400. Ceste po vodi.

Pri svem izobilju riekah i potokah imade Česka ipak samo dvie brodive ceste vodene, to jest: Labu od Melnika i Vltavu od Budjejovicah niže.

Po Vltavi plovi svake godine do 600 brodovah niz vodu većinom do Praga; brodovi tí voze preko 300.000 centih robe, od kojih su dvie tretjine sol kuhinjska. Tri četvèrtine brodovah nevratjaju se više uz vodu, nego ih gospodari odmah prodaju kao robu dèrvenu. Po Labi plove do 83 brodara domaća, koji imadu brodovah do 750; sa inozemskimi ima svega 795 českih polabskih brodovah s ukupnom snagom od 652.000 centih. Po Labi razvozi se većinom staklo, žito, dèrva, ugljevje kamenito, voće i kamenje lomljeno.

Po Labi, gdie je brodiva, plove i parnici (saksonski).

§. 401. Ceste po suhom.

Duljina cestah, koje Česku po suhom prosiecaju na sve strane, iznosi preko 2000 miljah *). Svimkolikim cestam českim Prag je središte, odkuda se poput zrakah razilaze.

Odavde vodi k zapadu cesta dèržavna na Slani, Karlove-Vari, Loket i Heb u Waldsassen; cesta plzenjska na Plzenj u Mnihov nad Lesi; cesta passovska na Strakonice, Winterberg u Passov; k istoku cesta bečko-jiglavska na Kolin i Časlavu u Jiglavu; cesta bèrnska na Podjebrade, Visoko-Mito i Litomišle u Bèrno; k sieveru vodi cesta na Mladu-Boleslavu s jedne strane u Saksonsku, s druge pako na Liberec u Prusku.

Osim Praga imade u ovoj mrieži od cestah još nieko-liko važnih središtah; takova su imenito: Heb, Plzenj, Budjejovice, Tabor, Pardubice, Kraljičin-Gradac, Jičin, Mlada-Boleslava, Liberec, Česka-Lipa.

---

*) Koliko na milju kvadratnu? Prispodobi to s drugimi krunovinami!

§. 402. Škole pučke i sredne.

Česka imade 3788 pučkih školah, medju ovimi 88 učionicah glavnih *).

Od 100 diece, koja su za školu, polazi ju 90 i šestero **).

Česka krunovina ima takodjer 6 višjih realkah, 39 nižjih realkah, koje su spojene s glavnimi učionicami, i 20 gimnazijah ***).

U Pragu su 2 višje realke, 5 nižjih realkah i 3 višja gimnazija. Ostale su višje realke: u Libercu, Rakonicah, Loktu i Kutnoj-Gori; ostali višji gimnaziji nahode se: u Mostu, Budjejovicah, Českoj-Lipi, Hebu, Jičinu, Klatovi, Homutovu, Kraljičinom-Gradcu, Litomiericah, Litomišli, Jindrichovom-Gradcu, Plznju, Pisku i Žatcu. Nižjih gimnazijah imade u Broumovu, Niemačkom-Brodu, Mladoj-Boleslavi, Richnovu; nižjih pako realkah osim Praga još u Českoj Lipi, Brandysu, Mostu, Budjejovicah, Hrudimu, Časlavi, Hebu, Heidi, Visokom-Mitu, Jičinu, Jachimovom-Dolu, Mladoj-Boleslavi, Kadnju, Klatovi, Kolinu, Homutovu, Kraljičinom-Gradcu, Kraljičinom-Dvoru, Krumlovu, Kutnoj-Gori, Litomiericah, Nahodu, Novom-Bidžovu, Pardubicah, Pelhrimovu, Plznju, Pisku, PoličKi, Přibramu, Rokicanih, Taboru, Domažlicah, Trutnovu, Vodnjanih i Varnsdorfu.

§. 403. Ime i gèrb.

Niemačko ime kraljevine ove (Böhmen) izvodi se od keltskoga narodnoga plemena Bojah, koji su niegda stanovali po zemlji ovoj. Česko ime (Česka, Země česka) dolazi od slavjanskoga plemena Čehah, koji sada dèrže veći diel krunovine ove.

Gèrb kraljevine ove okrunjen je srebèrn dvorepat lav u polju cèrljenu.

*) Na koliko stanovnikah dolazi po jedna škola pučka? Prispodobi to s drugimi krunovinami!

**) Prispodobi to s Tirolskom i s Hèrvatskom!

***) Na koliko stanovnikah dolazi po jedna realka? na koliko po jedan gimnazij?

§. 404. Kako je Česka razdieljena.

Česka razdieljena je na 13 okružjah. Glavni grad pokrajine Prag nije pod nikakovom vlasti okružnom, nego je podčinjen neposredno miestodèržtvu. Stolice vlastih okružnih, od kojih ujedno okružja dobivaju ime svoje, jesu: Prag, Pisek, Budjejovice, Tabor, Časlava, Hrudim, Kraljičin-Gradec, Jičin, Boleslava, Litomierice, Žatec, Heb i Plzenj.

§. 405. Glavni grad pokrajine: Prag.

Glavni grad pokrajine: **Prag** (Zlatni Prag) leži od prilike u sredini zemlje na jednoj i drugoj obali Vltave rieke stranom u dolini stranom na brežuljcih, a imade više dielovah s osobitimi imeni. Od dielovah ovih steru se Hradčani i Mala-Strana po lievoj, Staro-Miesto pako, zatim Miesto-Židovsko, sada Jozefov zvano, i Miesto-Novo po desnoj obali Vltave.

Pravi, tako zvani Prag, sastavljen iz dielovah prijenavedenih, imade domaćega stanovničtva do 67.300 dušah. Nego računaju se k Pragu i obližnja miesta: Smihov i Karlin kao predgradja, a i Višegrad, te u smislu tom može se reći, da Prag imade u istinu preko 142.000 stanovnikah.

U Pragu imade starinskih veličanstvenih sgradah, spomenikah umietnosti graditeljstvene, koja je ovdie cvietala niegda, toliko, da u ovom obziru nadvisuje grad ovi gotovo sve ostale gradove cesarevine austrijanske.

Na Hradčanih uzdiže se c. kr. kasteo, ogromna prostrana sgrada sa više dvorištah, pregradjivana u razno doba, a najposlie pod Marijom Terezijom; u sgradi ovoj nahodi se velika, nijednim stupom nepodupèrta svoltana dvorana, dvorana Vladislavova zvana, široka 60′, visoka 42′, a duga 212 stopah. U jednom dvorištu kastela ovoga stoji stolna cèrkva sv. Vida, liep i veličanstven, nego nedovèršen gotički hram iz 14. vieka, sa srebèrnim nagrobnikom sv. Ivana od Nepomuka od god. 1736 i sa kostmi i spomenici od mnogih

českih vojvodah i kraljevah, medju kojimi su i oni cesari rimsko-niemački, koji su obično stolovali u Pragu, imenito Karlo IV., Ferdinand I., Maksimilijan II. i Rudolf II. Starji kasteo bio je na Višegradu, koi je sada obratjen na tvèrdjavu. Medju palačami privatnimi najznamenitije su: palača porodice Clam-Gallas-ah, sagradjena po Fischeru Erlachskom, palača Waldštein-ah i niegdašnja Černinah; ova posliednja odlikuje se svojom veličinom, višinom i do 76^{0} dugim stupovjem u pročelju svome. Praemonštratska opatija Strahov, opatija benediktinska Emaus i opatija križarah sa zviezdom cèrljenom nahode se unutar zidinah pražkih.

S jedne obale rieke Vltave na drugu vode tri mosta, od kojih je gornji lančenik, oba druga pako mostovi su na svodove sagradjeni.

Srednji, t. j. glasoviti most pražki ogromna je gradjevina na 16 svodovah od sama siečena kamena. Most ovi, započet pod cesarom Karlom IV., urešen je starinskimi tornjevi i u dva reda statuami, medju kojimi je i od mieda salivena statua sv. Ivana od Nepomuka, koi, stèrmoglavljen odavde u Vltavu, preminu kao mučenik u valovih njezinih. Ovaj Ivan svetac je zemaljski, koga Česka najviše štuje, i na 16. dan Svibnja mieseca, kao na uspomeni dan smèrti njegove stiče se silan sviet u Prag, i vàs je grad, a navlastito cèrkva sv. Vida i most pražki pozorište velike cèrkvene pučke svečanosti.

Za znanosti i umietnosti imade Prag mnoge veličanstvene zavode.

C. kr. sveučilište postoji od god. 1348. Utemeljio je sveučilište ovo cesar Karlo IV.

Česko-stališki zavod tehnički učilište je, u kom se mladići izobražavaju u obèrtih. Za nastavu u umietnostih obrazovnih skèrbi družtvo domorodnih prijateljah umietnosti, a za nastavu u muzici družtvo, utemeljeno za razvitak umietnosti glasbene. Imade ovdie još mnogih drugih družtvah, stranom učenih i domorodnih, stranom pako dobrotvornih. Najznamenitija su: česko družtvo znanostih, družtvo českoga narodnoga muzeja s odsiekom „Matica Česka“ zvanim, koi se bavi znanstvenim njegovanjem česke književnosti i jezika českoga, i napokon domorodno

družtvo gospodarsko za promicanje gospodarstva poljskoga. Isto su tako mnogobrojni zavodi dobrotvorni i bogumili.

Prag je po položaju svome središte tèrgovine česke, a i u struci obèrtnoj prednjači malo ne pred svimi gradovi Česke.

Proizvodi se u Pragu poglavito robė od kovinah (metalah), pamučnine, robe stolarske, kočijah, urah, rukavicah, škèrljakah i sopilah. Kao osobita grana obèrtnosti pražke mogu se smatrati glasbene svirke, od kojih na godinu preko 1000 komadah dolazi u tèrgovinu i šalje se poglavito na istok.

§. 406. Okružje Pražko.

Okružje Pražko (bez Praga grada) ima 102 kvadratne milje i 513.400 stanovnikah *). Ovo je jedino okružje, koje se nigdie netiče granice zemaljske, i upravo je sredina pokrajine svekolike. Ostala okružja, kojih dvanaest imade, steru se kao kolobar oko okružja pražkoga, a sedam ih je, koja ga pašu neposredno. Ovo je okružje medju svimi najveće.

U samoj okolici Praga, na zapadnoj strani od Hradčanah i u savezu s istimi diže se Biela-Gora, visoka ravan, koja se poput bèrda snižuje na tri strane. Na ovoj je gori bilą dne 8. Studenoga 1620. medju četami cesara Ferdinanda II. i českoga nadri-kralja Friderika Palatinatskoga po istoj gori prozvana žestoka bitka, koja biaše i odsudna i puna sretnih posliedicah za zakonitoga vladaoca i za vieru katoličansku.

U okružju ovom najznamenitije je miesto Přibram radi obilatih svojih rudah srebèrnih, koje sada daju 30—40.000 marakah. U onom dielu okružja ovoga, koi je na lievoj obali Vltave, najveće su željezare i najveći ugljenici u svoj Českoj.

*) Koliko je stanovničtvo odnosno?

U pèrvom obziru vriedno je napomenuti poglavito Hořovice s Komarovom i Novi-Jahimovdol s Alt- i Neuhüttenom i Roztokom, u drugom pako obziru Buštjegrad i Kladno.

U okružju Pražkom tolika je obilatost i raznovèrstnost prirodinah, da se tú i od samoga zlata nalazi tragovah.

Tako imenito kod Jilove vidi se i dan danas ostanakah, da je tu niegda bilo bogatih rudah zlatnih.

Miesta od oproštenja, koja se u okružju ovom mnogo polaze, jesu: Sveta gora (svatá hora) kod Přibrama i Stara Boleslava, gdie su na vratih starodavne kapele, koja i sada još stoji, umorili sv. Venceslava.

Karlov Tejn (Karlstein), sagradjen po cesaru Karlu IV., najznamenitiji je kasteo u svoj zemlji. U ovom je kastelu kapela sv. Katarine, kojoj su stiene krasna mosaika od samih draguljah i poludraguljah. Kasteo ovi sagradjen je na stèrmoj klakovitoj klisuri blizu rieke Berounke.

§. 407. Okružje Pisečko.

Okružje Pisečko ima 77 miljah kvadratnih i 298.000 stanovnikah *) a obsiže poglavito onu zemlju, koja je područje rieke Votave. Niekolicina okružja ovoga zapremljena je Českim-Lesom i njegovimi okončinami. Uzduž granice bavarske mnoge su staklane i mnoga ugljeništa.

U kutu, gdie je uštje, na koje studena Vltava utiče u toplu, nahodi se najveće turfište jugo-zapadne Česke „todte iliti Filzlu" zvano, sa povèršinom od 700 jutarah. U Neuhurkenthalu velika je tvornica za ogledala, a u Eleonorenhainu velika tvornica za biljur.

Zlatna pèržina, koje je u Votavi bilo niegda u izobilju, poglaviti je razlog, što se u stara vremena toliki gradovi sagradiše na toj rieci. Tako povodom te pèržine

*) Koliko je stanovničtvo odnosno?

postà i Pisek, stolica vlasti okružne, tako Strakonice i Sušica.

U ovom su okružju znamenitija miesta: Strakonice, gdie je velika prepozitura reda maltezkoga i gdie se u četiri tvornice 5—600 poslenikah bavi pravljenjem turskih fesovah; zatim Sušica, gdie je sada tvornica za paljiva, u kojoj radi do 500 ljudih. Blizu pomenutoga ovoga miesta ima u Elisenthalu gorostasna tvornica za ogledala. Na Blanici, pritoku Votave, leži tèrgovište Husinec, gdie se je godine 1369 rodio Ivan Hus, poznati učitelj krivoga nauka o vieri kèrstjanskoj.

§. 408. Okružje Budjejovičko.

Okružje Budjejovičko, južni ugao Češke, ima 80 miljah kvadratnih i 269.000 stanovnikah *). Obsiže od prilike područje gornje Vltave do niže uštja Lužnice, i odlikuje se svojim obiljem dèrvah, turfe i ribnjakah.

Glavno miesto okružja ovoga, Budjejovice na Vltavi, sa 14.800 stanovnikah, leži ondie, gdie prestaje železnica gmundensko-linačka a gdie na Vltavi mogu jurve ploviti brodovi; leži dakle na miestu vele-prijaznu za tèrgovinu. Obèrtnost grada ovoga živahna je i raznovèrstna.

Rudnici od tuhe, što ih imade okružje ovo, a imenito oni, koji su u Schwarzbachu, daju dovoljne gradje tvornici jednoj za pravljenje pisalah (flajbasah); u tvornici toj priredjuje se takodjer i bielo posudje (Steingut), plovućac-kamen i žutilo napuljsko. U tvornicah za paljiva, koje su u Budjejovicah i u Goldenkronu, radi do 300 poslenikah. Platno, što ga u okružju tku mnogi pojedini tkaoci, bieli se u Budjejovicah i ubieljeno prelazi zatim u tèrgovinu.

Kneževska porodica Schwarzenbergah imade u okružju ovom velikih i mnogih imanjah, poglavito krupnogoricah (šumah) u Českom-Lesu.

Ciene, u koje se prodaju dèrva iz šumah ovih, i u samom su Pragu odlučne za gorivo; a kanalom, za plavljenje dèrvah prokopanim, koi veže Vltavu sa Mlnicom, odpravlja se goriva i za sam

*) Koliko je stanovničtvo odnosno?

stolni grad dèržave. Glavni je kasteo rečene porodice **Krumlov**, od kojega glava kuće i plemena imade naslov vojvode; ovaj kasteo a i grad istoga imena leže na polu-otoku rieke Vltave. U susiednom **Schwalbenhofu** ima predionica na makine, u kojoj se prede kudjelja. Gore dalje na Vltavi leži nedaleko od granice opatija cistercitah **Viši Brod**, utemeljena u 13. vieku. U istočnom kraju okružja ovoga nedaleko od Borovanah nahodi se zaselak **Trocnov**, gdie se je godine 1354 rodio Ivan Žižka, poznati vodja husitski. U **Třebonju** pohranjuje se vele-bogati i za historiju Česke vele-važni arkiv izumèrle vlasteoske porodice českih Rosenbergah. — Blizu **Novih Hradih** gorostasne su staklane. — Mnogo se sukna tke u **Jindrihovom-Gradcu** i u **Novoj Bistrici**.

§. 409. Okružje Taborsko.

Okružje **Taborsko** ima 80 miljah kvadratnih i 334.000 stanovnikah. Izobiljuje turfom i velikimi ribnjaci, i u obziru ovom natieče se s okružjem budjejovičkim. Nego obèrtnost u okružju ovom nije znamenita. Za jedino suknarstvo reći se može, da podobro napreduje.

Glavna miesta, u kojih cvieta ova grana obèrtnosti, jesu: **Pelhřimov**, **Pacov**, **Počatki** i **Sobieslava**.

Tabor je stolica vlasti okružne. Grad ovi leži na Lužnici gotovo u sredini okružja, a s početka nebiaše ino, nego doista okol (tabor) husitski, nazvan po Taboru, gori u Palestini.

§. 410. Okružje Časlavsko.

Okružje **Časlavsko**, sa 69 miljah kvadratnih i sa stanovničtvom od 354.000 dušah, snižuje se od českomoravskih višinah prema Sazavi, a prevalivši razvodje njihovo prema Labi. Razvodjem ovim dieli se okružje ovo na dvie polovice, t. j. na polovicu sievernu i na polovicu južnu. U polovici sievernoj bavi se sviet poglavito poljodielstvom i sadjenjem bilinah, potrebitih za tvornice, imenito sadjenjem burakah, a u polovici južnoj lugarstvom, ovčarstvom,

staklarijom i željezarstvom. U okružju časlavskom mnoge su znamenitosti, tako imenito: najveća cèrkva u svoj krunovini i najveća duhanara u svoj cesarevini, obie u Sedlcih; zatim pri Kutnoj-Gori, niegda velebogatom srebèrnom rudniku, a gradu s gorostasnimi gradjevinami, sdonja rudna, najdublja za koju se znade; a napokon od bojištah austrijanskih malo ne najznamenitije, po susiednom gradu Kolinu prozvano, gdie je dne 18. Lipnja 1757 austrijanski gjeneral Daun pobiedio Friderika II.

Da pobiedi kolinskoj viečna bude uspomena, utemeljila je cesarica Marija Terezija vojnički red, nazvan po slavnom imenu njezinu.

Okružni grad Časlava obkoljen je oda svuda tvornicami, u kojih se pravi šećer iz burakah.

§. 411. Okružje Hrudimsko.

Okružje Hrudimsko ima 58 miljah kvadratnih i 351.000 stanovnikah. U južno-istočnom, šumami obraštenom kraju na granici moravskoj bavi se sviet poglavito platnarstvom.

Glavna su miesta obèrtnosti ove: Česka Třebova, Lanškroun, Svratka, Litomišel i Polička.

U sievernom kraju nahode se veliki ribnjaci pardubički, po kojih se izmienice sije žito, i plode ribe. Travnici na Labi i pritocih njezinih rabe se za plodjenje konjah.

Ovdie je cesarska dvorska ergela Kladrub. U Pardubicah se svake godine u vrieme stanovito utèrkivaju konji, i pri utèrkivanju ovom diele se nagrade dèržavne.

Okružni grad Hrudim imade velikih sajmovah, po kojih je središte tamošnje tèrgovine konjske.

Visoko Mito znamenito je radi gotičke svoje cèrkve iz 14. vieka.

§. 412. Okružje Gradačko.

Okružje Gradačko ima 52 milje kvadratne i 340.000 stanovnikah. U ovom su okružju dvie tvèrdjave. Okružje ovo i okružje Jičinsko imadu zajednički poveću kotlinu od kamena ugljevja, koja se zove kotlina Švadovička.

Tvèrdjava je pèrvoga razreda Jozefov na Labi, dovèršena godine 1787.

Kraljičin-Gradac (Králové Hradec), takodjer tvèrdjava, stolica je vlasti okružne. Okolica smiřička na Labi tako je plodovita, da joj je nadienuto ime „zlatni prut.“

Od Jozefova prema sieveru leži Kraljičin-Dvor (Králové Dvůr) sa cèrkvom dekanatskom iz 13. vieka. Broumov, nedaleko od granice prusko-slezke, imade opatiju benediktinacah, utemeljenu četèrnaestoga vieka. Heřmanica rodno je miesto velikoga vojvode Albrehta Waldšteinskoga (Wallensteina).

§. 413. Okružje Jičinsko.

Okružje Jičinsko, koje imade povèršine 52 milje kvadratne a stanovničtva 334.000 dušah, odlikuje se u sievernom kraju svojom obèrtnostju, koja se bavi poglavito platnom, pamukom, papirom i staklom, a u kraju južnom svojimi konji, koji se ovdie plode. U sievernom je kraju prediel onaj, u kojem su vrela Labe rieke, i koi je najvišji ne samo Česke, nego i Sudetah u obće, a u kraju južnom područje je rieke Cidline. Na obalah rieke ove leži glavno miesto okružja ovoga, Jičin, sa kastelom, sagradjenim po Albrehtu Waldšteinskom. Ovaj je kasteo sada svojina knezevah Trautmannsdorfah.

Blizu Jičina nahode se sgrade niegdašnjega, po Albrehtu Waldšteinskom utemeljenoga manastira kartuzijanskoga; ove su sgrade u najnovije doba pretvorene u gorostasno kaznište. Na najskrajnjem kraju sievernom tik granice slezke nahodi se staklana grofovah Harrachah, Novi Sviet zvana; ova je staklana jedna od najboljih i najvećih, što ih imade Česka. Jilemnica središte je obèrtnosti platnarske, koja u okružju ovom cvate u veliko.

§. 414. Okružje Boleslavsko.

Okružje Boleslavsko, sa 62 milje kvadratne i 402.000 stanovnikah, imade ime svoje od grada Mlade Boleslave na Jizari, gdie je stolica vlasti okružne. Okružje ovo i okružje litomieričko jesu nada svime prava okružja obèrtnička. Najznamenitiji grad tvornički svekolike Česke, a po broju stanovnikah pèrvi grad do Praga, Liberec, leži prema sieveru na Nisi rieci.

Sa obližnjimi seli, koja se neposredno dotiču Liberca, i koja imadu jedno isto stanovničtvo t. j. same tvorničare, broji grad ovi do 17.000, a bez tih selah do 13.000 stanovnikah. Glavna mu je tvorina sukno, a druga do sukna katun. Gospodari od tvornicah nastoje svèrsi shodnimi zavodi olakšati stanje poslenikah svojih. Tako je u ovom obziru zavedena jurve štedionica i kao pokusa radi grade se osobita prebivališta za poslenike. U tèrgovištu Jabloncu cvieta nieka grana obèrtnosti, kojoj sličnu nahodimo u svoj cesarevini u jedinom Muranu kod Mlietakah: proizvodjenje raznih uresah staklenih. Izim taljenja, koje se jedino obavlja u dielaonicah zajedničkih, sve ostalo, što se ovamo odnosi, obavljaju poslenici, napose u svojih prebivalištih. U Rihnovu prema jugu od Jablonca prave se mnoge tvorine od papirštine (kartuna); od kojega diela živi do 1000 poslenikah. U najsievernijem kraju okružja ovoga leži vele-obèrtni Mirov (Friedland), od kojega Albreht Waldšteinski imadiaše naslov vojvodski; u južnom kraju na Jizari nahodi se Hradište s kastelom grofovah Waldšteinskih i s cèrkvom sv. Ane, gdie sada počivaju kosti glasovitoga Albrehta Waldšteinskoga.

§. 415. Okružje Litomieřičko.

Okružje Litomieřičko ima 55 miljah kvadratnih i 411.000 stanovnikah. Laba rieka dieli ga na polovicu zapadnu i istočnu. U zapadnom kraju, na podnožju Rudogorja, leži velika Austsko-Teplička kotlina od smedja ugljena, iz koje se vadi na godinu do dva i pol miliuna centih. Gdie polovica istočna medjaši sa Saksonskom, stanovničtva toliko imade, da do 19.500 dušah dolazi na milju kvadratnu. Tolikoj naseljenosti uzrok je mnogo i živahno

tkalačtvo kako u tvornicah, tako i po kućah pojedinih, koje se zanima kako pamukom, tako navlastito i lanom. Ovdie je Rumburg, od kojega ime imade glasovito platno okolice ove, premda se isto tke poglavito u Georgswaldu; a imade ovdie još i 26 tkaonicah za pamučnine. Steinschönau i Heida najznamenitija su miesta za česko staklarstvo i za tèrgovinu sa staklom.

U Krasnoj Lipi ima osobitih tvornicah, gdie se tku biečve (čarape). Česka Lipa odlikuje se svojimi tvornicami i svojimi žitnimi sajmovi, a Warnsdorf, selo malone najliepše i najjače u svoj Českoj (ima 6000 stanovnikah), glavno je miesto pamučarstva.

Na desnoj obali Labe nahodi se stolica vlasti okružne, biskupski grad Litomieřice. Ovdie je i Diečin, sa velikim, krasna položaja kastelom grofovah Thunah i sa velèliepnim mostom lančenikom. Oba ova grada skladišta su za tèrgovinu polabsku.

U zapadnom kraju okružja ovoga leže: gora Řip, kamo mnogi sviet hodi na oproštenje; grad i kasteo Raudnice, od kojega glava kneževske kuće Lobkovicah imade naslov vojvode; Austi nad Labem, i bojište hlumečko, znatno po tom, što leži na kraju ždriela Nollendorfskoga; napokon na Labi, gotovo naprema Litomieřicam, tvèrdjava Terezin. Okružju na sievero-zapadu leže: liekovite vode Toplice, a u Rudogorju kositrene rude pri Krupki i Zinnwaldu.

§. 416. Okružje Žatečko.

Okružje Žatečko, sa 55 miljah kvadratnih i 239.000 stanovnikah, odlikuje se medju svimi ostalimi okružji svojim hmeljarstvom, a što se tiče obilja vodah liekovitih, sudara se u tom s okružjem hebskim. U okolici Žatca, u kojem je gradu stolica vlasti okružne, sadi se hmelj najbolji i toliki, kao što nigdie u ostaloj Českoj.

Sieverni kraj okružja ovoga pun je liekovitih vodah i toplicah: tu su imenito: slatine bielinske, i troje vode — gorkovice: sedlička, zaječička i bylinska. U ovom je kraju takodjer i Duhcov sa velikom šećeranom, u kojoj radi do 250 poslenikah i pre-

izvodi iz burakah do 5000 centih šećera i do 2000 centih sirupa. Na podnožju Rudogorja leži opatija cistercitah Osek iz 12. vieka, a na Bieli liepi gradić Most sa 3600 stanovnikah. U Rudogorju, kamo spada i nieki diel okružja hebskoga, ima do 500 porodicah, koje se hrane poglavito od toga, što prave od dèrva razne igraljke diečinske. U tvornicah, koje su u Oberleitensdorfu i Obergeorgenthalu, ovi se neuradjeni predmeti priredjuju za tèrgovinu. Novčana vriednost ovovèrstne izvežene robe iznosi 100.000 forintih. Osim obèrta ovoga bavi se sviet u Rudogorju još i pletenjem čipakah i vezenjem kao zaslužbom nuzgrednom.

§. 417. Okružje Hebsko.

Okružje Hebsko ima 76 miljah kvadratnih i 352.000 stanovnikah, a odlikuje se jedno svojimi toplicami liekovitimi, drugo svojimi kositrenimi rudnici i porculanarami. Stolica vlasti okružne Heb, sa 11.200 stanovnikah, po broju dušah četvèrti je grad svekolike Česke.

U području tamošnje komore tèrgovačke i obèrtničke imade 10 porculanarah (tvornicah, u kojih se gradi razno posudje porculansko); imenito u Loktu i Slavkovu. Tvornice ove, u kojih radi svega do 1800 poslenikah, tèrguju tja s južnom Amerikom i Perzijom. U istom području ima do 37 ortačkih rudnikah kositrenih, imenito u Božidarih u najvišjem kraju Rudogorja. U Jahimovom-Dolu (Joachimsthal), od kojega su u niemačkom jeziku prozvani taliri, nahodi se srebèrni rudnik, u svoj zemlji najznamenitiji poslie Přibrama. Troje najznatnije toplice liekovite jesu: Karlovi-Vari (Karlsbad), Marianske Lazni (Marienbad) i Františkovi-Vari (Franzensbad), pèrve sa jakim vrutkom, iz kojega suklja voda, vrela do 58 stupanjah R., obie druge sa slatinami (vodom kiselom). Vrela rudnih vodah tako su česta u ovom kraju Česke, da u okolici tepelske opatije praemonštratah, utemeljene u 12. vieku, imade preko 70 izvorah takovih. U ovom je okružju i glasovito miesto od oprostenja: Hlum, prepozitura reda križarskoga. U najskrajnjem sievero-zapadnom kutu Česke, oko Aša i Rossbacha pravi se na godinu do 100.000 tucetah čarapah vunenih i do 150.000 tucetah rubacah (šalovah) vunenih. Miesto Kradlice znamenito je, što se ovdie prave mnoga glasbila (inštrumenti muzikalni), a Falknov odlikuje se svojim hmeljarstvom.

§. 418. Okružje Plzenjsko.

Okružje Plzenjsko ima 86 miljah kvadratnih i 358.000 stanovnikah. U ovom su okružju silni i bogati majdani od kamenita ugljevja i od željeza, a pri Střibru jedini su poveći rudnici olovni, što ih imade Česka. Stolica vlasti okružne Plzenj, živahan je grad tèrgovački sa 11.400 stanovnikah, a odlikuje se znatnim amerikanskim parnim mlinom.

Kopa se i vadi najviše željeza kod Kralovicah i Rokicah, a skrilje galičke u Hromicu i Weisgrünu. Rudokopnjah na kameno ugljevje imade vèrlo mnogo u više predielah na desnoj i lievoj strani Beraunke. U južnom kraju okružja ovoga nalazi se pri gradu Kdynji vunara (fabrika za tvorine vunene), koja pri svem tom, što radi na makine parne, hrani još 1200 poslenikah. Okružje Plzenjsko ima u području svojem rodno miesto svetoga Ivana Nepomuka, koi se mnogo štuje i slavi u svemkolikom kèrstjanstvu katoličkom, a poglavito u Austriji. Gradić Nepomuk leži na poštanskoj cesti od Plznja u Pisek i ima svetcu ovomu na čast sagradjenu cèrkvu djakonatsku, s oltarom na onom miestu, gdie mu je stojala kolievka. Domažlice istoga su položaja prema Bavarskoj, kojega je Hlumec prema Saksonskoj, i s toga biahu bojište god. 1041, 1431 i 1436.

Odsiek II.

Markgrofija Moravska.

§. 419. Položaj.

Markgrofija Moravska, veličine 386·21 miljah kvadratnih, područje je od prilike rieke Morave tja do uštja rieke Dije*) Glavna ostèrmina pokrajine ove pada prema

*) S kojimi zemljami graniči Moravska? Pod kojom je duljinom i širinom? Ka kojemu dielu cesarevine spada ova krunovina? U obziru veličine koja je medju ostalimi krunovinami?

jugu, a bèrdine, iz kojih izviru Morava i pritoci njezini, pašu ju prema ostalim stranam svieta. Na sievero-zapadnoj granici steru se višine česko-moravske, a na granici sievero-istočnoj leže Sudeti s Jesenikom *). Na granici jugoistočnoj protežu se gore Karpatske, i počamši od izvorah Bečve rieke razstavljaju područje Morave od područja Vaga. Od prirodnih ovih granicah iznimljen je nieki diel sievero-istočne Moravske, koi spada u područje rieke Odre, zatim nieki komad zemlje na zapadu, iz kojega niekoji potočići spadaju u područje Vltave.

§. 420. Višine česko-moravske.

Pojedina bèrda višinah-česko-moravskih neznatno se samo uzdižu iznad ukupne valovite, dubodolinami silno izprosiecane višave, koja na granici českoj pri Jiglavi leži na 1400—1700′ iznad gladine morske. U onom je kraju i najvišja izmierena glavica svihkolikih tih višinah, gora Hradištko (samo sa 2432′) u predielu, gdie su izvori Jiglave i Dije.

§. 421. Sudeti.

Gora tako zvana odranska, u kojoj izvire rieka Odra, visok je samo i valovit kraj brežuljast, spadajući k nižjemu Jeseniku, i najvišje glavice oko izvora Odre (1986′) nepenju se iznad 2134′. Odavde prema sievero-zapadu proteže se pod imenom visokoga Jesenika (od jasena, Esche, prozvanoga) silna gora, pri kojoj najvišji grebeni i vèrhunci uzpinju se iznad prediela, dokud dèrvje može uspievati. Praded, ujedno najvišja glavica u svoj Moravskoj, bèrdo je visoko do 4716′ iznad gladine morske, a leži na graničnoj liniji prema Slezkoj.

---

*) Koja područja od riekah i morah razstavljaju Sudeti? Ka kojemu dakle spadaju razvodju?

Mnogimi sedli skopčano je bèrdo ovo sa Spiegličkim Sniežnikom, trogubim medjištem Česke, Moravske i pruske Slezke, kojemu na južnoj ostèrmini nahodi se izvor rieke Morave.

§. 422. Karpati.

Karpati moravski sastoje iz očita, nigdie nepretèrgnuta glavna šljemena, od kojega greben, visok odsiekom 2000—2500', proteže se uzduž granice Ugarske, i iz mnogih kosah, gotovo istorazstupno razredjenih prema šljemenu glavnomu. Najvišje izmierene glavice glavnoga šljemena jesu; Javornik nad minauřikem 3365' na istoku od Novoga-Hrosenkova, i Javorina 3060' — Izmedju izvorah Bečve i Ostravice proteže se unutra u zemlju ogranak pod imenom Beskidah.

Onizko (970') sedlo u ravni valovitoj medju Svincem i tako zvanom gorom Odranskom veže Beskide sa Sudeti.

§. 423. Nižava i gore na nižavi.

Izmedju gorah pograničnih proteže se prema puklomu jugu nižava, koja sastoji iz gornje i dolnje kotline pomoravske i iz kotline riekah Dije i Švarcave. Izmedju obie kotline pomoravske leže takozvane gore Hřiběce (Marsgebirge) sa Bèrdom 1855'; k jugo-istoku od Rostina kao najvišjega vèrhunca medju kotlinom dolnjom pomoravskom i kotlinom Dije i Švarcave protežu se gore Polavske, kojim je najvišji vèrh bèrdo „Maydenberg" 1350'.

Gore Hřiběce mogu se smatrati kao kosa od Karpatah, razstavljena time, što pri Napajedlu provaljuje Morava; a gore Polavske kao produljina planinah.

§. 424. Područje Morave.

Morava prosieca krunovinu ovu, tekući poput lúka, 28 i pol milje duga sa sievero-zapada na jugo-istok.

Rieka ova, prevalivši pèrvih 10 miljah, slaba je već pada, nizkih obalah i plitka riečišta. Počamši od Hodonina mogu ploviti po njoj splavi.

Pritoci su joj, s lieva: Oskava, Bistrica, Bečva i Olšava; s desna pako: Hana i Dija.

Područje Dije obsiže vaskoliki jugo-zapadni kraj Moravske.

Dija prima u se Švarcavu iliti Svatku; ova pako s lieva Svitavu i Cezavu, a s desna Jiglavu*).

§. 425. Područje Odre.

Odra izvire na sievero-istočnoj strani od Olomuca na šumovitoj ravni gore Lizelske; nakon kratka tieka uputjuje se k Slezkoj, ulazi ondie na ravnicu, i izpod Odrave vratja se opet u Moravsku. Biva malo poslie opet rieka granična prema Slezkoj austrijanskoj i na nieku malu daljinu prema Slezkoj pruskoj, i prevalivši 15 miljah dieli se sa zemljišta austrijanskoga.

Odra i pritok njezin Ostravica, koja dolazi iz Beskidah, pašu onaj komad zemlje Moravske, koi se poput razsohe proteže izmedj oba razdiela Slezke austrijanske.

§. 426. Područja riekah tudjih.

Sa višinah česko-moravskih teku niekoji potoci u Česku k Vltavi, sa Beskidah pako niekoji u Ugarsku k Vagu, a medju ovimi imenito Vlara **).

§. 427. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

Moravska, na sieveru, istoku i zapadu opasana i zaklonjena gorami, blagim je podnebjem obdarena navlastito

---

*) U kojem se dakle obliku ukazuje Dija sa svojimi pritoci?

**) Ka kojemu području morskomu spadaju potoci oni, a ka kojemu ovi?

na jugu i na jugo-zapadu. Višji nasuprot predieli gorski mèrzli su i neprijatni.

Razlika podnebna medju jugom i sieverom tolika je, da se ovdie za 4—5 nedieljah žanje kašnje, nego li tamo. Na zapadnoj visokoj ravni počima zima već mieseca Studenoga i traje do početka mieseca Ožujka; po dubokih klanjcih Jesenika i gorah karpatskih leži snieg često još i koncem mieseca Lipnja. Vietrovi se mienjaju vèrlo naglo; vladajući je vietar sievero-zapadnjak s oblaci i vremenom vlažnim, promienjujući se često na jugo-istočnjaka, koi raztieruje oblake i razvedruje nebo. Sa sievero-istočnjakom nastaje ljuta studen; zapadnjak i jugo-zapadnjak skopčani su ponajviše s olujami, kišom i gèrmljavinom.

Premda neima Moravska ni krasnih onih bujnih i mirisavih bilinah, kojimi se odlikuju planine, a ni bilja onoga, koje raznovèrstno i ubavo razvija se i uspieva u krajevih južnih: zato se ipak reći može za bilinstvo njezino, da je obilato, mnogovèrstno, pače i prijatno. U bilinstvu imade do 1400 raznih vèrstah cvietnoga bilja.

Najpoglavitija šumska dèrva, imenito bielogorice jesu: breza, joha, javor, jarebika, bukva, grab, jabuka, trešnja i kruška; a cèrnogorice: biela jela, omorika i bor.

Budući u Moravskoj zemljište različito, nalazimo s toga dosta različnosti i mnogostrukosti i u živinstvu njezinu, premda spada isto sasvime k živinstvu srednjo-europejskomu.

Tako n. pr. s toga, što je Moravskoj položaj ovakov, dolaze ovamo i legu se i bave se ovdie nebrojene pticeselice, medju kojimi imade kadikada i riedkih gostiuh sa toploga juga (bieli drozd) i sa skrajnjega sievera (veliki slapnik). Znamenito je za Moravsku, što su u njoj riedke zmije-otrovnice.

§. 428. Stanovnici.

Krunovina ova ima 1,867.000 stanovnikah *). Imade u njoj 89 gradovah, 191 tèrgovište i 3027 selah **).

Pet je gradovah, od kojih svaki ima preko 10.000 stanovnikah.

Medju stanovničtvom imade 500.000 Niemacah; ostali, izim 30.000 Židovah od prilike, svikolici su Slavjani, većinom Česi ***).

Hèrvati (1000 ih od prilike) živu medju Niemci u selih Fröllhovu, Novom-Prerovu i u Dobrom-Polju; Niemci u dva pogranična kraja prema Dolnjoj-Austriji i Slezkoj, zatim na granici českoj oko Jiglave, Svitave, i u niekojih manjih kotarih u kraju slavjanskom. Občine židovske razsute su po svoj zemlji.

Pretežna većina stanovnikah viere je katoličanske. 17.000 imade sliedbenikah vieroizpoviedanja augsburžkoga, a 34.000 sliedbenikah vieroizpoviedanja helvetičkoga. Katolici su pod arcibiskupom olomučkim i pod jedinim područnim mu biskupom bèrnskim.

Medja arcibiskupije olomučke i biskupije bèrnske dèrži se gotovo svuda granice područja Dije rieke, tako da se moravski diel područja toga sudara s okolišem biskupije bèrnske.

§. 429. Rudarstvo.

Moravska neima u zemljištu svojem soli kuhinjske, a ni kovinah (metalah) plemenitih; rudarstvo njezino steže se na željezo, kameno ugljevje, kocelj (stipsu) i tuhu iliti grafit.

Rudarstvo je sasvim u rukuh ljudih privatnih.

---

*) Koliko je dakle stanovničtvo odnosno? Koje miesto ide Moravsku u ovom obziru?

**) Na koliko miljah kvadratnih dolazi po jedan grad, po jedno tèrgovište? Koliko selah dolazi na milju kvadratnu? Prispodobi to s ostalimi krunovinami!

***) Od svega stanovničtva koliko imade postotakah Slavjanah? Koliko Niemacah? Prispodobi to s Českom.

§. 430. Poljodielstvo.

Glavno bogatstvo Moravske sastoji u onom, što joj daje zemlja oraća. Od svega zemljišta plodovitih je 97%*), od kojih su opet 53% sve same njive za oranje**), razmierje, kojim Moravska nadkriljuje sve ostale krunovine. Medju žitkom glavni su plodovi: zob (ovas) i raž.

Za ovimi dolaze ječam i pšenica. Izvan toga sadi se i sije mnogo kèrtolah, burakah, lana, repice, prosa, maka, graška i različita bilja mirodnoga i liekarskoga, navlastito sladića i raveda.

Vina dobiva se preko 560.000 vedarah; vinogradi protežu se po brežuljcih uzduž Dije, počamši od Znojma, tja do Morave. Lugovi su veliki i dobro se nastoji oko njih; zapremaju isti nešto preko četvèrtine svega zemljišta plodovitoga, a pašnjaci desetinu***).

Od mnogih ovih i velikih pašnjakah dolazi, da je u veledobru stanju ovčarstvo, koje je u obće u Moravskoj najbolje naprema krunovinam ostalim. Mnogo je neznatnije, poglavito u gornjem području Odre rieke, u tako zvanoj zemlji kravarskoj, plodjenje marve rogate a u Hani plodjenje konjah. Osim toga izvèrstno je u Hani plodjenje gusakah.

§. 431. Obèrtnost i tèrgovina.

Sukno i ina roba vunena, platno, pamučnine, roba željezna i šećer od repice glavni su predmeti obèrtnosti.

Moravska vèrlo je sretna i povoljna položaja za tèrgovinu, i u njoj se većinom zamienjuju sirovi proizvodi istoka za obèrtničke proizvode zapada. Glavno je tèržište grad Bèrno.

---

*) Koliko čini to u miljah kvadratnih?

**) Koliko je to u miljah kvadratnih?

***) Koliko je to u miljah kvadratnih?

Najpoglavitiji proizvodi sirovi, koji se ovamo donose na sajam, jesu: vuna, neuradjena koža, potaša, loj, ulje, konoplja, lan, vosak, med, štetinja, struna konjska, maslo svinjsko, šišarice, siemenje. U tèrgovini marvinskoj, imenito u tèrgovini s volovi i konji, Lipnik je pèrvo miesto.

Komoru tèrgovačku i obèrtničku imadu Olomuc i Bèrno.

§. 432. Ceste.

Budući da Morava splave nositi može ondie stopram, gdie će gotovo već da izidje iz Moravske, s toga se upravo rieka ova neima ni smatrati kao cesta vodena, i reći se može, da se Moravska odlikuje time, što u njoj neima cestah vodenih. Nego tim većma izobiljuje drumovi po suhu a imenito željeznicami.

Željeznica, koja od Beča ide put sievera, dieli se, čim se u Bretislavu (Lundenburgu) dohvati zemljišta moravskoga, na dva ogranka, od kojih jedan dotiče se Bèrna, a drugi Olomuca. Oba ogranka prolaze kroz najplodnije prediele, što ih imade Moravska, i sjedinjuju se opet tek iza granice moravske u Českoj-Třebovi. Od ogranka olomučkoga oddieljuje se pri Prerovu druga opet grana, koja prevaljuje nizko razvodje medju Moravom i Odrom, zatim idući tiekom rieke Odre ostavlja granicu moravsku, i namienjena je poglavito savezu sa Slezkom i Galicijom. Od Bèrna teče grana jedna u Rosice.

Osim željeznicah imade Moravska još četiri glavna druma.

Ovi su: 1. Bečki drum na Znojmo i Jiglavu u Prag. 2. Bečki drum na Mikulov i Bèrno, a odavde u Česku (Visoko-Mito). 3. Drum galički od Olomuca na Novi-Jičin put Tiešina. 4. Drum od Bèrna na Slavkov i Hodonin u Holič u Ugarskoj.

§. 433. Škole pučke i srednje.

Moravska ima 1720 pučkih školah, medju ovimi 29 učionicah glavnih*).

Od 100 diece, koja su za školu, polazi ju 90 i devetero **).

Višjih gimnazijah imade: u Bèrnu, Olomucu, Mikulovu, Jiglavi, Kromierižu i Znojmu; nižjih pako u Stražnicah, Freibergu i u Moravskoj-Třebovi. U Unčovu, Proštejovu, Novom-Jičinu, Znojmu, Telču, Třebovi, Kromierižu, Lipniku, Mikulovu, Hustopeču, Schőnbergu i Starom-Bèrnu imade nižjih realkah, koje su skopčane s glavnimi učionicami; u Ugarskom-Hradištu i Starom-Bèrnu samostalne nižje realke; u Bèrnu i Olomucu imade višjih realkah.

§. 434. Ime i gèrb.

Ime krunovine Moravske dolazi od Morave, koja je glavna rieka u pokrajini ovoj.

Kod Slavjanah ovdašnjih znači Morava i rieku i pokrajinu.

U gèrbu zemaljskom vidi se u modru polju okrunjen orao razastèrtih krilah, poput škaknice razdieljen na kocke boje srebèrne (niegda zlatne) i cèrljene.

§. 435. Kako je Moravska razdieljena.

Moravska je okoliš miestodèržtva i dieli se na kotare, koji su neposredno pod miestodèržtvom. U obziru sudbenom dieli se krunovina ova na okružja; u svakom okružju imade sud okružni..

*) Na koliko stanovnikah dolazi po 1 pučka škola? Prispodobi to s ostalimi krunovinami!

**) Prispodobi to s Tirolskom, Českom i Dalmacijom!

§. 436. Bèrno, glavni grad pokrajine.

Bèrno leži na višini u kutu, što go stvara uštje, na koje se Svitava salieva u Švarcavu, a sastoji iz grada unutarnjega i iz 14 predgradjah sa 58.000 stanovnikah.

Bèrno imade mnogih liepih cèrkavah, medju kojimi se stolna cèrkva sv. Petra, župna cèrkva sv. Jakova, i Augustinska cèrkva u Starom-Bèrnu odlikuju gotičkim svojim slogom, u kojem su sagradjene. Na groblju u Starom-Bèrnu nahodi se nadgrobni spomenik slavnoga slavjanskoga filologa Josipa Dobrovskoga († 1829). Moravsko-slezko družtvo za promicanje poljodielstva, poznavanja prirode i zemlje s osobitim odsiekom za lugarstvo imade siedište svojè u Bèrnu, i znamenitosti, što ih radja Moravska, smiešta i izlaže u muzeju, po imenu Franje cesara prozvanom. Od zavodah dobrotvornih ima se navlastito napomenuti: zavod za gluho-nieme i zavod za sliepe. Višje tehničko učilište u Bèrnu imade tri tečaja: tehnički, tèrgovački i priugotovni.

Bèrno je nada svime grad tvornički, u kojem se proizvodi svakovèrstna roba vunena. Bèrno je ujedno i glavno miesto u svoj cesarcvini za tèrgovinu s rukotvorinami.

Od razne ove robe pazari se ovdie na godinu za 25—30 miliunah forintih. Troši se i preradjuje vèrlo mnogo vune ruske. Bèrnsko fino sukno prodaje se i na mnogih sajmovih prekomorskih. Imade Bèrno i tvornicah, u kojih se tke platno za jedra, zatim tvornicah za dretve postolarske, za kožu, makine, ocakljeno posudje kuhinjsko i za kavu izhitrenu (Surrogate).

§. 437. Okružje Bèrnsko.

Okružje Bèrnsko ima 82 milje kvadratne i 407.000 stanovnikah. Obsiže od prilike sve, što spada u področje rieke Švarcave, i svekoliko, kao što se stere od juga k sieveru, prosieca ga gotovo po sredini željeznica bèrnska. Stolica suda okružnoga u Bèrnu je, u pokrajinskom glavnom gradu.

Prema sievero-istoku od Bèrna nahode se u gorah klakovitih silne špilje, medju kojimi se veličinom svojom odlikuje špilja Sloupska. Nedaleko odavde zija do 600′ duboki ponor „Macoha" zvani.

Svakolika okolica opominje ovimi svojimi vlastitostmi gledaoca i nehotice na Krašku goru.

U sievernom kraju okružja ovoga proizvodi se mnogo robe lanene, vunene i pamučne.

Navlastito u Svitavi i Moravskoj-Třebovi gradi se mnogo sukna. Svitavski suknari tku većinom prosta samo sukna, s kojimi polaze sajmove u Bèrnu, Beču, Pešti i Tèrnavi. U Svitavi tku povèrh toga i porket, a u Třebovi i raznu pamučninu. U Rothmühlu pri Svitavi velika su bielila.

Sredina okružja odlikuje se obilnimi ugljenici pri Rosici, Zbešovu i Oslavanu, željezarami pri Blanskom i Hamrih i bojištem pri Slavkovu, gdie godine 1806. u tadašnjem ratu s Napoleonom kèrvavi i odsudni boj, koi se ovdie dne 6. Prosinca zametnù, nesretnih biaše posliedicah po Austriju.

Na jugu od Bèrna leži Rejhrad, opatija benediktinska iz 11. vieka. Hustopeč, glavni sajam za tèrgovinu s volovi i svinjami iz Ugarske. Napokon Lednica, u kojoj je liep, u gotičkom slogu novo-sagradjen kasteo i velik krasan perivoj vladajućega kneza Liechtenšteina.

§. 438. Okružje Znojmsko.

Okružje Znojmsko ima 53 milje kvadratne i 110.000 stanovnikah. Spada većinom u neposredno područje Dije rieke. Znojmo, grad sa 8000 stanovnikah, stolica je suda okružnoga.

Znojmska glavna župna cèrkva sv. Nikole gotička je sgrada iz 14. vieka. Oko polovice petnaestoga vieka bi u istom slogu gotičkom sagradjena viećnica grada Znojma. Pöltenberg, prepozitura križarah s cèrljenom zviezdom, samo je klanjcem razdvojen od grada. Luka, na južnoj strani od Znojma, odprije opatija praemonštratah, imade sada u sebi c. kr. vojničku akademiju inžinirsku. U gradu Mikulovu velika je obćina židovska. Namiest, okružju na sieveru, imade gorostasnu tvornicu za fino sukno; u Vranovu pako i u Kravskoj mnoge su tvornice, u kojih se pravi fino posudje kameno. Izvèrstno gradivo za tvornice ove kopa se blizu Brendicah.

§. 439. Okružje Jiglavsko.

Okružje Jiglavsko obsiže nieki diel višinah česko-moravskih, zatim vrela kako Dije moravske, tako i svih gotovo pritokah njezinih. Povèršina ovoga okružja iznosi 54 milje kvadratne, a stanovničtvo do 115.000 dušah. Lanarstvo i razna roba vunena, koja se ovdie proizvodi, glavna su dva izvora, od kojih živi stanovničtvo ovdašnje. Jiglava, okružni grad, sa 17.000 stanovnikah, poslie Bèrna je najveći grad u Moravskoj.

Ovdie i u Telču glavno je gnjezdo suknarstva. C. kr. vojska uzima ponajviše iz Jiglave, što joj sukna treba. Sijanje i težanje lana najznamenitije je oko Jimramova i Ždara. Okružje ovo imade osim toga u svoj dèržavi malo ne najliepši i najbolje sačuvani kasteo iz srednjega vieka, t. j. Pernštein, zatim opatiju praemonštratah, Novu Hřišu, koja je postojala već godine 1211.

§. 440. Okružje Olomučko.

Okružje Olomučko, sa 76 miljah kvadratnih i 240.000 stanovnikah, dieli se na goroviti kraj, koi se stere prema granici česko-slezkoj, i na ravan „Hana" zvanu. Onaj kraj odlikuje se poglavito platnarstvom, ovaj pako izobiljuje žitom. Glavno je miesto tvèrdjava i stolica arcibiskupska Olomuc, grad sa 14.000 stanovnikah; leži na ravnici na ostèrvu rieke Morave.

Stolna cèrkva sv. Venceslava znamenit je gradjevni spomenik iz 12. vieka. Dvie velike pijace gradske imadu liep ures, sedam t. j. vodometah, tvorine Rafaela Donnersa. Na ravnici pri Olomucu razbio je i pobiedio Jaroslav Sternberžki Tatare god. 1241. U ravnoj Hani leži Proštiejov, grad sa 8000 stanovnikah, glavno žitno tèržište ovoga okružja. Blizu granice češke nahodi se Zabřeh, glasovit po voćarstvu svom i po svojoj tèrgovini s voćem. Sternberg i Schönberg glavna su miesta, odlikujuća se težanjem lana, Sternberg takodjer i proizvodjenjem pamučnine. Po svoj okolici tke se iz lana platno, navlastito u samom Schönbergu, zatim u Rimařovu i Schildbergu. Predionicah, u kojih se lan prede na makine,

imadė osim Rimařova još i u Wiesenbergu, Friedlandu i Heidenpilču.

§. 441. Okružje Novo-jičinsko.

Okružjė Novo-jičinsko, sa 55 miljah kvadratnih i 143.000 stanovnikah, moravsko je područje Odre i veći diel područja Bečve rieke. Plodjenje i timarenje marvė rogate zatim obèrtovanje oko prostih felah vunenine i pamučnine glavni su izvori, od kojih živi stanovničtvo ovdašnje. Novi-Jičin grad je, u kojem stoluje sud okružni.

U ovom gradu pravi se nieka vèrsta lakih kolah, koja se po niemačkom mu imenu „Neu-Titschein" zovu Neutičanke; a tke se tú takodjer i velika množina razne vunenine. Ovdie i u okolici gotovi se svake godine do 60.000 komadah vunenine, većinom flanela, i prodaje se u Ugarsku, Talijansku, Galiciju i Moldavsku. U Granici (Hranice) suknarstvo je, što se množine tiče, slabije; suknari ovdašnji ugadjaju većinom ukusu narodah istočnih, s toga im i roba ide većinom u zemlje istočne. Mistek i Frankstadt glavna su dva miesta, gdie se gradi prosta roba pamučna; svako to miesto proizvodi na godinu preko 40.000 komadah. U Fulneku, gdie je sliedba tako zvane bratje moravske imala niegda glavne svoje siedište, nahodi se sada tvornica na makine, i tke se tú raznovèrstna roba suknena.

§. 442. Okružje Hradiško.

Okružje Hradiško, na 65 miljah kvadratnih i 172.000 stanovnikah, obsiže dolnju polovicu tieka rieke Morave, poda tim nieki diel Hane, a i takodjer vele-plodovitu dolinsku ravan, koja se stere na južnoj strani od tiesnaca pri Napajedlih. Obèrtnost ovdašnja, premda raznovèrstna i dosta znamenita, nemože se ipak uzporediti sa cvatućim ovdie poljodielstvom i vinogradarstvom.

Pri Kromierižu u Hani sije se osobito mnogo konoplje; Napajedli odlikuju se sadjenjem burakah; a na brežuljcih oko Bzenca najveći su vinogradi u svoj Moravskoj. U Zlinu i oko Zlina prave stanovnici slavjanski, ovdie Vlasi zvani, na godinu

do 20.000 šestdesetakah (Schok) prostih i vèrlo jevtinih škljocah (kebah).

Okružni je grad Hradište na lievoj obali Morave sa 3000 stanovnikah od prilike.

Naprema Hradištu leži na desnoj obali selo Staro-Miesto, koje se odprije zvalo Velehrad; ovdie je niegda bila stolica Svatopluka, gospodara i vladaoca od Velike-Moravske, i ovdie su slavjanski apostoli Ciril i Metod propoviedali slovo božje. Godine 907. razoriše ga Magjari. U tèrgovištu Nivnici rodio se godine 1592 slavni paedagog Amos Komensky, poznatiji po polatinjenom imenu Comenius-a. U Brumovu na granici Ugarskoj gradi se staklo. Skrajnji jugo-zapad okružja ovoga imade oko Kijova i Hodonina slojevah od smedjega ugljevja. U Hodoninu ima takodjer c. kr. duhanara. U Kromierižu ima arcibiskup olomučki stolni kasteo s velikim perivojem *).

Odsiek III.

Vojvodovina Gornja i Dolnja Slezka.

§. 443. Položaj.

Krunovina austrijanska: Vojvodovina Gornja i Dolnja Slezka, velika 89 miljah kvadratnih, sastoji iz dva komada, razdvojena novo-jičinskim okružjem moravskim. Od komadah ovih leži zapadni i veći na sievernoj ostèrmini Sudetah, a istočni i manji na sievernoj ostèrmini gorah karpatskih **).

---

*) Razredi okružja po veličini njihovoj, po bezodnosnom i odnosnom pučanstvu njihovom! Za koje se krajeve može reći, da su kotari poljodielski, za koje li, da su obèrtni?

**) S kojimi zemljami graniči Slezka? Pod kojom je duljinom i širinom? Ka kojemu dielu cesarevine spada? Glede veličine koje ju miesto ide medju krunovinami?

§. 444. Sudeti.

Sudeti slezki neimaju u samoj ovoj pokrajini zajedničkoga imena. Nego moguće je razlučit ih kao dielove gore kladske, zatim kao Sudete prave, koji se Jasenik zovu (§. 445).

Na goru kladsku spada okončina jedna od Snieżnika, koja se proteže kao sievero-zapadna granica prema pruskoj Slezkoj. Na ovom je gorju glavica „Lövenkuppe“ zvana sa Smrečinom iliti tako-zvanim „Hundsrückenom“ 3550′ kao najvišijim izmierenim krajem. Na Jaseniku razlučit se mogu Jasenik visoki i nizki. Polovica zapadna sa daleko protežućimi se gorskimi grebeni, od kojih pojedine glavice na 3—4000′ nadilaze gladinu morsku, zove se Jasenik visoki; polovica pako istočna, visočina, na 1200—2000′, izprosiecana mnogimi tiesnimi prodoli, zove se Jasenik nizki. U visokom Jaseniku razabrat se može više glavnih gorinah. Gorine najjužnije i najznamenitije zovu se gora pradiedska, kojoj glavica najvišja: Pradied zvana sa 4716′ ujedno je i najvišji vèrhunac u Moravskoj. Valovita, većinom obradjena zemlja brežuljasta nizkoga Jasenika najvećma se na zemljištu slezkom uzdiže kao gora Milchhübel na jugo-zapadnoj strani od Opave gotovo sa 2000′, dočim susiedna polja pri Slavkovu visoka su samo do 1000′ *).

§. 445. Gore Karpatske.

Karpati oni, koji većom stranom zapremaju istočni komad Slezke austrijanske, spadaju k razdielu Beskidah. Najvišji im je vèrhunac: Lisa-Gora sa 4176′.

Od ove gore proteže se Jablunka-Gora k tromedji prema Galiciji, Ugarskoj i Slezkoj i imade na ovom svojem putu u sebi ždrielo „Jablunku“ (1900′), koje vodi u Ugarsku. Prema sieveru od pomenute ove tromedje počinju Beskidi uzdizat se poput lúka, u kojem su izvori Visle rieke. Tamo je velika Barania (4062′). Istočni diel rečenoga lúka granica je ponješto prema Galiciji i svèršuje se

---

*) Upiši sve ove višine u liestvicu, za to namienjenu! Kojim pravcem teče glavni diel gore ove? Dà li je glavni taj diel cestica kojega razvodja, i imenito kojega?

blizu Bielska kao Glimčak; zapadni pako kraj razdvaja područje Odre rieke od područja Visle, proteže se na lievoj obali rieke ove tja do visočine velikoga Čantora sa 3130′, pada zatim bèrzo i znamenito, nego odciepljuju se od njega još niekoje višine i vuku se dalje prema sieveru *).

§. 446. Ravan.

Dočim su na južnoj granici vèrhunci najvišji, zalazi na granici sievernoj u zemlju ravan na više miestah; nego su i ovi predieli, gdie su ujedno najznamenitiji gradovi, još podobro visoki.

Tako imenito i to redom od zapada k istoku: Javornik do 830′, Weidenau 786′, Kèrnov 986′, Opava 796′, Bohumin 621′, Schwarzwasser 803′. Što brojevi ovim redom dvaputa padaju i rastu, to dolazi odtuda, što one kotline od riekah, u kojih na nastajućoj ravni leže miesta pomenuta, nejednaku imadu dubljinu.

Najnižje miesto u pokrajini, ujedno i pograničje prema pruskoj Slezkoj, uštje je, na koje Olšenica utiče u Odru pod Bohuminom; nego i ovo uštje leži još do 600′ iznad mora baltičkoga **).

§. 447. Područje rieke Odre.

Dvie su glavne rieke u Slezkoj: Odra i Visla, i po ovih riekah spada svakolika krunovina u kotlinu mora baltičkoga. Odra dotiče se na malu samo daljinu jednoga i drugoga komada Slezke i razdvaja ondie Beskide od Sudetah. Od pritokah njezinih na zemljištu krunovine ove najznatniji je Opava, koja je duga 14 miljah.

*) Upiši sve ove brojeve u svoju liestvicu! U kojem je razmierju ovdie višina ždrielah, grebenah i vèrhunacah? Prispodobi to s planinami, s gorami českimi i moravskimi!

**) Pripodobi višinu slezke ravni sa višinom ravni moravske, češke, austrijanske i lombardezko-mlietačke!

Opava smatrat se ima kao pravi izvor Odre, budući ona na uštju svom više imade vode, nego ista Odra. A i višje leže izvori njezini. Izvire ona na Jaseniku i prima u se Moravicu.

Izviru na Beskidah i izlievaju se na desnoj strani Odre: Ostravica, kojoj je tiek 7, i Olšenica, kojoj je tiek 8 miljah dug.

§. 448. Područje rieke Visle.

Visla izvire u jugo-zapadnom kutu Beskidah. Ondie, na najgornjem kraju sela Visle postaje iz dva potoka: iz cèrne Visle, koja iztiče iz nieke močvare (3500—3600′) na gori Baranii, i iz biele Visle, koja iztiče iz mnogobrojnih izvorah (3000—3200′) na gori Magurki.

Tiesnim prodolom najgornjega svoga tieka ruši se mlada Visla plahovitom bèrzinom dole i pri Skočovu hvata se ravnice.

Na zemljištu slezkom i to na najskrajnjoj granici sievernoj prima Visla u se Bialu, koja je u svem svojem tieku rieka-medjarica.

§. 449. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

Visoke su gore na jugu, pokrajina dakle ova nagnuta je i otvorena k sieveru, te po tom izvèržena raznim onim okolnostim, s kojih nastaje studen, i to je razlog, zašto je podnebje ovdie porazmierno oštro i studeno. Zrak je čist, suh više nego li vlažan, riedko kad posve tih; vietrovi sieverni i južni česti su i bèrzo se mienjaju; vietrovi zapadni donose kišu, a istočni skopčani su s dugotrajnom sušom.

Dobe, uz koje rastu, uspievaju i dozrievaju biline, i na samoj su ravni za 10—14 danah, a na gorah i za 4—5 tjedanah kratje, nego li u sredini Moravske. Na velegorju leži snieg često do konca Lipnja mieseca. Gràd je riedak; nasuprot u Beskidah često se provaljuju oblaci.

Razlike višinah dosta su znamenite, i s toga razne su i vèrste bilinah. Imade ovdie pojedinih vèrstah, koje su

vlastovite planinam i dalekomu sieveru. Osobito su česti paprati.

Šume su većinom cèrnogorice, zaraštene borom, omorikom i jelom, a i arižem; riedke su šume bukove i brezove, a još riedje brestove, lipove, javorove i jarebikove; na predgorjih imade pogdiegdie tisovah.

U živinstvu neima ništa osobita.

Živinstvo sudara se gotovo sa živinstvom moravskim, s tom jedinom razlikom, što u Slezkoj neima onih životinjah, koje, budući im prija blažije podnebje Moravske, dolaze ovamo iz zemaljah južnijih.

§. 450. Stanovničtvo.

Broj stanovnikah iznosi 443.000 *). Od ovih je polovica niemačka, druga polovica sastoji većinom iz Slavjanah česko-slavjanskoga, i iz niekolicine poljskoga plemena, zatim iz 2500 Židovah od prilike.

U istočnom kraju živu Poljaci, u zapadnom Niemci, a u sredini Česi, s jedne i s druge strane ovamo ulazećega moravskoga okoliša, na kojem takodjer Česi prebivaju. Židovi razsuti su kojegdie. Okolica bielska niemačko je ostèrvo u okolišu poljskom.

Medju stanovnici imade 61.800 sliedbenikah augsburžkoga i 5000 helvetičkoga vieroizpoviedanja; ostali su, izim Židovah, katolici, podčinjeni stranom knezu-biskupu vratislavskomu, stranom arcibiskupu olomučkomu.

K arcibiskupiji olomučkoj spada veća istočna polovica sudetskoga kraja zemaljskoga, a ostalo k biskupiji vratislavskoj.

Slezka imade 26 gradovah, 6 tèrgovištah i 669 selah**).

---

*) Koliko je dakle stanovnikah na 1 milju kvadratnu? Ako se uzme, kako je gusto Slezka naseljena, koje ju miesto ide u tom obziru medju krunovinami? Prispodobi to sa Salcburžkom, Dalmacijom, i Českom!

**) Na koliko miljah kvadratnih dolazi po jedan grad? koliko selah dolazi na 1 milju kvadratnu? Prispodobi po tom Slezku s drugimi krunovinami!

Samo su četiri grada, gdie u svakom stanuje po 5000 stanovnikah.

§. 451. Prirodine.

Plodovita je povèršina gotovo svakolika, t. j. 96% *). Nego budući podnebje oštro, a zemlja u većem kraju gorovitom manje rodna, s toga je seljanin često prisiljen, radnjom u struci obèrtnoj tražit sebi zaslužbe uzgredne.

Glavne su prirodine zemaljske: ugljevje kamenito, željezo sirovo, žito, siemenje od dieteljine, burak, lan, vuna, zatim željeznina, razna roba lanena, pamučna i vunena, šećer od repice i spirit.

§. 452. Plodine zemaljske.

Zob i raž poglaviti su plodovi žitni.

Sadjenje kèrtole i po tom pečenje spirita posliednjih je godinah radi boliezni, koja je kèrtolu napala, udarilo znatno u nazadak.

Ugljenici daju do 3 i $^1/_2$ miliuna centih ugljevja kamenita.

Nego mogli bi davati i dvaput toliko. Nahode se u istočnom zemaljskom kraju nedaleko od Odre. Rudnikah željeznih imade kraj i jedan i drugi.

Dobiva se na godinu do 480.000 centih kamena-željeznjaka, koi se preradjuje u samoj ovoj pokrajini. U Sudetih dosta su znamenite jame, u kojih se kopa i vadi skrilja za krovove.

Ima jamah takovih do 50.

Burakah rodi toliko, da se pet tvornicah zanima pravljenjem šećera iz njih.

Tvorničari su većinom veliki posiednici od zemaljah, koji sami sade, što im burakah treba.

Lan siju poglavito na najskrajnjem sievero-zapadu; dobiva ga se u svoj zemlji do 30.000 centih u vriednosti od 600.000 forintih. Što se tiče vune, Slezka je u obziru izvèrstnosti zemlja pèrvoga reda, ali time je neznatnija mno-

žina, do 2000 centih, u vriednosti od dva i pol miliuna forintih.

§, 453. Obèrtnost i tèrgovina.

Robe lanene i polu-lanene pravi se u svoj zemlji u vriednosti od 2, a pamučne u vriednosti od 1·7 miliuna forintih. Robe vunene gotovi se 162.000 komadah.

Tkanine pamučne lošije su vèrste, a tvorine su seljakah kotara friedečkoga, koji osim toga imadu tkalačke svoje stanove. Seljaci ovi kupuju predju pamučnu od tèrgovacah, koji zatim prekupljuju od njih robu gotovu, i prodaju ju poglavito u Galiciju i sievernu Ugarsku seljanom tamošnjim.

Slezko veletèržtvo zanima se nabavljanjem neuradjenih tvarih, potrebitih za obèrte, i tèrgovinom žitnom. Tèrgovina izvozna steže se na goripomenute znatnije plodine zemaljske.

Krunovina ova imade tèrgovačku i obèrtničku svoju komoru u Opavi.

§. 454. Železnice i drumovi.

Željeznica olomučko-vratislavska prosieca granični komad zapadnoga i istočnoga diela Slezke i glavno je sredstvo za promet ovdašnji.

Od željeznice ove odciepljuju se dva krila; jedno vodi od Bohumina na Diedice u Galiciju, gdie opet od Diedicah ide ogranak jedan u Bielsk; drugo pako krilo vodi od Schönbrunna u pokrajinski glavni grad.

Osim željeznice ove imade takodjer drumovah, koji unutarnje i susiedne zemlje vežu medju sobom.

Imadu se navlastito napomenuti: drum galički, koi dolazeći od Novoga-Jičina prosieca Tiešin i izlazi u Bielsk; drum ugarski od Tiešina na ždrielo Jablunku, zatim glavni savez medju Opavom i Olomucom na Sternberg, medju Tiešinom i Opavom, od Opave na

Kèrnov u Neustadt u Pruskoj i od Opave na Bruntal i Engelsberg u Cukmantel na granici pruskoj.

Neima u Slezkoj vodenih cestah nikakovih.

§. 455. Škole.

Slezka ima 419 pučkih školah, medju njimi 9 učionicah glavnih *).

Od 100 diece, koja su za školu, polazi ju 90 i troje **).

Nižjih realkah, koje su spojene s glavnimi učionicami, imade u Tiešinu, Bielskom, Kèrnovu i Bruntalu; a nižju realku samostalnu ima Opava. Višjih gimnazijah imadu Opava i Tiešin.

U Tiešinu su dva višja gimnazija; jedan je za katolike, drugi za protestante.

§. 456. Ime i gèrb.

Scieni se, da ime „Slezka“ (česki: Slezsko; poljski: Sląsk) dolazi od Slęze, slavjanskoga imena rieke Lohe, koja teče po onom dielu Slezke, što ga dèrži sada Pruska. U gèrbu vojvodovine Gornje- i Dolnje-Slezke vidi se u zlatnu polju cèrn okrunjen orao sa srebèrnim križićem na pèrsih. Križić ovaj stoji na srebèrnu miesecu, kojega rogovi izdielani su poput lista od dieteljine. Veliki gèrb cesarski imade u sebi i gèrb vojvodovine tiešinske, krunovini ovoj utielovljene, to jest: zlatnoga orla u modru polju.

§. 457. Pokrajinski glavni grad.

Grad Opava na Opavi, gotovo na granici pruskoj. stolica je zemaljskoga satnika, koi je izaslan viećnik mie-

*) Na koliko stanovnikah dolazi po jedna škola pučka? Prispodobi to s drugimi krunovinami!

**) Prispodobi to s drugimi krunovinami!

stodèržtva moravskoga, kojemu su podredjeni kotarski uredi slezki. Opava je najveći grad u krunovini, premda neima više od 14.000 stanovnikah.

Imade više liepih cèrkavah. U Opavi je muzej s knjižnicom od 23.000 knjigah. Tèrgovci su nedavna zaveli školu tèrgovačku.

§. 458. Kraj zapadni.

Kèrnov leži kao i Opava na Opavi vodi i na granici pruskoj.

U Obergrundu pri Cukmantlu, i pri Johannisbergu, navadnom lietnom stanu kneza-biskupa vratislavskoga, ima po jedan rudnik; u onom kopa se zlato, srebro i olovo, a u ovom srebro i olovo. Troje rude željezne, koje su u dielu sudetskom, jesu pri Buchbergthalu, Endersdorfu i Ludvigsthalu.

U Bruntalu ima tvornica, u kojoj se grade makine i roba bakrena; u okolici ovoj sije se vèrlo mnogo lana, a i pravi se mnogo ćebetah i pokrovacah.

Blizu Freiwaldova leži Gräfenberg, gdie je seljak okolice tamošnje, po imenu Vinko Priesnitz, zaveo pèrve mèrzlice, kojim se malo po malo raznese glas po svoj Europi.

§. 459. Kraj istočni.

U istočnom kraju Slezke leži Tiešin (poljski: Cieszyn), grad sa 6000 stanovnikah.

U Tiešinu je muzej s bibliotekom od 12.500 knjigah. U okolici imade arkivojvoda Albreht velikih imanjah, poglavito rudah željeznih i taonicah, gdie se radi po najnovijih iznašastjih, učinjenih u ovoj struci obèrtnoj.

Ustronj je glavno miesto željezarstva.

U ovom obziru imadu se takodjer napomenuti: Baška i Třiniec.

Najveći ugljenici, iz kojih se vadi ugljevje kamenito, nahode se u Poljskoj-Ostravi.

Grof **Lariš** imade u **Gornjoj-Suhavi** u svoj zemlji najstarju tvornicu za repični šećer. Pravi je grad tvorničarski **Bielsk** (česki: **Bilsko**), samo potokom Bialom razstavljen od galičkoga grada Biale. Imade ovdie za robu vunenu 8 tvornicah, koje proizvode ukupno do 60.000 komadah na godinu. Vriedno je napomenuti i kolare ovdašnje. **Friedek**, grad sa 4000 stanovnikah, imade liepu cèrkvu, kamo mnogi sviet hodi na oproštenje. **Bohumin** (Oderberg), obćenito poznata postaja, gdie austrijanska železnica prelazi u prusku Slezku.

Glava V.

Zemlje Karpatske.

Odsiek I.

Kraljevina Ugarska.

§. 460. Položaj.

Kraljevina Ugarska, veličine od 3124 milje kvadratne, nižava je u obće dunavska iliti podunavlje od uštja Morave na zapadu tja do uštja Drave, na istoku tja do uštja Moriša, koi se izlieva u Tisu rieku, ujedno sa gorami onimi, koje pašu nižavu ovu *).

§. 461. Razredba.

Gore ugarske dielovi su od dva glavna gorstva, t. j. od planinah i od Karpatah. Područja njihova razstavlja Dunav, izim kratka samo traka na medji zapadnoj. Sastaju se

*) S kojimi zemljami graniči Ugarska? Pod kojom je duljinom i širinom? Ka kojemu dielu cesarevine spada? Glede veličine koje miesto ide ju medju krunovinami? Koliki je diel cesarevine svekolike?

na dva miesta, najprije na granici Dolnje-Austrije, gdie se mali Karpati nahode naprema goram litavskim, najsievernijemu predgorju planinah, zatim na velikoj onoj okuki, gdie se Dunav zavija od istoka k jugu, i gdie s desna gore višegradske, a s lieva gore neogradske nadvisuju Dunav. Nižava više ždriela ovoga mala je a nižava niže ždriela toga velika ravan ugarska. Dva dakle gorstva i dvie ravni čine četiri ona razdiela, na koje je kraljevina ova s obzirom, kako joj se zemljište nizi i uzdiže, od prirode razdieljena. Osim četiri ova razdiela spada još na krunovinu ovu i jedan okrajak kotline bečke uzduž rieke Morave.

§. 462. Karpati u obće.

Ugarska imade ponješto od sva tri glavna diela gorah karpatskih. Sieverno-ugarska zemlja bèrdovita iliti kratjim imenom visočina ugarska spada sasvime k ovoj krunovini, izim jedino skrajnje ostèrmine sievero-zapadne i ostèrmine sieverne; od Černoga-lesa dèrži Ugarska svukoliku ostèrminu jugo-zapadnu; a od visočine erdeljske spadaju k njoj skrajnji spusti ruba sievernoga i zapadnoga.

§. 463. Mali Karpati, Biela-gora i Beskidi.

Izvanjska skrajnja kosa višave ugarske proteže se u krunovini od „Porta Hungariae“ tja do Željeznice na izvorih cèrne Orave, i putem ovim imade tri imena različita. Od dievinske Kobile do izvorah potoka Gidre zove se: mali Karpati, i dovde dopire granit kao vèrsta stiene, kojom se odlikuje. Odavde pak gotovo do granice moravske zove se Biela-gora, budući ovdie kamen klakoviti stiena navadna. Tretje joj je ime ukupno: Beskidi, i zove se tako počamši od izvorah Bečve uzduž granice moravske, slezke i galičke. Ovdie je piešćenik stiena navadna.

Vaskoliki ovaj zapadni diel glavnoga gorja karpatskoga uzdiže se od gladine dunavske naglo do 1500′ od prilike, zatim malo po malo donde, gdie je početak Beskidah, do 2500′. Ovi sa svojimi, šumom zaraštenimi glavicami ostaju zatim većinom izmedj 2 i 3000′, nego ondie, gdie su izvori Orave, uzdižu se kao velegorje sa više svojih glavicah iznad 4000′; tako glavica Pilsko na 4757′, Babja-gora na 5660′, a Bolica na 4148′. Na granici ugarsko-moravskoj leži takodjer Trojačka-gora iliti Beskid, 3000′ vis. Ždriela svakolika nalaze se izmedju 1800—2500′ *).

§. 464. Karpatski Černi-les.

Istočni diel glavnoga pogorja karpatskoga počima se još u Galiciji na desnoj obali rieke Dunajca.

Do Brinzave na izvorih potoka Laborce zove se diel ovaj neprestano Beskidi, na kojoj je daljini gora Lackova na sievero-zapadnoj strani od Bardjejova izmierena na 3016′.

K istoku od izvorah Laborce zove se diel ovi: karpatski Černi-les, koi, čim se dalje proteže k istoku, odlikuje se sve to većom pustoši i višinom.

Černi ovaj les uzdiže se tik granice zemaljske iznad izvorah cèrne Tise kao Černa-hora do 6600′.

Ždriela, koja su od zapada k istoku sve to riedja, leže na višini od 2500—3500′ **).

§. 465. Visoka Tatra.

Jezgra visočine ugarske nije nego povorka od gorskih sklopovah, koji su raznovèrstno skopčani kako medju

*) Upiši sve te brojeve u liestvicu, za višine namienjenu! U kojem je razmierju višina ždrielah, grebenah i vèrhunacah? Prispodobi to s planinami, s višinami kraškimi, i s gorami češkimi i moravskimi!

**) Upiši sve ove brojeve u liestvicu, za višine namienjenu! U kojem je razmierju višina ždrielah, grebenah i vèrhunacah? Prispodobi to s gorami, prije opisanimi! Čèrni-les dà li je glavno razvodje?

sobom tako i s pogorjem glavnim. Najsievernije a ujedno i najvišje gorje visoka je Tatra, ili samo Tatra prosto i u kratko.

Tatra sastoji iz golietnih, raztèrganih stienah granitnih, koje se vèrlo stèrmo uzdižu iz širokih dolinah (svekolike na višinu od 1500—2500′) rieke Vaga (Liptovske), Dunajca (Neumarka), Poprada (Šipuške) i Orave (Oravske), i ukazuje se kao kratka i stèrma višina (kojoj se greben od zapada k istoku uzpinje od 3000 do 7000′ i kojoj ždriela nahode se na 3000′ do 5000′ visoko); kratka pako i stèrma ta višina proteže se izmedj dvie višine dulje i nižje, s kojimi ju vežu plosna i onizka sedla (Borišov 1900′ i Visoki-les 2690′). Ovomu gorskomu sklopu osobita su obilježja: presieke (popriečne doline), na gornjem kraju poput kotla zaokružene; oštèrljato i uzko šljeme; glavice, poput kulah stèrčeće u vis; mala visoka jezera (morska oka), koja, što se tiče obilatosti vode u gori ovoj, zamienjuju stranom lednike planinske, a stranom ribnjake sudetske, i napokon obilježje mu je i to, što neimą u njem nikakovih lednikah, budući da samo golietni vèrhunci od stienah uzpinju se iznad linije viečitoga sniega *).

§. 466. Nizka Tatra sa Fatrom i gorom nitranskom.

Za ovimi gorji dolazi odmah nizka Tatra iliti gora liptovska sa glavicom „Djumbir“ zvanom 6344′, i sa gorom kraljevom (Kralova hora) 5877′, koja se s jakimi zavoji i pod raznimi imeni produljuje prema zapadu tja do Trenčina posred področjah rieke Grona i Vaga, a prema istoku tja do Košicah posred področjah Hernada i Šaja, a odciepljuje se od nje više trakovah, uslied kojih nastaju mnoge presieke iliti doline popriečne.

Takov je medju ostalimi trak Fatra 3978′, izmedju dva pritoka Vaga rieke, t. j. izmedju Zubočne i Turce. Izmedj trakovah,

*) Upiši sve ove višine u liestvicu, za to namienjenu! U kojem je razmierju višina ždrielah, grebenah i vèrhunacah! Prispodobi to s pogorji, prije opisanimi! Razstavlja li Tatra koja područja od riekah i morah, i to koja? Tatra dakle je li diel kojega razvodja, i to kojega? Kojega čudnovatoga pravca dèrži se linija razvodna?

koji se protežu prema jugu, imade jedan, koi se u slici brežuljakah gubi malo po malo u ravan, i to je gora nitranska medju Vagom i Nitrom.

§. 467. Predgorja Karpatah ugarskih.

Za gorom liptavskom dolazi gora Vepor, svèršujuća se kao šljeme „Ostrovsko“ zvano, koje dosiže još do višine od 4000′. Vepor gora razstavlja Gron od Ipola, a na zapadu prislanja se na nju vulkansko ščavničko rudogorje, kojega najvišji izmiereni èrt, gora Šobob, imade višine de 2995′.

Matra je gorje najjužnije; uzdiže se ona sa najvišjim svojim vèrhuncem na višinu od 3186′, i sedlom popriečnim skopčana je na istoku s gorom Bikom pri Miškovcu, na zapadu s gorami neogradskimi na okuki dunavskoj, i zavèršuje time visočinu stranom prema Dunavu rieci, stranom prema nizkoj ravni.

Hegyalju sa glavnim pogorjem karpatskim veže onaj trak gorski, koi se na istočnoj strani od onoga miesta, gdie prodire Poprad, vuče prema jugu.

Hegyalja ukazuje se na kraju svojem kao vinorodni brežuljci tokajski, koji leže već samo 779′ iznad gladine morske i samo 368′ iznad ravnice potiske, koja se ovdie počima.

Na sievero-istočnoj strani odavde i istorazstupno sa karpatskim Černim-Lesom proteže se gora Verholet; ova je, kao što je i ščavničko rudogorje, i Matra i Hegyalja, gora vulkanska, i uzdiže se do 3360′ višine.

Imade u sebi vodom napunjeno staro grotlo, oko morsko (2184′).

§. 468. Karpati ugarsko-erdeljski.

Brežuljci i gore, koje diele Ugarsku od Erdeljske, okončine su i ogranci kosah na sievernom i zapadnom viencu visočine erdeljske.

Visoko pogorje, takozvane planine rodnanske sa glavicami od 5—6000', proteže se od najskrajnjega kuta županije marmaroške prema zapadu tja do Samoša. S one strane planinah ovih teku kose erdeljskoga rudogorja (Biharska 5828') tja do Moriša, i kao brežuljci daleko protegnuti prelaze u ravan.

§. 469. Koliko od planinah dèrži Ugarska.

Svakolika zemlja bèrdovita i brežuljasta na desnoj obali Dunava spada k planinam, od kojih okončine i predgorja kao mnogi posebni ogranci stranom iz Austrije podanižke, stranom iz Štajerske prelaze granicu, i zapremaju većinu ovoga područja dunavskoga. Nižava stere se po njoj kao dvie dràge razlučene.

Mala to jest ugarska ravan dràga je nižiderska, a velika ravan ugarska dràga podravinska.

Medju jezerom nižiderskim i kotlinom bečkom zemaljska je granica gora Rožalijna (kapela Rožalijna 2088') i gora litavska (Sonnenberg 1524'); a medju Rabom i jezerom blatovskim stere se lug bakonjski (Köröšhegy 2238').

Okončine od ovoga i gore s njime skopčane (kao n. pr. gora Vérteš) pružaju se zatim dalje tja do Dunava a imenito do razvalinah višegradskih (1156') i do gorah budimskih (zviezdarnica na Gerzélesu 777').

Izmedju jezera blatovskoga i podravlja stere se golemi brežuljasti kraj pečujski (grad Pečuj 583'), i dopire tja do Dunava.

Posliednji trag kraja ovoga tako zvana je Szölös Hegyalja, koju Karašica razdvaja od ostale zemlje brežuljaste, i koja leži naprema južnomu kraju velike dunavske ade muhačke.

§. 470. Nižava.

Mala (iliti gornja) ugarska nizka ravan stere se medju lugom bakonjskim, visočinom ugarsko-karpatskom i gorami litavskimi, i plodovita je i prijatna na sieveru, a močvarna i pieskovita na jugu i zapadu.

Duga je 25 miljah, široka 16—20 miljah, a velika 160 miljah kvadratnih. Požun (408′), Szered, Komoran (319′) Gjur (383′) i gladina jezera niživerskoga (354′) mogu se navesti kao miesta ona, koja maloj ovoj ugarskoj ravni leže na granici ili barem blizu granice.

Velika (iliti dolnja) ugarska nizka ravan stere se medju planinami i Karpati daleko preko granicah zemaljskih i stranom je vèrlo plodovita, stranom je pustopoljina, a napokon i zastèrta je ponješto močvarami i pèržinom (pieskom letućim).

Ova svakolika duga je 60 miljah, široka 40 miljah, a velika 1700 miljah kvadratnih.

Ova kud i kamo veća ravan ugarska ima kao očite svoje krajeve: Peštu 304′, Tokaj 411′, Munkáč 501′, Veliki Varadin 324′, Arad 400′. Krajevi u ravni ovoj, koji na jugu zavèršuju, istina, krunovinu, ali nezavèršuju same ravnice, jesu: Segedin na utoku Moriša u Tisu 240′, i gladina dunavska nedaleko od Baje, tèrgovišta u Vojvodovini sèrbskoj, 256′.

Onaj diel kotline bečke, koi je u Ugarskoj, zemlja je vèrlo rodna i plodonosna.

Uštje rieke Morave na kraju kotline bečke leži na višini od 420′ *).

§. 471. Rieke, a imenito Dunav.

Ugarska gotovo svakolika spada u područje **Dunava**; malen samo okrajak na sieveru spada u područje rieke Visle.

Pri Dievinu na utoku Morave ulazi Dunav u Ugarsku s desnom svojom obalom, a nedaleko odtuda i s obalom lievom. Dieli se pako od Ugarske s desnom obalom pri uštju Drave, s lievom pako već gori pod Bajom.

Padanje vode na svoj ovoj duljini vèrlo je slabo i jedva da iznosi 200 stopah (od 414—236′). I to je uzrok, što se rieka ova

*) Upiši sve ove višine u liestvicu, za to namienjenu! Kolika je razlika izmedju najvišjega i najnižjega kraja u Ugarskoj? Kojim pravcem nizi se u obće zemljište ugarsko?

gotovo svuda, gdie nije stišnjena medju gore, razilazi i što tvori velikih otokah, tako imenito na maloj ugarskoj ravni veliki i mali otok „Csallóköz", na velikoj pako ravni ugarskoj otok sent-andrijski, otok čepelski i margitski. Dokud Dunav teče kroz krunovinu ovu, nije mu voda nigdie tako nesgodna za plovljenje, kao što je medju malim i velikim otokom „Csallóköz" zvanim.

Znamenitiji pritoci, kojim područje sasvime ili stranom spada k Ugarskoj, na lievoj su obali: Morava, Vag, Nitra, Gron, Ipol, Tisa i Seret, a na desnoj: Raba, Šárviz i Drava.

§. 472. Morava.

Od tromedje moravske, austrijanske i ugarske počamši Morava je zemaljska granica tja do uštja, gdie se salieva u Dunav.

Morava, dokud je ugarska, neima nikakovih pritokah znamenitijih.

§. 473. Vag i Nitra.

Vag postaje, kad se sjedine Vag cèrni i bieli.

Cèrni Vag izvire na nizkoj, a bieli na visokoj Tatri.

Pritoci njegovi na desnoj obali jesu: Bela, Orava i Kišuca, a na lievoj Revuca i Turec. Salieva se pri Guti u tako zvani požunski rukavac dunavski.

Ovaj se zatim kao Vag-Dunav (Vágduna) sjedinjuje pri Komoranu s glavnom riekom Dunavom.

Nitra izvire na gori Fačkovskoj u zapadnoj produljini nizke Tatre, prelazi pri Novom Zamku (Neuhäuslu) u malu ugarsku ravan i salieva se pri Šándoru u Vag-Dunav.

§. 474. Gron i Ipol.

Gron imade izvore svoje na južnoj ostèrmini gore Kraljeve.

Na istoj ostèrmini izviru, osim Grona, još i Vag i Hernad.

Gron teče kroz ugarsko Rudogorje i izpod Kővesda salieva se u Dunav.

Ipol izvire na južnom obronku gore Vepora i po tromom, posred tiesnih dolinah vèrlo vijugastom tieku utiče pri Szobbu u Dunav.

§. 475. Tisa i pritoci njezini.

Salievaju se u jedno Tisa cèrna i biela, i time postaje Tisa rieka.

Cèrna Tisa smatra se kao pravi izvor rieke Tise; izvire pako ista na južnom obronku Černe-gore u karpatskom Černom-lesu.

Naglo padajući teče Tisa kroz županiju marmarošku, ulazi pri Nagy-Szőllőšu u veliku ugarsku ravan, i nakon nebrojenih zavojah prema jugu dieli se od Ugarske pri Segedinu.

Ovdie, i kada je voda najplitja, iznosi joj širina 405′, a dubljina 19′.

Na desnoj obali izlievaju se u Tisu Berzova, Bodrog, Hernad, Jegra i Zagjva, na lievoj pako Szamoš, Köröš i Moriš.

Szamoš i Moriš rieke su upravo erdeljske.

Köröš postaje na nižavi pri Bekešu, gdie se sjedinjuju Köröš cèrni (fekete) i bieli (fejér), malo zatim prima u se Köröš bèrzi (šebeš) i napokon Berettyo, u koi se je salio Köröš mali (kiš). Tako je Köröš osobita, na daleko razastèrta mrieža od bujicah, ugarsko-erdeljskih Karpatah, koje, doprievši na ravan, vijugaju se u nebrojenih zavojih i močvarami zastiru okolicu.

§. 476. Koliko je u Ugarskoj od područja rieke Sereta.

K području rieke Sereta u Ugarskoj spadaju samo niekoji vrutci zlatonosne Bistrice na granicah Bukovine i Erdeljske *).

---

*) Spadaju li ovi i k drugomu kojemu moru?

U onoj t. j. okolici prelazi zemaljska granica niešto malo greben glavnoga pogorja karpatskoga i time ide ju i nieki diel od okoliša glavne rieke moldavske, koi inači nepatri Ugarske ni malo.

§. 477. Jezera.

Velika jezera ugarska t. j. ona, koja više prostora zapremaju, svakolika su na desnoj obali dunajskoj. Najveće je jezero blatovsko na jugu od luga bakonjskoga.

Ovo jezero leži samo 448′ iznad mora; s obližnjimi barami veliko je gotovo 18 miljah kvadratnih a duboko do 36′. Iz susiedne zemlje brežuljaste prima u se množinu potočićah, i odtoka njegova, potočić Šio, koi se izlieva u Šárviz, veže ga s Dunavom.

Drugo je veliko jezero: jezero nižidersko.

Po odtoci velike obližnje bare „Hanšág" izlievaju se vode njegove u Rabu. Veličina mu je 7 miljah kvadratnih, a dubljina do 13′.

Tako zvano jezero velenačko medju jezerom blatovskim i Dunavom, nedaleko od Stolnoga Biograda, nije upravo ništa, nego golema mlaka.

Zastire preko 4000 jutarah zemlje i duboko je 2—5′.

U gorah karpatskih, imenito na visokoj Tatri, mnoga su mala visoka jezera gorska *).

§. 478. Močvare.

Velike su močvare na jednoj i na drugoj ravni ugarskoj. Mala ugarska ravan imade tako zvani Hanšág, kojemu je veličina 5 miljah kvadratnih, a velika ravan ugarska imade uzduž Dunava, a još više uzduž Tise i mnogih njezinih pritokah, imenito uzduž goleme mrieže rieke Köröša, ogromnih prostorinah, koje su uslied svakogodišnjih povodnjah zastèrte močvarami.

---

*) Prispodobi jezera ugarska u obziru veličine, dubljine i višine s jezeri talijanskimi i gornjo-austrijanskimi i sa ribnjaci českimi!

§. 479. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

Razmierja pogodna iliti vremena u Ugarskoj druga su na višavi, druga na nižavi. Na višavi očito je podnebje gorsko, a na nižavi vlada podnebje, koje je upravo kopnu vlastovito.

U gorah karpatskih može čoviek penjući se uz goru razlučiti prediele loze vinove, voća, žita, bielogorice, cèrnogorice, kosodrevine i bilinah planinskih. Linija viečitoga sniega leži 7800—8000′ iznad mora *). Nego nesamo od ozdol gore idući, već i od zapada prema istoku toplina je sve to manja i manja.

Na ravnih, imenito na velikih, lieto je vèrlo toplo i većinom je suša, zima je pako studena i burna; izmedj vrućine po danu i po noći razlika je tolika, da često po velikom lietu iznosi 20—25°. Ravan porazmierno malo imade kišah, a vladaju po njoj vietrovi vèrlo nestalni. Velika ravan dieli se u obziru pogodoslovnom (meteorologičkom) na dva područja, na područje Dunava i na područje Tise rieke; u području Tise rieke veća je toplina, čestja kiša, čestja i silnija gèrmljavina i oluja. Odlikuje se velika ravan još i time, što se na njoj ukazuju znameniti svietleni pojavi, t. j. zračne obsiene (fata morgana).

Bilinstvo po gorah bujno je i raznovèrstno, po ravnih pako, imenito po sredini ravni velike oskudno i jednoliko; nego se pri svem tom bilinstvo krunovine Ugarske odlikuje mnogimi vele-zanimivimi znamenitostmi, imade bo u njem bilinah i zapadno- i istočno-europejskih, i bilinah sievernih i južnih.

U predielih gorskih velika je i obilna raznovèrstnost, koja je, istina, malo ne u krajevih svihkolicih stegnuta na navadne biline gorske, i koja samo na visokoj Tatri imade u sebi i bilinah planinskih; šljemena pako zastèrta su liepimi bielo- i cèrnogoricami, a i na maloj ravni, barem u kraju sievernom, razvija se još bujno i raznoliko bilinstvo, dubravam i livadam vlastovito; ali je nasuprot na velikoj nižavi bilinstvo i oskudno i gotovo bez svake promiene. Po pieskovitih ledinah i po mèršavih kukavnih poljanah rastu mnoge biline solne, a bare većinom su zaraštene šašem i tèrskom.

---

*) Koi dakle diel Karpatah dopire jedino do ove linije?

Živinstvo krunovine Ugarske takodjer je drugo u predielih gorskih, i drugo na ravnicah. U obće izobiljuje isto vèrstami, budući imade ovdie još mnogih zvierih, koje su drugdie jurve utamanjene, i budući Ugarska prelaz medju Europom srednjom i istočnom.

Iz živinstva najznamenitiji su: vuci, medjedi, droplje, čaplje, morune, lososi, somovi i kečige (jesetre),

§. 480. Stanovnici po narodnih plemenih.

Ukupni broj stanovnikah iznosio je godine 1851 8,125.000 dušah. Magjari čine od svega stanovničtva 50, Slavjani do 25, Niemci 12, Rumunji 7 postotakah, Židovi $4^1/_2$, a Cigani $^1/_2$ postotka*).

Stanovničtvo ovo živi u 82 grada, 838 tèrgovištah, 8652 sela i 2543 puste **).

Preko 10.000 stanovnikah imade: 20 gradovah (ovim redom, idući na manje: Pešta, Segedin, Budim, Požun, Kečkemet, Debrecin, Stari-Arad, Veliki-Varadin, Šopron, Stolni-Biograd, Gjur, Jegra, Pečuh, Košice, Gyöngyöš, Satmar, Ščavnice, Vac, Komoran, Ostrogon); 31 tèrgovište i 1 selo (Oroszháza).

§. 481. Područje jezikah.

Po unutarnjih krajevih i uz južnu granicu na lievoj strani Dunava živu Magjari. Uzduž granice na sievero-zapadu od Dunava pak do štèrbine one, kojom naravsku medju prekida područje Visle rieke, živu na vèrlo širokoj prostorini Slovaci.

Južna granica slovačkoga ovoga diela ukazuje se kao krivulja (linija krivudasta), kojoj su krajevi: Požun i Košice.

---

*) Koliko ih živi na 1 milji kvadratnoj? Koje miesto ide Ugarsku po naseljenosti? U kojem su razmierju pojedina plemena medju sobom?

**) Na koliko miljah kvadr. dolazi po jedan grad, po jedno tèrgovište? Koliko selah na 1 milju kvadr.? Prispodobi to s drugimi krunovinami!

Uzduž granice na sievero-istoku od štèrbine Visle rieke počamši pak do izvorah Tise naseljeni su Rusini.

Južni rub područja ovoga linija je jako zavojita, u kojoj leže Munkáč i Siget.

Područje jezika niemačkoga proteže se u Ugarsku uzduž granice dolnjo-austrijanske i štajerske prema jugu Dunava tja do Rabe. Područje jezika slovenskoga pruža se u krunovinu ovu uzduž granice štajerske medju Rabom i Murom, a jezika rumunjskoga uzduž granice erdeljske od Moriša tja do izvorah biele Tise. Hèrvati i Sèrblji razsut su po krunovini; Hèrvatah imenito imade u županiji mošonjskoj, šopronskoj, požunskoj, željeznoj, zaladskoj i šimežkoj, a Sèrbaljah u županiji baranjskoj, tolnanskoj, stolno-biogradskoj i peštansko-piliškoj.

Osim velikih ovih i samostalnih područjah od jezikah imade u Ugarskoj još i mnogih tako zvanih ostèrvah jezikovnih, medju kojimi su ostèrva jezika niemačkoga i najveća i najčeštja; razsuta su pako po svoj krunovini.

Najčištje je stanovništvo (t. j. najmanje izmiešano s drugimi narodi) u magjarskom području s jedne i s druge strane Tise od Tokaja do Segedina, po sredini dakle velike ugarske ravni. Najveća ostèrva jezika niemačkoga u okolici su kezmaržkoj na Popradu (Šipuška), u okolici budimskoj i u okolici földvarskoj, na desnoj obal Dunava do Drave.

§. 482. Stanovnici po vierozakonu.

Medju stanovništvom kraljevine Ugarske imade preko 5,067.000 katolikah. Od ovih je 673.000 obreda gèrčkoga, preko 200 jermenskoga obreda; ostali su obreda latinskoga. Osim ovih živi u Ugarskoj 2,200.000 protestantah, i to 1,477.000 sliedbenikah vieroizpoviedanja helvetičkoga, i 738.000 sliedbenikah vieroizpoviedanja augsburžkoga,

zatim 404.000 kèrstjanah gèrčko-nesjedinjenih, a napokon i 365.000 Židovah.*)

Katolici (obreda latinskoga) imadu u Ugarskoj tri arcibiskupije: ostrogonsku, jegarsku i koločku.

Arcibiskup ostrogonski ujedno je i pèrvostolnik (primas) ugarski; njemu su kao arcibiskupu podčinjeni biskupi: stolno-biogradski, pečujski, vesprimski, sabarski, gjurski, nitranski, banskobistrički i vacki. Arcibiskupu jegarskomu podredjeni su biskupi: rožnavski, šipuški, košički, i satmar-németski. Arcibiskupiji pako koločkoj područna je biskupija veliko-varadinska i biskupija čanadska, razprostèrta stranom po Ugarskoj, stranom po Banatu. Katolički biskupi obreda gèrčkoga stoluju u Prešovu Ungvaru, (biskupija munkačka) i Velikom-Varadinu. Prešovski i ungvarski područni su pèrvostolniku ugarskomu kao arcibiskupu ostrogonskomu, velikovaradinski pako svomu vlastitomu gèrčko-sjedinjenomu arcibiskupu, koi stoluje u Blasendorfu u Erdeljskoj.

Biskupi (vladike) gèrčko-nesjedinjeni imadu stolicu svoju u Aradu i Budimu.

Evangelici vieroizpoviedanja augsburžkoga imadu četiri superintendenta, a tako isto i oni vieroizpoviedanja helvetičkoga.

Katolici obreda latinskoga Magjari su, Niemci, Slovaci i Hèrvati; katolici obreda gèrčkoga Rusini i Rumunji; obreda gèrčko-nesjedinjenoga Rumunji i Sèrblji; evangelici vieroizpoviedanja augsburžkoga (luterani) Niemci, Slovaci i Magjari, a evangelici vieroizpoviedanja helvetičkoga (reformati, kalvini) Magjari, Niemci i niekolicina Slovakah. Oni živu poglavito na sievero-zapadu, ovi ponajviše na istoku krunovine; kao središta mogu se za evangelike (protestante) smatrati Tisolc i Debrecin; Tisolc za luterane, Debrecin za reformate.

§. 483. Sirove prirodine rudstva.

Najpoglavitije prirodine iz rudstva, što ih daje Ugarska, jesu: zlato, srebro, živa, bakar, olovo, gledja, tutija (cinak), željezo sirovo, željezo liveno, raztok, stipsa, biesik (kobalt), sumpor, kameno ugljevje i sol. Obilje od rudah koristnih najveće je u rudogorju ugarskom.

---

*) Pojedina vieroizpoviedanja, ako se broj njihov uzme u obzir, u kojem su razmierju medju sobom?

Nijedna krunovina neizobiljuje srebrom toliko, koliko Ugarska.

Daje ona srebra na godinu preko 70.000 marakah, od kojih se polovica dobiva u rudnicah dèržavnih. Zlata daje do 3500 marakah, a bakra do 50.000 centih na godinu.

Još je znamenitija kolicina slankamena (soli u kamenu).

Od soli vadi se u solanah marmaroških u Ronaszéku, Slatini, Sugataghu i Kraljevom-dolu do 1.130.000 centih.

Dobivanje željeza i kamenitoga ugljevja raste od godine do godine.

Najbogatiji su ugljenici sada u varmedji (županiji) ostrogonskoj, u kojih se dobiva na godinu do 1.500.000 centih; do ovih su pèrvi: ugljenici u okolici pečujskoj i šopronskoj. I u unutarnjoj Matri imade mnogo slojevah ugljevitih, nego se do sada još slabo kopaju.

Ravni, na kojih kamenu nevidiš gotovo ni traga, imadu umiesto rudnikah: gline, turfe, zatim solajke, soli Glauberove i salitre.

Ako izuzmeš obie ravni, izobiljuje Ugarska i dobrim kamenjem gradjevnim.

Gore karpatske imadu i draguljah (dragoga kamenja), imenito: opalah, akatah, kalcedonah, hiacintah i karneolah.

Opalah nahodi se na odvodi istočnoga glavnoga pogorja s obie strane Tarce rieke, koja po Hernadu spada u okoliš rieke Tise. Gore opalske spadaju svekolike k gori Červenici.

§. 484. Zemljište plodovito.

Od 3124 kvadratne milje, što ih ima povèršina Ugarske, plodovitih je 2648*). Većina neplodovite povèršine zemaljske sastoji iz golih barah.

Po razlici obradjivanja dieli se zemljište plodovito na 944 kvadr. milje njivah, 905 kvadr. miljah šumah, 469 kvadr. miljah

*) Koliko je dakle neplodovitih? Koliko je to postotakah od svega zemljišta? Prispodobi to s drugimi krunovinami!

pašnjakah, 228 kvadr. miljah livadah, 71 milju kvadratnu vinogradah i 28 kvadr. miljah vèrtah*).

§. 485. Poljodielstvo.

Jedna i druga ravan ugarska glavne su zemlje-žitnjače.

Na velikoj ravni ugarskoj s one strane Tise tako je pretežno poljodielstvo, da se od 38 ljudih, koji su za posao, njih 37 zanimlju težanjem zemlje iliti poljodielstvom. Silna pèržina na Dunavu i Tisi, koju vietrovi raznose tamo amo, i česte povodnje zaprieke su poljodielstva.

Osim zobi, ječma, raži, pšenice i kukuruza najviše se sadi i sije repice, duhana, burakah, lana, konoplje i kèrtolah.

Na ravnih osobito napreduje sadjenje repice.

§. 486. Vino.

Medju svimi zemljami europejskimi Ugarska je, koja za Francezkom imade najjačje vinogradarstvo, rodi bo u njoj na godinu do 20,000.000 vedarah vina. I što se tiče vèrstnoće vinah, Ugarska je pèrva.

Najplemenitiji su samotoci: samotok tokajski, méneški, rustski i sv. gjurgjevački. Izvèrstna biela vina stolna jesu vina sa gore šomlavske i iz okolice Érmelléka, zatim ona, koja rode pri Neszmélyu, Pešti (tako zvano „Steinbrucher"), pri Szerednyi, Badačonu, Varbáczu, Tótfalvi, Čömöru, Décsu i Pečuju. Najizvèrstnija cèrna vina rode oko Budima, Jegre, Szegszárda, Villánya, Šikleuša, Visonte i Apcza.

§. 487. Lugarstvo.

Šume su razdieljene vèrlo nejednako. Dočim je u gorah karpatskih, navlastito u gornjih područjih Vaga, Grona i Tise, zatim na granici erdeljskoj i medju jezerom nižiderskim i blatovskim veći diel zemljišta zarašten šumami, tolika je na ravnicah, osobito na ravni velikoj, nego izim

*) U kojem su razmierju pojedine vèrste obradjivanja medju sobom i naprema svemkolikomu zemljištu plodovitomu?

dubravah uzduž riekah, oskudica dèrvah, da se sviet gnojem služi kao gorivom. Što krajevi, lišeni dèrvah, nemogu iz krajevah, koji šumami izobiljuju, oskèrbljivat se potrebitim gorivom i u obće dèrvi, tomu su krivi jadni i nevaljali putevi.

Imade mnogih krajevah šumskih, gdie iz dèrvah nemogu paliti ni ugljena, nego sažižu dèrva na samom miestu i pepeo prodaju u pepeljarnice. Šiške i želudi (žir) najznatnije su uzgredne prirodine hrastovih šumah, koje su na jugu od Ugarske.

§. 488. Marvinstvo.

Svega, štogod je za plodjenje marve od naravi potrebito i probitačno, imade u Ugarskoj u izobilju. Nego budući zemlje, koja služi samo za pašnjake, imade dvaputa toliko, koliko pravih livadah iliti travnikah, s toga vidi se već odtuda, da bi se marvinstvo razviti moglo još kud i kamo bolje*).

Može se uzeti, da konjah imade 1·1 miliun, rogate marve 2·3, svinjah 2·7, a ovacah 6 milijunah.

Plodjenje konjah ide u nazadak, što se tiče i vèrstnoće i množine.

Nego krivi su tomu razlozi samo vremeniti, kojih će po svoj prilici opet nestati.

Glavna je pasmina rogate marve tako zvana ugarska; ova je velika, dugoroga, biele boje, struka vèrljikasta, i dobra za tovljenje.

Timare osim ove još i mliekovitu pasminu štajersku, a u južnih stranah graničnih i malu bucmastu pasminu bušakah.

Solne biline po pustopoljinah vèrlo su povoljne za plodjenje ovacah, a šume hrastove sa svojim žirom za plodjenje svinjah, i odtuda dolazi, što Ugarska toliko izobiljuje ovcami i svinjami. Po nizkih ravnicah u veliko se pati perad, a navlastito guske i patke.

---

*) Razjasni to potanko!

U samom području debrecinske komore tèrgovačke pita sviet do 3 miliuna gusakah i patakah, i dobiva do 3000 centih perja.

§. 489. Obèrtne tvorine iz rudstva.

Obèrtnost steže se većinom na to, da preradjuje sirove prirodine, što ih daje zemlja; a tvorine obèrtnosti te nisu ni tolike, da bi podmirivale potreboće domaće.

Velike šume daju, istina, priliku, da se dižu mnoge staklane, nego se u ovih pravi gotovo samo staklo prosto. Posudje zemljano i lule zemljane, i to jake i čvèrste, prave se u veliko. Nasuprot posudje kameno i roba porculanska, izim jedine one, koja se gradi u tvornici herendskoj, nemože se natiecati s drugimi krunovinami. Na velikoj nizkoj ravni, navlastito oko Debrecina, Segedina i Kečkemeta, izobiljuje zemlja solajkom, i s toga gradi se ovuda vèrlo izvèrstan sapun.

§. 490. Obèrtne tvorine iz bilinstva.

Platna proizvodi se mnogo kako za vlastitu porabu domaću tako i za tèrgovinu, osobito u sievernoj Ugarskoj uzduž granice moravske i galičke.

Tkanjem se ovdie često kao uzgrednom zaslužbom bave ubogi gorani.

Užarstvo, kao uzgredan posao pri gradjenju brodovah i pri ribolovu, uharna je grana obèrtnosti uzduž Dunava i Tise, t. j. uzduž većih riekah. Proizvodjenju pamuka neima po gotovu ni traga. Papira, nego većinom samo grubijih vèrstah, grade u mnogobrojnih tvornicah. Pečenjem žganice, poglavito iz žita i kèrtolah, mnogo se bave kao uzgrednim dielom pri gospodarstvu svojem osobito veći gospodari zemaljski, a osim ovih i Izraelitjani.

Spirita izvodi se na godinu do 400.000 vedarah.

Pravljenje šećera od burakah silno se diže na sievero-zapadnoj nižavi. Velika množina žita, kojom rodi Ugarska, melje se u samoj krunovini.

Melju iz njega brašno navlastito vodenice na Dunavu i na Morišu, zatim parni mlini u Pešti, Budimu, Gjuru, Debrecinu, Nagy-Kőrösu, Balassa-Gyarmatu i Pečuju.

U predielih šumovitih diela se vèrlo mnoga i različita dèrvena sprava, i to takova, da zadovoljuje potrebóćam gospodarstvenim. Škvierah, na kojih se grade brodovi, imade u Starom-Budimu i u Segedinu.

Onaj u Starom-Budimu, svojina c. kr. povlaštenoga pèrvoga austrijanskoga družtva za parobrodarstvo dunavsko, privatan je zavod i tako ogroman, da mu slabo ima para u Europi.

Gdie se sadi repica, dakle poglavito na jednoj i na drugoj nizkoj ravni, imade i uljanah (mlinah uljanih).

§. 491. Obèrtne tvorine iz živinstva.

Zanati, koji se bave preradjivanjem kožah živinskih, još su najznamenitiji po selih i manjih varoših.

Različiti su pako tomu razlozi: pèrvo, što dovoljno imade tvarih (t. j. kožah) neuradjenih i to jevtinih; drugo, što za magjarsku pučku nošnju (za čizme i opaklije) mnogo se troši kože i kèrzna; a tretje, što seoski sviet mnogo treba i kupuje sedla i druge konjske sprave (uzde, hamove itd.).

§. 492. Tèrgovina.

Tèrgovina Ugarske vèrlo je živahna, i to jedno s toga, što se silno razlikuju medju sobom pojedini krajevi goleme ove krunovine, po čem se, kao što nemože ni biti inako, neprestano i medjusobno zamienjuju plodine, kojih u jednom kraju neima, a u drugom ima i suviše, t. j. s toga, što imade u Ugarskoj svega, što se iziskuje za tèrgovinu unutarnju; a drugo i s toga, što ima u njoj u veliko i početah za tèrgovinu izvoznu, uvoznu i provoznu. Izobiljuje t. j. Ugarska raznimi prirodinami navlastito žitom, brašnom, vinom, govedi, ovcami, vunom i kožami, ali nasuprot mora izvana dobavljati sve gotovo tvorine obèrtne, koje nadilaze potreboće seljakah.

Osim robe kolonialne najznamenitiji su predmeti, koji se uvoze: roba pamučna, roba željezna, roba lanena, vunena i svilena. Kao glavna cesta za tèrgovinu provoznu ima se smatrati Dunav, koi, dalje tekući, prolazi takove zemlje, kojim isto toliko, pače još i više, nego Ugarskoj, treba obèrtnih tvorinah zapadnih.

Tèrgovina ugarska većinom je na velikih sajmovih i na vašarih sedmičnih.

Imade do 920 varošah i varošicah, u kojih se dèrže sajmovi veliki. Pèrvi su i poglaviti sajmovi u Pešti, Debrecinu i Starom-Aradu. U Stolnom-Biogradu i u Gjuru veliki su sajmovi konjski.

§. 493. Ceste vodene.

Ceste su vodene u Ugarskoj: Dunav, Mura i Drava, na koliko su t. j. rieke ove rieke ugarske; zatim Morava, Vag sa svojimi pritoci: Belom, Revuczom, Oravom, Turcom, Potrankom i Kišucom; napokom Gron i Tisa sa svojimi pritoci: Bodrogom, Körösem i Morišem.

Od Király-Lehote počamši voze po Vagu splavi, a od Farkašda i Šellja nižje voze već i brodovi. Po svihkolicih pritocih Vaga ploviti mogu jedino splavi. Po Gronu počamši od Helpe plove brodovi samo niz vodu. Tisu od Tisa-Ujlaka i Tokaja prosiecaju ladje-solare, duge do 15 hvatih; nižje pako brode Tisom navadne ladje potiske, koje, 16 do 30 hvatih duge, i gazeći 4 do 6 stopah duboko, nose tovare od 4—8000 centih. Medju pritoci Tise rieke najviše plove ladje po cèrnom Körösu i po Morišu.

Po Dunavu, kao što je dug u Ugarskoj, po Tisi uz vodu tja do Naménya, a po Dravi uz vodu tja do Osieka plove parnici c. kr. izklopno-povlaštenoga družtva parobrodarskoga.

Po jezeru nižiderskom plove samo čamci i pomanji splavi. Po jezeru blatovskom (Balatonu) vèrlo je slabo do sada brodarstvo; nego plovi ipak po njem parobrod jedan.

§. 494. Željeznice.

Na četiri različita pravca vode parne željeznice u ovu krunovinu. Redom pèrva od tih željeznicah, t. j. ona od sievera k jugu, veže Požun, Vac, Peštu, Debrecin, i od

nje razgranjuju se, svekolike pravcem jugo-istočnim, željeznice: cegledsko-segedinska, solnočko-aradska i püspökladanjsko-velikovaradinska. Druga željeznica vodi preko Gjura u Uj-Szőny na Dunavu i odtuda u Stolni-Biograd; tretja u Šopron. Četvèrta od Dolnje-Štajerške u Veliku-Kanižu. Konjska željeznica ima jedna jedina, i to od Požuna na Tèrnavu do Szereda.

§. 495. Drumovi.

Drumovi su nedostatni; i stranom s toga, što nisu, kao što treba, gradjeni, stranom pako, što je u mnogih krajevih vèrlo mučno dobavljati šljunak potrebiti, uz većinu godišta zločesti su i provaljeni, tako do vozači (kiridžije) vole obično vozit se po obližnjih pašnjacih i stèrništih, nego li po pravom, ali kukavnom drumu.

Glavni drumovi teku od granice dolnjo-austrijanske mimo Požuna do Budima; od Šoprona na Kiseg i Körmend u Hèrvatsku; od Bruka na Litavi na Mošonj i Gjur u Budim; od Budima na Stolni-Biograd u Pečuj, i u Gradac na Vesprim i Körmend; od Pešte na Jegru i Košice u Galiciju; od Vaca na Balaša-Gyarmat i Smolnik u Košice; od Košicah na Ungvár, Munkáč i Siget u Galiciju; od Solnoka na Debrecin i Veliki-Varadin u Erdeljsku (Kološvar), i od istoga miesta na Arad takodjer u Erdeljsku (u Sibinj).

§. 496. Škole.

Pučkih učionicah imade do 7479. Medju ovimi ima ih do 393 sa tri i četiri razreda, koje se s toga uvèrstiti mogu medju učionice glavne a stranom i medju realke, skopčane s učionicami glavnimi*).

Od 100 diece, koja su za školu, polazi ju 60 i jedno.

Višjih realkah imade: u Pešti, Budimu, Požunu i Košicah. Po jedan nižji gimnazij imadu gradovi: Debrecin, Velika-Kaniža, Kiseg, Gyöngyöš, Hold-Mező-Vásárhely, Iglava, Jaszberény, Kaloča, Kapošvár, Keszthely, Kečke-

*) Na koliko stanovnikah dolazi po jedna škola? Prispodobi to s drugimi krunovinami!

met, Kiš-Kun-Halaš, Kiš-Uj-Szállás, Kun-Szent-Miklóš, Komoran, Levenc, Marmaroš-Siget, Miškovec, Nagy-Bánya, Nagy-Károly, Ober-Schützen, Pápa, Sátor-Alja-Ujhely, Skalice, Siget, Tata, Trenčin, Magyar-Ó-vár, Vesprim i Vac. U Pešti su tri, u Debrecinu, Prešovu, Kečkemetu, Levoči, Šopronu, Rožnjavi po dva višja gimnazija. A po jedan gimnazij višji imadu: Arad, Belényeš, Jegra, Pečuj, Ostrogon, Veliki-Varadin, Kezmark, Košice, Miškovac, Nagy-Körös, Nitra, Banjska-Bistrica, Budim, Gjur, Rima-Szombat, Šároš-Patak, Ščavnice, Szarvaš, Szatmár, Segedin, Sabarija, Stolni-Biograd, Tèrnava i Ungvar.

Medju višje gimnazije uvèršteni su, osim evangeličko-helvetičke akademije u Debrecinu, i oni gimnaziji, koji neimaju svih (8) razredah, kamo imenito spada gimnazij ungvarski sa sedam samo razredah, zatim gimnazij levočki i gimnazij rima-szombatski sa razredah samo šest.

§. 497. Ime i gèrb.

Ime „Ugarska" kao i magjarsko ime „Magyar-Ország" dadoše zemlji ovoj Ugri iliti Magjari; a imenom Magjarah označuje se, strogo uzamši, glavno pleme narodah, živućih u Ugarskoj. Gèrb kraljevine Ugarske uzduž je razpolovljen; u desnoj polovini ima poprieko osam prugah boje cèrljene i srebèrne; a u lievoj polovini uzdiže se u cèrljenu polju srebèrn dvogub (patriarski) kèrst iz zlatne krune, kojom je urešen srednji i najvišji vèrhunac od trostruka zelena brežuljka.

U velikom cesarskom gèrbu vidi se i gèrb od Kumanije, dištrikta ugarskoga. Ovaj gèrb ima u modru polju okrunjena, dvorepata cèrljena lava; gori u desnom uglu srebèrn miesec, a u lievom uglu zviezdu srebèrnu.

§. 498. Kako je Ugarska razdieljena.

Svakolika Ugarska jedna je oblast miestodèržtvena, koja je razdieljena na županije (varmedje).

U svakoj županiji imade po jedna vlast županijska. U svojkolikoj Ugarskoj, izim dištrikta jazižkoga i kumanskoga, kojim upravlja osobit vèrhovni kapitaneat, ima 42 vlasti županijske. Vlastim županijskim područni su uredi stolični.

§. 499. Pokrajinski glavni grad: Budim.

Budim (Buda), grad sa 55.000 stanovnikah, stolica je miestodèržtva od Ugarske.

Grad ovaj leži stranom raztrešen po bèrdih; od kojih je najviše bèrdo tako zvani Schlossberg sa tvèrdjavom. Osim ugarske kraljevske krune svetoga Stiepana pohranjuje se ovdie i plašt njegov, koi su kraljevi ugarski zaogèrtali prigodom krunjenja, a i ostalo što se je sačuvalo od uresah i zakladah dèržavnih.

Ostali su dielovi Budima: Taban (Raizenstadt); ovdie su niegda prebivali gotovo sami Sèrblji, dočim po ostalom Budimu gotovo sami Niemci; zatim predgradja: Wasserstadt, Landstrasse, Kristinenstadt, Neustadt i Stari-Budim (Aquincum Rimljanah a kašnje Etzelburg). Posadna cèrkva odlikuje se grobnicom Andrije III. posliednjega kralja od plemena Arpadova. Budim imade zavod tehnički. Iz dobe, kada su Turci ovuda gospodovali, stoji na bèrdu „Josefsberg" zvanom grob niekoga derviša, kamo i dan danas još hodočaste kad i kad pogdiekoji pobožni Muamedanci. Na podnožju Gerzelesa imade obilnih izvorah gorke vode i sumpornih toplicah. Na južnom obronku Gerzelesa, vele-prijaznom i povoljnom za vinogradarstvo, stere se velik vèrt, na kojem ugarsko gospodarsko družtvo radi pokusa sadi razne plemenite loze vinove. Na obali dunavskoj leži gorostasni staro-budimski škvier, svojina dunavskoga parobrodarskoga družtva.

§. 500. Pešta.

Pešta, najveći grad svekolike krunovine i najznamenitije tèržište u svoj Ugarskoj, stere se po ravnici na lievoj obali Dunava, i to upravo naprema Budimu, s kojim ju veže veličanstven lančenik. Imade grad ovaj u Altstadtu i Neustadtu iliti Leopoldstadtu, zatim u tri velika predgradja preko 131.000 stanovnikah.

U Pešti je siedište magjarskoga učenoga družtva; tu je zatim i magjarski narodni muzej, koi od svakovèrstnih prirodinah zemaljskih imade takovu krasnu i tako svèrsi shodno uredjenu sbirku, da se smatrati može kao uzor zavodah ovakovih. Ovdie je takodjer i sveučilište zemaljsko a i glavno siemenište za duhovničtvo rimo-katoličko. Zavodi su tèrgovački: Podružnica c. kr. bečke narodne banke i peštanski Lloyd, privatno družtvo tèrgovačko, zatim ugarska banka tèrgovačka.

§. 501. Obèrtnost u Pešti i Budimu.

Osim gradjenja brodovah, o kojem govorismo jurve gori pri Budimu, najznamenitije su grane obèrtnosti u Pešti i Budimu: žganica i brašno (múka).

Četiri parne pecare, što ih imadu gradovi ovi, daju na godinu do 8000 vedarah spirita od 30—34 stupnja, i gotovo svakolika množina ova troši se u samoj zemlji. Niekolicina samo, i to vèrlo neznatna, izvozi se u Sèrbiju i Bosnu. U Pešti, Budimu i Starom-Budimu rade 164 vodenice, 8 mlinah običnih i 4 mlina parna i mogu na godinu samlieti 1 miliun vaganah brašna. Tri četvèrtine od svega, što se ovdie samelje, troši se izvan gradovah ovih, a niešto i izvan Ugarske. Osim toga imade u Budimu još tiskarnicah i farbarnicah, u kojih se tište i farbaju razne tkanine, zatim tvornicah, u kojih se grade makine, i napokon gorostasna šećerana.

§. 502. Županija Peštansko-Piliška.

Županija Peštansko-Piliška imade 95·88 kvadratnih miljah i 236.000 stanovnikah, neračunajući ovamo Pešte, gdie je stolica vlasti županijske. Županija ova stere se na desnoj i lievoj obali Dunava i stranom je ravna stranom bèrdovita.

Na sievero-zapadnoj granici županije ove nalazi se gorje, ukupnim imenom nazvano: gorje piliško. Na ovom gorju, koje nije ino, nego nastavljen lug bakonjski, vide se u uglu onom, što ga pravi Dunav, zavijajući se prema jugu, u krasnu položaju razvaline Višegrada, gdie su niegda stolovali kraljevi ugarski. Na istočnoj obali dunavskoj leži Vac, sa velikom rimo-katoličkom stolnom cèrkvom, sagradjenom u novijem slogu talijanskom, i sa

zavodom za gluho-nieme. Izvan Pešte stere se na potoku Rákošu polje Rakoško, gdie su se u stara vremena pod prostim nebom obdèržavali niekolikoputah sabori zemaljski. Od Pešte prema jugu veliki je na Dunavu otok Čepel, sa glavnim miestom, koje se zove Ráczkeve.

§. 503. Županija Peštansko-Šoltska.

Županija Peštansko-Šoltska, sa 98 miljah kvadratnih i 214.000 stanovnikah, obsiže niekolicinu velike ugarske nizke ravni medju Dunavom i Tisom. Glavno je miesto grad Kečkemet, na golietnoj pieskovitoj ravni, imajući preko 39.000 stanovnikah.

U južnom kraju županije, nedaleko od Dunava, leži Kaloča, sa knjižnicom od 30.000 knjigah, svojinom tamošnje arcibiskupije.

§. 504. Županija Stolno-Biogradska.

Županija Stolno-Biogradska, sa 71 miljom kvadratnom i 181.000 stanovnikah, obsiže nieke diel zemlje bèrdovite i do same ravni nizeće se zemlje brežuljaste medju jezerom blatovskim i Dunavom. Stolica je vlasti županijske Stolni-Biograd (Székes Fejérvár), grad starodavan sa 15.000 stanovnikah, nedaleko od barah šárrétskih. Ovdie su se niegda krunili a i pokopavali kraljevi ugarski.

Strojbarski (tabački) ceh u Stolnom-Biogradu uradjuje vèrlo dobro svake godine 70—80.000 komadah ovčjih kožah za opaklije (búnde). Bodajk, prema sievero-zapadu od Stolnoga-Biograda, imade vrele rudne vode i cèrkvu, kamo sviet mnogo hodočasti. Al-Csut, veliko je arkivojvodsko dobro, glasovito od izvèrstnoga načina, koi ovdie vlada u težanju i gospodarenju, zatim glasovito i od voća svoga.

§. 505. Županija Ostrogonska.

Županija Ostrogonska ima 33 milje kvadratne i 95.000 stanovnikah. Stolica je vlasti županijske Ostrogon (Esztergam) sa 9000 stanovnikah.

U Ostrogonu je rodjen i krunjen sv. Stiepan, kralj ugarski. Ovdie stoluje arcibiskup ostrogonski, koi je ujedno i pèrvostolnik (Primas) kraljevine Ugarske i Legatus natus sv. stolice rimske. Pèrvostolnik Aleksander Rudnay započè god. 1821 graditi novu veliku stolnu cèrkvu u novijem slogu talijanskom na kubeta. Cèrkva ova stoji na brežuljku, i krasan je prizor, kada ju čoviek pogleda sa Dunava. Kube (trulo) uzdiže se 250' iznàd poda cèrkvenoga. Tata, obèrtna varoš u predielu, vodom izobiljujućem, imade 2 tvornice, u kojih se gradi šećer iz burakah, množinu vodenicah i mnogo suknarah. Na blizu je tvornica, u kojoj se prave ćebeta i grubo sukno „darovac" zvano.

U ovoj su županiji najbogatiji ugljenici u svojkolikoj Ugarskoj.

§. 506. Županija Boršodska.

Županiju Boršodsku, sa 61 miljom kvadratnom i 174.000 stanovnikah, koja se stere po brežuljastom predielu zapadnoga područja Tise rieke, i dopire s jednim krajem u samu ravan, dieli tako zvana gora Bik na dvie gotovo jednake polovice. Miškovac (Miskolcz) stolica je vlasti županijske.

Varoš ova spada medju najznamenitija tèržišta, što ih ima Ugarska. Plodine (sirovi proizvodi), što ih daje ravan, ovamo se u veliko voze, i odavdie se prodaju u gorske siromašnije krajeve zemaljske, pače i u samu Galiciju. U dnu doline diós-győr-ske, u kojoj leži Miškovac, imade samokovah za železo i nado, staklanah i jedna papirnica. I u ovoj županiji imade više ugljenikah, iz kojih se vadi na godinu do pol miliuna centih ugljevja kamenita.

§. 507. Županija Heveška.

Županija Heveška, sa 60 miljah kvadratnih i 180.000 stanovnikah, prostire se po obroncih Matre prema ravni, i odlikuje se blagim i zdravim podnebjem i zemljištem plodonosnim. Stolica je vlasti županijske Jegra (Erlau) sa 18.000 stanovnikah.

Arcibiskupska stolna cèrkva bi iz nova sagradjena god. 1832—1837. Jegra imade mnogo cèrkavah, veleliepnu školsku sgradu sa znamenitom knjižnicom, toplicah; a po obližnjih brežuljcih rodi izvèrstno cèrno vino. U Pétervášáru je kasteo grofovah Keglevićah, a u Pastuhi (Pásztó) opatija cistercitska. Gyöngyöš leži u vele prijatnu predielu, u kojem rodi mnogo vina i voća. Nedaleko odavdie leže toplice paradske.

Šumovita Matra odlikuje se množinom razvalinah od starih kastelah.

§. 508. Županija Solnočka.

Županija Solnočka, sa 50 miljah kvadratnih i 109.000 stanovnikah, prostire se na jednoj i drugoj strani Tise rieke sasvime na ravnici. Glavno je miesto Solnok.

Znamenitost tèržišta ovoga silno je poskočila po tom, što je do sada dovdie samo vozila ugarska osrednja željeznica. Ovdie je već odprije bilo skladište za sol i daske iz Marmaroša. Tisza-Füred odlikuje se svojom remenarskom, a Mező-Túr svojom lončarskom robom.

§. 509. Županija Čongradska.

Županija Čongradska, sa 58 miljah kvadratnih i 186.000 stanovnikah, istoga je položaja, kojega i prijašnja, samo što je više na jugu. Stolica je vlasti županijske Segedin, sa 50.000 i više stanovnikah; po množini stanovničtva i kao tèržište drugi grad svekolike Ugarske.

Segedin je od prirode skladište za tèrgovinu s Erdeljskom *). Sol, dèrva, vuna, pamuk, solajka, sapun, živina za klanje-poglaviti su predmeti tèrgovine. Prema sievero-istoku od Segedina leži veliko tèrgovište Hód-Mező-Vásárhely sa 33.000 stanovnikah, i s jakom tèrgovinom marvinskom. Sadi se ovdie mnogi duhan. Prema sieveru odavde nahodi se Derékegyháza, velika pustara grofovah Karolyi-ah. Čongrad leži u nižini potiskoj, i pri svem tom rodi ovdie vino. Okolica od Senteša vèrlo je plodovita zemlja za pšenicu.

---

*) A čime to?

§. 510. Dištrikti: Jazigija i Kumanija.

Dištrikti: Jazigija i Kumanija, sklopljeni iz više česticah, razsutih, imadu 86 miljah kvadratnih i 203.000 stanovnikah, a steru se po nižavi medju Dunavom i Tisom; imenito Jazigija i Velika-Kumanija leže prema sieveru, a Mala-Kumanija prema jugu. Stolica je vlasti županijske Jászberény u Jazigiji, tèrgovište gotovo sa 17.000 stanovnikah.

U Kumaniji su Félegyháza i Halas dva velika tèrgovišta, od kojih ono imade preko 19.000, a ovo preko 13.000 stanovnikah. Prediel ovaj izobiljuje žitom i vinom. Kako u Jazigiji tako i u Kumaniji nahodimo podèrtinah od starih šancevah još iz vremenah avarskih. U Maloj-Kumaniji imade više tvornicah, koje se zanimaju priredjivanjem solajke.

§. 511. Županija Šopronska.

Županija Šopronska, sa 56 kvadratnih miljah i 262.000 stanovnikah, obsiže prediel medju Dolnjom-Austrijom i jezerom nižiderskim. Budući Beč na blizu, zato se u dobru cienu prodaju vino, žito, dèrva, kameno ugljevje i kamenje gradjevno, kojimi prirodinami izobiljuje županija ova.

Grad Šopron, sa 18.000 stanovnikah i više, stolica vlasti županijske, leži prijatno medju gorom „Brennberg" zvanom, koja je okončina gore Rožalijine, i jezerom nižiderskim, od kojega je onizkimi brežuljci razstavljen. U Šopronu je živahna tèrgovina sa žitom, volovi, svinjami, vinom i sušenim voćem (ošapom), i imade u njem znamenitih spomenikah gradjevnih.

Po željeznici, koja ide upravo dovde, skopčan je Šopron sa Bečkim-Novim Miestom. U obziru obèrtnom odlikuje se time, što imade čistionicu (raffineriju) za šećer.

Knez Esterházy imade u županiji ovoj velikih dobarah, imenito kastele u Esterházu, Kis-Mártonu (Eisenstadtu), Frak-

novu (Forchtensteinu) i Križu (Kreuzu), toplice u Grosshöfleinu, izgledno poljsko gospodarstvo pri pomenutom kastelu Križkom i veliku kamenarnicu margaretsku, iz koje se svake godine do 96.000 kubičkih stopah kamenja gradjevnoga (klaka litavskoga) vozi većinom u Beč. Rust, sa 1260 stanovnikah, na samom zapadnom briegu jezera nižiderskoga, na daleko je poznat i glasovit od svojih vinogradah. Prave ovdie poglavito vina-samotoka. Na južnoj strani od Šoprona kopa se na gori Brennbergu kameno ugljevje.

§. 512. Županija Mošonjska.

Županija Mošonjska, sa 37 miljah kvadratnih i 76.000 stanovnikah, prostire se od jezera nižiderskoga tja do Dunava. Stolica je vlasti županijske Magyar-Ó-Vár (Ungarisch-Altenburg).

Grad ovaj imade ime svoje od starodavnoga kastela kraljevah ugarskih, koi je sada sa mnogimi velikimi dobri svojina arkivojvode Albrehta. U Magyar-Ó-Váru je c. kr. gospodarsko učilište od dvogodišnjega tečaja, sa 63 jutra zemaljah za nastavu praktičnu.

Ova županija, izim velike, turfom izobiljujuće močvare „Hanság“ zvane, u koju se prema istoku gubi jezero nižidersko, krasna je za pšenicu zemlja izmienice s livadami i dubravami, i diel je male ugarske nizke ravni.

Mošonj (Wieselburg) glavno je miesto za žitnu tèrgovinu. Za Mošonjom dolazi Nižider (Neusiedel). Tèrgovište Köpčénj (Kittsee), blizu granice dolnjo-austrijanske, imade krasan kasteo kneza Esterháza sa znamenitom ovčarnicom. Imanja barona Sine u Sz. Miklósu odlikuju se izvèrstnim gospodarenjem, koje je ovdie uvedeno. Spada ovamo imenito najznamenitija u svoj Ugarskoj tvornica, u kojoj se pravi šećer od burakah.

§. 513. Županija Željezna.

Županija Željezna, sa 87 miljah kvadratnih i 290.000 stanovnikah, medju kojimi ima mnogo Niemacah, koji se zovu „Hienci“, obsiže prediel brežuljasti i ravnicu na Rabi. Proizvodi voća, dieteljine, lana. U gorskom i šumovitom kraju ove županije, u tako zvanoj Hienceriji cvatę

osobit zanat, kojim se sviet tamošnji bavi. Pravi se t. j. ovdie u veliko raznovèrstna dèrvenina (robą dèrvena), zatim osobita roba tokarską i kolarska, i to ne samo za veliku stranu Ugarske, nego i za izvoz u Dolnju-Austriju i u Štajersku. Stolica je vlasti županijske Sabarija (Steinamanger) sa 6000 stanovnikah od prilike.

Ovdie je nova biskupska stolna cèrkva. Grad Kiseg (Güns) sa 6000 stanovnikah, medju kojimi su mnogi suknari, junački se je godine 1531 branio proti Turkom. Pri Sv. Gotthardu, gdie je opatija cistercitska, sjedinjena s Heiligenkreuzom u Dolnjoj-Austriji, biehu Turci hametom poraženi god. 1664. S desna od Gjura uzdiže se na ravnici jedina kukma bazaltska Šag, a na podnožju ove benediktinska opatija Dömölk sa Kis-Czellom, kamo sviet hodočasti k svetoj Bogorodici.

§. 514. Županija Zaladska.

Županija Zaladska, sa 71 miljom kvadratnom i 225.000 stanovnikah, obsiže raznolik prediel medju jezerom Blatovskim i granicom štajerskom, i navlastito uzduž sievero-zapadne obale jezera blatovskoga imade izmedj ovoga jezera i luga bakonjskoga okolicah vèrlo krasnih i plodovitih. S mnogih pojedinih čunjastih brežuljakah od bazalta, koji se ovuda dižu, krasna je svakolika okolica. Županija ova rodi mnogim i dobrim vinom. Imade u njoj i mnogih ubavo položenih razvalinah od kastelah i mnogih starih cèrkavah. Stolica je vlasti županijske Szala-Egerszeg.

Jako je ovdie vinogradarstvo. Velika Kaniža najznamenitije je miesto u županiji rądi jake svoje žitne tèrgovine, koja se vodi osobito u Ljubljanu i Tèrst. Na jednom polu-otoku jezera blatovskoga stoji starodavna benediktinska opatija Tihanj. Nedaleko odtuda leže slatine i kupelji füredske, liečilište, koje se najvećma polazi u svoj krunovini.

§. 515. Županija Šimežka.

Županija Šimežka, sa 114 miljah kvadratnih i 251.000 stanovnikah, brežuljast je šumami podobro zara-

šten prediel medju blatovskim jezerom i Dravom; ovdie se poradi obilnoga žira hrani osobito mnogo svinjah. Kapošvár, tèrgovište na potoku Kapošu, stolica je vlasti županijske.

U županiji ovoj najznamenitije je miesto Szigetvár na otoku potočića Almaša; ovdie se vide i dan danas podèrtine kastela onoga, gdie je, braneći se proti nebrojenoj sili Turakah god. 1566, vitežkom smèrtju poginuo slavni Nikola Zrinjski.

§. 516. Županija Baranjska.

Županija Baranjska, sa 88 kvadratnih miljah i 262.000 stanovnikah, obsiže prediel medju Dunavom i Dravom i goru Meček, kojoj se na podnožju stere stolica vlasti županijske, starodavni biskupski grad Pečuj (Fünfkirchen), sa 16.000 stanovnikah.

Grad ovaj ima veleliepnu stolnu cèrkvu, zatim znamenitu župnu cèrkvu, koja je niegda bila najveća džamija, koju Turci sagradiše u Ugarskoj; a napokon ima i mnoge starodavnosti rimske. Nedaleko od Pečuja nalazi se znamenit ugljenik, koi svake godine daje do četvèrt miliuna centih najboljega cèrna ugljena kamenita.

Na Dunavu leži tèrgovište Muhač, znamenito od nesretne one bitke s Turci, u kojoj godine 1526 nesamo izgubi krunu i kraljestvo nego i jadno pogibè kralj ugarski Ludovik II., zatim od sretne one, u kojoj cesarski vojvoda princip Karlo Lotarinžki Turke hametom porazi mieseca Kolovoza god. 1687. Obie ove bitke mogu se smatrati kao početak a gotovo i kao konac gospodovanja Osmanlijah nad podobrim dielom kraljevine Ugarske. Dole nižje u kutu izmedj Dunava i Drave leže velika imanja arkivojvode Albrehta sa glavnim miestom Beljom.

§. 517. Županija Tolnanska.

Županija Tolnanska ima 64 milje kvadratne i 215.000 stanovnikah. Prostire se na desnoj obali Dunava uzduž dolnjega tieka rieke Šárviza tja do uštja njezina, i izobiljuje osobito dèrvi, vinom i duhanom. Stolica je vlasti županijske Szekszárd.

Miesto ovo glasovito je od svojih žestokih vinah cèrnih. Odavdie prema sieveru leži Földvár, gdie se love mnoge morune, a prema jugu Bátaszék sa razvalinami niegdašnje vèrlo bogate opatije. Iz silnih imanjah opatije ove utemeljena su po volji i zapoviedi cesarice Marije Terezije za mladež ugarsku zakladna miesta u terezijanskoj vitežkoj akademiji u Beču.

§. 518. Županija Vesprimska.

Županija Vesprimska, sa 73 milje kvadratne i 189.000 stanovnikah, obsiže sievero-istočnu okolicu jezera blatovskoga, velike hrastove, lipove i bukove šume luga bakonjskoga, i vinorodne brežuljke šomljavske. Stolica je vlasti županijske biskupska varoš Vesprim.

Na sievernom obronku luga bakonjskoga leže dvie starodavne opatije, samo šljemenom gore „Šomhegy“ razstavljene, i to prema istoku Zircz, reda cistercitskoga, sa izvèrstnim velikim gospodarstvom, a prema zapadu Bakony-Bèl, reda benediktinskoga; utemeljio ih još godine 1030 sv. Stiepan kralj ugarski. U šumi Bakonjskoj pali se iz dèrvah silan ugljen, i razvozi se u dolnje krajeve, gdie glede goriva vlada velika oskudica. Pápa, sa cèrkvom malo ne najliepšom u Ugarskoj, varoš je najjačje naseljena i najobèrtnija u svoj županiji.

§. 519. Županija Gjurska.

Županija Gjurska, sa 23 milje kvadratne i 89.000 stanovnikah, obsiže jugo-istočni kraj male ugarske nizke ravni i brežuljke obližnje. Jugo-istočni onaj kraj dobro se obradjuje i jako je naseljen, nego neima dèrvah; pomenuti pako brežuljci slabije su plodovitosti. Stolica je vlasti županijske Gjur (Raab), starodavna stolica biskupska, sa 15.000 i više stanovnikah.

Imade stolnu cèrkvu, sagradjenu stranom još za Stiepana I. Prema jugo-istoku leži: „Sveta gora ugarska“, velika opatija benediktinacah, koju utemelji sveti kralj Stiepan i posveti svetomu Martinu, i koja se s toga zove Gora sv. Martina (Szent-Márton, a i Pannonhalma). Ovo je ogromna sgrada, poput kastela sagradjena na tri brežuljka. Benediktinci gorostasne ove opatije daju učiteljah

za 6 ugarskih gimnazijah i duhovnih pastirah za 22 župe (parokije). Na **Szigetközu**, otoku dunavskom, leži **Hedervár** sa liepim kastėlom grofovah Viczay-ah.

§. 520. Županija Požunska.

Županija **Požunska**, sa 56 miljah kvadratnih i 183.000 stanovnikah, obsiže južni komad malih Karpatah tja do Dunava ujedno s obližnjimi dielovi bečke kotline i male ravni ugarske.

Starodavni grad **Požun** sa 43.000 stanovnikah vèrlo prijatna položaja na podnožju malih Karpatah i na rieci Dunavu, stolica je vlasti županijske.

U Požunu je i c. kr. akademija pravoslovna. Stolnu cèrkvu sagradi izvorno sv. Ladislav, kralj ugarski, godine 1090. Pèrvostolnik ugarski i mnoga odlična ugarska plemena imadu ovdie liepih palačah.

Proizvodi se ovdie mnogo brašna. Požunsko družtvo od mlinske doline imade 9 mlinah, medju ovimi je jedan mlin parni i jedan umiešni. U Požunu je jedina vèrpčara (tvornica za pantljike), koju imade Ugarska. Požunski kasteo, koi se uzdiže upravo nad gradom, i u kojem niegda kadikada stolovahu kraljevi ugarski, razvalina je od godine 1811.

Na ravni pomoravskoj leži **Malacka** s grobnicom obitelji Pálfy-eve. Nedaleko od uštja Morave rieke uzdižu se nad Dunavom podèrtine kastela Dievina, koi godine 1809 sasvime razoriše Francezi. Na istočnoj strani malih Karpatah leže, nedaleko jedna od druge, varošice: **Sv. Juraj** (St. Georgen) s izvèrstnim vinogradarstvom i toplicami sumpornimi; **Bazin** (Bősing), sgvozdovitimi kupelji i rudokopnjom na zlato, srebro i raztok. Velik diel županije požunske zaprema otok **Czallóköz** (Schütt), na kojem su miesta: **Šomorja** (Sommerein) i **Szerdahely** sa jakom žitnom tèrgovinom.

§. 521. Županija Gornjo-Nitranska.

Županija **Gornjo-Nitranska**, sa 52 milje kvadratne i 207.000 stanovnikah, obsiže niekolicinu od malih Karpatah s dolinami, koje su š njimi skopčane, prema zapadu do Morave, a prema istoku do Vaga; prediel, izobiljujući

vinom, šumami i žitom. Stolica je vlasti županijske Tèrnava (Nagy-Szombat) sa 9000 stanovnikah.

Biaše u Tèrnavi do god. 1777 stolica sveučilišta zemaljskoga, koje po ukinutju reda ježovitskoga (1773) bi premiešteno najprije u Budim, a zatim (1784) u Peštu. Sbog mnogih cèrkavah, manastirah i tornjevah bi grad ovaj niegda prozvan Mali-Rim. Medju cèrkvami najpoglavitija je cèrkva sv. Nikole; medju javnimi c. kr. zavodi odlikuje se velika vojnička nemoćnica (kuća za invalide). Od ovuda se vozi svake godine željeznicom preko 7000 hvatih dèrvah u Požun. U obziru obèrtnosti znamenita je Tèrnava svojom kemičko-liekarničkom dielaonicom (laboratorijom), u kojoj se iz blagih liekovitih bilinah karpatskih prave razne liekarije, koje se zatim u dobru cienu prodaju na istok. Imade Tèrnava takodjer tvornicu, u kojoj se pravi šećer od burakah. — U Holiču ne daleko od Morave liep je cesarski kasteo. U Považju leže: Novo Miesto nad Vagom (Waag-Neustadtl) sa cèrnim vinom, koje naliči burgundskomu; Peštjani (Pischtian) s izvèrstnimi toplicami sumpornimi, i tvèrdjava Leopoldov (Leopoldstadt).

§. 522. Županija Dolnjo-Nitranska.

Županija Dolnjo-Nitranska, sa 73 milje kvadratne i 214.000 stanovnikah, obsiže goru glogovačku s obližnjimi odkrajci Považja i Ponitrija (dolinah Vaga i Nitre rieke). — Nitra, malen grad sa 9000 stanovnikah, stolica je vlasti županijske.

Gdie Nitra prelazi u malu ugarsku nizku ravan, leže Novi Zamki (Neuhäusel), do godine 1725 znamenita tvèrdjava, koju su Turci višeputih u zalud obsadjivali. Na Vagu leži Freištak (Galgócz, Freistadtl), sa znatnimi sajmovi za žito i konje, i veleliepnim kastelom grofovah Erdödy-ah.

§. 523. Županija Trenčinska.

Županija Trenčinska, sa 72 milje kvadratne i 207.000 stanovnikah, diel je srednjega Považja uzduž granicah Moravske, Slezke i Galicije; oskudjeva u žitu, izobiljuje dèrvi, a odlikuje se rudnimi vodami i toplicami. Trenčin, mala varošica sa 3000 stanovnikah, stolica je vlasti županijske.

Imade kasteo, visoko na stieni sagradjen. U obližnjem selu Toplici mnoga su vrela liekovita. Pri Žilini (Sillein) dieli se od Považja tèrgovačka ona cesta, koja preko ždriela „Jablunka“ zvanoga vodi u Slezku. U Hoholni su najglasovitije slatine, što ih ima ova županija.

§. 524. Županija Liptovska.

Županija Liptovska, sa 39 kvadratnih miljah i 72.000 stanovnikah, obsiže gornje Považje od uštja Orave gore tja do izvorah Vaga; prava gorska okolica s mnogimi jelici i laništi, i s žicami od raznih kovinah u gorah svojih. Sv. Mikulaš (Szent-Miklós) na Vagu stolica je vlasti županijske; mnogo se ovdie vari piva i peče žganice (rakije).

Odavde prema jugo-istoku leži u gori „Čertova svadba“ zvanoj maleni zlatnik Bocza sa slatinami. Pri Rožnavi i Niemačkoj Lupči (Deutsch-Lipsch) imade rudah; one pri Rožnavi daju bakra, a ove pri Niem. Lupču raztoka. C. kr. komorska dobra Likava i Hradek silnih imadu lugovah.

§. 525. Županija Oravsko-Turčanska.

Županija Oravsko-Turčanska, sa 58 kvadratnih miljah i 114.000 stanovnikah, obsiže komad Považja od Fatre tja do Magure ujedno s pobočnim Pooravjem i Poturčjem. Vèrlo radeno i mnogobrojno stanovničtvo županije ove mora, budući bèrdovita zemlja pusta i neplodna, selit se na nieko vrieme iz zavičaja svoga.

Medju ovimi, koji se sele i putuju kojekuda, najznamenitiji su šafranici iz okolice znijovske. Nose ovi bečku rieznu robu na prodaju u podunavske kneževine, pače tèrguju njome i u niekojih krajevih Rusije.

Kèrtole, ovčji sir, ulje od kosodrevine, platno, roba dèrvena, navlastito taljižke, poglavite su plodine i tvorine. Sv. Martin stolica je vlasti županijske.

Nedaleko odavdie vidi se na gori sagradjeni kasteo Sklabina, gdie su rado boravili mnogi kraljevi ugarski, a navlastito Ludovik I. Za tèrgovinu s platnom glavno je miesto Tvèrdošin

(Thurdossin) u Pooravju, gdie se nahodi i golemo skladište za sol galičku, koja se preko Karpatah dovozi i ovdie stovariva. Na desnoj obali Orave diže se na silnoj stieni trostruki kasteo istoga imena; najviši od kastelah ovih, poput gnjezda rodina na dimnjaku, sagradjen je na stèrmu zubu od klisurah.

§. 526. Županija Tekovska (Barška).

Županija Tekovska (Barška), sa 42 milje kvadratne i 119.000 stanovnikah, obsiže dielovah od dolinah Grona i Nitre rieke sa niekojimi dolinami pobočnimi; odlikuje se na sieveru rudami zlatnimi, a na jugu pšenicom, vinom i hrastovi. Aranyos-Marót, u kom živu mnogi suknari, stolica je vlasti županijske.

Na najskrajnjem sieveru županije Tekovske leži najznamenitije miesto njezino, rudarski grad Kremnica, sa zlatnimi rudami po svem svietu poznatimi, i sa kovnicom. Sveti Križ (Heiligenkreuz) na Gronu imade krasan kasteo biskupa bistričkoga. Dalje na jugu leži na istom potoku Sv. Benedikt, niegdašnja opatija benediktinacah; utemeljio ju kralj Geyza I.; sada je svojina ostrogonskoga stolnoga kaptola. Pri Sklenu, u gori na južnoj strani od Sv. Križa, nahodi se u tufu kamenu topla špilja, u koju hode ljudi kao u znojnicu; a imade tú i toplih vodah, koje su vèrlo liekovite.

§. 527. Županija Zvolenska.

Županija Zvolenska, sa 49 miljah kvadratnih i 91.000 stanovnikah, područje je izvorah Grona rieke ujedno s okolnimi gorami tja do razvodja i s gornjim dielom doline krupinske; odlikuje se željezom i bakrom, šumami i žitorodnimi njivami. Stolica je vlasti županijske Banjska Bistrica na utoku Bistrice u Gron, sa samokovi za željezo i bakar.

Odavdie prema sieveru leži u gori Panska Dolina (Herrengrund) sa srebrovitim majdanom od bakra i sa izvori, kojim je voda takova, da se na željezu, ako se u nju baci, izmetne čist bakar. Dalje gore u dolini Grona leži Brezno (Briesen), gdie se pravi izvèrstan sir ovčji. Hronec (Rhonitz) i Lubietov (Liebethen)

imadu dèržavnih željezarah, a Brezova gorostasnu c. kr. komorsku valjaonicu.

§. 528. Županija Hontska.

Županija Hontska, sa 44 milje kvadratne i 112.000 stanovnikah, sklopljena je iz dielovah područja rieke Ipola i rieke Grona, i izobiljuje na sieveru kovinami, a na jugu žitom i vinom. Stolica su vlasti županijske Šahi (Ipoly-Ságh), gdie mnogo rodi vina i kukuruza.

Na sievernom kraju županije gotovo na razvodju Grona i Ipola leži vèrlo razsut po brežuljcih i po prodolih rudarski grad Ščavnica (Schemnitz) sa 13.000 stanovnikah i s obilnimi rudami zlatnimi i srebèrnimi i c. kr. akademijom rudarskom i lugarskom. Ščavnička gora Kalvarija miesto je od oproštenja, kamo mnogi pobožni sviet hodočasti.

§. 529. Županija Novogradska.

Županija Novogradska, sa 77 miljah kvadratnih i 182.000 stanovnikah, obsiže veći diel gornjega područja rieke Ipola; izobiljuje šumami hrastovimi, vinogradi, njivami pšeničnimi, slatinami, starimi cèrkvami i starimi kasteli.

Ime županiji ovoj dolazi od razvaljenoga kastela Novograda (Neograd), koi na niekoliko miljah od obale dunavske leži gori jednoj na glavici.

Slovački seljaci ove županije mnogo se bave zimi robom lončarskom i dèrvenom, koju u južnoj Ugarskoj zamienjuju za hranu. Stolica je vlasti županijske: Balaša-Gyarmath, tèrgovište sa znamenitimi sajmovi.

Na sieveru županije leži tèrgovište Lučenec (Losontz) na ravni plodovitoj.

§. 530. Županija Komoranska.

Županija Komoranska, sa 39 miljah kvadratnih i 101.000 stanovnikah, sadèržaje istočni kraj male ugarske ravni; zastèrta je miestimice močvarami, a miestimice opet

odlikuje se zemljištem vèrlo plodovitim. Dunav i Vag-Dunav, koi ovdie unj utiče, daju priliku živahnoj tèrgovini. Stolica je vlasti županijske: velika tvèrdjava Komoran (Komorn, Komárom) sa 12.000 stanovnikah.

Tvèrdjava ova odèržà se nepredobitna za svega dugoga gospodovanja turskoga u Ugarskoj.

§. 531. Županija Abaujsko-Tornanska.

Županija Abaujsko-Tornanska, sa 58 miljah kvadratnih i 149.000 stanovnikah, obsiže dielovah od područja rieke Hernada i rieke Bodve; imade na jugu mnogo vinogradah, a na sieveru mnogo ovacah. Izobiljuje bielogoricom, a prosieca ju glavna tèrgovačka cesta, koja vodi u Galiciju. Gore su pune raznih kovinah.

Grad Košice (Kaschau) na desnoj obali Hernada, sa 16.000 stanovnikah, stolica je vlasti županijske, a i glavno skladište za tèrgovinu Ugarske s Galicijom i sa ruskom Poljskom.

Odlikuje se prekrasnom gotičkom stolnom cèrkvom od god. 1340 i c. kr. pravoslovnom akademijom. U obziru obèrtnom zaslužuju, da budu napomenute: ovdašnja velika kožarnica, šećerana, koja se uzdiže sve više i više, i napokon čavlarnica.

Odavdie prema zapadu leže u gori željezare Gornji i Dolnji Metzenseifen, i Arany-Idka sa svojimi rudnici, u kojih se kopa zlato, srebro, bakar i raztok. Nedaleko od Arany-Idke nahodi se velika krasna prepozitura praemonštratah Jaszó (Josz), iz 13. vieka. Pri Telhi-Banji je tvornica, u kojoj se gradi posudje porculansko.

§. 532. Županija Gömörska.

Županija Gömörska, sa 70 miljah kvadratnih i 158.000 stanovnikah, obsiže većinu područja rieke Šaja i rieke Rime do salieva njihova, i dopire na sieveru tja do visoke gore-kraljeve (Királyhegy). Proizvodi mnogo platna, robe željezne i dasakah. U novije doba ušli su ovdie u

trag i znamenitim ugljenikom. Stolica je vlasti županijske: **Rimavska Subota** (Gross-Steffelsdorf, Rima-Szombath), gdie su jaki sajmovi konjski.

Na Šaju u dražestnu i plodnu predielu leži **Rožnava** (Rosenau), sa stolicom biskupskom, jakimi žitnimi vašari, kožarnicom i napokon tvornicom, u kojoj se gradi posudje kameno. Stanovnici pomnjivi su u različitih strukah obèrtnih, tako izvan pomenutih imenito u tkanju gruboga sukna, u pravljenju ćebetah, voštanih sviecah, medice i u bieljenju platna. Po gorskih dolinah, koje se poput zrakah razilaze od gore-kraljeve, imade mnogo željeznih samokovah, imenito u **Muranju**, **Četneku**, **Velikoj-Revuci**, **Dèrnjanihi Dobšini**; posliednje ovo miesto imade i znamenitih rudah kobaltovih. Glasovita je sigasta špilja agtelečka.

§. 533. Županija Šipuška.

Županija **Šipuška**, sa 64 milje kvadratne i 159.000 stanovnikah, obsiže područja od izvorah rieke Hernada i rieke Poprada, i najvišji diel gore-Tatre. Bèrdovit je ovo prediel bez vinogradah, nego s liepimi laništi i s dobrimi pašami za ovce, u južnom kraju s obilnim bakrom, a u sievernom s izvèrstnimi slatinami. Stolica je vlasti županijske: **Levoča** (Leutschau) sa 6000 stanovnikah.

Starinski je ovo grad krasna položaja u pobočnoj dolini rieke Hernada; odlikuje se velikimi orguljami u gotičkoj svojoj glavnoj cèrkvi. Odavdie prema jugo-istoku u drugoj pobočnoj dolini leži **Podgradje** (Szepesvárallya) sa stolicom katoličkoga biskupa šipuškoga. U južnih gorah pograničnih nalazi se bakrom izobiljujući rudarski grad **Smolnik** (Schmölnitz, Szomolnok). U području Poprada najznatniji je grad **Kezmark** sa 3400 stanovnikah, na glavnoj cesti, koja vodi iz Ugarske u Galiciju; jaka je ovdie tèrgovina, osobito s vinom i platnom. Odavdie prema zapadu u visokoj dolini Tatre leži slatina **Šmeks**. U županiji ovoj živu većinom naseoci iz Dolnje-Saksonije.

§. 534. Županija Šaroška.

Županija **Šaroška**, sa 66 miljah kvadratnih i 146.000 stanovnikah, sadèržaje ugarske istočne Beskide počamši

od miesta, gdie Poprad izlazi iz Šipuške, pak tja do ždriela duklanskoga, zatim poširok vienac kosanjicah i dolinah, protežućih se prema jugu; a odlikuje se medju svimi ostalimi županijami svojimi majdani od opalah; izobiljuje povèrh toga solinami i slatinami. Gotovo polovicu zemljišta zastiru na jugu bielogorice, a na sieveru cèrnogorice. Stolica je vlasti županijske: Prešov (Eperies), grad živahan i krasna položaja sa 9000 stanovnikah od prilike. Jaka je u njem tèrgovina s platnom i s hegyaljskimi vini.

Ovdie je na blizu velika c. kr. solana šovarska, u kojoj se pravi mnoga sol varena. Na Topli leži Bardjejov (Bartfeld), starinski grad tèrgovački sa 4200 stanovnikah na cesti u Galiciju. Ovdašnje slatine polaze navlastito susiedi Poljaci.

§. 535. Županija Zemplinska.

Županija Zemplinska, sa 107 miljah kvadratnih i 245.000 stanovnikah, jedna od najgolemijih županijah ugarskih, imade u sebi odkrajak iz svekolike širine Karpatah od granice galičke tja do Tise i veći diel područja rieke Bodroga; vèrlo se razlikuje glede podnebja i prirodinah, a neima joj para što se tiče vèrline i izobilja vinah njezinih. Stolica je vlasti županijske: Sátoralya-Ujhely.

Nedaleko odavdie počima na velikoj ugarskoj ravni otok Bodrogköz, što ga pašu Tisa, Bodrog i Tica. Rieke ove tako izobiljuju ribom, da poslie povodnjah sviet svinje hrani ribom onom, koja zaostaje u kalu. Na Tici, izvan otoka, leži praemonštratska opatija Lelesz. Vinova gora Hegyalja daje na 5 kvadratnih miljah svake godine do 500.000 vedarah. Najglasovitiji diel od Hegyalje na južnom je kraju bèrdo tokajsko, i na ovom daju najizvèrstnije vino vinogradi „Mézes Málé“ zvani. Izvèrstna vina rode takodjer oko Tállye, Zombor Máda i Tarczala.

§. 536. Županija Ungvarska.

Županija Ungvarska, sa 53 milje kvadratne i 98.000 stanovnikah, sadèržaje većinu područja rieke Unga,

proteže se istina, kao i županija zemplinska, od granice galičke tja do ravni, i rodi na jugu vinom, nego je u obće višja i oštrija i gotovo polovica plodovitoga zemljišta zastèrta je lugovi, koji, budući drumovi zločesti, slabo donose koristi. Stolica je vlasti županijske: Ungvár, dražestna položaja ondie, gdie se dolina rieke Unga razjazuje prema ravni.

Na sievero-zapadu od Ungvara nahode se sumporne toplice Sobranec (Szobrancz). U županiji ovoj imade više znamenitih željezarah.

§. 537. Županija Berežko-Ugočka.

Županija Berežko-Ugočka, sa 85 miljah kvadratnih i 184.000 stanovnikah, obsiže gotovo svekoliko področje rieke Laborcze, zatim komad od ravni s jedne i s druge strane Tise, počamši odande, gdie rieka ova izlazi iz gorah. Na ravni, koja je stranom močvarna, obdarena je obilatim bilinstvom i živinstvom, a u gorah većinom je zastèrta šumami. Beregszász je stolica vlasti županijske.

Od Beregszásza prema sieveru leži Munkač ondie, gdie se dolina rieke Laborcze razklapa prema ravni, blizu koje uzdiže se na gori sagradjeni jaki kasteo munkački. U Munkaču i oko Munkača prave se mnoge proste-opaklije seljačke, ovdie „gube“ zvane. Mnoga ovdašnja dèrva donose koristi novčane time, što se pale u mnogih pepelarnicah, kojih imade osobito u Szolyvi i Hatmegu. Još su znamenitije stipsarnice u Podhoranih, Koropcu, Mužaju i Dedi i gorostasna željezara u Selestovu. Tisza-Ujlak na Tisi odlikuje se živahnom tèrgovinom.

§. 538. Županija Marmaroška.

Županija Marmaroška, sa 181 miljom kvadratnom i 184.000 stanovnikah, od svihkolikih je županijah ugarskih najveća, najvećma zaokružena, i soljom i dèrvljem najbogatija, nego je ujedno i najslabije naseljena i najlošije obradjena. Obsiže izvore i gornji tiek Tise tja do onoga

miesta, gdie rieka ova izlazi iz gorah; obsiže zatim na istoku malen komadić od područja izvorah Bistrice, koja je pritok rieke Sereta. Sziget je stolica vlasti županijske.

Ovdie je glavno skladište kamenite soli iz velikih majdanah, nahodećih se u pobočnih onih karpatskih kosanjicah, koje razstavljaju Marmarošku od Erdeljske. Najbogatiji od majdanah ovih nalazi se na jugo-istočnoj strani od Szigeta pri Rónaszéku; a do ovoga pèrvi su majdani u Šugatagu i Slatini. Pogranične doline prema Galiciji zastèrte su neprohodnimi, nikada još nesiečenimi šumami, i niekoje samo naselbine oživljuju poniešto zabitnu ovu pustoš. Izviru ovdie iz gorah mnoge slatine, nego se njimi slabo sviet koristi. Na zapadnoj granici županije leži Huszt, gdie uspieva lan i vino, i gdie sa kastela istoga imena otvora se oku dalek pogled na veliku ravan ugarsku.

§. 539. Županija Južno-Biharska.

Županija Južno-Biharska, sa 145 miljah kvadratnih i 315.000 stanovnikah, obsiže dielovah od područja cèrnoga i bèrzoga Köröša i od Berettya, i odlikuje se u bèrdovitom svojem kraju izvèrstnimi majdani od bakra, željeza, olova i asfalta i kamenarnicami, na ravni pako močvarnimi svojimi hrastici, u kojih se tovi silna množina svinjah; na viencu od brežuljakah rodi vino, a u dolinah kukuruz.

Stolica vlasti županijske grad je Veliki-Varadin sa 22.000 stanovnikah, ležeći na istočnoj granici velike ravni ugarske prema skrajnjim brežuljastim okončinam rudogorja erdeljskoga.

Imade c. kr. akademiju pravoslovnu. Stanovnici bave se mnogo vinogradarstvom; medju zanatnici najpoglavitiji su strojbari. Jako se polaze ovdašnji vašari sedmični.

Ovdie na blizu imade toplicah i ugljenikah, kojim se je nedavna u trag ušlo. U dnu doline cèrnoga Köröša leži Rézbánya (rum. Baia de aramâ) s bogatimi, srebrovitimi majdani od bakra. Medju mnogimi gorostasnimi špiljami sigastimi vriedno je napomenuti špilju kod Fonacze, a medju rudnimi vodami periodičko vrielo kod Kalugyera.

§. 540. Županija Sieverno-Biharska.

Županija Sieverno-Biharska, sa 112 miljah kvadratnih i 257.000 stanovnikah, obsiže velik komad ugarske ravni na istoku Tise a na sieveru Berettya, i odlikuje se množinom solajke i salitre, koja se kupi na povèršini zemlje, velikimi svojimi stokami, i plodovitimi svojimi polji, po kojih se sije pšenica i sadi duhan.

Stolica je vlasti županijske: Debrecin, tretji tèrgovački grad u Ugarskoj, u kojem živi 36.000 stanovnikah.

Imade preko 4000 većinom nizkih kućah, koje zapremaju vèrlo mnogo prostora. Godišnji promet na tèržištu ovom iznosi izmedju 20 i 25 miliunah forintih. Ima Debrecin četiri velika sajma (vašara), na kojih prodaje sviet poglavito rogatu marvu, konje, slaninu, vosak, med, platno i sapun, sve same zemaljske prirodine i tvorine ugarske, a nasuprot kupuje raznovèrstne, navlastito bečke tvorine obèrtne. Zanatnikah, koji prave, što za magjarsku nošnju treba, imenito čižmarah, abadžijah i gumbarah, imade ovdie vèrlo mnogo; osim toga pravi se ovdie mnogi sapun iz solajke i vari mnoga salitra, a gradi se i zemljanih lulah na miliune. Neima povećega grada u Ugarskoj, gdie bi magjarština bila tako čista i nepomiešana, kao što je u Debrecinu, usred velike pustopoljine istoga imena, koja je pèrvobitno prebivalište plemena magjarskoga. U Dioszegu, na jugo-istoku od Debrecina, rodi izvèrstno vino.

§. 541. Županija Aradska.

Županija Aradska, sa 97 miljah kvadratnih i 255.000 stanovnikah, trak je zemlje medju Morišem i cèrnim Körösem, spadajući u zapadnom kraju k velikoj ravni, a u istočnom k erdeljsko-karpatskomu rudogorju i k okončinam njegovim, s izvèrstnimi vinovimi lozami po brežuljcih, a po ravni vèrlo plodovitim zemljištem za pšenicu. Stolica je vlasti županijske: Stari-Arad, živahan tèrgovački grad sa 27.000 stanovnikah.

Najbolje je vino u svoj županiji ménesko, koje rodi na ravni na dočetku Pomorišja. Odavdie prema sieveru, takodjer na granici

ravni, leži na visokoj stieni kasteo **Világosvár**, s krasnim pogledom na veliku ravan ugarsku.

§, 542. Županija Békeško-Čanadska.

Županija **Békeško-Čanadska**, sa 101 kvadratnom miljom i 299.000 stanovnikah, ravna svakolika, stere se medju Köröšem i Morišem, i ondie, gdie nesmetaju bare i močvare, prevelike je plodovitosti, izobiljuje pšenicom, marvom rogatom i ovcami s dobrom vunom, proizvodi vèrlo dobre kapule (cèrljena luka), lubenicah i izvèrstne repice. Po barah živu mnoge čaplje, od kojih je perje dosta dragocieno, mnogo bo ga trebaju bogati i odlični Magjari za narodnu svoju nošnju. Sela i tèrgovišta odlikuju se time, što su velika, odveć razširena i jako naseljena. **Gyula** je stolica vlasti županijske.

Tèrgovište **Čaba** ima 27.000, a tèrgovište **Makov** 25.600 stanovnikah. Ždriebarnica (ergela) u **Mezőhegyešu**, koju je godine 1785 cesar Josip II. utemeljio za potrebu c. kr. vojske, spada medju najveće zavode ovovèrstne. Odavdie se je i voćarstvo poniešto razprostèrlo po županiji. Na jugo-zapadu odavdie leži **Čanád**, gdie je kralj Stiepan I. godine 1036 zaveo biskupiju, koja se i dan danas još zove biskupija čanadska, nego joj je stolica prenešena u Temišvar.

§. 543. Županija Sabolčka.

Županija **Sabolčka**, sa 53 milje kvadratne i 146.000 stanovnikah, obsiže jedan komad od velike ravni u uglu i na uglu, što ga pravi Tisa tekući prema sieveru. Mnogo se ovdie sije žita i mnogo sadi duhana. Zemljište je stranom vèrlo plodonosno, a stranom pieskovito i močvarno. Velika je oskudica u dèrvih i dobroj vodi za pitje. Na jugu županije leži medju barami **Nagy-Kálló**, stolica vlasti županijske. Znamenita je ovdie salitrarnica.

Odavdie prema istoku leži **Nyir-Bator**, odkuda je proizišla slavna porodica Báthory-ah.

§. 544. Županija Satmarska.

Županija Satmarska, sa 103 milje kvadratne i 249.000 stanovnikah, obsiže prediel medju Szamošem i Krasnom tja do Tise; na istoku je bèrdovita i bogata kovinami, a na zapadu ravna. Ravna zemlja močvarna je po nižinah od riekah, u okolici njirskoj nasuprot ponješto uzvisita i pieskovita. Stolica je vlasti županijske: Satmár-Némethy sa 14.000 stanovnikah, sa 5 jakih sajmovah i s mnogimi platnari.

Odavdie prema istoku, u bèrdovitoj pobočnoj dolini rieke Szamoša, leži rudarski grad Nagy-Bánya (rum. Baia-mare), na blizu sa majdani od zlata i srebra, a nedaleko odavdie tèrgovište Felső-Bánya (rum. Baia de sus), s istim rudnim obiljem. Prema jugo-zapadu od Satmar-Németha leži na ravni Nagy-Károly, s velikim i krasnim kastelom grofovah Károlyi-ah *).

Odsiek II.

Vojvodovina sèrbska i Banat tamiški, s banatsko-sèrbskom Krajinom vojničkom.

---

§. 545. Položaj.

Vojvodovina sèrbska i Banat tamiški, 529 kvadratnih miljah veličine, može se označiti kao zemlja s obie strane dolnjega tieka Tise, počamši od uštja rieke Moriša, i prostire se prema zapadu tja do Dunava, a prema istoku tja u gore karpatske. Oblast Vojvodovine i Banata prelazi na jugu donikle Dunav, budući od Sriema, zemlje, koja se stere medju Dunavom i Savom, spadaju k njoj kotari rum-

*) Razredi županije po veličini, po bezodnosnom i odnosnom stanovničtvu. U kojoj je strani krunovine stanovničtvo najveće? u kojoj li najmanje?

ski i iločki; dalje pako uzduž granice južne razstavlja ju od Dunava sèrbsko-banatska Krajina vojnička. Ova je Krajina u obće komad zemlje na južnoj granici cesarevine, obsiže nieki diel velike nižave podunavske i potiske i jugozapadni kraj Karpatah i zaprema povèršinu od 244 miljah kvadratnih. Provincijal i Krajina jedan su, istina, okoliš zemaljski *), nego posebnu imadu upravu.

§. 546. Dielovi.

Većina je ravna nižava, uzvisita samo na 2—300′ iznad gladine morske, a obsiže s jedne strane ravnicu medju Fruškom-Gorom, skrajnjom okončinom planinah, i gorami banatskimi, s druge pako strane nieki diel ravnoga Posavlja, koje se medjutim smatrati može kao dràga velike nižave podunavsko-potiske. Ostalo od okoliša zapremljeno je Fruškom-Gorom i gorami banatskimi.

U onom dielu, što krunovina ova imade u sebi od velike nižave, zemljište je na desnoj obali Tise uzvišeno visočinom titelskom; na lievoj pako obali Tamiša stere se pieskovita pustopoljina alibunarska. A i dalje k sieveru na desnoj obali Tise prema jugu od Subotice prekidaju ravnicu mnogi, nego vèrlo nizki piešćeni brežuljci telečki, koji nisu ino, nego naplovine, nespadajuće k gorstvu nikakovu. Steru se posred njih mnoge bezvodne doline potočne, od prilike kao Wadi arabski; pojav je ovo, kojemu šta slična i u tolikoj mieri nećeš naći u svoj cesarevini do jedino u predielu ovom.

§. 547. Karpati.

Medju nižavom ugarskom i vlaškom stišnjen je Dunav kosom, koja veže Balkan sa gorami karpatskimi. Trak onaj na samom Dunavu zove se Klisura; i ova čini divnu onu tiesan, koja se kao veličanstven prizor prikazuje putniku.

---

*) Kolik je dakle vaskoliki okoliš zemaljski? Koje zemlje graniče š njime? Pod kojom je duljinom i širinom? Ka kojemu dielu spada u cesarevini? Ako se uzme veličina, koje miesto zauzima vaskoliki okoliš zemaljski, koje li svaki pojedini okoliš upravni medju krunovinami?

Gdie glasovita klisura „Babakaj" zvana označuje miesto, pri kojem Dunav silovito provaljuje, dopire Banat gotovo do samoga briega dunavskoga.

Pri Novoj-Moldavi uzdiže se gora Alibeg, početak gorah banatskih.

Glavni greben pogorja, koje se ovdie počima, ostaje gotovo neprestano na istočnoj granici provincijala, a imade dva glavna središta, gdie su i najvišje izmierene glavice, t. j. Semenik (4458′) na izvorih Tamiša i Pojana Ruska (4433′) pri izvorih Begeja. Drugo pogorje počima se pri Oršavi, gdie se Dunav, još samo 129′ iznad Cèrnoga-mora, dieli iz cesarevine. Ovdie se uzdiže nizko bèrdo Allion, i š njime se sdružuju prema sieveru bèrda sve višja i višja. Najvišja izmierena glavica u ovom dielu karpatskom zove se Sarkeu (6746′). Pravcem prema zapadu odciepljuju se od glavnoga središta mnoge odvode, koje se, čim dalje k sieveru, tim u većoj mieri i tim neznatnije padajući, protežu prema ravni i gube u istu. Okončina medju Begejom i Morišem brežuljasti je prediel, koi se stere medju Aradom i Temišvarom.

§. 548. Rieke i bare.

Vaskoliki upravni okoliš krunovine ove spada u područje Dunava, a prosieca ga ili ga samo uzduž granice plâče rieka ova na duljinu od 65 miljah od prilike.

Rieka Dunav sa rukavcem, koi nad Muhačem paše istočnu stranu otoka Margitinoga, hvata se više Báth-Monostora granice okoliša ovoga, a ostavlja ga pri Oršavi. Od Petrovaradina do Zemuna teče Dunav kroz Krajinu vojničku, a od Zemuna niže naravska je granica cesarevini.

Vojvodovinu gradjansku, imenito onu stranu njezinu, koja je na lievoj obali Dunava, dieli Tisa, tekući na pravac od sievera k jugu, na dvie polovice: polovicu manju zapadnu iliti Bačku, i veću istočnu iliti Banat, i izlieva se u Dunav u Krajini vojničkoj.

U području Vojvodovine pritoci su Tise: Moriš, Aranka Begej.

Potoci **Tamiš. Karaš** i **Nera** utiču svikolici u vojničkoj Krajini u Dunav.

Tamiš, vijugajući se u nebrojenih zakukah, natapa ravni Banat, Karaš i Nera bujice su, koje spadaju u najjužniji kraj Vojvodovine.

Izvan ovih potokah i riekah prima Dunav u se s lieva niže uštja karaškoga još množinu manjih pritokah, koji dolaze s gorah obližnjih; medju ovimi najznamenitiji je: **Cerna**, koi je vaskolik potok Krajine vojničke; s desna pako utiče u Dunav **Sava**, koja je dovdie granica cesarevini.

Bosut je najznamenitiji pritok, koi u području Vojvodovine utiče u Savu.

Dunav, Tisa i Sava, same po sebi pada slaba a još slabijega s toga, što im je tiek vèrlo krivudast, zastiru nižavu gdiešto barami.

Medju barami najveća je bara palička pri Subotici u Bačkoj; zaprema ona 0·2 kvadratne milje od prilike.

§. 549. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

Podnebje na nižavi upravo je takovo, kakovo je kopnu vlastovito. Budući se po zemlji ovoj razlievaju mnoge bare, iz kojih se po toplu lietu razvija mnogi smrad, kojim se pogani i okužuje zrak, s toga je podnebje miestimice i nezdravo. Najčištji je zrak po bèrdovitih krajevih, ali je zato i toplina tuda najmanja.

Na nižavi je bilinstvo i živinstvo onakovo, kao što je u Ugarskoj; a po gorah banatskih nalazi se jurve i mnogih vèrstah južno-europejskih.

Tako uspieva već ovdie: lieska cèrljena (turska), koje imade i čitavih šumah, zatim prosta smokvenica kao gèrmlje. Od živinstva južno-europejskoga nahodimo u Vojvodovini štipavca (škorpiuna).

§. 550. Stanovničtvo po narodnih plemenih.

Od stanovnikah u Vojvodovini gradjanskoj iliti provincijalu, kojih ukupni broj iznosi 1,540.000 dušah, 400.000

je od prilike Slavjanah, 400.000 Rumunjah, 340.000 Niemacah, 240.000 Magjarah, 16.000 Židovah i 12.000 Ciganah; osim toga imade još niekolicina Gèrkah, Talijanah, Jermenah i Turakah. Broj stanovnikah u Krajini vojničkoj iznosi 390.000 dušah. Medju ovimi je 214.000 Slavjanah, 119.000 Rumunjah, 4000 Magjarah, 36.000 Niemacah i 2000 od inih plemenah*).

§. 551. Plemena pojedina.

Slavjani u Vojvodovini gradjanskoj diele se od prilike na 290.000 pravih Sèrbah, na 43.000 Bošnjakah (Bunjevacah), 28.000 Slovakah, 22.000 Bugarah, 7000 Rusinah, 2700 Hèrvatah i 170 Poljakah; a u Krajini vojničkoj na 13.000 Hèrvatah, 182.000 Sèrbah i 19.000 Slovakah, Rusinah, Bugarah i Slovenacah**).

Medje pojedinih narodnih plemenah u Vojvodovini gradjanskoj vèrlo su zamèršene, i stanovničtvo od mnogih miestah vèrlo je miešovito. Nego moguće je ipak za četiri glavna naroda, kojimi je Vojvodovina naseljena, povući medje u obće, tako da je Sriem, prediel s one strane Dunava, sèrbski; Bačka, prediel medju Dunavom i Tisom, k sieveru magjarska, a k jugu sèrbska; Banat, prediel medju Tisom i gorami, k zapadu sèrbski, a k istoku, izim dva znamenita ostèrva jezika niemačkoga na Morišu, zatim na Karašu i na Neri, rumunjski. U Krajini vojničkoj živu k zapadu od Karaša ponajviše Slavjani, a k istoku Rumunji i Niemci.

§. 552. Stanovničtvo po vierozakonu.

Medju stanovnici Vojvodovine gradjanske imade 691.000 sliedbenikah viere gèrčko-nesjedinjene, preko 200

---

*) Koliko je bezodnosno stanovničtvo svekolike Vojvodovine? Koliko je stanovničtvo odnosno u svojkolikoj Vojvodovini i u svakom pojedinom dielu? Koje miesto ide medju krunovinami svukoliku Vojvodovinu, koje li svaki pojedini diel?

**) Koliko ih je svega od svakoga plemena? U kojem su dakle razmierju pojedina plemena medju sobom kako u svojkolikoj Vojvodovini, tako i u svakom pojedinom dielu, t. j. u Vojvodovini gradjanskoj i u Krajini vojničkoj?

Jermenah nesjedinjenih, 724.000 katolikah, medju ovimi 26.000 obreda gèrčkoga i preko 100 Jermenah katoličkih (ostali su obreda latinskoga), zatim 56.000 protestantah vieroizpoviedanja augsburžkoga i 29.000 vieroizpoviedanja helvetičkoga, do 500 Unitaracah i napokon 23.000 Židovah.

Svikoliki pravi Sèrbi, zatim Rumunji gotovo svi sliedbenici su viere gèrčko-nesjedinjene; katolici su i to obreda latinskoga Niemci malo ne svi, svikolici Bugari, Bošnjaci i Hèrvati, a i Magjari ponajviše, a obreda gèrčkoga niekolicina Rumunjah.

Od kèrstjanskih stanovnikah u Krajini vojničkoj do 52.000 je katolikah, 314.000 viere gèrčko-nesjedinjene, do 16.000 sliedbenikah vieroizpoviedanja augsburžkoga a 3500 vieroizpoviedanja helvetičkoga. Do 400 stanovnikah viere je izraelitske*).

I ovdie su gotovo svi Rumunji i Sèrbi viere gèrčko-nesjedinjene.

Katolici obreda latinskoga u Bačkoj i u Krajini vojničkoj pod kaločkim su arcibiskupom, a u Banatu i u Krajini banatskoj pod čanadskim biskupom, koi stoluje u Temišvaru, napokon u Sriemu pod biskupom djakovačkim. Katolici obreda gèrčkoga imadu biskupa u Lugošu, a sliedbenici viere gèrčko-nesjedinjene svoga patriarka u Karlovcih i svoje biskupe (vladike) u Temišváru, Novom-Sadu i Vèršcu.

§. 553. Kako je stanovničtvo porazdieljeno?

Svekoliko stanovničtvo u Vojvodovini gradjanskoj porazdieljeno je na 7 gradovah, 76 tèrgovištah, 709 selah i 134 zaselka (predija) i puste**).

---

*) Koliko sliedbenikah ima svako vieroizpoviedanje u svemkolikom okolišu? U kojem su razmierju pojedina vieroizpoviedanja po broju medju sobom kako u svem okolišu, tako i u svakom pojedinom dielu?

**) Na koliko kvadratnih miljah dolazi po 1 grad, po 1 tèrgovište? Koliko selah i prebivalištah u obće dolazi na 1 milju kvadratnu? Prispodobi to s drugimi krunovinami!

Nego mnoga su miesta velika. Preko 10.000 stanovnikah imadu gradovi: Subotica, Sombor, Temišvar, Vèršac i Novi-Sad, zatim tèrgovišta: Veliki-Bečkerek, Senta, Baja i Velika-Kikinda.

Stanovnici Krajine vojničke živu u 5 gradovah, 8 tèrgovištah i 255 selah*).

Jedno jedino miesto, i to Pančevo, ima stanovnikah preko 10.000.

§. 554. Vlastovitosti u Krajini vojničkoj.

Uslied osobite one svèrhe, radi koje je Krajina vojnička zavedena, vlastovito su ondie razvila se razmierja glede vlastnine, a vlastovito su uredjene i obćine (Vidi: Hèrvatsku i Slavoniju). Krajišnik sèrbsko-banatski imade ista ona prava i iste dužnosti, što ih ima Krajišnik hèrvatsko-slavonski; Kordun nastavlja se i ovdie uzduž granice. Gradovi Petrovaradin, Karlovci, Zemun, Pančevo i Biela-Cèrkva obćine su vojničke. Uslied osobitih razmierjah, koja vladaju u svoj Krajini vojničkoj, cvieta obèrtnost i tèrgovina i ovdie samo u pomenutih obćinah vojničkih, a većina stanovnikah bavi se poljodielstvom i kućnim radom, te podmiruje svoje vèrlo proste potreboće t. j. namiče sebi hranu, odielo, obuću i prebivalište.

§. 555. Sirove prirodine iz rudstva.

Rudokopnje imade samo u gorah banatskih. Zlata nahodi se u Oravici i Dognački (odsiekom izmedj 30 i 40 marakah); srebra u Oravici, Dognački i Saski; bakra u istih ovih miestih, zatim u Čiklovi i Moldavi, gdie se proizvodi bakar najizvèrstniji; željeza u Rešici, koja spada medju najveće željezare u cesarevini; zatim u Niemačkom-

*) Na koliko milijah kvadratnih dolazi po 1 grad, po 1 tèrgovište? Koliko selah i prebivalištah u obće na 1 milju kvadratnu? Koliko gradovah, tèrgovištah i selah imade u okolišu svemkolikom?

Bočanu, Saski, Niemačkoj-Gladni, Nadragu i Lunkanu, a osim toga i olova, gledje, tutije i galamine. Raztoka imade pri Rešici.

Ugljevja kamenita kopaju pri Steuerdorfu, zatim oko Gèrlištja, prema sieveru od Oravice i u Rešici. Steuerdorfsko kamenito ugljevje uvèrštjuje se medju najbolje u svoj cesarevini.

U Krajini vojničkoj neznatnije su prirodine iz rudstva, a neznatnije je i obradjivanje istih.

Gore karpatske imadu u sebi srebrovitih olovnih rudah i željeza. Željeza dobiva se do 12.000, olova 2300, gledje olovne 1500, centih, a srebra 500 marakah. Na bujicah (gorskih potocih), koje teku u Dunav, imenito na Menišu, pritoku Nere, niešto se zlata i izpira.

§. 556. Plodovito zemljište u obće.

U provincijalu iliti Vojvodovini gradjanskoj plodovitih je 86% od zemljišta*). Gotovo polovica plodovitoga toga zemljišta sve sama je zemlja oraća.

Od onoga, što preostaje, ide 960.000 jutarah na livade i paše, 950.000 na šume i šikarje, 223.000 na vinograde i 55.000 na vèrte (bašče) oko kućah.

Zemljište je posvuda veleizvèrstno i to tako, da mu, izim niekojih pieskovitih krajevah u Bačkoj i izim bèrdovitih predielah u Banatu netreba ni gnojenja; ovo se ovdie nadomiešta ugarom.

Za presušivanje nižave služe kanali berzavski i vèršački, koji se sastaju pri Margiti i zatim utiču u Tamiš.

U krajini vojničkoj plodovitih je 79% od svega zemljišta**).

Od svega toga zapremaju šume gotovo jednu tretjinu, njive niešto preko četvèrtine; a što preostaje, livade su i vèrti, paše i vinogradi.

---

*) Koliko to čini u miljah kvadratnih?

**) Koliko to čini u miljah kvadratnih?

§. 557. Sirove prirodine iz bilinstva.

Na gospodarstvu a imenito na poljodielstvu osniva se poglavito vaskoliki poslovni promet u oblasti ovoj.

Uzima se, da se u Vojvodovini gradjanskoj proizvodi na godinu žita do 10 miliunah vaganah, i to $1/3$ pšenice, i $1/3$ kukuruza.

Pšenica je najpoglavitija roba tèrgovačka. Bačka zob najbolja je u svojkolikoj cesarevini, a i konoplja uspieva ondie vèrlo dobro. Sijanje oriza (pirinča) nije od velike znamenitosti; ali se je zato bèrzo i znatno razprostèrlo sijanje repice, koju su ovdie nedavna zaveli.

Šume daju dèrvah do 1 miliun hvatih na godinu. Vlada po ravnici u obće oskudica dèrvah. Šiške su druga korist, koju donose šume.

Nižava u Krajini vojničkoj, gdie nije močvarna, najplodnija je zemlja-žitnjača. Glavni je plod kukuruz; za ovim dolazi pšenica, zob, raž, ječam, pir, proso, helda, grah i kèrtola.

Loza vinova daje preko 500.000 vedarah vina. Prihod od šumah može se udariti na 850.000° dèrvah, u što uračunana su i dèrva gradjevna.

§. 558. Sirove prirodine iz živinstva.

Medju kućnom životinjom poglaviti su konji, ovce i svinje.

Neima u svoj cesarevini krunovine, koja bi porazmierno k povèršini svojoj imala toliko konjah, koliko ih ima provincijal, t. j. svega do 397.000 komadah*).

Niemci i Magjari rado se i pomnjivo zanimaju konjarstvom, a Sèrblji govedarstvom. Svinje hrane po ravnici poglavito kukuruzom; u bèrdovitom kraju dèrže mnogo ovacah, nego je pasmina loša, gruborunka.

I u Krajini vojničkoj jako je marvinstvo, nego pasmine loše i neznatne.

---

*) Koliko na milju kvadratnu? Prispodobi to s drugimi krunovinami!

Konji su maleni, goveda sitjušna; ovca daje grubu samo vunu za potrebu domaću. Poniešto znatnije je nastojanje oko svinjah, pčelah i bubah svilenih. Oko Almaša nastoji sviet i oko puževah. Na jugu je u dobru glasu sir konjarevački i zemunski.

§. 559. Obèrtnost i tèrgovina.

Obèrtnost u Vojvodovini gradjanskoj bavi se gotovo samo običnimi zanati i uzgrednimi proizvodi gospodarstvenimi, medju kojimi najznamenitija je žganica od šljivah, poznata pod imenom šljivovice.

Proizvodjenjem platna lanenoga i konopljenoga zanima se sviet samo kao poslom uzgrednim, i jedino tvorine užarske poniešto su znamenite. A i tkanine vunene prave se u obće samo za kućnu potriebu kod kuće, nego se sa velenci (sagovi) sriemskimi i tèrguje poniešto.

A i uradjivanje kože od niekoje je znamenitosti, osobito u Sriemu pravi se mnogi kordovan. I u Krajini vojničkoj stegnuta je obèrtnost gotovo sasvime na one tvorine, što ih žene prave kod kuće, i na tvorine od ono niekoliko zanatnikah, koji živu poglavito u vojničkih obćinah (komunitetih) i u štabskih miestih.

Parnu makinu imade svilana u Mitrovici.

Za tèrgovinu u oblasti ovoj može se u obće reći, da sastoji u zamienjivanju žita za robu kolonialnu i za tvorine obèrtne, zatim u tèrgovini provoznoj.

Za ovu tèrgovinu provoznu glavno je tèrgovačko miesto Pančevo; za ovim dolaze: Zemun*), Oršava i Mitrovica.

Tèrgovačka i obèrtnička komora za Vojvodovinu gradjansku nalazi se u Temišvaru.

§. 560. Ceste vodene.

Sredstvah t. j. cestah za promet i za obćenje mnogo više imade po vodi nego li po kopnu. Po Dunavu, Tisi i

---

*) Kakova je položaja Zemun? Koliko se naravskih cestah stiču ovdie?

Savi plove parnici, brodivi Moriš plâče sievernu granicu tja do Tise, a Tamiš brodove nosi od Lugoša niže. Brodivi su kanali: kanal Franjin iliti bački, i kanal begejski.

Kanal Franjin odsiekom je 10 hvatih širok, 6 stopah dubok, a kadar je nositi 7 do 8000 centih; počamši od Dunava pri Bezdanu prosieca poprieko Bačku i proteže se tja do Tise pri Tisa-Földváru; kanalu Begeja daje potrebitu vodu Begej, kojemu se po koritu isti kanal većinom i proteže, zatim i Tamiš sredstvom kanala, koi od Kostila dopire do Kiszetó-a. Po kanalu begejskom plove, od Temišvara počamši, brodovi sa teretom od 3—4000 centih; a dosiže isti u oblasti ovoj tja niže Velikoga-Bečkereka.

§. 561. Želježnice i drumovi.

Željeznica za obćeniti promet ide od Segedina na Temišvar tja do Dunava, gdie se dočima u Bazijašu. Pobočna željeznica, po kojoj se vozi kameno ugljevje, počima se u Šteuerdorfu (pri Oravici) i utiče pri Jasenovi u željeznicu glavnu. Drumovah u provincijalu imade vèrlo malo, a i ti su osobito na ravnici vèrlo loši i nevaljali, budući da neima šljunka potrebita.

Glavna jedna cesta vodi od Novoga-Arada na Temišvar u Lugoš, odkuda se razgranjuje na tri strane: u Erdeljsku, u vojničku Krajinu i u rudarski kotar oravički. Glavna cesta, koja veže Osiek sa Karlovci, prolazi uzduž Dunava sriemski diel Vojvodovine sèrbske.

Drumovi po Krajini vojničkoj kud i kamo su bolji, a i imade ih mnogo više, nego li u Vojvodovini gradjanskoj.

Osobito je vriedno napomenuti drum od Balabreske niže Bazijaša do Frauenwiesena nedaleko od Oršave.

§. 562. Škole.

Izmedj 604 pučke učionice, što ih imade provincijal, 26 je učionicah glavnih; a izmedj 498, što ih ima Krajina vojnička, glavnih je učionicah samo 10*).

Od 100 diece, koja su za školu, polazi ju šestdesetero.

---

*) Na koliko stanovnikah dolazi po 1 škola? Prispodobi to s drugimi krunovinami!

Nižjih realkah sa tri razreda imade u Vèršcū i u Somboru, a sa dva razreda u Mitrovici, Pančevu i Zemunu. Nižjih gimnazijah ima u Velikom-Bečkereku, Lugošu, Subotici, i Novom-Sadu, a višjih gimnazijah u Temišvaru, Baji i Karlovcih.

§. 563. Ime i gèrb.

Oblast ova zove se „sèrbska" od naroda sèrbskoga, a Banat zove se „tamiški" od rieke Tamiša. Imena: „Vojvodovina" i „Banat" rieči su slavjanske, obćenito poznate svakomu, koi je i ole viešt ma kojemu jeziku slavjanskomu.

Veliki cesarski gèrb imade u sebi i gèrbove od Sèrbije i Rascije, koja je diel sadašnje kneževine Sèrbske, odkuda se i austrijanski Sèrblji, koji se stranom odande naseliše ovamo, zovu i dan danas još u prostom životu i pogèrdno Raci. U gèrbu od Sèrbije vidi se u cèrljenu polju cèrna glava svinjeća koso na desno obratjena i s gubicom uzdignutom; u čeljusti je zabodena srebèrna striela; — gèrb od Rascije pako imade u modru polju tri srebèrne podkove, udešene, da im je lučac gori, a razredjene, da su dvie gori, a jedna doli.

§. 564. Kako je krunovina ova razdieljena?

Vaskoliki okoliš Vojvodovine gradjanske miestodèržtvena je oblast s okružji: Temišvarskim, Lugoškim, Veliko-Bečkerečkim, Somborskim i Novo-sadskim. Pri gradjanskom i vojničkom guberniju u Temišvaru ima osobit upravni razdiel za sèrbsko-banatsku Krajinu vojničku.

§. 565. Glavni grad Temišvar.

Glavni grad Temišvar, ujedno jaka tvèrdjava, podredjena je neposredno miestodèržtvu. Ondie, gdie počima brodivost kanala begejskoga, leži Temišvar na kraju ravnice, samo 294′ iznad gladine morske i ima 22.000 stanovnikah.

§. 566. Okružje Temišvarsko.

Okružje Temišvarsko proteže se kao uzan pás od Moriša tja do južne granice vojvodovine i obsiže dielovah od banatske ravni i od banatske zemlje brežuljaste. Veličine je 102 milje kvadratne a imade 297.000 stanovnikah.

Na Morišu leže Lipa i Novi-Arad; oba su skladišta za tèrgovinu sa soljom, koja se dovozi iz Erdeljske. Okružju na jugu leži Vèršac, grad sa 19.000 stanovnikah na kraju zemlje brežuljaste, koja osobito dobro prija vinogradarstvu. Pri Denti na Berzavi siju oriz (pirinač).

§. 567. Okružje Lugoško.

Okružje Lugoško, sa 94 milje kvadratne i 234.000 stanovnikah, obsiže zemlju bèrdovitu i brežuljastu uzduž svekolike granice istočne. Odlikuje se obilnimi svojimi rudami, koje gori jurve navedosmo po pojedinih majdanih, gdie se kopaju. Okružni grad Lugoš leži na Tamišu u predielu, velepovoljnu vinu i kukuruzu.

Ovdašnji opančari prave za porabu seljakah 30 do 40.000 parih opanakah na godinu. Glavno je miesto za rudokopnju Niemačka-Oravica, dobro sagradjen varoš u gorah medju Karašom i Nerom.

§. 568. Okružje Veliko-Bečkerečko.

Okružje Veliko-Bečkerečko, sa 127 miljah kvadratnih i 389.000 stanovnikah, močvarna je ravna nižava banatska. Glavno miesto Veliki-Bečkerek na kanalu begejskom ima 17.000 stanovnikah.

Najpoglavitija tèržišta za banatsku tèrgovinu sa žitom, a imenito sa pšenicom, jesu: Novi-Bečej (Neu-Becse, Uj-Becse) i prediel pomoriški. Osobito u sievernom kraju okružja, koi nije toliko močvaran, velika su tèrgovišta sa vèrlo imućnimi žitari; tu je imenito: Velika-Kikinda, Žombolj (Hatzfeld) i Veliki-Szent-Miklós.

§. 569. Okružje Somborsko.

Okružje Somborsko, sa 132 kvadratne milje i 376.000 stanovnikah, diel je nižave, koja se stere medju Tisom i Dunavom.

Hrastove šume na Dunavu i zemlja-cèrnica vèrlo su dobre sgode za svinje, oko kojih sviet i nastoji ovdie u veliko.

Poslie čestih poplavah zaostaje silna riba, kojom se hrane svinje.

Nego poglavito i najuharnije dielo, kojim se sviet bavi, i u ovom je okružju sijanje žita.

U Somborskom je okružju na Tisi glasovito sentjansko bojište, gdie je cesarski vojvoda princip Eugenij 11. Rujna god. 1696 razbio silne Turke, koji uslied ovoga poraza u miru karlovačkom odreći se moradoše gotovo svega, što u cesarevini našoj biehu osvojili.

§, 570. Miesta pojedina.

Stolica je vlasti okružne: Sombor, sa 22.000 stanovnikah.

Najveći je grad u svemkolikom ovom okolišu upravnom: Subotica (Maria-Theresiopel, magj. Szabadka) sa 40.000 stanovnikah; glavno miesto za tèrgovinu s konji. Na Dunavu leže: Baja sa sajmovi, znamenitimi s toga, što se po cienah, u koje se ovdie svinje kupuju i prodaju, ravna tèrgovina sa svinjami malo ne u svoj cesarevini; zatim Apatin, u kojem je jaka tèrgovina s konopljom.

§. 571. Okružje Novosadsko.

Okružje Novosadsko, sa 74 milje kvadratne i 219.000 stanovnikah, obsiže južni kraj nižave, koja spada k okolišu ovomu, a stere se medju Dunavom i Tisom, t. j. obsiže Bačku, zatim sremsku zemlju bèrdovitu i brežuljastu s one strane Dunava, na koliko je utielovljena Vojvodovini. Prediel na lievoj obali dunavskoj izobiljuje žitom, a onaj na desnoj voćem i vinom. Novi-Sad (Neusatz, Ujvidék) na

Dunavu, cvatući je grad tèrgovački sa 16.000 stanovnikah od prilike. Grad je ovaj nov; jedva što mu imade sto godinah.

Od **Bača**, varošice na potoku Mostanki, dolazi ime plodonosne Bačke. U **Iloku** u Sriemu, na Dunavu, umro je dne 23. Listopada 1456 u tamošnjem manastiru svoga reda Ivan Kapistranski, koi je, neumorno obilazeći zemlje kèrstjanske, s kèrstom u ruci propoviedao boj na Turčina. U obližnjoj, stranom šumami zaraštenoj **Fruškoj-gori**, koja je obdarena podnebjem vèrlo blagim i zdravim, imade više manastirah kaludjerskih*).

§. 572. Banatsko-sèrbska Krajina vojnička.

Banatsko-sèrbska Krajina vojnička, obsiže kotare sliedećih krajšničkih piešačkih regimentah; (Slavonsko-Sriemske) Petrovaradinske, Niemačko-Banatske, Ilirsko-Banatske i Rumunjsko-Banatske, a osim toga još i kotar Titelskoga krajšničko-piešačkoga bataliuna.

Stanovničtvo obćinah (komunitetah) vojničko krajišničkih: Karlovca, Pančeva, Petrovaradina, Zemuna i Biele-Cèrkve, ukupno do 36.000 dušah, nije uzeto u niženavedene brojeve o pučanstvu kotarah krajišničkih.

§. 573. Krajina Slavonsko-Sriemska i Titelska.

Regimenta Slavonsko-Sriemska iliti **Petrovaradinska**, kojoj kotar imade 54 milje kvadratne i 75.000 stanovnikah, odlikuje se time, što su u njoj tri vele-znamenita grada.

Ovi su gradovi: **Petrovaradin**, do 3600 stanovnikah, malo ne najjačja tvèrdjava u cesarevini na desnoj obali dunavskoj, sagradjena na silnih hridinah od zmijevca-kamena; **Karlovci**, sa 4300 stanovnikah, na južnom obronku Fruške-gore, stolica patriarka i mitropolita svekolike gèrčko-nesjedinjene cèrkve u cesarevini, zatim miesto, gdie se je god. 1699 sklopio mir sa Turci; na glasu od izvèrstnih svojih vinogradah; — **Zemun** sa 8700 stanov-

*) Razredi okružja po veličini i po stanovničtvu odnosnom!

nikah, u najskrajnjem kutu Save i Dunava, glavno skladište za tèrgovinu austrijansko-tursku.

Štabsko je miesto Mitrovica na Savi; ovdie na blizu nahode se razvaline rimskoga grada Syrmium zvanoga, od kojega se vaskoliki prediel zove Sriem (Syrmien) još i dan danas.

Kotar Titelskoga krajšničko-piešačkoga bataliuna obsiže prediel u kutu medju Dunavom i Tisom, sa 16 kvadratnih miljah i 27.000 stanovnikah. Štabsko miesto Titel leži naprema uštju kanala begejskoga u Tisu; imade škver, na kojem se grade brodovi.

§. 574. Krajina Banatska.

U kotaru Niemačko-Banatske regimente, u nižavi na Tamišu i Dunavu, sa 36 miljah kvadratnih i 85.000 stanovnikah, leži najveći grad ove Krajine vojničke, t. j. obćina (komunitet) Pančevo, sa 12.400 stanovnikah; jako je ovdie svilarstvo i jaka tèrgovina sa Sèrbijom.

Kotar regimente Ilirsko-Banatske, sa 43 milje kvadratne i 80.000 stanovnikah, imade u sebi ubavi gorski prediel područja rieke Nere.

Štab je u Bieloj-Cèrkvi (Weisskirchen), sa 65.000 stanovnikah; izvèrstno je ovdie svilarstvo i vinogradarstvo.

U kotaru regimente Rumunjsko-Banatske, sa 95 miljah kvadratnih i 85.000 stanovnikah, nalazi se, osim tèrgovačkoga miesta Stare Oršave iliti Ršave, Mehadija, izvèrstne toplice na Čèrni, sa 22 topla liekovita vrutka, koji već Rimljanom biahu poznati. Dalje k sieveru leži štabsko miesto Karanšebeš.

Više u gori nahodi se: Ruska (Ruskberg), jedini znamenitiji rudnik u Krajini vojničkoj, s olovnimi rudami, koje imadu u sebi i željeza i srebra.

Odsiek III.

Velika kneževina Erdeljska.

§. 575. Područje prirodno.

Velika kneževina Erdeljska, veličine 1055 miljah kvadratnih, istočna je pogranična višava cesarevine naše, i svukoliku, kao što jest, zapremaju gore karpatske, zatim okončine i predgorja od istih*).

§. 576. Gore okrajnje, a imenito pogorje istočno.

Karpati počimlju na sievero-istoku kao gorski sklop rodnjanski, na kojem izvire ugarski Višo, erdeljski veliki Samoš i zlatonosna Bistrica, koja do mala hèrli put Bukovine; i protežu se uzduž istoka ove krunovine, nego neprelazeči s grebenom višinah svojih nigdie granice dèržavne**).

Najvišji vèrhunci svega ovoga pogorja nalaze se u gorskom sklopu rodnjanskom; medju njimi je Inieu (Kuhhorn) visok 7159′.

Nizi se prema jugu sve više i više, tako, da napokon višina od grebena ostaje izmedju 3—4000′, iz koje se uzdižu neznatne višje, šumom zaraštene glavice.

Od pogorja ovoga odciepljuju se dva znatna ogranka, koji zalaze u unutarnje krajeve erdeljske.

Pèrvi ogranak dieli izvore Moriša od izvorah Olte i uzdiže se kao Margita-gora još na 5424′; drugi ogranak na lievoj obali Olte

---

*) Kojimi je zemljami omedjašena? pod kojom je duljinom i širinom? Medju krunovinami koje miesto ide ju, ako joj se uzme veličina? A spada ka kojemu dielu cesarevine?

**) Medju kojimi područji od riekah čine Karpati razvodje? Razstavljaju li oni i dva područja morska?

imade glavicu Büdöš (3495′) i njezine tragove vulkanske: jezero sv. Ane (Szent-Anna-Tó) i špilje sumporno-plinove.

§. 577. Granice na jugu.

Gore karpatske, doprievši do južne granice Erdeljske, uzdižu se iznenada do višine mnogo veće, i ukazuju se kao više veličanstvenih, stèrmih velegorjah klakovitih.

Ovamo spada Čukáš (6217′), Stiena-Kraljeva (Königstein, Piatra Kraiului 7101′), i Bučeč (7951′).

Prema zapadu od silnih ovih gorostasah vidi se povorka gorah pèrvobitnih, koje zaokružuju Erdeljsku prema Vlaškoj, i koje su ujedno južna granica cesarevine. Prodire ovdie Olta, i time se povorka ova dieli na dva glavna gorja, od kojih gorje istočno obsiže gore fogaraške i kao Negoin uzdiže se do najveće svoje višine (8040′).

Zapadno glavno gorje nije tako pusto a nije ni toli visoko kao što je gorje istočno, nego dopire ipak u gori sibinjskoj kao Fromoasza do 7168′, u gori-Paringulu kao Sklävoiu do 7670′, a napokon kao Retedatu (Retjesat) do višine od 7854′.

§. 578. Erdeljsko rudogorje.

Ovomu gorju pridružuje se, Morišem razpolovljeno, erdeljsko rudogorje; — od sievernih, velikimi lugovi zaraštenih okončinah ovoga rudogorja na granici ugarskoj (t. j. od gorah krasnanskih) izvodi se latinsko ime Erdeljske: Transsilvania (bi reć: zemlja za šumami).

Ova gora sklopljena je iz vèrlo raznih gorskih vèrstah s pojedinimi bazaltskimi gorami, medju kojimi odlikuje se osobito Detunata, koja se ukazuje kao gorastasne orgulje. Najvišja je glavica Bihar, koja se uzpinje do 5840′; nego su višine u pravilu izmedj 3 i 4000′.

§. 579. Pogorje sieverno.

Od one kose, koja sa sklopom rodnjanskim ulazi u Erdeljsku, i zaokružuje ju dalje prema istoku, odciepljuje se više ogranakah, od kojih ogranak najsieverniji dieli Er-

deljsku od Ugarske, i imade u sebi glavicu „Cibles“, koja je visoka 5601′.

§. 580. Unutrašnjost Erdeljske.

Po unutrašnjosti Erdeljske stere se izmedju ovih gorah okrajnjih i glavnih njihovih ogranakah zemlja bèrdovita i brežuljasta, po kojoj se očito razabiru višine, koje se dèrže pravca, kojim teku mnogobrojne rieke erdeljske.

Doline uzdižu se izmedju 5—1500′, a višina izmedju 1000 i 2500′.

Većih ravnicah neima u Erdeljskoj, nego ipak stere se od prilike usred zemlje prema istoku od Kološvara poljana (magj. Mezőség, rum. Campia, Kimpia) iliti polje kološvarsko, vèrlo plodovita, valovita zemlja brežuljašta, nezaraštena šumami. Pomanje visoke ravni steru se na podnožju južnih gorah pograničnih pri Brašovu, Sibinju i Hátzegu.

Najpoglavitiji gradovi erdeljski svikolici su na višini preko 1000′; imenito Sibinj na višini od 1372, Kološvar 1098′, Brašov 1839′. — Najnižji kraj nalazi se ondie, gdie Moriš ostavlja Erdeljsku (do 500′)*).

§. 581. Područja od riekah, imenito rieke Tamiša, Žila i Sereta.

Erdeljska svakolika spada u područje rieke Dunava, a ako u obzir uzmemo neposredne pritoke njegove, imenito u područje rieke Tise, Tamiša, Žila (Jiula), Olte i Sereta. Tamiš imade na jugo-zapadu, a Žil na jugu posve maleno, nego zanimivo područje pogranično; po području Tamiša vodi u Erdeljsku ždrielo „Demer-Kapija“, a po području Žila ždrielo vulkansko. U područje Sereta spada množina

*) Upiši sve ove višine u liestvicu, za to namienjenu! U kojem su razmierju pri gorah višine grebenah i vèrhunacah? Prispodobi to s prijašnjimi!

potokah pograničnih, koji zapremaju uzan trak uzduž svekolike granice sievero-istočne, zatim uzduž granice istočne i jugo-istočne. Uzduž ovih potokah pograničnih vode mnoga ždriela iz Erdeljske, imenito: ždrielo „Borgo“ u Bukovinu, ždriela „Gyimes, Tölgyes, Almásmező i Oitos“ u Moldavsku, a ždrielo „Budeu“ (Bodza) u Vlašku.

§. 582. Ostala područja od riekah, a imenito područje Moriša.

Većina krunovine ove, ili gotovo krunovina svakolika, spada u područje Tise i u područje Olte, i to polovica veća (po Morišu, Köröšu i Szamošu) u područje Tise, a polovica manja u područje Olte. Po Morišu, Szamošu i Olti postaju tri one glavne doline, što ih imade Erdeljska.

Medju dolinami ovimi najdulja je: dolina rieke Moriša, koja rieka, izvirući na istoku medju gorami „Magoshegy i Fekete Résź“ zvanimi, teče gotovo posred krunovine. Gdie joj je srednji tiek od Maros-Vásárhelya do Deve, stere se ondie liepa široka dolina. Prima u se s desna Aranyoš, bujicu iz rudogorja, s lieva pako Tèrnavu (Kűkülö), Šebeš, Strigju i Černu. Tèrnava postaje, dočim se u jedno salievaju Tèrnava mala i velika, dva gotovo istorazstupna potoka, koji se sa svojimi pritoci odlikuju tim zajedničkim obilježjem, da su tieka neuredna i da kao što je vrieme suho ili kišovito, kvara čine čas sušom čas poplavami.

§. 583. Područje riekah Szamoša i Kőröša.

Szamoš postaje pri Déešu, pošto se ovdie sjedine Szamoš veliki i mali.

Potoci ovi dolaze iz krajevah suprotivnih.

Szamoš teče od Déeša dalje prema sievero-zapadu put granice ugarske.

Iza granice prima u se Krasnu, koja prosieca najskrajnji sievero-zapadni ugao krunovine.

Niekoji mali predieli pogranični na zapadu spadaju u područje Kőröša, i to po potocih; Éru, Berettyu, Še-

beš-Kőröšu i Fejér-Kőröšu, od kojih dva pèrva izviru u gori krasnanskoj, oba druga pako u rudogorju.

§. 584. Područje Olte.

Tretja je glavna dolina u Erdeljskoj: dolina Olte. — Olta izvire u istočnoj gori pograničnoj, a dieli se iz krunovine ove ondie, gdie prosieca ždrielo „Rothenthurmpass" zvano.

Područje njezino obsiže gotovo vaskoliki jugo-istočni ugao Erdeljske i ne samo gore najvišje, nego, osim pomenutoga jurve ždriela Rothenthurmskoga, još i druga ždriela, koja vode u Vlašku, imenito: ždrielo bransko (törcsvarsko) i ždrielo tamiško.

§. 585. Bare.

Izim niekolicine malih jezerah gorskih neima Erdeljska jezerah pravih, one bo vode netekuće, što ih nahodimo u predielu medju Aranyošom, malim Szamošom i Morišem, nisu ino, nego bare samo, znamenite po tom, što svagda imadu vode u sebi, baš i onda, kada pri velikoj suši gotovo sasvime presahnu i mnoge rieke znamenite.

§. 586. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

Podnebje erdeljsko vèrlo je različito u različitih krajevih zemaljskih; nego se u obće reći može, da je podnebje umiereno. Napose mienja se podnebje pèrvo po višini, pravcu i zijalu dolinah, drugo po tom, kao što su doline blizu velegorja ili daleko od istoga, a napokon i po tom, kao što gore, kojimi su doline opasane, manje ili više izobiljuju šumami.

Po razmierjih ovih razabiramo šest različitih postupnostih, od kojih se medjutim samo dvie pèrve očito vide i u pravcu porazitom. Postupnosti te jesu: 1. Prediel, vinu povoljni (dolina moriška od Maroš-Vásárhelya niže; doline tèrnavske; dolina samoška do Bistrice i Kološvara; poljane „Mezőség" žvane) 2. Prediel kuku-

ruza i pšenice. 3. Prediel, povoljni ostalomu žitu (gornja linija usieva, hrastovah i grabovah); 4. Prediel bielogorice (linija, dokud uspieva bukva); 5. Prediel cèrnogorice (linija, dokud uspieva kosodrevina), i 6. Prediel bilinah planinskih.

Od geografičnoga položaja Erdeljske, od podnebja njezina i od oblike zemljišta, toli različite po unutarnjem sustavu i po manjoj ili većoj uzvisitosti, dolazi poglavito, da je bilinstvo krunovine za čudo raznovèrstno.

Nahodimo ovdie bilinah planinskih, balkanskih i kavkazkih u zadrugi s bilinami Srednje-Europe; na jezerih solanih ima bilinah, vlastovitih briegu morskomu, na velegorju bilinah sievernih, a na vinorodnih, suncem obasjanih brežuljcih imade i bilinah južnih. Mnogih bilinah neima u ostalih krunovinah; niekoje nadjene su do sada jedino u Erdeljskoj.

A i živinstvo erdeljsko vèrlo je raznovèrstno i odlikuje se mnogimi zamiernimi vlastovitostmi. Medjedi i vuci još neprestano silnu štetu čine medju stadi, akoprem se svake godine dèrže hajke, da bi se iztriebili.

Godine 1856 ubili su u jedinom kotaru brašovske tèrgovačke komore 90 medjedah i 617 vukovah. Znade se za 10.400 vèrstah živinah erdeljskih. Znamenitije su živine: veliki mračnik, ris, granostaj, puh, svizac, zec-kamenjak, divokoza, jastrieb bieloglavi, orlaš, tetrieb, lieštarka, sniegulja, velika droplja; moruna, kečiga, skakavac-selac i štipavac (škorpiun).

§. 587. Stanovnici po narodnih plemenih.

Stanovništvo krunovine Erdeljske iznosi 2,172.000 dušah *), medju ovimi 1,200.000 Rumunjah, 530.000 Magjarah, 190.000 Niemacah, 78.000 Ciganah, 15.000 Židovah, 7000 Jermenah i niekoliko stotinah Bugarah i Talijanah (Furlanah) **).

---

*) Koliko na jednu milju kvadratnu? Koje miesto ide krunovinu ovu u obziru stanovništva odnosnoga?

**) Ako se uzme broj, u kojem su tad razmierju pojedina plemena?

Rumunji zapremaju svukoliku zapadnu polovicu od Erdeljske, izim više ostèrvah povećih jezika magjarskoga, i niekoliko manjih jezika niemačkoga; po broju su zatim pretežni na sieveru, gdie se Niemacah dotiču a zaokružuju zemlju na jugu, gdie se tiču dva ona velika ostèrva jezika niemačkoga, kojim su glavna miesta Sibinj i Brašov. Niemci (Saksonci) biehu oko polovice 12. i s početka 13. vieka iz stare Dolnje-Saksonije pozvani, da pomognu braniti zemlju i da nasele i obradjuju krajeve zapuštene; kašnje dodje ih još više, koji se ovdie naseliše. Magjari stanuju u srednjem i sievero-zapadnom kraju, a Sikulci, koji su š njimi istoga plemena, naselili su malo ne izklopno većinu istočnih gorah pograničnih.

Jermeni živu ponajviše u Elisabethstadtu (magj. Ersébetváros, rum. Ibasfalâu), Szamoš-Ujváru, Kanti i Gyergyő-Szent-Mikošu. Bugari stanuju u Devi, Alvincu i u niekoliko selah blizu Sibinja medju Niemci. Furlani naselili su se u gori orlatskoj kao dèrvosieče. Ciganah ima po svoj krunovini; stranom su skitavci, a stranom i to ponajviše naseljeni su nakraj gradovah i selah. Židovi stanuju pod obrambom katoličkoga erdeljskoga biskupa u Biogradu (Karlsburgu) i po niekojih drugih selih, i polaze odavdie sajmove (vašare).

§. 588. Stanovnici po vierozakonu.

U pogledu viere diele se stanovnici na 918.000 katolikah, medju kojimi ima 674.000 obreda gèrčkoga iliti viere gèrčko-sjedinjene, 237.000 obreda latinskoga i 5600 obreda jermenskoga, zatim na 679.000 sliedbenikah viere gèrčko-nesjedinjene, 312.000 evangelikah helvetičkoga i 196.000 evangelikah augsburžkoga vieroizpoviedanja, 48.000 unitaracah i 18.000 Židovah *).

Rumunji su svikolici viere gèrčko-sjedinjene ili gèrčko-nesjedinjene, Niemci pako većinom vieroizpoviedanja augsburžkoga. Magjari su stranom katolici, stranom reformati (vieroizpoviedanja helvetičkoga), a stranom unitarci.

Katolici obreda latinskoga i jermenskoga pod katoličkim su biskupom erdeljskim, koi stoluje u Biogradu (Karlsburgu); izuzet je nieki samo diel okružja szilágyšomlyoskoga, kojega stanovnici

---

*) Ako se uzmu po broju, u kojem su tad razmierju pojedina vieroizpoviedanja?

katolički spadaju pod biskupiju veliko-varadinsku. Sliedbenici viere gèrčko-sjedinjene podvèrženi su arcibiskupu, koi s naslovom arcibiskupa biogradskoga stoluje u Blasendorfu, zatim biskupu samošujvarskomu; a sliedbenici viere gèrčko-nesjedinjene biskupu sibinjskomu. Evangelici vieroizpoviedanja jednoga i drugoga, zatim unitarci imadu svoje glavne konsistorije i svoje superintendente. Glavni konsistorij vieroizpoviedanja augsburžkoga stoluje u Sibinju, a vieroizpoviedanja helvetičkoga u Kološvaru, gdie takodjer stolicu svoju imade superintendent unitaracah.

§. 589. Kako je porazdieljeno stanovničtvo?

U Erdelju ima 16 gradovah, 79 tèrgovištah i 2622 sela *). Samo su 4 miesta, koja imadu preko 10.000 stanovnikah, a to su gradovi: Brašov, Kološvar, Sibinj i Maroš-Vášárhely.

Najjačje su naseljeni predieli na srednjem Morišu, na Nyáradu i na velikoj Tèrnavi, a najslabije predieli na velikom Samošu.

§. 590. Sirove prirodine iz rudstva.

Erdeljska odlikuje se svojim obiljem kovinah plemenitih, i što se tiče kolicine zlata, što ga daje, nadilazi sve ostale krunovine.

Najznamenitija nalazišta zlatnih rudah jesu pri Zalatni, Abrudbányi, Verešpataku, Offenbányi i Nagyagu; a izpira se najvišc zlata na Morišu, Szamošu i Aranyošu.

Iz nalazištah zlatnih rudah vadi se takodjer i srebra.

Godišnji prihod iznosio je nedavna do 4000 marakah zlata i 6000 marakah srebra, a raste još sveudilj.

Dobiva se osim toga još i žive, bakra, željeza i olova.

U razmierju prema drugim pokrajinam, koje željeza daju, u Erdeljskoj je proizvodjenje željeza još za sada neznatno, nego je poskočilo u najnovije doba, i imade sada već 137 željezarah.

---

*) Na koliko kvadratnih miljah dolazi po 1 grad, 1 tèrgovište? Koliko selah i prebivalištah dolazi u obće na 1 milju kvadratnu? Prispodobi to s ostalimi krunovinami!

Sol kamenita izilazi na mnogih miestih na vidielo.

Osobito u unutarnjih krajevih; koristi se njome sviet u Maroš-Ujváru (rum. Uiora), Tordi, Dèes-Akni (rum. Okna), Salcburgu (magy. Viz-Akna, rum. Okna) i u Parajdu. Ukupni prihod iznosi do 700.000 centih.

U Holbachu pri Brašovu i u Magyar-Nagy-Somboru ima i majdanah, iz kojih se vadi ugljevje smedje.

Ugljevja rudnoga dobiva se na godinu svega do 247.000 vaganah.

Na sieveru Erdeljske prave se izvèrstni žèrvnji (kamenje mlinsko).

Osobito pri Csicsó-Ujfalvi.

§. 591. Plodovito zemljište u obće.

Plodovitih je samo 78% od svega zemljišta *), a uzrok su tomu mnoga velegorja. Od svekolike plodovite zemlje dolazi 3,568.000 jutarah na šume, 2,163.000 jutarah na zemlje oraće, 1,576.000 jutarah na livade, 915.000 jutarah na pašnjake, 47.000 jutarah na vinograde, i 4000 jutarah na tèrstenike (ritove).

§. 592. Sirove prirodine iz bilinstva.

Od žita glavne su plodine: kukuruz, koi se, izim najstudenijih krajevah zemaljskih, sije posvuda, i iz kojega Rumunji prave narodne svoje jestvine, zatim pšenica, koju siju većinom Niemci, i napokon raž i zob. Kèrtole (krumpira) dobiva se jedva pol miliuna vaganah.

Ovu plodinu obljubili su ponajviše Saksonci i Sikulci; Rumunji nemare toliko za nju.

Vinogradarstvom bave se poglavito u dolinah rieke Moriša, Tèrnave i Ér-a. Travnici i šume, ako se uzmu kolike su, donose vèrlo malo koristi. Pače u niekojih predielih

*) Prispodobi to s ostalimi krunovinami!

vlada oskudica u dèrvih, i s toga počeo je sviet služiti se rudnim ugljevjem.

§. 593. Sirove prirodine iz živinstva.

Konjarstvo iliti plodjenje konjah nije neznatno, poglavito kod Niemacah.

Erdeljski konj od čiste pasmine, budući bèrz i durašan, u velikoj je u obće cieni.

Osim govedah, koja se dèrže ponajviše na bèrdovitom sieveru, nastoji sviet, osobito u unutarnjih krajevih, i oko bivolah, i to najviše zato, što mnogo mlieka daju. Nego ovce su najpoglavitije bogatstvo marvinstva erdeljskoga.

Nebrojena stada od ovacah zimuju većinom u Bugarskoj, i za obrambu ovčarah erdeljskih sklopljen je osobit ugovor s vladom otmanskom. U stadih ovih poglavite su po množini obie domaće pasmine: ovca-cigaja vune kudrave, kratke i fine, i ovca-curkan vune duge i grube. Vune cigajske mnogo se prodaje u inozemstvo. Iz mlieka prave stanovnici sir, meso pako jedu ili prodaju, a od kože prave zimsku odieću, kojom se brane od studeni. Ovacah ima do 6 miliunah komadah. Najveća je množina u južnih gorah pograničnih.

§. 594. Obèrtnost.

Blagodatmi, što ih u tolikom izobilju daje priroda u Erdeljskoj, mogò bi se sviet u obće koristiti kud i kamo više, nego što se koristi njimi sada. Osim što se kopaju i preradjuju kovine, svakolika radinost obèrtna steže se ponajviše na one tvorine, što ih treba domaći sviet, i za koje se sirovo gradivo lako dobiva u samoj zemlji.

Brašovska sukna i ćebeta rado kupuje sviet erdeljski. Rumunjske seljakinje same predu i tku vunu svojih ovacah za narodnu svoju nošnju. U Sibinju i Brašovu lije se sviećah više, nego što krunovini treba. Osim toga prolazi u dobru cienu roba kèrznarska, dèrvene škrinje, brašovska roba lončarska i tokarska, koža i platno, sibinjska roba suknena i kožna, bistrička roba kotaričarska, prosto staklo i papir, navlastito u podunavske kneževine. U gori pri Erdelj-

skom-Biogradu grade rumunjski stanovnici raznu robu dèrvenu, s kojom kućare po svoj krunovini. Pri Kološvaru, Tordi i Déesu pravi se roba osobito kožna i zemljana. Na sieveru oko Naszoda ima do 60 valjaricah, u kojih se pravi darovac, a oko Magyar-Lapoša radi do 40 uljanih tiesakah i vadi iz lana ulje (olaj). Sikulci, budući kod njih veliko izobilje šumah, bave se strojbarstvom, pravljenjem razne robe dèrvene, a navlastito dasakah i šindalah, i paljenjem pepeljike (potaše). Peče se ovdie takodjer mnogo žganice iz žita, kèrtole i borovice. Kao većih obèrtnih zavodah imala je Erdeljska godine 1855: 571 ciglanu, 137 željezarah, 62 pepelarnice, 11 papirnicah, 11 štamparijah, 11 tvornicah za staklo i ogledala, i 8 tvornicah za robu zemljanu, kamenu i porculansku.

§. 595. Tèrgovina.

Tèrgovina s inozemstvom sva je gotovo u rukuh tèrgovacah brašovskih. Tèrgovina u unutrašnjosti krunovine vodi se poglavito na sajmovih, kojih imade mnogobrojnih.

U svoj krunovini ima na godinu 28 sajmovah žitnih, 127 marvinskih i 300 miešovitih. Najznamenitiji su sajmovi u Brašovu, Sibinju, Szamos-Ujvaru, sajmovi konjski u Maros-Vásárhelyu, i sajmovi za lan u Mediašu. Tèrgovinom u samoj krunovini zanimaju se poglavito Jermeni i Židovi. Komoru tèrgovačku i obèrtničku imade Brašov i Kološvar.

§. 596. Ceste.

Ceste u Erdeljskoj takove su, da nezadovoljivaju potreboćam. Jedine ceste dèržavne mogu se smatrati kao prave ceste, po kojih moguće je udobno voziti se u svako doba godišta; svakolika duljina tih cestah iznosi 158 miljah.

Jedna glavna cesta vodi iz Ugarske (Arada) u Vlašku i veže Erdeljski-Biograd, Sibinj i Brašov; druga cesta glavna vodi iz Ugarske (od Velikoga-Varadina) u Bukovinu i veže Kološvar, Szamoš-Ujvar i Bistricu.

Po riekah Morišu i Szamosu razvoze se dèrva, žito i sol.

§. 597. Škole.

Školah pučkih imade do 2478 *).

Od 100 diece, koja su za školu, polazi ju 60 i četvero.

U Csik-Somlyó-u, Kereszturu, Maros-Vásárhelyu, Mühlbachu, Nagy-Enyedu, Szász-Varošu, Tordi i Zilahu imade po jedan gimnazij nižji; u Brašovu su dva nižja gimnazija. U Bistrici, Blasendorfu, Erdeljskom-Biogradu, Brašovu, Mediašu, Schäsburgu i Maros-Vásárhelyu po jedan je višji gimnazij; u Sibinju i Udvarhelyu dva su, a u Kološvaru tri takova gimnazija višja.

§. 598. Ime i gèrb.

„Siebenbürgen“, niemačko ime Erdeljske, izvode jedni od 7 kastelah županijskih, drugi od kastelah, što ih u kotaru brašovskom (u Burczi) imadiahu vitezovi reda niemačkoga, tretji napokon od onih sedam kastelah, što ih sagradiše Niemci, koje naseli ovdie ugarski kralj Gejza II.

Rumunji zovu pokrajinu ovu: Ardealu, a Magjari: Erdély-Ország. Ime: Ardelion nahodimo jurve kod pisacah bizantinskih, i iz srodstva njegova sa celtičkom riečju Ard (šuma) slutit se može, da daleko u starodavna vremena zalazi ovo ime, koje se s razlogom izvodi od silnih onih šumah, kojimi izobiljuje krunovina ova.

Gèrb velike kneževine Erdeljske razpolovljen je cèrljenom prievornicom. U gornjem modrom polju promalja se iz prievornice cèrljen orao, koi ima uza se s desna zlatno sunce, a s lieva srebèrn mlad miesec, na lievo obratjen; u dolnjem zlatnom polju vidi se sedam cèrljenih tornjevah u dva reda, u gornjem redu tri a u dolnjem četiri.

---

*) Na koliko stanovnikah dolazi po jedna škola? Prispodobi to s drugimi krunovinami!

§. 599. Kako je Erdeljska razdieljena.

Erdeljska je miestodèržtven okoliš, razdieljen na deset okružjah: imenito: na okružje Sibinjsko, Brašovsko, Udvarhelysko, Maros-vásárhelysko, Bistričko, Déeško, Szilágy-somlyosko, Kološvarsko, Biogradsko i Brosko (Szászvárośko). Grad Sibinj područan je miestodèržtvu neposredno.

§. 600. Sibinj.

Sibinj (Hermannstadt), stolica miestodèržtva erdeljskoga, leži na malenoj visočini, i pašu ga sa sievera brežuljci, a sa juga velegorja. Grad ovaj imade preko 16.300 stanovnikah.

Odlikuje se gotičkom cèrkvom, koju od vremenah reformacije dèrže evangelici vieroizpoviedanja augsburžkoga; muzejom Bruckenthalovim (sbirkom od knjigah, kipovah, rudah, novacah i starinah, koju je utemeljio gubernator erdeljski barun Bruckenthal): zatim terezijanskim sirotištem za katolike, i napokon c. kr. akademijom pravoslovnom.

§. 601. Okružje Sibinjsko.

Okružje Sibinjsko (rum. Sibinju, magy. Nagy-Szeben), sa 136 miljah kvadratnih (računajući ovamo i okoliš grada Sibinja) i sa 308.000 stanovnikah, odlikuje se odveć raznim podnebjem i velikom raznovèrstnostju prirodinah. Na jugu stèrče pogranične gore prema Vlaškoj (medju njimi u susiedstvu glavnoga grada glavica Szurul, 7259' visoka), a na sieveru stere se na velikoj Tèrnavi prediel, na kojem rodi vino i kukuruz.

Na visočini, koja se okolo Sibinja proteže krasnim ovim goram tja do podnožja, leže sela: Heltau (rum. Cisnadia, magy. Nagy-Disznod) i Resinari (Städterdorf); živu u onom mnogi niemački suknari, a u ovom mnogi rumunjski gospodari od stadah. Oba su sela vèrlo imućna i golema. Gradovi, po kojih većinom Niemci

prebivaju, jesu: Schässburg (rum. Sigisiora, magy. Segesvár), sa 8000 stanovnikah i sa tri, u gotičkom slogu sagradjene cèrkve, t. j. s cèrkvom sv. Nikole, s cèrkvom manastirskom i bolničkom (svekolike su iz vieka 15.), i sa starodavnimi bedemi i kulami u starom varošu, koi je na stèrmovitom bèrdu sagradjen; Mediasch (rum. Mediaschiu, magy. Megyes), sa starinskom cèrkvom sv. Margarete, opasanom trostrukim zidom; i Mühlenbach (Szász-Sebes), sa cèrkvom još starijom, koja je stranom sagradjena u slogu na oble lukove. U susiedstvu Mühlenbacha leži Rekitta, selo, gdie se na rieci iz naplovinah i pieska dobiva zlato izpiranjem.

§. 602. Okružje Brašovsko.

Okružje Brašovsko, sa 128 miljah kvadratnih i 282.000 stanovnikah, najskrajnji je južno-istočni ugao cesarevine, a obsiže sredinu ubave doline Olte rieke, Burczu (Burzenland) i istočni kraj gorah fogaraških; imade na istoku mnoge slatine, i u njem je najjačji grad svekolike Erdeljske: Brašov (niem. Kronstadt, rum. Brašiovu, magy. Brassó), sa 27.000 stanovnikah, krasna položaja medju gorami.

Na glavnoj je placi velika gotička cèrkva iz 14. vieka. Obližnjemu bèrdu „Kapellenberg“ zvanomu vide se na glavici podèrtine kastela, što ga sagradiše niegda vitezovi reda niemačkoga. Obližina brašovska, po kojoj stanuju Niemci i Rumunji, zove se Burcza (Burzenland), od istoimenoga potoka, koi utiče u Oltu. Elő-patak i Zaizon (rum. Zizin), imadu liekovitih toplicah. Tèrgovište Fogaraš (rum. Fogarašu), gdie se sadi mnogo duhana, odlikuje se pokrivenim mostom, dugim 144 hvata.

§. 603. Okružje Udvarhelysko.

Okružje Udvarhelysko, sa 139 kvadratnih miljah i 184.000 stanovnikah, okružje je u obće najpuštje a i najvišjega položaja. Imade u sebi najviše šumah, medju njimi mnogih nikada još nesiečenih; a svakolika istočna mu granica prema Moldavskoj zastèrta je tamnimi lugovi. Okružje ovo, dokuda spada u područje Olte rieke, zove se Csik, a

Gyergyő, dokud spada u područje Moriša. U oba ova prediela, u kojih prebivaju malo ne sami Sikulci, nije gotovo sliedbenikah imala reformacija.

Glavno je miesto okružja ovoga: Udvarhely na podnožju gore Margitte, sa vèrlo liepom viećnicom.

Odavdie prema jugo-istoku leži špilja almaška, u koju ponire rieka Vargyas i nastavlja dalje tiek svoj pod zemljom.

U Csiku su: Csik-Szereda iliti Seklerburg, sa c. kr. kastelom, obnovljenim od god. 1714, i Csik-Somlyó, sa manastirom franciškanah i s miestom od oproštenja, kamo mnogi sviet hodočasti. Gyergyó-Szent-Miklos ima znatnu tèrgovinu s marvom i robom dèrvenom. Svekoliko okružje izobiljuje slatinami. U području rieke Sereta nahodeće se slatine borsečke najznamenitije su medju svimi, lako bo se nepokvare, jake su i vèrlo su ugodna kusa. Odavde se na godinu razašilja preko miliun polićah ove kisele vode.

§. 604. Okružje Maros-Vásárhelysko.

Okružje Maros-Vásárhelysko, sa 68 miljah kvadratnih i 199.000 stanovnikah, leži usred krunovine, i paše ga u naokolo šest drugih okružjah. Osobito u zapadnom kraju imade izvèrstnu zemlju oraću, i duhan vèrlo dobro uspieva ovdie. Glavno miesto Maros-Vásárhely (niem. Neumarkt, ruman. Ošorheiu), grad je sa 11.000 stanovnikah.

Odlikuje se bibliotekom, u kojoj ima preko 60.000 knjigah; utemeljio ju za javnu porabu erdeljski dvorski kancelar, grof Samujlo Teleki. Niže na Morišu leži Radnot (rum. Jernut), sa kastelom, što ga je sagradio erdeljski knez Rákóczy.

§. 605. Okružje Bistričko.

Okružje Bistričko ima 128 miljah kvadratnih i 189.000 stanovnikah. Na sieveru okružja pretežno je marvinstvo, a na jugu poljodielstvo. Glavno miesto okružja, grad Bistrica (rum. Bistrita, magy. Bestercze), u području

je rieke Bistrice (Nösena), ima preko 3000 stanovnikah i veliku glavnu cèrkvu, započetu u 15. vieku, nego dovèršenu tek god. 1519.

Bila je niegda Bistrica cvatuće tèržište na tèrgovačkoj cesti, koja je u srednjem vieku protezala se od Turske tja u Gdansko (Danzig). Niegda su na glasu bili ovdašnji saksonski postolari, koji su iz kravjih kožah, što su ih sami strojili, gradili postolé za narodnu nošnju saksonsku; nu sad propada ova nošnja, pak propada i taj zanat. Reen (magy. Szasz-Regén, rum. Reginu) obèrtno je tèrgovište, u kom prebivaju većinom Saksonci. Medju slatinami u jugo-istočnom kraju okružja najznamenitije su one u Rodni.

§. 606. Okružje Déeško.

Okružje Déeško, sa 88 kvadratnih miljah i 197.000 stanovnikah; prostire se od sieverne granice erdeljske tja do Mezőséga. Žito i dèrva glavne su prirodine: dèrva na sieveru, a žito na jugu okružja. Okružni grad Dées (rum. Dešiu) skladište je za sol, koja se razvozi po Szamošu.

Szamoš-Ujvár (rum. Gherla), grad je, u kojem stanuju većinom Jermeni.

§. 607. Okružje Szilágy-Somlyósko.

Okružje Szilágy-Somlyósko, sa 71 miljom kvadratnom i 177.000 stanovnikah, obsiže sievero-zapadni ugao od Erdeljske. Svakolika ona polovica okružja, koja se nizi prema Ugarskoj, nalazi se izvan onoga bedema, kojim je krunovina ova od prirode opasana. U okružju ovom bavi se sviet poglavito marvinstvom; u južnom kraju, koi poradi mnogih hrastovih šumah izobiljuje žirom, bavi se imenito svinjami, nasuprot u sievernom kraju mnogo i vinogradarstvom. Szilágy-Somlyó (rum. Šimleu) stolica je vlasti okružne.

Leži prijatno gori na podnožju, i nadvisuju ga podèrtine kaštela, koi niegda biaše svojina Báthorah.

§. 608. Okružje Kološvarsko.

Okružje Kološvarsko, sa 91 miljom kvadratnom i 197.000 stanovnikah, spada u područje Köröša i Szamoša, a po Aranyošu u područje Moriša. Nego razvodja nisu velegorja, već stranom gore obične, stranom uzorani onizki brežuljci. Zemljište vèrlo je plodonosno, podnebje blago. Glavno je miesto Kološvár (niem. Klausenburg, rum. Klušiu).

Grad ovaj ima 19.300 stanovnikah i glavno je siedište uglednijih porodicah erdeljskih. U gotičkom slogu sagradjenu cèrkvu sv. Mihovila, koju je god. 1414 dogradio ugarski kralj Šišman, dèrže još i dan danas katolici. U Kološvaru imadu katolici, reformati i unitarci svoje javne konvikte, u kojih im se odhranjuje mladež. Izvan grada leže na brežuljku razvaline opatije benediktinske, posvetjene Gospi kološ-monoštorskoj; imietak opatije ove namienjen je učilištem katoličkim.

Bánffi-Hunyad ima kasteo grofovah Bánffiah. Zemljište je ondie tako puno okaminah, da se iz istih teše sve kamenje gradjevno; a i rečeni kasteo vàs je iz njih sagradjen. U području Aranyosa leže: Torda (niem. Thorenburg, rum. Turdu), sa solnicami, u kojih se je već za Rimljanah kopala sol, a u rudogorju Thoroczko (rum. Treskâu) sa željezarami; ovdie su se još prije god. 1291 nastanili naseoci iz Eisenwurzena, prediela u Dolnjoj-Austriji. Pri stanovnicih thorockih poznaje se samo još iz lica, da su niemačkoga podriekla; inače su sasvime se već pomagjarili i privèrženi su vieroizpoviedanju unitarskomu.

§. 609. Okružje Biogradsko.

Okružje Biogradsko, sa 74 milje kvadratne i 186.000 stanovnikah, u većoj svojoj polovici zapremljeno je velegorjem, i u njem nahodimo žicah zlatonosnih toliko i tako obilnih, kao što ih neima nigdie u ostaloj Erdeljskoj. U istočnoj polovici, u glavnoj dolini rieke Moriša i na Tèrnavi, mnogo nastoji sviet oko loze vinove. Okružno je miesto Biograd (niem. Karlsburg, magy. Károly-Fejérvár, rum. Belgrad i Alba).

Grad ovaj ima tvèrdjavu, u kojoj je biskupska katolička stolna cèrkva sv. Mihovila, najznamenitiji, nego višeputih pogradjivani spomenik, da je niegda cvatio u Erdeljskoj način gradjenja na oble lukove. U ovoj su cèrkvi grobovi od mnogih slavnih Erdeljacah, imenito od Sibinjanina Janka (Ivana Humyada), zatim od knezovah Ivana Šišmana Báthora i Gavrila Bethlena. Već sv. Ladislav, kralj ugarski, obogatio je cèrkvu ovu mnogimi zakladi. Glavna vrata na tvèrdjavi urešena su konjičkom statuom cesara Karla VI., koi je i sagradio tvèrdjavu ovu. U katoličkih zakladnih sgradah, koje su u tvèrdjavi, nahodi se knjižnica, utemeljena po biskupu grofu Battyányu, zatim zviezdarnica i arkiv zemaljski.

Okružje ovo imade još dva glavna miesta za vieroizpoviedanja, koja su razprostèrta po Erdeljskoj: Nagy-Enyed ilIti Strassburg na Morišu (rum. Agyud) i Blasendorf (magy. Balásfalva, rum. Blasiu), gdie se stiču Tèrnava velika i mala. U Enyedu je bogato oskèrbljeno učilište i odhranilište (Collegium) reformatah, a u Blasendorfu biskupska stolna cèrkva katolikah obreda gèrčkoga i manastir unitarskih kaludjerah s konviktom. U zlatonosnom kotaru Zalatni (Slacna, niem. Klein-Schlatten) i Abrudbányi (rum. Abruda, niem. Gross-Schlatten) uzdiže se više Verešpataka gora Cetate, znamenita navlastito po tom, što se ovdie već od starodavnih vremenah kopaju rude, tako da je sada goru ovu vidieti kao razorenu i odasvuda izprobušenu i prokopanu tvèrdjavu, što joj sviedoči i ime rumunjsko.

§. 610. Okružje Brosko.

Okružje Brosko, jugo-zapadni ugao Erdeljske, sa 137 miljah kvadratnih i 230.000 stanovnikah, odlikuje se svojimi željezarami i historičkimi svojimi spomenici iz davnjih vremenah Erdeljske.

Od glavice Retedata pak do miesta, gdie iz Erdeljske izlazi Moriš, iznosi razlika višinah 7300 stopah, i s toga je i podnebje vèrlo različito.

Glavno je miesto Bros (magy. Szászváros, rum. Orestia).

Prema jugo-zapadu odavdie leži Hatzeg na Strigju, obkoljen velegorjem u dalekom polukrugu. Ovdie na blizu, gdie je sada selo Várhely (rum. Gradište) biia je niegda Carmicegethusa, glavni

grad stare Dacije i stolica kralja Decebala, koi je, vojujući proti cesaru Trajanu, lišio se carstva i života svoga. Na Cerni, južnom pritoku Moriša, leži Vajda Hunyad (rum. Hunidóra), u Erdeljskoj najznamenitija i najbolje uredjena željezara, koja zabavlja 200 poslenikah i daje do 30.000 centih sirova željeza *).

Odsiek IV.

Kraljevina Galicija i Vladimirija s velikom vojvodovinom Krakovskom i s vojvodovinami: Osviećimskom i Zatorskom.

§. 611. Položaj.

Ova krunovina, koja se navadno i u kratko zove Galicija, veličine je 1359 miljah kvadratnih, a obsiže u obće svukoliku onu zemlju cesarevine, koja se prema sieveru od glavnoga šljemena gorah karpatskih stere medju Slezkom i Bukovinom **).

§. 612. Kojega je oblika zemljište.

Dielovi ove krunovine jesu: ostèrmina samih gorah karpatskih, zatim istim goram na podnožju ona povorka od brežuljakah i bèrdah, koja se obćenitim imenom zove „Podgorze“ (Podgorje), nadalje velike ravnice gornje Visle i gornjega Dnjestra, napokon nieki diel od plosnine poljske, od rusinsko-podolske visočine i od sarmatske nizke ravni.

*) Razredi okružja po veličini njihovoj i po stanovničtvu odnosnom!

**) Kojimi je zemljami omedjašena? pod kojom je duljinom i širinom? Ka kojemu dielu cesarevine spada? U obziru veličine koje ju miesto ide medju krunovinami?

Granična kosa gorah karpatskih medju izvori riekah Visle i Šviéce zove se „Beskid.“ Kosa ova u sredini svojoj, gdie su izvori rieke Visloke, najnižja je i zove se s toga: Nizki Beskid. Od Beskida prema jugo-istoku odlikuju se pojedini razdieli osobitimi imeni. Istorazstupno s kosom graničnom teče 3 do 6 kosah gorskih, koje su š njome i medju sobom skopčane onizkimi popriečnimi sedli i provaljene velikimi riekami. Uzdižu se gdiešto iznad šljemena graničnoga, nego posliednje kose prema sieveru svedj su najnižje i prelaze malo po malo u bèrdovitu i brežuljastu zemlju, koja se stere na podnožju gorah karpatskih.

U onom dielu od gorah, koi spada u područje mora baltičkoga, kose su više razmaknute jedna od druge, i imadu zaokruženo, poniešto valovito šljeme; a u dielu onom, koi spada k cèrnomu moru, kose su većma primaknute jedna k drugoj, imadu oštèrljasto šljeme i odlikuju se kojekakvimi kukmami i gèrbinami.

Podgórzu na podnožju stere se u zapadnoj polutini Galicije dolinska ravan gornje Visle, duga 40 miljah, a ondie, gdie je najširja, široka 12 miljah; u istočnoj pako polutini dolinska ravan gornjega Dnjestra, duga 24 milje a široka najviše do 7 miljah.

Obie ravnice zaokružene su sasvime, na sievernoj bo strani od pèrve one uzdiže se plosnina poljska; a na zapadnoj i sievernoj strani od druge visočina rusinsko-podolska.

Od plosnine poljske dèrži cesarevina naša samo niešto u okolišu krakovskom. Visočina skopčana je s gorami karpatskimi razvodjem medju Sanom i Dnjestrom.

Na sievero-istoku prostire se dolinom Buga i Stira rieke sarmatska nizka ravan u krunovinu ovu.

Najvišji vèrhunci, što ih ima ova krunovina, nahode se svikoliki u graničnoj kosi gorah karpatskih prema Ugarskoj.

Od ovih dopire zapadno pogorje Beskida sa Babjom-Gorom do 5500′, srednji sklop od galičkoga diela Tatre sa Rohačem do

6584', a istočno pogorje karpatskoga Cèrnoga-Lesa sa Čarnom-Gorom do 6300' i više.

Od gradovah, koji se steru uzduž podnožja gorah karpatskih, imadu (uzeti od zapada prema istoku) višine nad gladinom morskom: Sanok još 979', Sambor 943', Stanisłavov 690', a Kołomea 905'.

Odavdie je padanje prema Dnjestru tako jako, da se gladina njegova na granici, gdie je ujedno najnižji poznati kraj ove krunovine, uzdiže još samo na 277' iznad mora.

Poljska plosnina uzdiže se s Krakovom do 668'; znatnije se diže rusinsko-podolska visočina, gdie se znade za Lavov, da imade 847', a za Tarnopol, da imade 905' višine *).

§. 613. Područja morska.

Veći diel krunovine ove spada u područje mora baltičkoga, a manji u područje mora cèrnoga; imenito u područje mora baltičkoga poradi Visle, a u područje mora cèrnoga poradi Dnjestra, Pruta i Stira. Prut izlieva se u cèrno more po Dunavu, a Stir po Dnjepru.

§. 614. Visla.

Visla je rieka ove krunovine od onoga miesta, gdie u nju utiče Biała, pak do niže uštja Sana rieke na duljinu od 30 miljah.

Visla je u srednjem svojem tieku rieka austrijanska s obalom i desnom i lievom. Iznad srednjega tieka granična je rieka prema pruskoj Slezkoj, a niže toga tieka rieka granična prema ruskoj kraljevini Poljskoj.

Najznamenitiji njezini pritoci austrijanski izlievaju se u nju svikolici na obali desnoj. Ovi su pritoci imenito: Biała, Sola, Skava, Raba, Dunajec, Visloka, San i Bug.

---

*) Upiši sve ove višine u liestvicu, za to namienjenu! U kojem je razmierju višina grebenah i vèrhunacah? Prispodobi ravnicu galičku sa ravnicom lombardezkom i ugarskom!

Pritoci Visle povećavaju riečište njezino, a pustoše zemlje, koje joj se steru na obalah, nanoseći ovamo kamenje, kal i pèržinu*).

§. 615. Dnjestar.

Dnjestar izvire u Galiciji iz sieverne jedne kosanjice gorah karpatskih, u tieku se miestimice silno vijuga, prevaljuje 73 milje i dieli se tada iz krunovine ove. Prima u sebe tri Bistrice, Strij, Šviécu Briazku, Lomnicu s Čečvom i Dubom, s lieva: Strviąž, Švierz, obie Lipe, Koropiec, Stripu, Seret i graničnu rieku Zbruč.

U gornjem svojem tieku prima Dnjestar najveće svoje pritoke. Oni pritoci, koji dolaze iz gorah, donose kamenja, kala i zemlje u dnjestarsku ravan i naplovljuju ju neprestano, čemu mnogo prinosi još i to, što se tri do četiri puta na godinu uslied povodnjah silne vode po njoj razlievaju.

§. 616. Prut.

Prut izvire na Čarnoj-Gori i tekući kao na luk i silno se krivudajući dieli se iz krunovine niže Sniatina ondie, gdie unj utiče Čeremoš, granična rieka Galicije prema Bukovini.

§. 617. Stir.

Stir zaprema sa svojimi pritoci sievero-istočni ugao krunovine, razlieva se na močvare i ostavlja cesarevinu našu kod Strzemilča na granici ruskoj.

§. 618. Jezera i bare.

U gorah karpatskih, imenito na Tatri, imade više malenih jezerah velegorskih, koja su dosta duboka a boje tamnozelene.

Gorani zovu ih oka morska.

---

*) Koja krunovina ima takodjer riekah, koje se u ovom obziru sudaraju s ovimi?

Ravnice su stranom močvarne, a ribnjaci zapremaju povèršine preko 94.000 jutarah. Većih jezerah neima.

§. 619. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

Galicija, koja je na jugu gorami obaljena, ali otvorena sa sievera i izvèržena vietrovom sievernim, imade podnebje mnogo oštrije, nego što bi trebalo da imade po položaju svom geografičnom. Dolazi ovamo još i položaj njezin kao zemlje unutarnje (suhe) a i to, što joj se na jugu znamenito uzdiže zemljište.

Galicija odlikuje se bilinstvom, u kojem imade niekojih vlastovitih, već istočno-europejskih bilinah.

Bilinstvo gorah karpatskih nije vèrlo bujno, ali zato imade ponješto više vèrstah, nego li bilinstvo na ravni. Šume su većinom omorikove, riedje su šume jelove i bukove. Ravnice, kako ravni nižje tako i tiemena od visočine imadu brezovih šumah i na daleko razastèrtih travnikah, koji su vlastovito zemaljsko obilježje ravnicah istočno-europejskih.

I živinstvo je dosta raznovèrstno, i imade u sebi takodjer već vèrstah istočnih.

Ovamo spadaju medju ribami dnjestarskimi beršik iliti sekret (perca volgensis) i Demidovljeva Percarina.

§. 620. Stanovnici po plemenih narodnih.

Broj stanovnikah iznosi 4,597.000 *). Od svega ovoga spada plemenu slavjanskomu oblimi brojevi 2,077.000 Rusinah, 1,960.800 Poljakah i 300 Slovakah; — Niemacah ima 140.000, Židovah 450.000, Jermenah 2400.

Kao granica izmedju Rusinah i Poljakah može se od prilike uzeti prediel na rieci Sanu.

Kod Rusinah zovu se pastiri i seljaci karpatski na zapadu Čuhonjci, u sredini Bojki, a na istoku Huculi. Po kraju, u kojem

---

*) Koliko stanovnikah dolazi na 1 milju kvadratnu? Koje miesto ide Galiciju medju krunovinami, ako se uzme, kako je napučena?

prebivaju, razlikuju se stanovnici, kao što živu ili u Podolju, ili u Pokutju (sievernoj polovici okružja kolomejskoga) ili u Podhorju (u karpatskih predgorjih diela rusinskoga).

Kod Poljakah ove krunovine zovu se pastiri i seljaci karpatski Gorali, stanovnici kraja brežuljastoga i ravnice Mazuri, a stanovnici plosnine poljske Krakoviaci ili Malo-Poljaci.

Slovaci živu u niekoliko samo sélah u okolišu rusinskom; Niemci koje na više miestah u pokrajini, i to zajedno u povećem broju tako, da čine kao mnogih ostèrvah medju ostalim stanovničtvom, koje pako zajednički s drugimi narodi po gradovih i tèrgovištih. Židovi živu po svoj krunovini, razsuti i medju pukom seoskim, i imade ih u okolišu rusinskom sve više i više prema istoku. Jermenah imade u povećem broju u Lavovu, Sniatinu i u niekolicini drugih miestah.

§. 621. Stanovnici po vierozakonu.

Rusini, koji su svikolici katolici, obreda su gèrčkoga, a Poljaci, Slovaci, i Niemci gotovo svikolici latinskoga, Jermeni napokon većinom jermenskoga obreda cèrkve rimokatoličke. 4,151.000 stanovnikah viere su katoličke, od ovih je 2,077.000 obreda gèrčkoga, 2,072.000 latinskoga, i preko 2000 obreda jermenskoga.

Svaki ovaj obred ima arcibiskupa svoga u Lavovu. Arcibiskupu latinskomu područna su dva biskupa kao suffragani, imenito biskup przemiški i biskup tarnovski. Latinski biskup krakovski, kojega se biskupija prostire i nad niekim dielom ruske Poljske, područan je arcibiskupu gnjezdenskomu, a gèrčko-unijatski biskup u Przemišlu arcibiskupu svoga obreda u Lavovu.

Protestantah vieroizpoviedanja augsburžkoga imade do 27.000, helvetičkoga preko 4000, a privèrženikah od inih sliedbah do 400 dušah.

Protestanti su Niemci, većinom naseoci, koji su se ovdie naselili za cesara Josipa II. Medju Židovi imade sliedba Karaimah, koji nepriznaju Talmuda; neznatan im je broj, a živu u Haliču i Jaričovu. Ukupni broj Židovah naveden je u §u. predjašnjem*).

*) Prispodobi to s drugimi krunovinami!

§. 622. Kako je stanovničtvo porazdieljeno.

Pretežna većina stanovnikah živi po selih. U svojkolikoj krunovini ima samo 85 gradovah i 234 tèrgovišta, ali nasuprot 6271 selo *).

Devet je gradovah, koji imadu stanovničtva preko 10.000 dušah; ti su gradovi imenito: Lavov, Krakov, Brodi, Tarnopol, Kołomeja, Stanisławov, Drohobič, Snyatin i Sambor **).

§. 623. Širove prirodine iz rudstva.

Gore karpatske imadu uzduž granice ugarske na više miestah rudah željeznih, a istim goram na podnožju nalaze se slojevi od slankamena i slatine, imenito na zapadu silni slanici pri Vieličķi i Bohniji, a na istoku pri Stebniku.

Sumpora kopaju pri Bohniji, kalamine, tutije i stipse pri Krakovu, a kamena ugljevja takodjer pri Krakovu, zatim u okružju Żołkievskom i Kołomejskom. Kod Čortkova grade vèrlo izvèrstnih brusevah. Iz obilnih slojevah turfe, koji su pri Lavovu, zatim medju Bugom i Dnjestrom i uzduž Dnjestra do Stanisławova, nevadi se gotovo nikakova korist, izim jedinoga turfišta pri Tłumaczu, koje za porabu tamošnje šećerane daje do 10 miliunah opekah od turfe na godinu.

Što se tiče rudstva: Slankamen je najznamenitije obilježje Galicije. Uzduž podnožja istočnih Karpatah imade obilnih vrutakah ulja kamenoga; nego nevadi se ni odavde ona korist, koja bi se vaditi mogla. Vodah-rudnicah imade dosta.

Najznamenitije su: slatine ščavničke i ivoničke vode bromske i jodske. Vrela liekovita imadu većinom u sebi sumpora ili soli.

---

*) Na koliko miljah kvadratnih dolazi po jedan grad, po jedno tèrgovište? Koliko selah i prebivalištah dolazi na 1 milju kvadratnu.

**) Prispodobi u ovom obziru krunovine medju sobom!

§. 624. Plodovito zemljište u obće.

Od svakih 10.000 jutarah zemljišta plodovitih je 9080, ukupno gotovo 12 miliunah jutarah; od svega toga ide na njive 5·5, na livade i vèrte 1·7, na pašnjake 1·1, a na šume 3·4; ovo je za poljodielstvo razmierje vèrlo povoljno, radi česa se i uzeti može, da je Galicija zemlja poglavito žitorodna.

§. 625. Sirove prirodine iz bilinstva.

Zob (ovas) i ječam glavni su plodovi; a za ovimi dolazi raž. A i helda sije se u veliko. U okružjih, koja su više na istoku, lieto je vèrlo toplo, i s toga siju i sade ljudi onuda i duhan, kukuruz i dinje. Siju ovdie u veliko i komorač i kumin, i siemenjem od bilinah ovih začinjaju žganicu. Sijanjem lana i sadjenjem kèrtole bave se poglavito stanovnici gorah karpatskih i predgorjah od istih, te se time odievaju i hrane, a i tkući platno prislužuju si još poniešto i gotova novca.

Nego jedno s toga, što se je obèrtnost po drugih zemljah u novije doba silno razvila i usavèršila, a drugo, što je, kao što znamo, u kèrtolu udarila nieka gnjiloća, znatno su usahla oba ova vrutka, iz kojih se je sviet ovdašnji prehranjivao.

Vinogradarstva neima u Galiciji.

Gore karpatske imadu vèrlo mnogo dèrvah, koja medjutim slabe donose koristi, budući da cestah neima ili nikakovih ili barem neima dovoljnih. Kao proizvode od dèrvah vriedno je napomenuti: potašu, katran i terpentin. Nasuprot velika je oskudica u dèrvih na plosnini poljskoj, gdie svietu kameno ugljevje, i u Podolju, gdie mu slama služi za gorivo.

---

*) Koliko je to u miljah kvadratnih?

§. 626. Sirove prirodine iz živinstva.

Po zemlji, travom zaraštenoj, dèrži sviet stranom ovce, a stranom goveda. Oko govedarstva nastoji se tako, da se junad, koju kupuju u istočno-susiednih pokrajinah ruskih, ovdie tovi, a zatim na zapad i na jugo-zapad, imenito pako u Beč prodaje za mesarnice. Marvinska kuga, koja često vlada u krunovini ovoj, veliku štetu nanosi ovoj struci gospodarstva.

Najveća je obèrtnost samostalna, osobito oko sukna i platna na najskrajnjem zapadu, koi većinom, na koliko t. j. obsiže vojvodovine osviećimsku i zatorsku, spada k savezu niemačkomu; rudarstvo cvate poglavito u okolišu krakovskom i bohenjskom, s jedne i druge strane Visle rieke; proizvodjenje paljiva i kamfina u istočnih krajevih krunovine. Obèrtnosti, skopčane sa gospodarstvi, imade osobito na istoku krunovine. Ova obèrtnost bavi se poglavito pečenjem žganice (rakije), za koju se uzima većinom raž ili kèrtola, nego takodjer i kukuruz, koi kupuju iz Moldavske i iz Bessarabije. Ova, sa povećimi gospodarstvi skopčana obèrtnost proizvodi takodjer i stakla, polu-porculana (fajenca), posudja, opekah, potaše, šećera od burakah, kave vodopijne (od cikorije), zatim artije, medice i piva.

§. 627. Tèrgovina.

Tèrgovina u Galiciji bavi se poglavito izvoženjem prirodinah sirovih i uvoženjem robe kolonijalne i rukotvorinah, i u obće passivna je, t. j. više se uvozi nego li izvozi.

Od glavnih stvarih, koje se izvoze, idu sol, žito, dèrva, osobito stabla od hrastovah i borovah, platno, predja, roba užarska, poglavito u Rusku i Prusku; volovi, vosak, med poglavito u Moravsku, Austriju, navlastito pak u Ugarsku; svinje u Slezku. Najznamenitiji predmeti, koji se provoze, jesu: kože, vuna, vèršci od rogovah, loj i štetinje. Ovi predmeti dolaze iz Ruske i razvoze se poglavito u krunovine, koje su dalje na zapadu. Tèrgovačkih i obèrtničkih komorah imade u Lavovu, Brodih i Krakovu.

§. 628. Željeznice i ceste.

Parna željeznica, koja vodi od Beča u Galiciju, veže Krakov s Tarnovom i svèršuje se za sada u Rzešovu, nego se odciepljuje uzput od nje jedna linija, koja ide u Prusku, a druga, koja ide u Rusku. Počeli su jurve ovu željeznicu dalje graditi do Lavova.

Dva druma prosiecaju svukoliku krunovinu od zapada prema istoku. Oba ova druma počimaju se u Białi na granici austrijansko-slezkoj.

Drum sieverni ide na Vadovice, Bohnju, Tarnov, Rzešov, Przemiśl, Lavov, Zločov do Brodah na duljinu od 69 miljah; južni pako na Živiec, Sęč, Jasło, Sanok, Sambor, Drohobič, Strij, Stanisłavov, Kołomeju do Sniatina na granici bukovinskoj. Drumom ovim označuje se od Sambora put istoka sieverni rub od predgorjah, a linija njegova skapča slanike i ine rudnike i gotovo svekolike doline karpatske.

Oba ova glavna druma skopčana su medju sobom mnogimi cestami popriečnimi, a i razgranjuju se od njih mnoge pobočne ceste, koje idu u zemlje susiedne, navlastito u Ugarsku i u Rusku.

§. 629. Ceste vodene.

Visla brodiva je od Zabrzega počamši. Duljina, na koju u tieku svome može nositi brodove, iznosi u cesarevini našoj 48 miljah. Od pritokah njezinih brodivi su u cesarevini: Dunajec od Zaklučina, Visłoka od Rzemienja a San od Dubieckoga počamši.

Dnjestar počima nositi brodove pri Rozvadovu u okružju strijskom; po Prutu plove brodovi, još dok se nije ni sjedinio s Ceremošem.

Dèrva su najglavnija roba, koja se razvozi po ovih riekah.

§. 630. Škole.

Medju 2033 pučke škole imade glavnih učionicah 55 *).

Od 100 diece, koja su za školu, polaze ju šestnaestero. Nego u račun ovi nije uvèršten okoliš biskupije krakovske.

Nižjih realkah od dva razreda, koje su skopčane s glavnimi učionicami, imade u Białi, Bohnji, Jarosłavu, Novom-Sǫču, Przemiślu, Samboru, Stanisłavovu, Striju, Tarnovu i Vadovicah. Samostalnu nižju realku imadu gradovi: Brodi i Sniatin. Višja realka u Krakovu skopčana je s tamošnjim zavodom tehničkim; višja realka u Lavovu zavod je samostalan. Nižjih gimnazijah ima u Bohnji, Drohobiču, Krakovu i Lavovu; gimnazijah od šest razredah u Brzežanih Bučacu, i Novom-Sǫču. Lavov ima dva podpuna višja gimnazija, a po jedan takov gimnazij imadu gradovi: Krakov, Przemiśl, Sambor, Tarnopol, Rzešov, Stanisłavov i Tarnov.

§. 631. Ime i gèrb.

Ime kraljevine Galicije i Vladimirije izvodi se od gradovah Haliča i Vlodimira, od kojih drugi ovaj grad, t. j. Vlodimir leži sada u području carevine ruske. Velika vojvodovina krakovska, zatim vojvodovine osviećimska i zatorska imadu imena svoja od gradovah: Krakova, Osviećima i Zatora.

Galicija ima u gèrbu svojem modro polje, koje je uzkom cèrljenom prevornicom razdieljeno na dvie polovice. U gornjoj polovici stoji na prevornici cèrna čavka, a u polovici dolnjoj vide se tri zlatne zašiljate krune, dvie odozgor, a jedna odozdol. Vladimirija ima modro polje, prosiečeno dviemi prevornicami, koje su, i to svaka od njih, poput škaknice razdieljene u dva reda na šest kocakah boje

*) Na koliko stanovnikah dolazi po jedna pučka škola?

srebèrne i cèrljene. Osviećim ima modra orla u srebèrnu polju, a Zator srebèrna orla u modru polju.

Sadašnji cesarski gèrb, koi je ustanovljen godine 1836, neima u sebi posebna gèrba za veliku vojvodovinu krakovsku, budući da se je okoliš krakovski s cesarevinom spojio tek godine 1846 (§. 3). U ostalom gèrb Krakova onaj je isti, koi je gèrb stare Poljske, i imade u sebi biela jednoglava orla u cèrljenu polju.

§. 632. Kako je krunovina ova razdieljena.

Krunovina ova podčinjena je miestodèržtvu, kojemu je stolica u Lavovu, a dieli se na okružja, koja su podredjena miestodèržtvu tomu *).

§. 633. Pokrajinski glavni grad Lavov.

Grad Lavov (poljski: Lwow, niem. Lemberg) ima 70.000 stanovnikah. Grad sam po sebi malen je, nego golema su mu predgradja, kojih imade četiri. Od svega stanovničtva dvie su petine Židovi.

Medju sgradami odlikuju se: gotička stolna cèrkva arcibiskupa rimo-katoličkoga i cèrkva Bernardinacah; u ovoj je grobnica svetoga Ivana od Dukle, koi je odvietnik grada Lavova; zatim gèrčko-sjedinjena cèrkva pèrvostolna sv. Jurja, krasna položaja, i odasvuda iz daleka vidiona, po tom gèrčko-sjedinjena cèrkva stavropigianska, obie sagradjene u slogu bizantinskom, i napokon viećnica.

Grad Lavov imade sveučilište, od cesara Josipa II. utemeljeno a godine 1817 iznova podignuto, zatim tehničku akademiju sa dva razdiela: jednim tèrgovačkim a drugim tehničkim. Književni zavod grofovah Ossolinskih odlikuje se mnogimi znamenitimi sbirkami književnimi i umietničkimi, imenito bibliotekom, u kojoj imade knjigah do 80.000.

Imade ovdie do 4000 zanatnikah, koji se bave različitimi obèrti.

Osim toga ima Lavov i tvornicah, u kojih se pravi spirit, ocat i sapun. Mieseca Lipnja sastaju se u Lavovu zemaljski gospo-

dari i tu prodaju i kupuju, uzimaju i daju u zakup dobra nepokretna i užitke od istih. Ima Lavov povèrh toga i dva velika sajma.

§. 634. Okružje Lavovsko.

Okružje Lavovsko, visočina u sievernom kraju plodna, voćem izobiljujuća i dolinami izprosiecana, sa valjanimi kamenarnicami i ribnjaci, ima povèršine do 36 miljah kvadratnih i 117.000 stanovnikah.

U Vinikah je c. kr. duhanara, u kojoj se proizvodi na godinu do 7000 centih burmuta i do 28.000 centih duhana-pušenca. U Lesienicah postoji od godine 1844 tvornica, u kojoj se žeže špodium, a Lubienj ima toplice sumporne, koje se jako polaze.

§. 635. Okružje Žołkievsko.

Okružje Žołkievsko, sa 90 miljah kvadratnih i 237.000 stanovnikah, većinom je ravno; zemljište mu je pieskovito, a miestimice i glinasto.

Prediel oko Bełza najplodniji je u svoj krunovini. Južna polovica okružja ovoga oskèrbljuje Lavov svom gotovo gradjevinom a ponajviše i gorivom potrebitim. Polovica sieverna tèrguje s dèrvi i s žitom u inozemstvo.

Sieverni kraj komad je Vladimirije.

Žołkiev je stolica vlasti okružne. Ovo miesto biaše niegda svojina obitelji Sobieskih, od koje proizhodi poljski kralj Ivan III. Sobieski, koi je godine 1683 kao vojvoda sjedinjene vojske kèrštjanske izbavio Beč od Turakah. U gotičkoj glavnoj cèrkvi ovoga miesta nalazi se obiteljska grobnica zatim kip na uspomenu veleslavnoga onoga čina. Potilič ima porculanaru i rudnik, iz kojega se kopa smedje ugljevje, a Glinsko tvornicu, u kojoj se gradi posudje poluporculansko (fajence).

§. 636. Okružje Złočovsko.

Okružje Złočovsko, sa 95 miljah kvadratnih i 274.000 stanovnikah, većinom je ravno, izim samo višinah

na jugu, koje se tamo zovu Gołoguri i Voroniaki, a spada prema jugu od pomenutih višinah k Podolju, predielu, veleglasovitomu od prevelike svoje plodovitosti. Neizmierne šume ovoga okružja daju u Gdansko najbolju gradjevinu za brodove. Złočov je stolica vlasti okružne.

Najvažniji je grad okružja ovoga **Brodi** na granici ruskoj, slobodno tèržište sa 18.000 stanovnikah, medju kojimi su dvie tretjine Židovi. Glavni su predmeti tèrgovine ovdašnje: vuna iz Ruske, pamuk i roba svilena sa zapada i juga, kose, poglavito iz Gornje-Austrije. **Busk**, na brežuljku usried močvarah, i s toga imajući preko 30 mostovah, po kojih obći sa predgradji, ima jaku tèrgovinu sa gradjevinom, robom lončarskom i lanenom. U **Lopatynu** imade tvornicah, u kojih se iz luči pravi katran.

§. 637. Okružje Brzežansko.

Okružje **Brzežansko**, sa 74 milje kvadratne i sa 233.000 stanovnikah, nizi se sa sliedeća dva okružja prema Dnjestru, i odlikuje se s istimi a i sa susiednimi krajevi obližnjih okružjah time, što imadu već obilježje pustopoljine (stepe), koja se počima ovdie.

Vlažnost zraka, porazmierno manja, silni vietrovi istočnjaci, jaka suša po lieti a ljuta studen po zimi, svojstva su okružja ovoga. Ali imade za to vaskoliki ovaj prediel golemu vèrstu vèrlo plodovite zemlje, koja se stere po podlogi kèršovitoj. Nego doline od riekah, koje, čim su dalje k istoku, tim su i dublje i užje, za čudo se razlikuju od obćenitoga povèršja ostaloga; doline su t. j. toplije, rieke i potoci opasani su nasipi, te se uslied toga razlievaju tuda ribnjaci, ribom izobiljujući, i ovdie su se sbila miesta gotovo svakolika.

Okružni grad **Brzežani** ima manastir bernardinski i liepu viećnicu. Pri **Rohatinu** ima sadrovnikah, a pri **Burštinu** kamenarnicah, iz kojih se vadi alabastar. **Podhajci** znameniti su, što je ovdie Ivan Sobieski godine 1667 pobiedio i razbijo silne Tatare.

§. 638. Okružje Tarnopolsko.

Šumah lišeno okružje **Tarnopolsko**, sa 64 milje kvadratne i 246.000 stanovnikah, žitnica je Galicije, pravo

Podolje austrijansko. Grad Tarnopol stolica je vlasti okružne.

Najznamenitiji ovdašnji konjski sajam, koi pada na 26ti dan Sèrpnja mieseca, zaglavljuje se obično s natèrkivanjem konjah. Pri Trembovli lome se i grade žèrvnji, brusevi i ploče za tarac, i s predmeti ovimi tèrguje sviet u susiednu Rusku. Mikulinci imadu, osim jake tèrgovine s voskom i medom, još i izvèrstno ovčarstvo i suknanu; Zarvanica, glasovito je miesto od oproštenja, kamo pobožni sviet hodočasti k sv. Bogorodici.

§. 639. Okružje Čortkovsko.

Okružje Čortkovsko, sa 66 miljah kvadratnih i sa 275.000 stanovnikah, južna produljina Podolja austrijanskoga, lišeno takodjer šumah, imade uzduž svekolike svoje granice južne vodenu cestu t. j. rieku Dnjestar. Na 2500 i više jutarah zemlje — oranice sadi se duhan. U ovom okružju pravi se roba kèrznarska iz silnih ovčjih kožah ugarskih i erdeljskih.

Zaleščiki, grad utvèrdjen i krasna položaja na Dnjestru, i uzdižući se sve većma kao glavno skladište tèrgovine sa žitom i s dèrvi na istoj rieci, stolica je vlasti okružne. Chorostkov ima ergelu grofa Levickoga, Jagielnica cesarsku tvornicu, gdie se grade cigari (smotke), a Bilče krasnih špiljah alabastrovih. U Ułaškovcih je glasovit sajam, na kom je glavna roba: prosta roba laktovna (riezna) iz Beča, Bèrna i Praga, koja se ovdie zamienjuje za galičke sirove prirodine.

§. 640. Okružje Kolomejsko.

Okružje Kolomejsko, sa 80 kvadratnih miljah i sa 285.000 stanovnikah, leži većinom u području srednjega Pruta. U sievernoj polovici, koja se stere medju Prutom i Dnjestrom, imade golemih sadrovnikah, baš kao i u sievernoj polovici okružja sliedećega. Južni, goroviti kraj većinom je zastèrt velegoricom. Sadjenje burakah vèrlo dobro uspieva u predielu ovom.

Okružni grad Kolomeja na Prutu imade množinu lončarnicah: u Višnjovicah je suknana i tvornica, u kojoj se pravi saktian-koža.

§. 641. Okružje Stanisłavovsko.

Okružje Stanisłavovsko, sa 95 miljah kvadratnih i 299.000 stanovnikah, prosiečeno je na sieveru riekom Dnjestrom i obsiže većinom vodeno područje Bistrice jedne i druge. Okružni grad Stanisłavov ima 13.000 stanovnikah, i sagradjen je dosta dobro.

Na pijaci Franjinoj uzdiže se kip cesara Franje I., saliven iz tutije (cinka); ovaj spomenik darovaše i posvetiše gradjani tamošnji gradu svomu. Pri Haliču vide se razvaline kastela niegdašnjih rusinskih vladarah od Haliča. Bučač ima liep manastir kaludjerah od reda sv. Vasilije; Monasterziska c. kr. tvornicu za cigare (smotke), a Tlumač tvornicu, u kojoj se gradi šećer od burakah, malo ne najveću u svoj krunovini. U Bohorodčanih tieraju tamošnji postolari i strojbari zanat svoj u veliko.

§. 642. Okružje Strijsko.

Okružje Strijsko, sa 117 kvadratnih miljah i 243.000 stanovnikah, odlikuje se na jugu svojimi šumami i željeznimi rudami. U ovom okružju, kao što i u svih okružjih gorskih, šume su i paše bogatstvo prirodno.

Stanovnici su u podpunom smislu pastiri, baš i ondie, gdie se na polak bave i poljodielstvom. Hrani se sviet poglavito od marvinstva a navlastito od ovčarstva, zatim od tèrgovine s dèrvi i s robom dèrvenom.

Okružni je grad Strij. U Drohovižu gradi se gorostasno sirotište. U Zakli je valjaonica za lamu željeznu, u Skoljem samokov; pri Zidačcvu kopa se ruda „glibovac“ (Wiesenerz) nieka vèrsta kamena-željeznika i vozi u topionice. Kaluš ima varionicu za sol i obilna turfišta.

§. 643. Okružje Samborsko.

Okružje Samborsko, sa 98 kvadratnih miljah i 257.000 stanovnikah, imade u sievernom svojem kraju

močvarah, Dnjestrom prouzročenih. Južni kraj uzdiže se malo po malo prema karpatskomu Cèrnomu-Lesu.

Okružni grad Sambor, sa 11.000 stanovnikah, ima starodavan manastir bernardinski. Sambor je dobro gradjen, i bavi se tkanjem platna. Drohobič, sa 12.000 stanovnikah, ima manastir kaludjerah od reda sv. Vasilije, i u gotičkom slogu sagradjenu župnu cèrkvu. Varionice za sol, što ih imade okružje ovo, nalaze se ovdie, zatim u Staroj-Soli, Solcu i Stebniku, gdie se od godine 1845 nastoji oko majdanah slankamena, koji se gotovo uzporediti mogu sa majdani u Vielički. Truskavice mnogo su polažene toplice sa vreli, koja izobiljuju gorkom soli i sumporom. U Orovu i Załokću ima samokovah.

§. 644. Okružje Sanočko.

Okružje Sanočko, sa 102 milje kvadratne i 294.000 stanovnikah, oštro je i gorovito, izim jedino medjugorskoga prediela na zapadu, t.j. tako zvanih dubinah sanočkih. Bavi se sviet poglavito marvinstvom i platnarstvom. Iz zemljišta izviru mnoge rudne vode sumporaste.

Sanok, okružni grad, malen i neuredno gradjen, rodno je miesto glasovitoga Gèrgura sanočkoga, koi je bio arcibiskup lavovski i odhranitelj kralja Vladislava III. U Dobromilu je starodavan rusinski manastir kaludjerah od reda sv. Vasilije. Ivonič,, gdie se u starinskoj cèrkvi pohranjuju moći svetoga Ive, ima dva alkalinska liekovita vrela, koja imadu u sebi broma i joda, zatim vode gvozdovite. Mnogo polaženo miesto hodočastno Pacłav ima manastir fratarski. Cestom, koja iz Gornje-Ugarske vodi, uvoze se poglavito vina ugarska, koja navlastito u Dukli spravljaju u pivnice i priredjuju za tèrgovinu, a zatim stopram izvoze dalje, poglavito u Prusku i u rusku Poljsku. Čini se to i izvan okružja ovoga u Soču i Krakovu.

§. 645. Okružje Przemiško.

Okružje Przemiško, sa 69 kvadratnih miljah i 239.000 stanovnikah, plodovita je zemlja uzduž predgorjah; obilno rodi ovdie pšenica a obilno plode se i ovce plemenite

pasmine. Okružni grad Przemišl odlikuje se starinom i liepimi svojimi cèrkvami gotičkimi.

Medju ovimi cèrkvami valja osobito napomenuti stolnu cèrkvu biskupa latinskoga. Knjižnica gèrčko-sjedinjenoga kaptola stolnoga imade množinu pisamah (izpravah) starodavnih. Przemišl bio je već desetoga vieka glavni grad istoimene kneževine rusinske. Najveći je grad okružja Jarosłav, gdie je jaka tèrgovina s platnom, predjom, voskom, medom, a poglavito sa žitom. Škło imade toplice sumporne. Krasičyn, velika tvornica od robe lanene, svojina je kneza Sapiehe.

§. 646. Okružje Krakovsko.

Okružje Krakovsko, sa 130 miljah kvadratnih i sa 632.000 stanovnikah, izobiljuje raznovèrstnimi minerali, imenito slankamenom, koji, što se tiče znamenitosti, nadilaze ostale proizvode, premda ni obèrtovanje oko sukna i robe lanene nije neznatno. Zemljište, dokud oplavine predgorjah dopiru, dosta je plodovito, dočim su predieli nižji često zastèrti pèržinom i turfišti. U Krakovu je stolica vlasti okružne.

§. 647. Grad Krakov.

Grad Krakov ima 51.000 stanovnikah; u njem su više viekovah stolovali i krunili se kraljevi poljski, radi česa i izobiljuje starinskimi spomenici gradjevnimi.

Medju ovimi valja navlastito napomenuti stolni dvor kraljevah poljskih, š njime skopčanu, u 12. vieku sagradjenu stolnu cèrkvu i gotičku cèrkvu sv. Marije, sagradjenu u vieku 13. Stolna cèrkva ima u sebi grobove poljskih kraljevah od god. 1173 do 1733 i ostanke svetoga Stanislava, biskupa krakovskoga, koi je godine 1079 poginuo kao mučenik. Sa sveučilištem, utemeljenim oko polovice 14. vieka, skopčana je bogata knjižnica i zviezdarnica. Zavod tehnički ima osim realke, š njime sjedinjene, trogodišnji tehnički tečaj, školu tèrgovačku, razdiel za tvorne umietnosti i školu za glasbu (muziku).

Grad Krakov tèrguje sa žitom, dèrvi, soljom, vinom, platnom i sa svinjami.

Na grad Krakov uvozi se vèrlo mnogo žita, na godinu preko 600.000 vaganah; u zapadnih bo okružjih Galicije nerodi dosta za potriebu vlastitu. Tvornica s parnom silom, proizvodeća razno orudje poljodielstveno, cvieta i radi u veliko.

§. 648. Ina miesta.

Ugljenici (majdani od ugljevja kamenita) pri Javorznu, Sierši i Niedzieliski daju na godinu do 3 i pol miliuna centih. Mogiła ima opatiju cistercitah, utemeljenu godine 1222.

Ovdie je hum (mogiła, tumulus), kao spomenik Vande, kćeri Krakove; a pri gradu Krakovu vidi se takodjer ovakov hum, podignut u uspomenu Kosciuška.

Blizu grada Bohnje leži slanik, koi daje slankamena na godinu do 300.000 centih, a dubok je 260°. Još su znamenitiji slanici, koji se počimaju neposredno pod gradom Vieličkom, šire se na 35.000 hvatih kvadratnih, a duboki su do 200°; radi u njih do 1500 poslenikah i daju do 1 miliun centih soli, od kojih polovica od prilike ostaje u cesarevini, a ostalo izvozi se u Prusku i rusku Poljsku.

Pri Podgorzu, gdie je dobro-uredjena kožarnica zatim parni mlin, koi daje do 70.000 centih brašna (múke), uzdiže se na klakovitoj gori Krzemionki grobovni hum Kraka, za kojega se priča, da je pèrvi utemeljio grad Krakov; pri Łusławicah vidi se nadgrobnik ovdie god. 1604 preminuvšega Fausta Socina, koi je zaveo Sociniance iliti Unitarce. U Šviątnikih je vèrlo raden i prometan ceh bravarski. Gradi se ovdie robe bravarske u vriednosti do 100.000 forintih.

Kod Svošovicah ima dèržavnih rudah sumpornih, koje daju do 12.000 centih sumpora na godinu.

Suknari, koji živu u gradu Biali, proizvode na godinu do 40.000 komadah sukna u vriednosti od 2 miliuna forintih. Osim toga je Biala vèrlo znamenito miesto za tèrgovinu odpravnu (spediciju) u Galiciju i iz Galicije.

Ondrihov glavno je miesto za robu lanenu; ovdie je parna valjarica za platno. U okolici tke se do 60.000 komadah platna, pa-

mučnine, cvilika i kobera (gruba platna za zamatanje). U željezarah, koje se zovu: Vęgierska górka i Obšar, radi do 400 ljudih. Ove željezare, kao i ostale okružja vadovičkoga i sočkoga preradjuju većinom ugarske rude željezne. U Kentih sa ciehom suknarskim, u kojem ima 41 član, rodio se je godine 1389 blaženi Ivan Kantius.

Osviecim i Zator bialn niegda glavna miesta istoimenih vojvodovinah, koje su sada sjedinjene s austrijanskom cesarskom krunom.

Blizu Kalvarije zebrzydovske uzdiže se na gori manastir bernardinski, pri kojem je cèrkva, ka kojoj hodočasti toliko svieta, kao što možda k nijednoj drugoj u svoj Galiciji. Hodočastnikah imade na godinu do 30.000.

§. 649. Okružje Tarnovsko.

Okružje Tarnovsko ima 82 milje kvadratne i 318.000 stanovnikah. U sievernom kraju okružja ovoga stere se pieskovita, šumom zastèrta ravan.

Ova ravan proteže se prema istoku tja do Brodah. Šume se kèrče neprestano, te time nastaje pogibelj, da prediel ovaj neće danas sutra biti ino, nego pustoš pieskovita. Prirodine šumske (smola, terpentin itd.), što ih daje ovi kraj, znamenite su još za sada.

Okružni grad Tarnov širi se na daleko i imade jaku tèrgovinu od spedicije.

Viećnica i stolna cèrkva znamenite su starinske sgrade. Kavečin ima bielilah i valjaricah; Grabovka tkalačtvo izvèrstno i više kožarnicah.

§. 650. Okružje Rzešovsko.

Okružje Rzešovsko, sa 79 miljah kvadratnih i 286.000 stanovnikah, ima uzduž predgorjah zemljište plodovito, na kojem se obilno naplatjuje sijanje pšenice. Okružni grad Rzešov znamenit je po tom, što je u njem velika obèrtnost s izhitrenom zlatnom robom; bave se tom obèrtnostju poglavito Židovi.

Lancut ima veliku tvornicu, u kojoj se pravi šećer od burakah; Dzikov znamenit kasteo grofovah Tarnovskih sa dragociеnom knjižnicom.

U Ležajsku i Nakušovicah gradi se na godinu do 2000 komadah darovca (gruboga sukna) za porabu seljanah. Ulanov na Sanu, najznamenitije je skladište i pristanište za tèrgovinu s dèrvi i žitom u Gdansko.

§. 651. Okružje Sǫčko.

Okružje Sǫčko, sa 84 kvadratne milje i 260.000 stanovnikah, nije radi velegorjah svojih povoljno poljodielstvu, ali nasuprot nije sasvime neznatno u njem marvinstvo i lugarstvo, a u gorah mu imade žicah od kovinah.

Grad okružni Novi Sǫč (Neu-Sandec) glasovit je s vitežtva, kojim su se gradjani ovoga grada niegda obranili i izbavili od Švedah. U Starom-Sǫču ima manastir klariskinjah, kojim trinaest godinah danah upravljaše niegda sveta Kunigunda, žena poljačkoga vojvode Boleslava V.; u Zakopanom ima valjaonica za željezo, a u Ščerzicah opatija cistercitska iz 13. vieka. Ščavnica, toplice su mnogo polažene; imadu rudno vrelo, koje nalièi vodi selterskoj. Čarni Dunajec imade bogatih majdanah od rudah željeznih, a na blizu nalazi se bara, iz koje prosukljuju dva potoka, od kojih spada jedan u područje Dunava, a drugi u područje Visle.

Odsiek V.

Vojvodovina Bukovinska.

---

§. 652. Položaj.

Vojvodovina Bukovinska, sa povèršinom od 181 milje kvadratne, najistočnija je krunovina dèržave austrijanske, a leži na sklopu jednom gorah karpatskih, iz kojega se protežu u zemlju mnoge odvode (ogranci), koje od grani-

cah okružja kolomejskoga u Galiciji, županije marmaroške u Ugarskoj i okružja bistričkoga u Erdeljskoj, sa višine od 4 do 5000′, opadaju malo po malo do na 4 do 500′ *).

§. 653. Skrajnja višina i nižina.

Najvišje je bèrdo Dzumaleu (Giamalâu) na lievoj obali Bistrice na južnom èrtu pokrajine; visoko je 5880′, nadvisuje dakle prediel, dokud rastu i uspievaju šume. Najnižji kraj onaj je isti, koi je i Galiciji, t. j. gladina Dnjestra rieke na dèržavnoj granici sa 277′ **).

§. 654. Dielovi.

Velegorje na granici južnoj imade u sebi pèrvobitne tvorbe stienah karpatskih. Šumovito sredogorje, koje spada k tvorbi pieščeničkoj, proteže se odavdie prema sieveru kao oširok popriečan trak i obsiže izvore rieke Sereta i Sučave. Brežuljasta visočina na Prutu i Dnjestru završuje pokrajinu ovu prema sieveru.

§. 655. Područje Dnjestra.

Dnjestar je sieverna granica prema Galiciji; u samoj Bukovini neprima u se nijedne rieke, nego se izlievaju unj samo neznatni potoci ***).

§. 656. Područje Dunava.

Sva ostala zemlja spada u područje Dunava, i to manjina po Prutu, a većina po Seretu.

---

*) S kojimi zemljami graniči Bukovina? Pod kojom je duljinom i širinom? Ka kojemu dielu cesarevine spada? Koje miesto ide ju, ako joj se uzme veličina, medju ostalimi krunovinami!

**) Upiši sve ove višine u liestvicu, za to namienjenu!

***) Zašto to?

Prut prolazi Bukovinu od zapada k istoku vèrlo krivudastim pravcem, koi se zavija ponješto k jugu, i na desnoj svojoj obali ondie, gdie ulazi u zemlju ovu, prima u se Čeremoš, koi je uzduž svega svojega tieka zapadna granica prema Galiciji.

§. 657. Seret.

Seret izvire u samoj Bukovini kod Bursukia na podnožju Lungula, koi se uzdiže do 4290', i još i ondie, gdie već izlazi iz zemlje ove, leži preko 955' iznad mora.

Sučava, Moldava i Bistrica spadaju u područje rieke ove, nego izlievaju se u nju tek izvan granice dèržavne.

§. 658. Kakovo je svojstvo riekah, koje su u području dunavskom.

Jedina Bistrica, koja teče u gorah pèrvobitnih, imade uza svu godinu stanje vode uredno, koje se slabo mienja; nasuprot Moldava, Sučava, Seret i Prut ujedno sa svojimi pritoci, rieke su po lieti dosta bezvodne, nego, pošto okopne snieg, ili poslie jakih kišah silno uzbujaju i prevaljuju obale svoje.

§. 659. Jezera i bare.

Na vélegorju imade niekoliko posve malenih nego dubokih jezerah; u sievernom kraju krunovine ove, navlastito na visočini medju Prutom i Dnjestrom, ima niekoliko ribnjakah.

§. 660. Podnebje. Bilinstvo. Živinstvo.

Podnebje u Bukovini nije toli povoljno, kao što bi se očekivati moglo po geografičnoj njezinoj širini.

Vino nerodi u Bukovini bez osobita zaklona; ima dakle pokrajina ova podnebje, koje je vlastovito studenijemu umierenomu pasu.

Bilinstvo u Bukovini obilno je i raznovèrstno.

Od dèrvah imade po ravni poglavito bielogorice, po predgorju bielo- i cèrnogorice, a po gorah gotovo samo cèrnogorice. Najčeštja su dèrva: bukva, grab, javor, joša cèrljena i cèrna, lipa, hrast, jela, omorika, breza; riedja su: prosti bagren, topola, brest, bekva, rakita i stèrmogled.

Živinstvo je porazmierno vèrlo obilno i raznovèrstno.

Od sisavacah glavne su živine u velegorju: kozorog, divokoza i svizac; u sredogorju pako: medjed, ris, lasica, kuna, tvor, divja mačka, vuk (kurjak); vodeni rovar (miš); po kraju brežuljastom česti su: miš poljski i miš selac, pastruša (lemić) i štakor. Pticah-pievačicah imade u izobilju. Najveće su ptice: veliki jastrieb, droplja, gem i žličarka

§. 661. Stanovnici po plemenu narodnom.

Stanovničtvo Bukovine može se sada uzeti na 457.000 dušah od prilike *).

Medju ovim je do 200.000 Rumunjah i isto toliko Rusinah; 25.000 Niemacah, 24.000 Židovah, i po niekoliko hiljadah Magjarah, Poljakah, Jermenah i Slovakah.

Cigani pribrojeni su onim plemenom, medju kojimi borave. U području Dnjestra i u većem dielu neposrednoga područja Pruta rieke, dakle izim pritokah njegovih, koji se unj izlievaju izvan granice dèržavne, stanovničtvo je po većini rusinsko, u ostalih pako krajevih rumunjsko. Stanovnike bukovinske imenuju Rusini u obće Volohe (Vlahe); Rumunji vele za sebe da su Moldoveni. Nego razmierja od plemenah narodnih, ako se uzmu napose, vèrlo su zamèršena, osobito u kraju, u kojem prebivaju ponajviše Rumunji.

§. 662. Stanovnici po vierozakonu.

Po vieroizpoviedanju dieli se stanovničtvo na 352.00 sliedbenikah viere gèrčko-nesjedinjene, na 42.500 katoli-

*) Koliko stanovnikah dolazi na milju kvadratnu? Po naseljenosti koje miesto ide krunovinu ovu?

kah latinskoga, i 9.000 katolikah gerčkoga obreda, na 29.500 Židovah, 8.000 protestantah, i preko 2000 Filipovacah.

Filipovci iliti Lipovci sliedba su cèrkve gèrčko-ruske; privèrženikom ove sliedbe dao je cesar Josip II. utočište u dèržavi našoj. Zovu se medju sobom Starovierci, i diele se opet na dvie sliedbe, od kojih jedna (Popovci) imade duhovnikah, druga pako duhovnikah neima i zovu se s toga Bezpopovci. Popovci imadu svoga glavnoga pastira duhovnoga (Svetitelja) u manastiru u Bieloj-Krinici. Filipovci živu u miestih: Bieloj-Krinici, Mitoki, Klimoucu, Mihidri i Lukavcu. Rumunji su svikolici, a Rusini većinom cèrkve gèrčko-nesjedinjene. Katolici latinskoga i katolici gèrčkoga obreda pod dotičnimi su mitropoliti, koji stoluju u Lavovu; sliedbenici viere gèrčko-nesjedinjene imadu svoga biskupa, kojega biskupija obsiže svukoliku Bukovinu.

§. 663. Kako je stanovničtvo porazdieljeno.

U krunovini ovoj imade 4 grada, 6 tèrgovištah i 326 selah *).

Pojedini kotari tako se silno razlikuju medju sobom glede naseljenosti, da n. pr. u kotaru Pruta rieke, u kojem leži glavni grad pokrajinski, živi na kvadratnoj milji 4119 ljudih, a na gornjem Čeremošu samo 706. Za čudo malo imade miestah; u sievernoj polovici gorovitoga kraja dolazi samo jedno miesto na 2 milje kvadratne.

§. 664. Sirove prirodine iz rudstva.

Gore bukovinske imadu žicah, koje nose u sebi srebra, olova, željeza i bakra. Bistrica ima u piesku svome nešto zlata. Na okrajku gorah karpatskih nalazi se u izobilju slojevah soli kamenite, koji takodjer kao mnoge slanače izlaze na vidielo; zatim od kopatnih uždivinah imade mnogih slojevah od smedja ugljena (na granici okružja kolomejskoga) i turfištah (kojimi izobiljuju gotovo sveko-

*) Na koliko kvadratnih miljah dolazi po 1 grad, po 1 tèrgovište? — Koliko selah i miestah na 1 milju kvadratnu?

like močvarne nižine dolinah od riekah, a navlastito područje rieke Pruta).

§. 665. Plodovito zemljište u obće.

Od svega zemljišta plodovita su 94 postotka. Pretežno je zemljište šumovito; u gorskom kraju zaprema isto malo ne svukoliku povèršinu.

Od svekolike povèršine plodovite dolazi 48 postotakah na šume, 32 postotka na livade i paše i 19 postotakah na njive.

§. 666. Sirove prirodine iz bilinstva.

Medju žitom glavni su plodovi: kukuruz i zob; za ovimi dolaze, sve na manje: raž, pšenica i ječam. Na gorovitom jugu negodi ni zemlja ni podnebje žitu, i s toga proizvodi ga se u svemu manje, nego što stanovničtvu treba za hranu.

Sadjenje kèrtole, koja se je tek prije 40 od prilike godinah uvela u Bukovinu, opet je u pojedinih krajevih jako u nazadak pošlo uslied kuge, koja je u nju udarila; nasuprot s velikom koristi nastoji sviet oko raznoga variva i povèrtja, a navlastito oko ugorakah (krastavacah), kojih se proizvodi ovdie više, nego u i kojoj drugoj krunovini. Nedavna su tek počeli saditi duhan, i sva je prilika, da će odtuda imati podobra prihoda. Korist od livadah nije velika, većinom bo ih kose samo jedanput na godinu; sva travom zaraštena zemlja služi ponajviše za pašu. Šumovito zemljište većinom je zastèrto šumami pèrvobitnimi, od kojih stanovnici neimaju druge koristi, nego što sažižu sama stabla i što zatim kupe zaostali pepeo, iz kojega se potom vari pepeljika (potaša). Pošto se odbiju šume pèrvobitne, iznosi vaskoliki prihod od šumah 245.000° tvèrdih i 230.000° mekih dèrvah, po čem jedan samo hvat dolazi na jutro.

§. 667. Sirove prirodine iz živinstva.

Goveda dèrže poglavito za tovljenje; konj je u gorah ponajviše za to, da nosi tovare; a ovacah imade u velikoj

množini, oko kojih rado nastoje stranom poradi mlieka, kojim se mnogo hrani sviet seoski, a stranom poradi vune. Budući da se sije mnogo kukuruza, zato se i perad pati ovdie u veliko. Voska i meda dobivaju stranom od divjih pčelah.

§. 668. Obèrtnost i tèrgovina.

Obèrtnost zanima se poglavito preradjivanjem željeza i bakra, koje se kopa u krunovini, zatim proizvodjenjem žganice (rakije), pepeljike (potaše), stakla, dasakah, kože i papira. Ako uzmemo na um, koje su glavne prirodine zemaljske, znat ćemo odmah, koji su i glavni predmeti, koji se izvoze, t. j. znat ćemo, da se izvoze poglavito: žito, žganica, marva za mesarnice, dèrva, neuradjene sirove kože i potaša. Znamenita je tèrgovina s dèrvi (s balvani za gradjenje brodovah i s velikimi jarbuli) u Besarabiju i Moldavsku. Predmeti, koji se uvoze, većinom su roba kolonijalna i rukotvorine; tako isto i predmeti, koji se provoze kroz Bukovinu.

U Černovicah je komora tèrgovačka i obèrtnička.

§. 669. Ceste.

Krunovina ova ima tri velika druma, koji ju vežu s ostalom cesarevinom.

Od ovih drumovah veže ju sieverni poglavito s Tarnopolom, zapadni s Kolomejom a južni s Bistricom. Prema jugo-istoku proteže se cesta od Černovicah u Jaš.

Dnjestar je glavna vodena cesta u Bukovini.

Prut i Bistrica dosta su dobre ceste vodene za tèrgovinu s dèrvi u Moldavsku i Besarabiju.

Željeznicah neima.

§. 670. Škole.

Medju 55 školah, što ih ima ova krunovina, četiri su učionice glavne *). U Černovicah ima nižja realka od dva razreda, sjedinjena s učionicom glavnom, zatim višji gimnazij.

§. 671. Ime i gèrb.

Ime vojvodovine bukovinske (Bukovinė) izvodi se od mnogih bukvikah, koji još i dan danas zastiru velik diel ove pokrajine. Suviše je napominjati, da je Bukovina rieč slavjanska i da joj je korien buk (bukva).

Za Bukovinu, koja je od godine 1849 osobita krunovina i koja je odprije bila okružje kraljevine Galicije i Vladimirije, neima do sada još osobita gèrba u gèrbu cesarskom, koi se nije promienio od godine 1836. Dok još Bukovina nije bila austrijanska, imala je s Moldavskom jedan isti gèrb: glavu od tura sa zviezdom medju rogovi u zlatnu polju.

§. 672. Kako se dieli Bukovina.

Krunovinom ovom upravlja miestodèržtvo Lavovsko, kojemu je podčinjena okružna vlast u Černovicah. Bukovina razdieljena je na kotare, kojimi upravljaju uredi kotarski, podčinjeni vlasti okružnoj.

§. 673. Černovice i Sučava.

Pokrajinski glavni grad Černovice (rum. Cernâuti) leži na bèrdašcu na desnoj obali Pruta i ima preko 26.000 stanovnikah.

Ovdie su dva družtva; jedno promiče poznavanje ove pokrajine, a drugo nastoji, da utemelji knjižnicu zemaljsku.

Sučava, niegda glavni grad svekolike Moldavske a još i sada drugi grad ove krunovine, ima preko 6000 sta-

*) Na koliko stanovnikah dolazi po 1 pučka škola?

novnikah i odlikuje se time, što se pravi u njem mnogi kordovan i saktijan.

U ovdašnjoj gèrčko-nesjedinjenoj župnoj cèrkvi pohranjuju se moći mučenika Ivana Novoga, kojega sliedbenici viere gèrčko-nesjedinjene slave kao zemaljskoga odvietnika (patrona) od Bukovine.

§. 674. Manastiri reda sv. Vasilije.

Gèrčko-nesjedinjenih manastirah, u kojih živu kaludjeri reda sv. Vasilije, imade u Sučavici, Dragomirni i Putni.

Putna leži usried golemih pustih šumah, tako da u tamošnjem kotaru obćinskom dolaze samo 44 duše na milju kvadratnu. Manastirska cèrkva u Putni pohranjuje grob Stiepana Velikoga, kneza moldavskoga, koi je preminuo godine 1504.

§. 675. Miesta rudnička i miesta ina.

U Jakubenu i Eisenau-u kopa se željezo, u Luisenthalu bakar, a u Kirlibabi srebrovita olovica (Bleiglanz).

Najviše rudnikah u Bukovini imade Vinko Manz iz Mariensee-a, koi svojimi podhvati gorostasno promiče obrazovanost u Bukovini. O svom trošku uzdèržava isti sada 6 rudarskih naselbinah, u kojih imade 5 cèrkavah, 6 škola h, 2 liekarnice, 56 dielaonicah i 785 prebivalištah. Stanovnici izplatjuju malo po malo troškove gradjevne, i izplativši ih postaju gospodari od prebivalištah iliti kućah svojih. Stanovničtvo ovih naselbinah rudarskih iznosi 4500 dušah.

U gornjem području Sučave rieke nalazi se velika c. kr. ergela Radauc (rum. Radauti) sa pasminom poglavito arapskom; ima u njoj do 2000 konjah. U Vatri Dorni liekovite su toplice sa vreli gvozdovitimi i sumpornimi. Staklanah imade u Fürstenthalu, Čudinu i Krasni.

D o d a

Priklopljene su ovdie prispodobne tablice, po kojih se pèrv
obratjati mogu na navadno drugdie mierilo po stopah fran-
grafične i obratno; a napokon stupnji toplomierni liestvic
zimal-

Geograf. mlj. kv.	Austrij. mlj. kv.	Austrij. mlj. kv.	Geograf. mlj. kv.	Bečka stopa	Parižka stopa
1	0,96	1	1,05	1	0.97
2	1,91	2	2,09	2	1.95
3	2,87	3	3,14	3	2.92
4	3,83	4	4,18	4	3.[illegible]
5	4,78	5	5,23	5	4.67
6	5,74	6	6,27	6	5.84
7	6,70	7	7,32	7	6.[illegible]
8	7,65	8	8,36	8	7.7[illegible]
9	8,61	9	9,41	9	8.[illegible]
10	9,57	10	10,45	10	9.7[illegible]
20	19,1	20	20,9	20	19.5
30	28,7	30	31,4	30	29.2
40	38,3	40	41,8	40	38.9
50	47,8	50	52,2	50	48.7
60	57,4	60	62,7	60	58.3
70	67,0	70	73,2	70	68.1
80	76,5	80	83,6	80	77.[illegible]
90	86,1	90	94,1	90	87.[illegible]
100	95,7	100	104,5	100	97.[illegible]
200	191,3	200	209,1	200	194.[illegible]
300	287,0	300	313,6	300	291.[illegible]
400	382,7	400	418,1	400	389[illegible]
500	478,3	500	522,6	500	486.[illegible]
600	574,0	600	627,1	600	583.[illegible]
700	669,7	700	731,7	700	681[illegible]
800	765,3	800	836,2	800	778.[illegible]
900	861,0	900	940,8	900	875.[illegible]
1000	956,7	1000	1045,8	1000	973.[illegible]
2000	1913,3	2000	2090,6	2000	1946.[illegible]
3000	2870,0	3000	3135,9	3000	2919.[illegible]
4000	3826,7	4000	4181,2	4000	3892.[illegible]
5000	4783,4	5000	5226,4	5000	4865.[illegible]
6000	5740,0	6000	6271,7	6000	5838[illegible]
7000	6696,7	7000	7317,0	7000	6811[illegible]
8000	7653,4	8000	8362,3	8000	7785[illegible]
9000	8610,0	9000	9407,6	9000	8758[illegible]
10000	9566,7	10000	10452,9	10000	9731[illegible]
11000	10523,4	11000	11498,2	11000	10704[illegible]
12000	11480,0	12000	12543,5	12000	11677[illegible]
13000	12436,7	13000	13588,8	13000	12650[illegible]
14000	13393,4	14000	14634,1	14000	13623[illegible]

a k

šine gorah, naznačene u knjizi ovoj u stopah bečkih, lako ezkih; zatim austrijanske milje kvadratne na milje geo-eaumurove na stupnje po liestvici stotinskoj iliti cente-oj.

arižka stopa	Bečka stopa	Toplomier					
		R.	C.	R.	C.	R.	C.
1	1.03	+80	+100	+40	+50	0	0
2	2.06	79	98¾	39	48¾	—1	—1¼
3	3.08	78	97½	38	47½	2	2½
4	4.11	77	96¼	37	46¼	3	3¾
5	5.14	76	95	36	45	4	5
6	6.17	75	93¾	35	43¾	5	6¼
7	7.19	74	92½	34	42½	6	7½
8	8.22	73	91¼	33	41¼	7	8¾
9	9.25	72	90	32	40	8	10
10	10.28	71	88¾	31	38¾	9	11¼
20	20.5	70	87½	30	37½	10	12½
30	30.8	69	86¼	29	36¼	11	13¾
40	41.1	68	85	28	35	12	15
50	51.4	67	83¾	27	33¾	13	16¼
60	61.7	66	82½	26	32½	14	17½
70	71.9	65	81¼	25	31¼	15	18¾
80	82.2	64	80	24	30	16	20
90	92.5	63	78¾	23	28¾	17	21¼
100	102.8	62	77½	22	27½	18	22½
200	205.5	61	76¼	21	26¼	19	23¾
300	308.3	60	75	20	25	20	25
400	411.0	59	73¾	19	23¾	21	26¼
500	513.9	58	72½	18	22½	22	27½
600	616.6	57	71¼	17	21¼	23	28¾
700	719.3	56	70	13	20	24	30
800	822.1	55	68¾	15	18¾	25	31¼
900	924.9	54	67½	14	17½	26	32½
1000	1027.6	53	66¼	13	16¼	27	33¾
2000	2055.2	52	65	12	15	28	35
3000	3082.9	51	63¾	11	13¾	29	36¼
4000	4110.5	50	62½	10	12½	30	37½
5000	5138.1	49	61¼	9	11¼	31	38¾
6000	6165.3	48	60	8	10	32	40
7000	7193.7	47	58¾	7	8¾	33	41¼
8000	8220.9	46	57½	6	7½	34	42½
9000	9248.6	45	56¼	5	6¼	35	43¾
0000	10276.2	44	55	4	5	36	45
1000	11303.8	43	53¾	3	3¾	37	46¼
2000	12331.4	42	52½	2	2½	38	47½
3000	12359.0	41	51¼	+1	+1¼	39	48¾
4000	14386.6	+40	50	0	0	—40	—50

Opomena.

Kako se čitaju niekoje (većinom razmaknutimi pismeni štampane) rieči talijanske, magjarske i rumunjske.

U riečih talijanskih čitaj: **c** pred **e** i **i** kao **č**; inače kao **k**;
ch svagda kao **k**;
g pred **e** i **i** kao **gj**;
gh kao **g**;
gn kao **nj**;
gl kao **lj**;
sc pred **e** i **i** kao **š**, inače kao **sk**.

U riečih magjarskih čitaj: **c** ili **cz** kao **c**;
cs kao **č**;
gy kao **gj** ili **dj**;
ly kao **lj**;
ny kao **nj**;
sz kao **s**;
s kao **š**
zs kao **ž**.

U riečih rumunjskih čitaj: **c** pred **e** i **i** kao **č**;
ch kao **k**;
e pred **n** i **ê** kao poljsko **ę**:
g pred **e** i **i** kao **dj**;
ti kao **c**.

Štampom OO. Mechitharistah.

